П 930
S 90
48936

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia

В чест на проф. Веселин Бешевлиев

Университетско издателство
Велико Търново – 1993

Studia protobulgarica
et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин
БЕШЕВЛИЕВ

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
Материали от юбилейната научна конференция в чест на
90-годишнината на член-кореспондент проф. д-р Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 12-15. X. 1990 г.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
Проф. Васил Гюзелев
Проф. Василка Тъпкова-Заимова
Доц. Казимир Попконстантинов /отговорен редактор/
Гл. ас. Пламен Павлов
К. и. н. Стефан Йорданов /секретар/

© Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий"
Исторически факултет, 1993

c/o Jusautor, Sofia
ISBN 954-524-020-2

Великотърновски университет
"Св.св. Кирил и Методий"
Исторически факултет

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин БЕШЕВЛИЕВ

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
"КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"

Университетско издателство
"Св.св. Кирил и Методий"
Велико Търново, 1993

48936

930(497.2)(092/3)+
+949.72+904/(497.2)92

Л 930
Б 90

1741/93.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев

сборник научни статии
българска, първо издание

Стилов редактор: Пенка Бурова
Художник: Никола Хаджитанев
Технически редактор: Марина Христова
Консултант: Бойка Мутафчиева
Коректор: Пенка Бурова

Дадена за набор - януари 1993
Излязла от печат - септември 1993
Формат 70/100/16
Тираж 1000 бр.
Цена - 45 лв.
ISBN 954-524-020-2

Университетско издателство "Св.св.Кирил и Методий"
Предпечатна подготовка: Издателство "ПИК" Велико Търново
Печат: печатница "Абагар" - Велико Търново

ПРИВЕТСТВЕНО СЛОВО НА ПРОФ. Д-Р ГЕОРГИ ДАНЧЕВ, РЕКТОР НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Уважаеми професор Бешевлиев!

Уважаема госпожо Бешевлиева!

Драги колеги, дами и господа!

Много и различни по характер и съдържание научни форуми са организирани и провеждани във Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий". Свой специфичен облик има и днешната научна конференция, чието осъществяване е дело на ръководството на Историческия факултет. Тя е израз на изключителното уважение към научното дело на видния български историк - чл.-кореспондент, проф. д-р Веселин Бешевлиев.

Радостен е фактът, че след като в продължение на шест-седем десетилетия ученият Веселин Бешевлиев вървя по стръмните и не особено леки пътища на българската наука, днес лично присъства на тази научна конференция, която е посветена на неговата 90 -годишнина.

Зная, че в България има и други научни центрове /университети, институти и музеи/, които биха претендирали да бъдат организатори и домакини на една подобна научна проява в чест на този български учен. Но ми се струва, че няма по-подходящо място за нейното осъществяване от университета, разположен на древния великотърновски хълм Света гора. Няма по-подходящо селище за нейното провеждане от града, в който се намира един от най-ценните първобългарски каменни надписи - Търновският надпис на хан Омуртаг, върху чието проучване е работил видният български учен.

Името и мисълта на проф. Веселин Бешевлиев присъстват в аудиториите и семинарните зали на Великотърновския университет още от неговото създаване. И ще присъстват дотогава, докато той съществува. Още по време на първите си лекции и упражнения нашите студенти - историци и филолози-българисти - се срещат с неговото име, навлизайки в дебрите на българската история, разгръщайки първите страници на старобългарската литература. Неговите фундаментални проучвания лягат в основата на тяхната подготовка като специалисти - бъдещи учители, научни и културни деятели.

Като Ви приветствам, драги колеги, с откриването на научната конференция, в чийто успех не се съмнявам, бих искал да пожелая на проф. Веселин Бешевлиев още много години да държи здраво перото и погледът му да разчита и най-трудно поддаващите се на разчитане надписи в историята на българите! И още нещо бих добавил към това пожелание - да се чувства бодър и вдъхновен, като в оня ден, когато за пръв път е стъпил на древната, богата на история, великотърновска земя!

А сега трябва да изпълня и едно приятно задължение. По решение на Ректорския съвет на Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий" с удоволствие ще връча златния почетен медал на университета на член-кореспондента, проф. д-р Веселин Бешевлиев.

Честито, уважаеми господин Бешевлиев!

12 октомври 1990 г.
Велико Търново

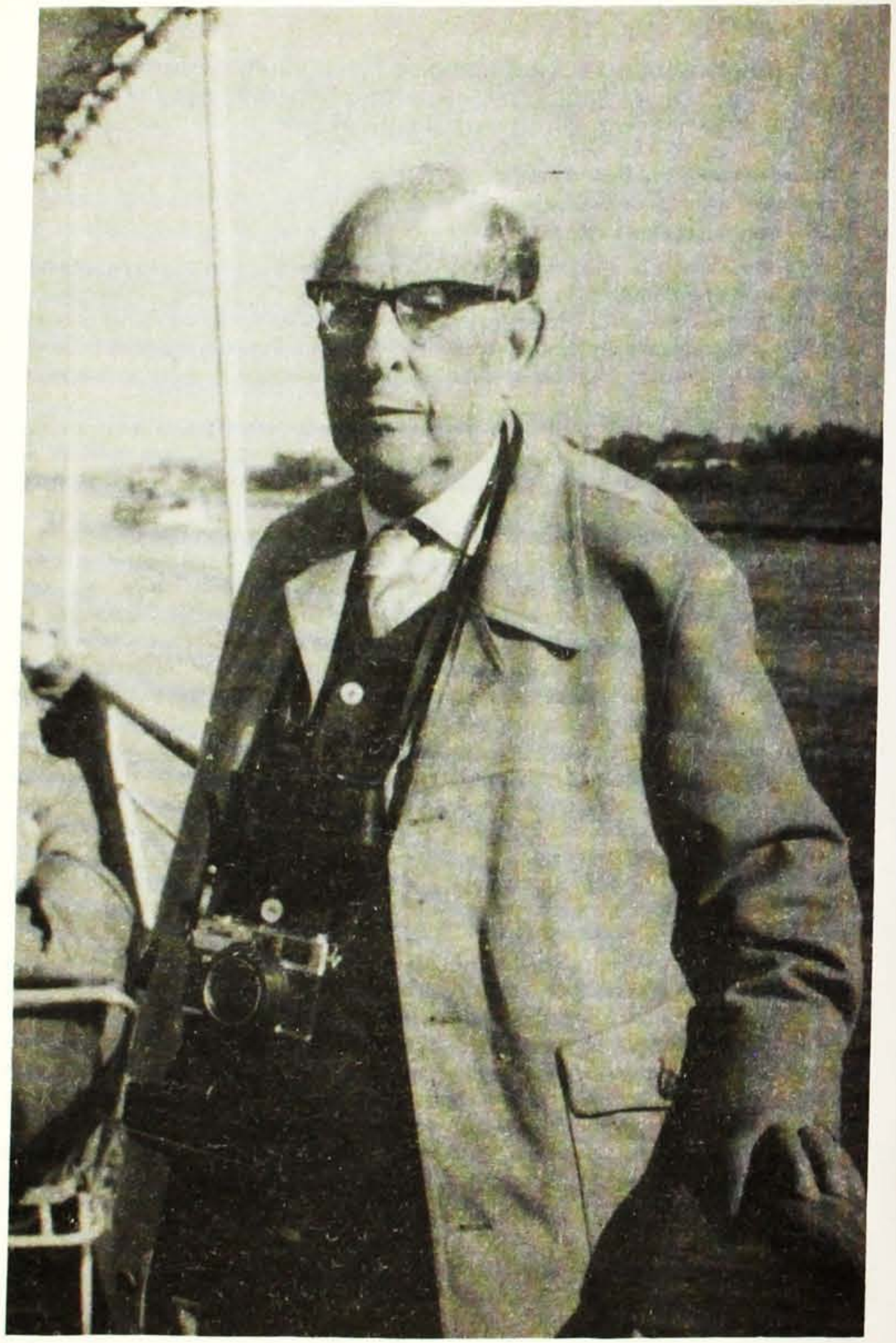

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ /ТВОРЧЕСКИ ПОРТРЕТ/

Василка Тъпкова-Заимова /София/

Не е нужно да се представя чл.-кор. В. Бешевлиев пред научна аудитория. Няма историк - античник или медиевист, епиграф или археолог, който да не е запознат с неговия траен и всепризнат принос в науката. Но прието е при всяко чествуване да се припомнят някои дати и събития от живота на юбиляря.

Чл.-кор. Бешевлиев е роден в София в самата зора на нашия буден век. Той се оформя първоначално като класически филолог, получил образованието си в Хале, Йена и Вюрцбург. В София е един от основоположниците на катедрата по класическа филология заедно с другите големи имена в тази област - Александър Балабанов и Димитър Дечев. В продължение на две десетилетия той е между тия, които помагат на известни преподаватели и научни работници, на съставители на речници и преводачи. Самият той между 1939 и 1943 г. издава "Историческа граматика на гръцки език", I - II, която е настолно помагало на няколко поколения, заедно с една христоматия - "Александрийска поезия" - и една христоматия с текстове в проза. През 1925 г. е асистент, а през 1929 г. се хабилитира за доцент. Като редовен професор е отстранен от университета през 1944 г. Аз съм между последните му студенти.

Намерих се отново под негово ръководство през 1947 г. в комисията за издаване на гръцки и латински извори за българската история, където той ръководеше работата заедно с Иван Снегаров и Димитър Дечев. В 50-те години чл.-кор. Бешевлиев беше ръководител в Археологическия музей в София на Секция по епиграфика. А при създаването на Института за балканистика през 1964 г. стана ръководител на секцията "Етногенезис на балканските народи", където отново се срещнахме и аз станах един вид негов приемник.

Тези три периода от научното поприще на нашия юбиляр бележат и неговите интереси и публикациите, които излизат изпод перото му. Той започва с "Гръцки език в прабългарските надписи", 1926 г. Редуват се няколко изследвания върху развитието на гръцкия език и неговата граматика от античния период до ново време: напр. "Употребата на императивус аористи и на императивус презентис в старогръцката молитва", 1927; "Към въпроса за т. нар. адмиратив в българския език", 1928; "Български паралели към Хезиодовите Ерга кай хемерай", 1933; "Влиянието на гръцкия език върху българския", 1933; "Българи и гърци и техните взаимни влияния през вековете", 1938 /същата година и в гръцки превод/. Тези взаимни връзки между гърци и българи, между двата езика и култури го навеждат на мисълта да спре вниманието си върху големия български елинист през Възраждането Н. Пиколо, на когото посвещава няколко изследвания /напр. в Сп. БАН през 1962 и в Етюд балканик през 1967 /. Напоследък, през 1971 г., излезе една интересна статия за името "грък".

Свързани със значението на старогръцкия език и култура на Балканите са изследванията на чл.-кор. Бешевлиев за древните народи на Балканите, напр. "Към въпроса за етногенезиса на старите македонци", 1932; "Траките в края на античността" /на немски език/, 1961, и особено монографията "Проучвания върху личните имена на траките", отпечатана на български език през 1965 г. и след това преведена на немски език. Тук поставям и изследванията на чл.-кор. Бешевлиев върху такива основни въпроси като запазването на народностното съзнание на тракийското население на Балканите и участието му в администрацията и военното дело на Източната Римска империя в периода, когато Дунавският лимес е обект на системни нападения от "варварската" периферия. Нека да си припомним и множеството публикации върху античните пътища и историческата география на Мизия и Скития като "Плиска в географските карти от XVII и XVIII в.", 1940; "Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България", 1962 /на немски ез./; "Античните градове и съдбата им в ранното средновековие", 1966 /на фр.ез./; "За континюитета на античните градове в България", 1965, и най-вече монографията "Значението на крепостите в Прокопиевото съчинение Де едифициис", 1970 /на немски ез./. Разработката на тези проблеми се свързва с настаняването на славяни и прабългари, но като се извежда на преден план въпросът за континюитета в градския живот. Локализациите, които той предлага, свидетелстват как трябва да приемаме наличието или прекъсването на етническа приемственост съобразно с отделните райони.

Тези проблеми, както и проблемите, свързани със запазването или изместването на латински език в късната античност, намират отражение и в заниманията му по епиграфика. През 1952 г. излиза трудът му "Епиграфски паметници", където той изважда на бял свят 122 латински и гръцки надписа от Софийския археологически музей, а през 1964 г. издава на немски език в Берлин "Късногръцки и къснолатински надписи". В последните години го занимава особено много историята на Одесос-Варна: печата редица статии в "Известия на Варненския музей" върху "Старохристиянски надписи от Варна", 1982, както и няколко разработки, които се отнасят за самото име Варна, а освен това за Пловдив, Видин, Вичина, Даусдава, Ропотамо, Мундрага, Провадия. Всички те отново и отново дават редица отговори върху античния субстрат в средновековната българска история и култура. Те се вписват същевременно в голямата дискусия, която се води главно с някои румънски специалисти върху степента и географското разпространение на романизацията в късната античност. В тях авторът се показва не само като езиковед - класик, но и като епиграф и археолог и главно като историк с реалистичен поглед върху данните, които черпим от епиграфиката, сравнени с информацията на писмените извори. Впрочем в т. I и II от поредицата "Гръцки и латински извори за българската история" той е превел и коментирал Девксип, Евнапий, Олимпиодор, Агатий, Теофилакт Симоката, но главно Теофан и Никифор. По-късно, вече през 1985 г., излиза един подборен том от негови преводи със заглавие "Писма и документи на папирус".

Но да се върнем към изследванията му върху хронистите от IX в. Мисля, че няма друг византолог, който така подробно да е установил връзката между текстовете на Теофан и Никифор, техния общ първоизвор, т. нар. "Мегас хронографос". Като се започне от 1927 г., когато той публикува "Към Хронографията на Теофан" в "Бизантинише цайтшрифт", и се стигне до 1980 г., когато във "Византина", т. X, излиза "Сведения на Малала за българите у Теофан", или до 1985 г., когато в същото перидично издание се публикуват "Тексткритични бележки към Теофан и Никифор" /т. XIII/. Негови са множество статии, които засягат началния период от съществуването на Дунавска България. Нека да спомена още в тази поредица /и за период от 20 години/: "Κύριος Βουλγαρίας", излязла на немски /както впрочем и всички посочени по-горе/ през 1941 г. в "Бизантинише цайтшрифт"; "Три приноса към българската история" /отнася се за периода 870-879 и за договора с империята през VII и VIII в./, излязла през 1961 г., и "Крум и Никифор", 1983 г.

Разбира се, тези аналитични и тексткритични изследвания върху византийски текстове са в най-тясна връзка с неговия основен принос в науката, проучванията му върху прабългарите и техните надписи, т.е. в тази област, в която той е ненадминат.

Както проличава от първото заглавие, което споменах тук, интересът на нашия юбиляр към българските надписи започва много рано: пак през 1926 г. той се занимава с "Тумбулджамийския Маламиров надпис". Следват, до 1929 г., няколко статии: "Чаши от черепи у прабългарите", "Черепът на Никифор", "Към прабългарските надписи", "Прабългарски надписи". Оттогава в продължение на 60 години тази проблематика не е слязла и до днес от библиографията му и от научните му търсения. Ние я следим неотменно в научни публикации и в популярни издания на български, немски, френски и английски език. Намираме я при всеки новооткрит надпис. В първото издание на заветната му книга "Първобългарски надписи", 1934, и "Първобългарски надписи. Оправки и добавки", 1936 г., Бешевлиев установява библиографията, която е налице дотогава, като същевременно прави своя класификация и свое четене на всеки отделен надпис. С течение на времето той дава все по-пълна картина за устройството на българската държава в първите векове от нейния самостоятелен живот - канцелария, институции, византийско влияние върху военните и гражданските длъжности, календар, славянизми и пр. Аз не бих могла да изброя тук и една малка част от всичко, което той е публикувал в продължение на тези 60 години, но ще припомня мимоходом "Титлата на канарти-кинос", на немски ез., 1932, "Каква е титлата ичиргу-боилас", на англ.ез., 1955, "Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в.", 1958, "Един византийски обичай у първобългарите", на немски език, 1962 /за набучването на отрязана глава на кол/, "Византийски елементи в първобългарските надписи", на немски ез., през 1980 и 1981, “Византийската имперска идея у първобългарите”, на немски ез., 1971. Наблюденията му върху езика на прабългарите, които фигурират в няколко негови статии, са развити най-основно в голямата му студия “Надписите около Мадарския конник”, в книгата “Мадарският конник”, 1956 г. Това издание излезе като резултат от проучванията, ръководени от самия Бешевлиев, когато през 1954 г. беше издигнато ново скеле пред Мадарския релеф. Тук чл.-кор. Бешевлиев не само продължава и довежда докрай големия спор с Геза Фехер и някои други специалисти от 30-те години. Той дава и последното цялостно тълкуване на този изключителен паметник. Смело може да се твърди, че след излизането на книгата не е добавено нищо повече в тази насока.

Следват изследвания, които са с по-обобщително съдържание върху ранната история на българската държава, и то - главно за отношенията между славяни и българи, за културното развитие на младата българска държава, за политическите и дипломатическите и отношения с Византия, все въз основа на материала от първобългарсите надписи, напр. “Първобългарските надписи и тяхното културно и историческо значение”, на фр. ез., 1971 г., във “Византинославика”, и най-вече книгата, издание на “Наука и изкуство” - “Първобългарите. Бит и култура”, 1981 г., където на широк план са изведени общите му заключения върху държавното устройство, религията, обичаите на първобългарското общество на юг от Дунава, проблемите на градоустройството и укрепителното дело. Книгата е преведена също и на немски език и издадена в Амстердам под заглавие “Прабългарският период на българската история”, 1977 г. Почти по същото време, през 1978 г., английското издателство “Вариорум репринтс” издаде събрани съчинения на нашия юбиляр със същата тематика. Неуморният автор поднесе през 1984 г. научнопопулярната монография “История на първобългарите”, в която са изложени неговите виждания за прародината, за настаняването на юг от Дунава на Аспаруховите българи, за историята на Кувер, отношенията на държавната власт и борбата за отстояване на независими позиции спрямо Византия и нейния политически авторитет на Балканите. Книгата, която се чете с удоволствие, е изградена както въз основа на познатата вече информация от надписите, така и върху цялостната своя концепция, която авторът й черпи от византийската хронография и историография.

Но трябва отново да се върнем към “Първобългарските надписи”, съпътници на нашия юбиляр през целия му живот. Второто, разширено издание, излезе на немски език в Берлин през 1963 г. Преди това, в периода 1957 - 1960 г., в две книжки на престижното белгийско периодично издание “Византион” бяха публикувани по-важните надписи в превод на известния византолог Анри Грегоар. Второто българско издание е от 1979 г., а от няколко години чакаме третото издание от издателството на БАН.

В един том, озаглавен “Студиа ин хонорем Веселини Бешевлиев”, който посветихме на неговата 70-годишнина, но който излезе в издателството на БАН чак през 1978 г., е изложена библиографията на чл.-кор. Бешевлиев до 1970 г., кратка библиография е публикувана и в "Етюд балканик" /кн. 4 от 1970 г./. Там са дадени благодарение на Живка Велкова, която изготви тази библиография, основните отзиви и рецензии, излезли върху неговите трудове за този период. Аз искам да приведа само две мнения: едното е от 1955 г. и е на известния ориенталист Омелиан Прицак: “Той е най-добрият познавач на първобългарските надписи” - пише той. А през 1969 г. английският историк медиевист Р. Браунинг се отзовава много ласкаво също за изданието на надписите, като изтъква, че те са от значение и за историята на гръцкия език.

Веселин Бешевлиев е почти полувековен член-кореспондент на БАН. Той е избран още през 1941 г. Още по-отдавна, от 1936 г., е член на унгарското ориенталско дружество. Носител е на Хердерова награда. Неговото присъствие е било винаги престижно в конгресите и в други научни срещи по византология, балканистика, епиграфика, археология. Мимоходом и като следвах с примерите си хронологично развитието му , аз споменавах за негови изследвания, отпечатани на чужди езици, а - както личи от библиографиите - те са много по-многобройни и трябва да се търсят в Берлин, Париж, Амстердам, Виена, Прага, Атина, Солун и др. Естествено, че към някои негови постановки са изказвани и критични мнения - така е във всяко човешко дело. Важното е общото уважение и високата оценка, които три поколения български и чужди учени му засвидетелстват неотменно. Аз нося със себе си един “документ”, който беше преподписан преди няколко дена именно от няколко негови колеги и почитатели, които се бяха събрали в Атина на един симпозиум.

Нека и ние да пожелаем на учителя и колегата бодрост и здраве, докато се съберем отново за неговата 100-годишнина.

VESSELIN BEŠEVLIEV /UN PORTRAIT CRÉATEUR/

Vassilka Tăpkova-Zaïmova

L'auteur marque le chemin de recherche et l'apport considérable de Vesselin Beševliev dans la philologie classique, l'histoire antique et médiévale, l'édition des sources historiques, l'étude des inscriptions épigraphiques proto-bulgares.

СЪДЪРЖАНИЕ

опис

Приветствено слово на проф. д-р Георги Данчев, ректор на ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий" I
В. Тъпкова-Заимова (София) – Веселин Бешевлиев /творчески портрет/ III

ИСТОРИЯ

Васил Гюзелев (София) – Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези / 3
Георги Бакалов (София) – Ранновизантийската доктрина за властта ... 13
Рашо Рашев (Шумен) – За произхода на прабългарите 23
Милияна Каймакамова (София) – Сведения за Куберовите българи в българското летописание 35
Кирил Петков (В.Търново) – Някои бележки върху Крумовото законодателство 47
Павел Георгиев (Шумен) – Неизползувано сведение за статута на Славиниите във Византия в началото на IX в. 59
Йордан Андреев (В. Търново) – Още веднъж за т.нар. "хранени хора" в първобългарските надписи 63
Стефан Йорданов (В. Търново) – Бележки върху социалната организация на прабългарите 71
Вълo Вълов (Видин) – Към въпроса за етнополитическия сепаратизъм в България по времето на хан Омуртаг 83
Пламен Павлов (В. Търново) – Пресиан - български канартикин и претендент за византийския престол 93
Иван Лазаров, Пепа Лунгарова (В. Търново) – Хрониката на Алберт де Безано за третия и четвъртия кръстоносен поход и .... преминаването им през българските земи 105
Иван Тютюнджиев (В. Търново) – Събития от историята на Търновското царство и живота на царското семейство на Иван-Александър, отразени в Българската анонимна хроника от XV век 111
Боян Бешевлиев (София) – Основни етапи в изграждането на картографския облик на Балканския полуостров /от II до XIX в./ 117
Надежда Христова (В Търново) – Кралската власт и католическата църква във фрнкската държава (по "История на франките" от Григорий Турски) 123

ЕПИГРАФИКА, АРХЕОЛОГИЯ, НУМИЗМАТИКА

Velizar Velkov (София) – Epigraphischer Beitrag zur Geschichte des Donaulimes im II. Jh. (über die Stadt Transmarisca) 137

Казимир Попконстантинов (В. Търново) – Рунически надписи от средновековна България 141
Георги Атанасов (Силистра) – За датировката, разпространението и семантиката на медалионите с IYI и двоен кръст 163
Иван Божилов (София) – Първобългарският надпис от Филипи. Нови теории и факти 173
Тотю Тотев (Шумен) – Реминисценция на стихове от псалом 67 в гръцки заклинателен надпис от Преслав 183
Йордан Алексиев (В.Търново) – Бележки за ранната история на търновските манастири 189
Богдана Лилова (Казанлък) – Съкровище от Антониниани от с. Копринка, Казанлъшко 199

ИЗКУСТВО, ЛИТЕРАТУРА, ФОЛКЛОР

Иванка Дончева (В. Търново) – Нови данни за светилището на Аполон при Горско Абланово, Търговищко 239
Аксиния Джурова (София) – Една хипотеза по повод символната интерпретация на скулптурната украса в Кръглата /Златна/ църква на цар Симеон 243
Румен Бояджиев (София) – Някои аспекти на християнската символика в рисунките-графити от старобългарския манастир край с. Равна, Провадийско 261
Петър Динеков (София) – Предистория на българската литература 271
Анчо Калоянов (В. Търново) – Българското езичество - капища, кумири и жреци 281
Тодор Моллов (В. Търново) – “Български апокрифен летопис”: Хронотоп и структура на текста 289

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА 295

SOMMAIRE

Discours d'inauguration prononcé par Prof. Guéorgui Dantchev, Recteur de l'Université de Véliko Tirnovo I
Vassilka Tâpkova - Zaïmova. Vesselin Beševliev /un portrait créateur/ III

HISTOIRE

Vassil Guzélev (Sofia) – De nouveau sur les capitales de la Bulgarie médiévale 3
Guéorgui Bakalov (Sofia) – La doctrine du pouvoir de la haute période byzantine 13
Racho Rachev (Šumen) – Au sujet de l'origine des Proto-Bulgares 23
Miliana Kajmakamova (Sofia) – Renseignements sur les Bulgares de Kouber dans la chronographie bulgare 35
Kiril Petkov (V. Tărnovo) – Quelques notes sur la législation de Kroum 47
Pavel Guéorguiev – Un renseignement non-utilisé concernant le statut des Slavinia en Byzance au début du IXe s. 59
Jordan Andréev (V. Tărnovo) – Quelques notes sur les soi-disant "hommes adoptifs" (Θρεπτοί ἄυϑρωποι) dans les inscriptions Proto-Bulgares 63
Stéphane Jordanov (V. Tărnovo) – Certaines notes sur l'organisation sociale des Proto-Bulgares 71
Vălo Vălov (Vidin) – Notes sur le problème du séparatisme éthno-politique en Bulgarie aux temps du khan Omourtag 83
Plamen Pavlov (V. Tărnovo) – Présian - kanartikin /prince héritier/ Bulgare et prétendant au trône byzantin 93
Ivan Lazarov, Pépa Loungarova (V. Tărnovo) – La chronique d'Albert de Bézan sur les IIIe et IVe croisades et leur passage à travers les terres bulgares 105
Ivan Tjutjundziev (V. Tărnovo) – Des événements de l'histoire du royaume de Tarnovo et la vie de la famille du tzar Ivan Alexandre, reflétés dans la chronique anonyme bulgare du XVe s. 111
B. Beševliev (Sofia) – Étapes essentielles dans la formation de l'aspect cartographique de la péninsule balkanique /IIe-XIXe ss./ 117
Nadejda Christova (V. Tărnovo) – Le pouvoir royal et l'Église catholique dans l'État franc (d'aprés "l'Histoire des Francs" de Grégoire de Tours) 125

ÉPIGRAPHIE, ARCHÉOLOGIE, NUMISMATIQUE

Velizar Velkov (Sofia) – Epigraphischer Beitrag zur Geschichte des Donaulimes im II.Jh.(über die Stadt Transmarisca) 137

Kazimir Popkonstantinov (V. Tărnovo) – Des inscriptions runiques de la Bulgarie médiévale 141
Guéorgui Atanassov (Silistra) – Sur la datation, la diffusion et la sémantique des médaillons à IYI et à double croix 163
Ivan Božilov (Sofia) – Une inscription proto-bulgare de Philippes. Des théories et des faits nouveaux. 173
Totju Totev (Šumen) – Réminiscence des vers du psaume 67 dans une inscription incantatoire grecque de Préslav 183
Jordan Alexiev (V. Tărnovo) – Notes sur l'ancienne histoire des monastères de Tarnovo 189
Bogdana Lilova (Kazanlăk) – Trésor d'Antoniniennes du village de Koprinka, région de Kazanlăk 199

ART, LITTÉRATURE, FOLKLORE

Ivanka Dontchéva (V. Tărnovo) – De nouvelles données sur le sanctuaire d'Apollon près de Gorsko Ablanovo, région de Targovište 239
Aksinia Djourova (Sofia) – Une hypothèse concernant l'interprétation symbolique de l'ornement sculptural de l'Église ronde (d'or) du tzar Siméon 243
Roumen Bojadgiev (Sofia) – Certains aspects de la symbolique dans les images graphittiques du monastère près de Ravna, région de Provadia /IXe-Xe s./ 261
Pétar Dinékov (Sofia) – Préhistoire de la littérature bulgare 271
Antcho Kalojanov (V. Tărnovo) – Le paganisme bulgare - temples, idoles et prêtres 281
Todor Mollov (V. Tărnovo) – "La chronique bulgare apocryphe": chronotope et structure du texte 289

LISTE DES ABRÉVIATIONS 295

ИСТОРИЯ
HISTOIRE

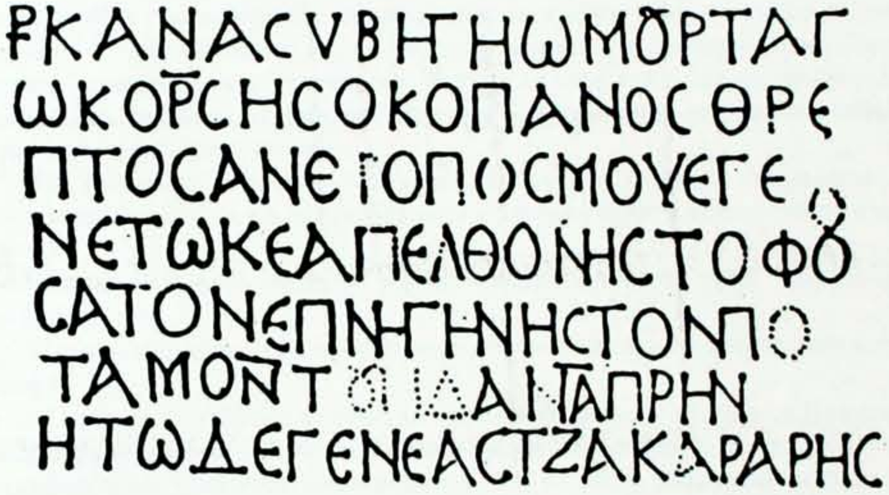

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ОТНОВО ЗА СТОЛИЦИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

/Някои нови гледища и хипотези/

Васил Гюзелев /София/

Независимо от обстоятелството, че старите български столици са били неееднократно обект на археологическо проучване, и досега много въпроси, които са свързани с тяхното място в историята и живота на средновековна България, остават неразрешени и неизяснени. В този кратък етюд ще се опитам да дам отговор под формата на работна хипотеза или съждения на няколко въпроса от този голям проблем, а именно:

- Кое е първото военно-политическо средище на българската държава?
- Съществувала ли е в средновековна България идеята за постоянен държавен център?
- Имало ли е през отделни периоди втори столичен град - резиденция на владетеля?
- С какви термини е бил обозначаван столичният град в домашните и чуждите извори?

I. Смята се за азбучна истина, че първата българска столица е Плиска[1]. Като анализира сведенията на византийските хронисти Теофан Изповедник и патриарх Никифор[2] и на Арменската география от VII в.[3], В.Н. Златарски успя да установи, че при трайното си заселване на Балканския полуостров хан Аспарух /640-701/ има за свое средище укрепения стан на остров Певки на дунавската делта, наречен Онглос / Ὄγγλος/[4]. Именно това укрепление на прабългарите трябва да бъде смятано за първото военно-политическо средище на създадената нова държава на Балканския полуостров, която от момента на своето раждане била наречена от самите византийци България /Βουλγαρία/[5]. Българската апокрифна летопис от XI в. отбелязва и други две средища на Аспаруховото ханство: “И този цар съгради големи градове: на Дунав - Дръстър град, построи и голям презид от Дунав до морето; той създаде и Плюска град”[6]. Има основание да се предположи, че по време на управлението на хановете от прабългарския род Дуло /680-737/ укреплението Онглос запазило мястото на първо и основно средище на ханството. В подкрепа на това предположение могат да се приведат сведенията на споменатите двама византийски хронисти за помощта, която сваленият византийски император Юстиниан II Носоотрязания потърсил през 705 г. при хан Тервел /701-721/, за да може повторно да се възкачи на престола. Те известяват, че с кораб от Херсон той се отправил към устията на Дунав и оттук изпратил един от придружвачите си Стефан "при Тервел, който бил тогава владетел на тамошните българи" /πρὸς Τέρβελιν κύριον ὄντα τηνικαῦτα τῶν ἐκεῖσε Βουλγάρων/[7]. Не може да не направи впечатление, че при придвижването си към Цариград по крайчерноморския път войската на хана заедно със съпровождащия бивш византийски василевс се установила за кратко време в Несебър[8]. Изборът на този именно път е бил обусловен от средището на "крайдунавските българи" Онглос, разположено в близост до морето.

Безспорно е, че промяната на държавното средище трябва да бъде свързана с някакво важно политическо събитие, което е означавало промяна във върховното управление. Данните позволяват да се предположи, че това е свързано със смяната на управляващия дотогава хански род Дуло с рода Вокил при възкачването на хан Кормисош /737-754/[9]. Тази смяна, станала в резултат на борба между двата рода, изглежда, е имала и друга последица: преместването на основния хански стан от Онглоса в Плиска, което в такива случаи е било обичайно за тюркономадските народи. Главният стан на ханството е бил онзи, в който е обитавал управляващият хан със своя род в обкръжението на предвожданото от него племе. Като първоначално славянско селище /най-убедителен аргумент за това е наименованието й/ при заселването на прабългарите на юг от Дунава Плиска станала един от техните станове и поради конкретни исторически обстоятелства към средата на VIII в. се наложила като държавно средище. Оформянето й като столица на българското ханство станало през втората половина на VIII - първите десетилетия на IX в.[10], за да може хан Омуртаг в Търновския надпис да я нарече "стария мой аул" /τὸν παλεὸν ὄκοναὐτοῦ/[11].

Този факт не представлява нещо своеобразно и характерно само за българското ханство. Установено е, че по време на Великото преселение на народите /IV-VII в./ и почти през цялото ранно средновековие /VII-XI в./ владетелите в Европа често сменяли своите военноадминистративни средища и резиденции[12]. Естествено е било това и за прабългарите, за които основните дейности и средства за препитание били свързани с номадското скотовъдство и войната.

От приведените по-горе факти и съображения става ясно, че е време да се изостави старото схващане за Плиска като първото военно-политическо средище на българското ханство.

II. Общоприето е да се смята, че средновековна България е имала постоянни и твърдо установени държавни центрове - столици, каквито през различни периоди са били Плиска, Велики Преслав, Охрид и Търново. Това становище, което господства в нашата медиевистика, по най-кратък и привидно убедителен начин е формулирано от Ив. Дуйчев: "Наличието на столица като установено средище на политическия, стопанския и духовния живот на държавата съставя една от най-големите отлики на българското средновековие. Плиска и Преслав в ранното средновековие и Търново през двувековното съществуване на Второто българско царство въплъщават това начало на централизираната българска държава. Преместването на столицата през втората половина на X в. /в Охрид/ под напора на византийските завоеватели или появата на втора столица като

Видин през XIV в. при настъпилото феодално раздробление на страната изразяват същия стремеж за строго установено държавно средище."[13] В последно време немският византинист П. Шрайнер се опитва в известен смисъл да направи корекция на това становище. Той смята, "че идеята за постоянен център не е съществувала в Първото българско царство, както това показва промяната на центровете в Плиска, Преслав и Охрид"[14].

В историята на средновековна Европа има една единствена държава, чиято хилядагодишна история започва и завършва с и в един единствен град - столицата Константинопол. Това е Византийската империя. Както Римската империя се отличавала с наличието на един и единен център, така и наследницата й запазила тази особеност. Подобно на стария Рим "новият Рим" - Константинопол - играел толкова важна и голяма роля в политическия, стопанския, църковно-религиозния и културния живот на империята, че всъщност предопределял същността й, нейния исторически образ, че дори и съществуването й.

В българската ранносредновековна история първоначално не е съществувала идеята за столичен град, както е в историята на световните империи през античността и средновековието. Периодичната и не винаги циклична промяна на средището на държавата била обусловена от различни конкретни причини от вътрешно и външнополитическо естество. Ако направим една проста сметка, ще се види, че Онглос бил средищен хански аул само около половин столетие, Плиска - хански стан и столица около едно столетие, Велики Преслав - столица 78 години, Охрид - столица 42 години. В замяна на това при всички превратности в българската история до края на XII-XIV в. Търново запазило положението си на истинско държавно-политическо, църковно-религиозно и културно средище, на "майка на градовете" в българската земя и на "царствуващ град" повече от два века.

Промяната на държавните центрове в ранносредновековна България може да се обясни не само с изострените вътрешнополитически борби за трона, с постоянния натиск на Византия от юг и с причини от религиозен и културен характер - тя е отражение на неосъществено изцяло политическо и етническо единство и на неизкристализирали структури. Впрочем има всички основания да се смята, че хан Борис I - Михаил /852-889;+ 907/, цар Симеон Велики /893-927/ и синът му Петър /927-969/ са се опитали да направят от Велики Преслав истинска и пълнокръвна столица на държавата, да заложат трайно идеята за столичен град, който да бъде за Българското царство онова, което за Византийската империя бил Константинопол. Всъщност, както вече стана ясно по-горе, идеята за постоянен и неизменен държавен център става реалност в онзи период от българското средновековно минало, когато нерядко българският цар изглеждал като primus inter pares /пръв между равни/ спрямо велемощните самостоятелни или полусамостоятелни владетели в периферните области на царството. Налагането на Търново като единна столица на българите е преди всичко резултат от бързото възобновяване на постигнатия през ранното средновековие /едва през 927 г./ модел "царство-патриаршия" и на причини не толкова от политически, колкото от църковно-религиозен и културен характер[15].

III. Обикновено се смята, че е имало един столичен град, в който се е намирал владетелският дворец. Проблемът за втория столичен град - резиденция - не е поставян в нашето историческо изследване.

Известно е, че ведно с възобновяването на Плиска сред разрушенията през 811 г. и утвърждаването ѝ като столичен град хан Омуртаг (814-831) предприел построяването на други укрепени хански резиденции, в които били създадени сигурност и удобства за владетеля и неговото обкръжение: каменна крепост и помещения за охраняващия я гарнизон, монументален хански дворец, баня, стопански помещения и др. В Чаталарския надпис от 822 г. се известява за построяването на "аул на Тича" /αὔλιν ἰς τὴν Τούτζαν/[16], който правилно се идентифицира с руините край с. Цар Крум, Шуменско. В Търновския надпис се известява за построяването на "преславен дворец на Дунава" /ὑπέρφυμον ὗκον ἰς τὸν Δανοῦβιν/[17], чието идентифициране с крепостта на разположения срещу Силистра остров Пъкъйул луй Соаре изглежда вероятно. Археологическите и епиграфските данни сочат, че още през първата половина на IX в. ролята на втора по значимост ханска резиденция е била отредена на аула в Преслав. С право се смята, че още преди да бъде обявен за столица през 893 г., този аул заел важно място във военно-политическата история на Българското ханство[18]. Нередките и, изглежда, продължителни пребивавания на хановете и тяхното обкръжение довели до изграждането на внушителна крепост, тронна палата, жилищни помещения, езическо капище и др. Трите, намерени тук надписа за въоръжението на старобългарската войска, дават възможност да се констатира, че тук е била установена тежковъоръжена конница[19]. Може да се изрази предположението, че идеята за създаването на втори политически център в държавата е станала реален факт през първата половина на IX в. Успоредно с него са съществували хански резиденции на други места. Това явление намира аналогии както сред тюркско-номадските държавни формации, така и във Франкската империя. Твърде интересен е фактът, че след превръщането на Велики Преслав в столица Плиска продължила да играе ролята на втори държавен център, който с течение на времето се превърнал в град със занаятчийско-търговски и военно-административни функции. Това показват не само археологическите данни, но и писмените сведения, в които едва ли случайно двата града се споменават редом[20].

Налагането на Охрид като българска столица през последната четвърт на X - първите две десетилетия на XI в. е засвидетелствувано по най-категоричен начин в историята на Йоан Скилица /XI в./, според когото той бил "главен град на цяла България и там се издигали дворците на царете на България и се съхранявали богатствата им" /ἡ Ἀχρίς...μητρόπολις οὖσα τῆς πάσης Βουλγαρίας, ἐν ᾗ καὶ τὰ βασίλεια τῶν βασιλέων ἵδρυντο Βουλγαρίας/[21]. Вторият столичен център през този период от българската история бил град Преспа на остров Св. Ахил[22], където се намирали Самуиловите царски дворци /εἰς τὴν Πρέσπαν...τὰ βασίλεα/. Няколко други свидетелства в писмените извори сочат мястото на тази втора българска столица в историята: 1/ в Дуклянския летопис /XII в./ се известява, че цар Самуил /976-1014/ изпратил на заточение пленения сръбски

княз Иван Владимир "в селището, което се нарича Преспа, където се намирал дворецът на същия този цар" /in Loco, qui Prespa dicitur, ubi et curia eiusdem imperatoris erat/[23]; 2/ Михаил Аталиат /XI в./ известява, че след поражението в битката при Ключ /1014 г./ българският цар избягал и умрял в блатистия остров Преспа /ἐν τῷ λιμνίᾳ νήσῳ τῆς Πρέσπας /[24]; 3/ във връзка с потушаването на българското въстание от 1072 г. Продължителят на Йоан Скилица /XI в./ пише, че западните народи алемани и франки унищожили останалите в Преспа български дворци /ἐν τῇ Πρέσπᾳ τῶν Βουλγάρων ἐπολελειμμένα βασίλεια/ и ограбили тукашния внушителен храм[25]. Тук се намирало и седалището на българския патриарх Герман, който "светителствувал във Воден и Преспа" /ἐν Βοδινοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπᾳ/[26].

Независимо от обстоятелството, че през XIII-XIV в. идеята за постоянния и неизменен столичен град се наложила в историята на Българското царство, има известни основания да се смята, че е съществувал втори център на Търновското царство. Ако в края на XII-XIII в. това е бил Велики Преслав, който не само е бил резиденция на цар Петър /1186-1197/[27], властвувал редом със своя брат Асен I, но и седалище на митрополит, титулуван прототрон[28], поради обстоятелството, че е заемал трона на първия български патриарх. През XIV в. втората по значение резиденция на търновските царе станала важната крепост Никопол. През 1352 г. тук цар Иван-Александър /1331-1371/ се срещнал с адмирала на венецианската флота Марино Фалиери[29]. По време на турските походи в Северна България цар Иван Шишман /1371-1395/ предпочитал почти винаги да отбранява Никополската крепост, която след завладяването на Търново /17 юли 1393 г./ се превърнала в последната столица на териториално окастреното му царство. Тук той бил и пленен от султан Баязид I през есента на 1395 г. и хвърлен в тъмница, където и умрял[30].

IV. Термините, с които в средновековните извори /домашни и чужди/ са били обозначавани българските столици и владетелските резиденции, не са били обект на внимание /може би с изключение на твърде дискутирания термин "аул"/. На сегашната степен на проучванията в това отношение се срещат известни затруднения поради липсата на систематизация на наличните данни.

Терминологията по отношение на Плиска отразява в общи линии нейната еволюция, показана схематично по-горе. В първобългарските надписи на гръцки език тя първоначално е назована с два термина: κάνπον - стан, αὐλή- владетелски двор[31]; обиталището на хана - ὗκος- дом, дворец[32]. В Анонимния ватикански разказ резиденцията на владетеля, превзета през 811 г. от византийците, е наречена Крумов аул /τὴν αὐλὴν τοῦ Κρούμου/[33], а в житието на Йоаникий за пръв път е наречена столица на българите /τὰ βασίλεια αὐτῶν/[34]. Очевидно е, че с термина αυλή, употребен по отношение на Плиска както в първобългарските надписи, така и у византийските автори, се обозначава "вътрешният град", в който са се намирали ханската резиденция и други свързани с нея сгради. Той се споменава и у Хинкмар Реймски /IX в./, който известява, че възбунтувалите се през 866 г. срещу покръстването се събрали около двореца на хан Борис I - Михаил /adunaverunt se circa palatum eius/[35].

От описанието на Велики Преслав от Йоан Екзарх от началото на X в. се добива представа за някои български термини, които са били не само в книжовна, но и в повседневна употреба[36]. Столицата е наречена "княжески двор" /кънѣжии дворъ/ и вероятно след провъзгласяването на Симеон Велики през 913 г. е била наричана "царски двор" /цѣсарьскыи дворъ/; "вътрешният град" - дворьць, а владетелските дворци - полаты. Известно е, че в старобългарските книжовни паметници от края на IX-XI в. царският палат се означава и с една прабългарска дума - чрътогъ". Като описва византийския поход срещу България от 971 г., Лъв Дякон (X в.) отбелязва, че той бил насочен към столицата на мизите /= българите/ Преслав /τὴν πόλιν Πραισθλάβαν αἱρήσιν, ἣ Μυσοῖς ἐστὶ τὰ βασίλεια/, и допълва, че при превземането му бил изгорен царският дворец /τῇ βασιλείῳ αὐλή/[38]. Малко по-иначе и с попроменени термини известява същите неща Йоан Скилица /XI в.: византийският император Йоан Цимисхий се разположил в близост до Велики Преслав, който бил столица на българите /καὶ ἐγγὺς τῆς πόλεως τῆς Μεγάλης Περθσλάβας ἥτις εἶχε τὰ τῶν Βουλγάρων βασίλεια/; при превземането на града отбраняващият го руски отряд се оттеглил в едно укрепление във "вътрешността на дворците на столицата" /ἐντὺς τῶν τῆς πόλεως βασιλείων/[39].

По отношение на Охрид сведенията на византийските автори показват известно различие в употребяваните термини. Продължителят на Георги Монах пише, че Василий II Българоубиец през 1018 г. превзел областта, в която се намирала "столицата на българите" /ἡ βασίλισσα τῶν Βουλγάρων/, и намерил в нея много неща и съкровища, неизброимо злато и сребро, корони и диадеми и царски принадлежности /στέμματα καὶ διαδήματα καὶ ἀποσκεύας βασιλικάς /[40]. Неколкократно в изложението на Йоан Скилица се споменава, че Охрид бил "главен град на цяла България" / μητρόπολις...τῆς πάσης Βουλγαρίας/ и в него се издигали "дворците на царете на България" / τὰ βασίλεια τῶν βασιλέων... Βουλγαρίας/[41].

В хрониката на Дуклянския презвитер /XII в./ Самуиловият дворец в Преспа е наречен curia...imperatoris[42].

Термините, употребявани по отношение на Търново, са значително повече и по-разнообразни. Има основания да се смята, че през XIII-XIV в. тази българска столица най-обикновено е наричана "царски град" /царскыи градъ; царь градъ/[43]. Успоредно с това традиционно наименование за столица се появяват и други две - стоЛь и прѣстоЛь.

В среднобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет /X в./ и на нейния продължител, направен през втората половина на XIV в., е записано, че Охрид бил столица на българските царе /Охридскыи же градъ в нем же бѣ стоЛь Блъгарскыихъ царїа/[44]; в Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. думата пръстолъ е употребена в нейното двояко значение[45]. В житието на св. Параскева-Петка Търновска, написано от Патриарх Евтимий Търновски, и в житието на Теодосий Търновски за означаване на "столица" е употребено словосъчетанието "царствуващ град" /царствоующїи градъ/[46], което е доста книжно и, изглежда, е било употребявано от високообразованите българи. Може би по

най-убедителен и въздействуващ начин величието на Търново като столица на Българското царство е представено в един екфразис в "Похвално слово за Евтимий" от Григорий Цамблак /XV в./: "Варварският цар... беше слушал за Търново, за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местоположение - град, извънредно труден за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно естествени крепости, а освен това - големи богатства и многобройно население, с голяма слава както с църковните, така и с царските сгради" /въ цръкwвных и єлико в царскыих/[47]. Някои византийски автори от XIII-XV в. упоменават и описват Търново като изключително укрепен град и столица на българските царе. В поемата на Мануил Фил /+1345/ за византийския пълководец Михаил Глава Търново е показан като седалище на българските царе и "тръбач на победите" /Τρίνωβος αὐτὸς ἐκβοήσει τὰς νίκας/[48]. Йоан Кантакузин /XIV в./ двукратно споменава дворците на цар Иван-Александър в Търново /εἰς Τρίνοβον τὰ οἰκεῖα βασίλεια; ἐν Τρίνοβῳ τοῖς αὐτοῖς βασιλείοις/[49]. Лаоник Халкокондил /XV в./ при описанието на Източна Европа и във връзка с някои събития не пропуска да отбележи, че българите обитавали крайдунавски земи от Видин до Черно море и техните дворци се издигали в Търново /ἐν Τρίναβῳ πόλειτὰ βασίλειασ φίσιν; τὰ βασίλεια ἐν Τρίναβῳ/[50]. И при двамата автори употребеното понятие τὰ βασίλεια може да бъде разбирано и в смисъл на "столица".

Посочените примери на употреба на различни понятия за столици и резиденции не изчерпват всичко. Едно по-детайлно проучване безспорно би ги увеличило.

От Онглоса до Търново, от номадския стан до трайно утвърдения и неизменен царски столичен град - в този седемвековен отрязък от време е заключена не само историята на владетелските столици и резиденции на България, но и на Българското царство и на българския народ. Вероятно в нейното изследване още има твърде много и интересни възможности.

БЕЛЕЖКИ

[1] Овчаров, Д., Тотев, Т., Попов, А. Стари български столици /Плиска, Велики Преслав и Търновград/. София, 1980, с.11-69; Stantscheva, M. Trois capitales anciennes de Bulgarie - Pliska, Preslav et Tirnovo. Paris, 1981,p.11-34.

[2] ГИБИ.III/1959/, с.260-265; 295-296.

[3] Гюзелев, В., Петров, П. Христоматия по история на България.I. София, 1978, с.77-78.

[4] Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове.I. София, 1918, с.127 сл. Относно локализацията на Онглоса вж. в последно време Rǎšev, R. L'Onglos - témoignages écrits et faits archéologiques. Bulgarian Historical Review,X,1(1982), p.68-79.

[5] Gjuzelev, V. Les appelations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe-XVe s.).-in: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, с. 46 сл.

[6] Иванов, Йорд. Богомилски книги и легенди. София, 1925, с.282.

[7] ГИБИ.III, с.266-267, 298.

[8] Пак там, с.268.

[9] Бешевлиев, В. Първобългари - история. София, 1984, с. 84 сл.

[10] Rachev, R. Pliska - the first Capital of Bulgaria.-In: Ancient Bulgaria.II. Nottingham, 1983, p.255-269.

[11] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София, 1979, с.192-193.

[12] Ewig, E. Résidence et capitale pendant le haut Moyen Age.-Révue historique, CCXXX, 467(1963), p.25-72.

[13] Дуйчев, Ив. Търново като политически и духовен център през късното средновековие.-Археология, VIII, 3/1966/, с.1.

[14] Schreiner, P. Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur.-In: Kulturelle Traditionen in Bulgarien, hrsg. von R.Lauer und P.Schreiner.Göttingen, 1989, S.49-60.

[15] Gjuzelev, V. Einige Charakteristika der mittelalterlichen bulgarischen Geisteskultur (Tarnovo als geistige Hauptstadt der slawischen orthodoxen Ökumene im 13.-14. Jahrhundert).-Österreichische Osthefte, XXXI,3(1989), S.339 ff.

[16] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с.200-201.

[17] Пак там, с.192-193.

[18] Венедиков, Ив. Преслав преди да стане столица.- В:Преслав, I, София, 1968, с.39-47.

[19] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, 181,183,186. Подробен анализ у В.Гюзелев, Ичиргу-боилите на Първата българска държава /VII-XI в./.-ГСУ- ФИФ, LXIV, 3/1971/, с.142-145.

[20] Ioannes Skylitzes.Synopsis historiarum, rec.J.Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p.344:Ioannes Zonaras, Epitome historiarum.Bonnae, 1897,p.559.

[21] Ioannes Skylitzes. Synopsis historiarum, p.353, 358-359.

[22] Ebenda, p.330.

[23] Letopis popa Dukljanina, izd. F. Žišić Beograd-Zagreb, 1928, s.331.

[24] Michael Attaliota. Historia. Bonnae, 1853, p.230.

[25] Ioannes Skylitzes. Continuatus, ed.E.Tzolakis. Thessalonicae, 1968, p.165-166.

[26] Иванов, Йорд.. Български старини из Македония. София, 1931, с.566.

[27] ГИБИ, VIII. София, 1971, с.154.

[28] Синодик царя Борила, изд. М. Г. Попруженко. София, 1928, с.92; Попконстантинов, К.. Старобългарски ктиторски надпис от с.Троица, Шуменски окръг.-Археология, XXII,4/1980/, с.58; Житие и жизнь отца нашего Теодосия, изд. В.Н.Златарски.-СбНУНК, XX /1904/, с.25.

[29] Гюзелев, В., Петров, П. Христоматия по история на България.II. София, 1978, с.255-256.

[30] Пак там, с.201.

[31] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с.201.

[32] Пак там, с.192.

[33] ГИБИ.IV. София, 1961, с.11.

[34] Пак там, с.133.

[35] ЛИБИ.II. София, 1960, с.287.

[36] Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, hrsg. von A.Aitzetmüller.V.Graz, 1973, S.205 c-d.

[37] Бешевлиев, В. Първобългарите - бит и култура. София, 1981, с.28.

[38] Leo Diaconus. Historiae. Bonnae, 1828, p.130, 137.

[39] Ioannes Skylitzes. Synopsis historiarum, p.295, 297.

[40] Georgius Monachus dictus Hamartolos, Chronicon, ed.E.Muralt. Petropoli, 1859, p.869.

[41] Ioannes Skylitzes. Synopsis historiarum, p.353, 358-359.

[42] Letopis popa Dukljanina, p.331, 342.

[43] Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius(1375-1393), hrsg. von E.Kalužniacki. Wien, 1901, S.24; Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, hrsg. von E.Kalužniacki. Wien, 1901, S.109; Иванов, Йорд. Български старини из Македония..., с.235 и др.

[44] Симеона Метафраста и Логотета. Описание мира от бытия и летовник собран от различных летописец, изд. В.И.Срезневский. С.Петербург. 1905, с.160.

[45] Ильинский, Г. А. Грамоты болгарских царей. Москва, 1911, с.28.

[46] Житие и жизнь отца нашего Теодосия, с.12, 17; Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, S.71, 417.

[47] Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, изд. Ив.Гълъбов и др., София, 1971, с.198.

[48] Manuel Philes. Carmina, ed. E.Miller.II.Parisiis, 1855, p.249.

[49] Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV.III.Bonnae, 1832, p.69,164.

[50] Laonicus Chalcocondyles. Historiarum demonstrationes, ed.E.Darkó.I. Budapestini, 1922, p.26, 32.

DE NOUVEAU POUR LES CAPITALES DE LA BULGARIE MÉDIÉVALE

Vassil Guzélev

La recherche représente une nouvelle hypothèse afin de jeter un jour nouveau sur le problème du centre de capitale en Bulgarie médiévale. Les questions suivantes sont présentées: 1. Qui est le premier centre politique de l'État bulgare? 2. Avait-il existé une idée de capitale constante pendant tout le Moyen âge bulgare? 3. Y avait-il au cours des différentes périodes une seconde capitale - résidence du souverain? 4. Avec quels termes est désignée la capitale dans les sources bulgares et étrangères? L'auteur arrive à la conclusion que la première capitale de l'État bulgare était le campement Onglos dans le delta du Danube. Pliska devient centre de capitale lors du khan Kormissoch (737-754) avec l'élimination de la dynastie Doulo. Un tel changement est fait dans le sens des traditions nomades. L'idée d'une capitale constante dans la tradition bulgare devient dominante à peine par rapport à Tarnovo. Au temps du Premier Royaume bulgare on avait fait une tentative pareille avec Véliki Preslav lors de Boris-Michail, Siméon et Petar. Au cours de périodes importantes de l'histoire bulgare il y avait plus d'une capitale. Dans la célèbre inscription d'Omourtag, conservée à Tarnovo, il s'agit de deux "habitations" du souverain. De telles fonctions avaient les "aulas" - près du village Tzar Kroum, à Preslav /avant qu'il soit capitale/, sur l'île de Pakuiul-lui-Soare et d'autres. Au temps du tzar Samuel de pair avec Ochrid un tel rôle jouait aussi Prespa. Pour une certaine période, parallèlement avec Tarnovo, Preslav de même joue le rôle de capitale, tandis qu'à la fin du XIVe s. - ce fut Nikopol au bord du Danube. Cette forteresse /1393-1395/ fut la dernière capitale du Royaume de Tarnovo. La terminologie concernant la capitale est bien variée, ce qui se voit de beaucoup d'exemples, utilisés par l'auteur. De l'Onglos à Tarnovo, du camp nomade jusqu'à la capitale royale - cette période de sept siècles concentre non seulement l'histoire des capitales et des résidences souveraines mais aussi l'histoire du Royaume bulgare lui-même.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ДОКТРИНА ЗА ВЛАСТТА

Георги Бакалов /София/

Трудно би могло да се каже, че във Византия съществува ясно дефинирана доктрина за властта. Дори някои пуристи отказват самата употреба на понятието доктрина, което им се струва твърде модерно и претенциозно по отношение на една материя, която има определено значение в съвременното политикознание. И все пак в империята на ромеите такава доктрина съществува. Можем да я открием в многобройните официални актове на владетелската канцелария, в наративните съчинения от съответната епоха, в символиката и инсигниите на императорската власт, в паренетиката, в богословските трактати, където присъствието на подобни идеи се внушава по индиректен път. Изобщо проблемът за властта в римовизантийската общност - нека така да означим обществото в периода на прехода от римската към византийската държавност - заема важно място в политическия живот. Разбира се, властта не се разглежда като някаква абстракция, а като свойство, принадлежащо на строго определен носител - императора.

До официализацията на християнството и неговите идеи представата за върховната власт има своята дълга традиция и еволюция в недрата на византийската държавност - римската държавно-политическа система. Представянето й в ретроспективен план би отнело твърде много място, затова ще приемем априори, че през целия ранновизантийски период тя оказва силно въздействие и стои в основата на ромейския идеал за политическа власт.

По-близки компоненти на въздействие и фактори за оформяне на византийската доктрина за властта имат елинистическата политическа традиция и християнската монистична концепция. Според последната византийският император управлява не само "от Бога" / ἐκ θεοῦ/, но и "в Бога" / ἐκ θεοῦ/. Последното определение визира не първоизточника на властта, а по-скоро морално-етичните и аспекти.

В тази проста наглед, но изключително важна за византийската политическа доктрина схема Богът става архитип / μίμησις / на първообраза на владетеля. Земното царство, което василевсът управлява "в Бога", става "топос" на Божественото "небесно царство". Така императорската власт /τὴν βασιλέιον πρόνοιαν/ придобива изключителност и нейният статут в социално-правната структура на обществото не се подчинява на обичайните трафарети на властта.

Елинизмът е не само политическа традиция, която Византия добре познава и широко използва, но естествена, географска и езикова среда.

Наред с посочените два фактора, ранновизантийската политическа теория се изгражда като концепция и в тясна връзка с обществено-политическите отношения в империята.

Според Д. Закинитос, който споделя становището на Г. Острогорски, оригиналността на тази концепция представлява органически синтез на три равнопоставени елемента: елинската култура /обобщавана понякога като "източна"/, римската държавна традиция и християнството. Едва ли в литературата е намерен по-стегнат и точен изказ на онова, което наричаме византийска енигма.

Византийците сами поставят началото на своята империя /ἡ Ῥωμαϊκὴ βασιλεία/ от Късния доминат , т.е. от времето на Диоклециан /284-305/ и Константин Велики /306-337/, когато фактически се слива неограничената монархия с елинистическата държавна традиция и християнството. Това е времето, когато се оформя и догматичният "свещен" съюз между държавата и църквата.

Би трябвало да се има предвид, че това "изтегляне" на византийското държавно начало в края на III и началото на IV в. се свързва с християнизацията на империята, но нейните корени като обществено-политическа формация се търсят далеч по-рано в гръцките полиси от античността и техните колонии, осеяли почти цялото Средиземноморие.

Наследството от античността, което остава най-съществения елемент на континюитета, поддържа жива идеята за града-държава, от която се ражда идеята за гражданската общност - еднакво близка като мислене на гръцкото и на римското общество. Тук би трябвало да се каже, че това е една от причините ранновизантийският град да запази своята антична характеристика и стопанско-политическа функция почти до средата на VII в., след което в съчетание с редица други фактори бележи началото на византийската средновековна епоха.

В недалечното минало под давление на конюнктурни идеологически постановки се правеха опити за уподобяване на византийската държавност с основните атрибути на източната деспотия. В изясняването на този важен проблем не се вземаха под внимание дълбоките напластявания на полисната традиция и залегналите в нея демократични елементи на обществен живот. Във Византия винаги се е поддържала античната теза, определяща деспотията като най-лоша и достойна за презрение форма на управление, несъвместима с понятието общество. Като алтернатива на източната деспотия византийската политическа мисъл противопоставя правото на гражданите да участват във всички форми на обществено управление, или това е теорията за гръцката гражданска πολιτεία.

През антично-полисния период гърците имат съзнанието, че тяхната политическа организация е възможно най-съвършената, и с презрение се отнасят към "варварските модели", най-често свързани с едновластието и деспотията /тиранията/. В този вид полисният ред / τάξις / преминава в наследство на ранновизантийското политическо управление.

Независимо от казаното по-горе, приемствеността и формите на конкретно приложение на античните идеи не могат да се вместят в една проста схема. От древногръцкия полис, през елинистичния период до византийската епоха гръко-римското общество изживява твърде голяма еволюция в политическото мислене. Така например през доелинистическия период в центъра на вниманието се поставят не властта и управлението, а проблемите на държавата и обществото. Дори и в следващия етап - епохата на елинизма - концентрацията на цялата власт в ръцете на едно лице /царя/ се разглежда само като средоточие на всички магистраторски функции в ръцете на "най-добрия гражданин". В това определение стои презумпцията, че той представя интересите на цялото общество. По този повод се появява и малко странната и дори парадоксална теория за "идеалния тиранин". Пояснението по отношение на него е, че "идеалният тиранин" не бива да се сравнява с източния деспот, защото и в това си качество /тиранинът/ е гражданин, комуто обществото се подчинява доброволно в името на общественото благо, което римляните биха определили като pro bono publico.

Дотук бяха представени общите идеи за властта и в по-малка степен нейният конкретен носител. Несъмнено оригиналният създател на политическата идея за едноличната власт /разбира се, подчинена на интересите на обществото/ е Александър Македонски. Прието се, че полисът се замества от териториалната автократична монархия / βασιλεία / . Каквито и уговорки да се правят за неговата власт, а това се отнася до епигоните и диадохите, властта на елинистическия василевс в някои отношения се доближава до прерогативите на източния деспот, особено в нейното външно представителство: неограничена власт, силно разклонен чиновнически и бюрократичен апарат, опора в армията, пищност на двора и култ към владетеля. Византийската политическа теория в основната си част се обляга именно на тази елинистическа традиция с привкус на източна деспотия. Подобието обаче не означава еднаквост.

Елинистическият монарх се определя като "жив закон", но той трябва да уважава и зачита съществуващите закони, защото се схваща като експонент и представител на обществото. За да упражнява своята публична власт, той сключва съюзи с градовете-полиси като представители на управляваното от него общество. Персоната на монарха-василевс представя самата идея за държавата. И още нещо. Елинистическият владетел е "задължен" спрямо гражданите, докато източният монарх проявява само "милост". Всъщност неговите "граждани" са "поданици" /οἱ ὑπηκόοι/, към които деспотът би могъл да прояви милост, продиктувана от добрата му воля или от собствените му капризи. За подобно "благоволение" източните народи били готови да обожествяват своя владетел. В същото време елинистическата общност /οἱ πολίται/ смятала, че правото на управление просто "съответства" на задълженията на монарха. Във взаимоотношенията монарх - граждани стои идеята за "общото съгласие" /ὁμόνοια/, която поражда и единомислието. Това е схемата на "добрия ред" /τάξις/, която,доразвита в по-късно време, също е възприета като политическа доктрина във Византия.

Империята на ромеите е задължена на елинистическия свят, с който тя основателно се родее, и в друго отношение - изграждането на културното единство и разпространението на гръцкия език. Така териториалното ойкумене се допълва с културното, а това е от особена важност за социоклимата и идейната среда на оформящите се византийски доктрини.

В началото на това изложение беше споменато за изграждането на византийските политически доктрини под давление на римската традиция. Би могло да се каже, че тя в много случаи е изходна база и оказва силно влияние върху института на владетеля, особено върху неговите прерогативи като върховен главнокомандващ и първосъставител на закони. Римляните чувствали, че властта е единна и неделима, и затова обличали магистратите си с много повече пълномощия, отколкото имали съответните длъжностни лица в гръцко-елинските полиси. В римската държава законът има много по-строго и широко задължително приложение. В този смисъл сравнение с гръцките полиси и елинистическата практика едва ли е необходимо, тъй като в елинистическите държави се дава предимство на морално-етичните категории, а в римския свят - на закона.

Идеята за "вечния Рим", т.е. за "вечната държава", представя по-нататъшния еволюционен път в развитието на държавността в елинистическия свят. Византия възприема тази гледна точка, а не елинистическата, която не си представя ойкуменето като единна държава. И още едно обобщение в периметъра на сравнението. При римляните е свещена /не става дума за "божествена"/ не личността на владетеля /по-точно на върховния магистрат/, а самата държава, която е общежитие на обществото.

Дотук бяха маркирани два от трите компонента на византийската енигма: елинската култура и римската държавност. Ще спрем вниманието си и на третия компонент - християнството, който за споменатата формула е може би и най-съществен. Нека преди това да разгледаме съотношението между политическото общество в Ранна Византия и формиралата се въз основа на елинистическо-римската традиция императорска власт.

От казаното дотук уместно произтича въпросът - дали монархизацията на властта и концентрацията й в ръцете на "богоизбрания" император не означава скъсване с елинския демократизъм и римския /псевдо/ републиканизъм. Отговорът е отрицателен поради няколко фактора, които оказват определено влияние върху поведението и мисленето на византийските политически идеолози. Един от тях е в сферата на социално-икономическите условия, а именно наличието на множество дребни собственици, които по силата на своята социална същност съхраняват редица белези на демократичност в обществените дейности. Известни щети търпи и авторитетът на императора, в чийто институт през IV-V в. се забелязва относителна десакрализация в сравнение с периода от III в. Анализът на обществените отношения навежда на извода, че причина за това явление е все още демократичното и егалитарно християнство, упорито противопоставящо се на антропотеизма. Все още били твърде свежи спомените от недопустимия за християнския светоглед култ към императорите. Раннохристиянската апологетична литература изобилства с примери на заклеймяване на тази "срамна" идолопоклонска практика.

Друг важен фактор е сенатът, основателно разглеждан като последна опора на републиканизма. Тъкмо през V в. ролята му в политическия живот нараства, и то главно по линия на един от най-значителните държавни актове - избора на император, който бил смятан за недействителен без одобрението на сената.

Наред с това се възстановяват политическите права на народа /populus Romanus/, временно иззети от армията, която в римската републиканска епоха се отъждествява с народа. Засилената варваризация на войската през IV-V в. налага отстраняването й от политическата сцена. Основният контингент на армията представлява пъстра мозайка от наемници-варвари, които се превръщат в потенциална заплаха за свободите на обществото.

Значителна част от тези промени стават при управлението на Константин Велики, възвеличен от сената и народа като "възстановител на свободите"/Restitutor libertatis/. С нарочен закон се потвърждава правото на всеки свободен да търси правата си пред съдебните и административните власти. Първоначално субекти на този закон били християните, чиито граждански права сериозно пострадали по време на последните гонения, предприети от имп. Диоклециан между 303-304 г.

Възстановяването на "конституционните свободи" /определението е условно, тъй като в Римската империя действа по-скоро традиция на законността, а не определена конституция дава отражение и в политическите изяви на хиподрома. Народът отново придобил правото на "акламации", чрез които изразявал мнението си за висши магистрати и за самия император. С други думи, политическото общество в Ранна Византия продължило да съществува. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че в този преходен период Византия представлява монархия със силно присъствие на конституционни начала, вследствие на развития етатичен принцип и римското държавно начало.

Римската идея, че държавата е "общо дело" /Res publica/, е една от причините наред с етатическия витализъм империята да оцелее в бурния преход от античността към средновековието. Онова, което не достига на западната половина /Pars Occidentis/ на римовизантийската общност, а именно демократичните традиции на елинистическите политически структури, довежда до рухването й.

В контекста на казаното по-горе трябва да си дадем ясна сметка, че принципите на "византийския демократизъм" не достигат до нас прегледно оформени. Една от причините за това е намесата на църквата, която си присвоява правото да бъде регулиращ фактор в етичните взаимоотношения. Чрез сакрализацията на взаимоотношенията се загубва смисълът на вложения в тях първоначално светски елемент.

Много по-ясно е поведението на аристокрацията, която в политическо отношение поне в този период запазва тежненията си към републиканските идеали.

Като всяка голяма социална прослойка в римовизантийската общност, аристокрацията също не би могла да се разглежда като хомогенно съсловие с еднозначно политическо поведение. Една част от нея - тясно свързана с императора група - ратува за засилване на самодържавната му власт и по същество става изповедник на идеите на Платон и неоплатониците, които съзират във властта "божествен произход". Подобно становище логично довежда до извода, че такава власт не може да бъде ограничена от нито една човешка институция.

Другата група аристократи черпи идеите си от учението на Аристотел и гледа на властта само като на категория, определена от свободен избор. По същество това били езически реминисценции и тези лоялни опозиционери били против неограничените пълномощия на императорската власт, както и против налаганото "от горе" християнство с неговите "чужди" на "римския дух" ценности, освещаващи самодържавието. Диференциацията в политическите идеи между тези две групи в аристокрацията поражда φιλονεικία- политическо съперничество, което оказва своето въздействие върху социалните и културните процеси през V и началото на VI в. Един от последните писатели-езичници на това време Зосим в своето съчинение "Нова история" изразява тъкмо такива идеи и настроения. Нека не забравяме, че когато в VI в.имп. Юстиниан /527-565/ решава да ликвидира окончателно опозиционните настроения, той закрива Атинската академия.

През IV в., едва две десетилетия след лѐгализирането на християнската религия, аристократичната опозиция има за свой герой император Юлиан Апостат /361-363/. Твърде показателен е направеният от този интелегентен, но твърде закъснял с идеите си император жест към тайно езичестващата опозиционна аристокрация.

Императорът не само се опитал да върне езичеството в името на старите римски добродетели и слава, но и се отказал proprio motu от титула Dominus. Тук е мястото да си припомним колко категорично "отците на Отечеството" отказват да признаят този титул на имп. Клавдий II Готски /268-270/ и как без никакви усилия го налага имп. Диоклециан /284-305/, елиминирайки напълно волята на сената и традициите на държавата. Поучен от опита на миналото, имп. Юлиан съкратил чиновническо-бюрократичния апарат - един от най-ефективните лостове на автократорията в системата на Домината. Възвръщайки самочувствието на сената, императорът се опитал да намери съчувственици на своята антихристиянска политика и в градовете, на които върнал част от предишните права. На практика Юлиан възстановявал републиканските традиции и това е парадоксалното в неговите реформи, почиващи върху един твърде романтичен за времето подход. От нелогична двойственост страда политиката му срещу християнската религия: той се стремял да я отстрани, като възстанови езическия политеизъм по каноните и принципите на отречената от него религия. Освен това не си давал сметка, че все пак желаният от него авторитаризъм в управлението почивал върху прицbackground="" ипите на християнския монизъм.

В началото на V в. опозицията срещу засилващото се императорско самодържавие дава още един признак на съществуване. В известната обвинителна реч на Синезий Киренейски срещу толериращата готите политика на имп. Аркадий /395-408/ всъщност е завоалирана идеята, че интересите на императора трябва да се подчиняват на интересите на обществото и държавата.

Основен аргумент на езическата сенатска аристокрация срещу християнството е, че със засилване влиянието на новата религия изчезват старите римски граждански и военни добродетели, т.нар. antiquum ordinem, защото у никого нямало съмнение, че християнският идеен монизъм укрепвал самодържавието.

Въпросът за пълномощията и функциите на императора става "камък за препъване" между опозиционната аристокрация и "новите хора" - пропагандатори и идеолози на християнството. Според тях грижата за управлението на обществото не се възлага на "мъдрите магистрати" и "отличните политически мъже", а на "Божия промисъл" и неговия земен изпълнител - императора. Изхождайки от тези наблюдения, лесно можем да си обясним защо един Прокопий Кесарийски в

своята "Тайна история" през VI в. назовава имп. Юстиниан "идеолог на ромейското самодържавие". Последвалите филипики по адрес на императорската особа като "зъл демон", "жесток тиранин" и "нарушител на законите" само допълват картината на аристократическото отрицание срещу необятната власт на "плебея-император", при това горещ поклонник на християнската вяра.

Противоположно е становището на дякона от катедралния храм "Света София" Агапит, който в своето съчинение "Наставление" при теоретичния анализ на императорската власт я определя като "колосална отговорност", която може да понесе само един "божи избраник", какъвто авторът вижда в лицето на Юстиниан.

Като се оценяват по съвкупност разнородните промени в Ранна Византия, може да се установи, че сливането на политическата теория от гръко-елинистическата и римската епоха с християнските идеи до края на VI в. все още се намира в стадия на оформянето. Сред обществото витаят старите доктрини, свързани с периода на републиката и езичеството. До пълното тържество на християнството и окончателното формиране на византийската политическа доктрина имало още време. А когато това време идва, християнският светоглед става отправна точка на всяка теория, познание, идея и доктрина. Като начало на това време условно може да се определят 30-те и 40-те години на VII в., но някои процеси започват много по-рано. Ще спомена един от по-важните. Така например след 451 г. /датата се оспорва от някои учени/ императорската коронация става обект на църковна церемония с главно действащо лице върховния предстоятел на църквата, а място на церемонията става храмът. И все пак до средата на VII в. на тази църковно-държавна церемония се гледа като на второстепенен, по-скоро атрактивен акт. Коронацията и прогласата на новия император все още са привилегия на сената и народа, представен от димотите на Константинопол.

Седмият век бележи за Византия начало на големи промени, социални сътресения, политически преврати и идейни обрати. Окончателно се сриват и изчезват от политическата сцена остатъците на езичеството и начева доминацията на християнския светоглед. Появилото се през VIII в. иконоборство е една реплика срещу господството на църквата, но не променя съществено нещата.

Една от първите впечатляващи обществото промени настъпва в армията. И не толкова с това, че имп. Ираклий /610-641/ поставя началото на професионална армия, съставена от стратиоти, а поради факта, че армията престава да бъде вън от политиката и вън от религията. Византийската войска се превръща във "войнство Христово", призвано да води "свещена война" срещу враговете на кръста. Вместо под държавни знамена и с бойни песни, ромейските войници се сражават под хоругви и библейски псалми.

Промени настъпват и в императорската титулатура. От Ираклий насетне константинополските императори неизменно се титулуват с гръцката формула βασιλεύς τῶν Ῥωμαϊων. Наистина "император на римляните", но римляни като натурализация на полиетническата общност на византийския свят.

Осезателно се променя и отношението към църквата. От легализиран и равнопоставен по времето на Константин Велики и неговите приемници институт църквата се превръща в духовна функция на самата държава. В двуединството от институциите държава-църква често пъти разграничителната линия е твърде размита. В това отношение византийската политическа доктрина следва римската, при която култът е твърде политизиран. Имп. Юстиниан Велики, основателно смятан от едни за "последен римски император", а от други за "пръв византийски василевс", верен на римската държавна традиция и обладан от християнската монистична концепция, става родоначалник на византийския цезаропапизъм. За него култът си остава държавно дело независимо от претенциите на църквата. Духът на римската държавност прозира в често употребяваната от този бележит владетел титла: "Император, Цезар, победител, винаги Август, по всеобщ избор и с благословение на всемогъщия Бог". Отделните съставки на тази титулатурна формула не са просто "условни думи" /flatus vocis/, а израз на конкретно и определено значение в тясна връзка с политическата мисъл на епохата. Прави впечатление изричната формула, че първоизточникът на върховната власт за императора е "всеобщият избор", а едва на второ място стои "с благословлението на всемогъщия Бог".

С имп. Юстиниан се поставя едно начало, което осезателно нахлува в политическия живот през VII-VIII в., в периода на т.нар. "грецизация" на империята. В това динамично и твърде напрегнато за Византия време сенатът и тук-там останалите републикански традиции в обществения живот отстъпват място на монархията и "божествеността" на владетеля. Ромейският василевс съсредоточава в ръцете си цялата държавна власт. Традиционните права на "римския народ" /populus Romanus/ се стесняват до правата на народа от "богоспасената" столица на първохристиянските владетели. Апелациите на хиподрома от страна на димотите се превръщат в евфимии /просби/ към императора. "Византийският парламент", както духовито беше нарекъл Ал. Рамбо хиподрома на Константинопол, станал единствено място за зрелища, на което се отправяли панигерици към особата на императора. Струва ми се уместно в щрихираната картина на византийското общество от тази епоха да направя едно уточнение. Демонстрираното раболепие и преклонение пред абсолютния властелин на ромейската империя са само привидни. От тяхната манифестация византийците не се чувствали унижени, тъй като особата на императора ставала символ на империята и нейната "вечна мисия". Отдавайки почитанията си към императора, надарен "със свръхчовешка мощ", чрез него поданиците му се прекланяли пред "истинския владика на Небесния Йерусалим" - Исус Христос. Не случайно в тронната зала, до престола на василевса, бил поставян и празният трон на Христос. В литературата от тази и от по-късната епоха императорът се представя като "Христов викарий на земята", "боговенчан" и "богопомазан" василевс - баща на митичното семейство на владетелите и народите в християнския свят. Достойнството на владетеля /ἡ ἄρχοντος ἀρετὴ/ е само повод за израз на това отношение.

Пред прага на византийското средновековие трябва да се отбележи и друга актуална за епохата идея. Падането на Западната Римска империя през 476 г. подсилва у византийците впечатлението, че именно те са "избраници божии", че тяхната империя има да изпълни мисията на християнизатор на народите, че Бог ги е предпочел пред западните християни заради истинското /ортодоксално/ изповедание на вярата. В същия контекст било възприето и преместването на столицата в Константинопол, древния Византион. Бог, "предвиждайки" развитието на нещата, приготвил ново обиталище на "земния Йерусалим".

Византия навлиза в своето средновековие като централизирана държава, основана върху строга дисциплина и високо самочувствие, подсилено от доктрината за властта на първохристиянския монарх и превъзходството на "богоизбраните ромеи" над останалия свят.

ЛИТЕРАТУРА

NB sine loco в текста!

Аверинцев, С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977.

Бакалов, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985.

Вальденберг, В. "Наставление" писателя Агапита в русской письмености. - ВВр., 24, 1925/1926.

Грибовский, В. М. Народ и властъ в византийском государстве. СПб, 1897.

Курбатов, Г. Л. Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция. - В: Культура Византии, Т. I, М., 1984.

Литаврин, Г. Г. Идея верховной государственной власти в Византии и древней Руси домонгольского периода. - В: Славянские культуры и Балканы, Т. I, С., 1978.

Лебедева, Г. Е. Социальная структура ранневизантийского общества /по данных Кодекса Феодосия и Юстиниана/. Л., 1980.

Острогорски, Г. Држава и друштво византијског доба. - Сабрана дела, Т. II, Б., 1969.

Острогорский, Г. Эволюция византийского обряда коронования. - В: Византия, южние славяне, Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура. М., 1973.

Острогорски, Г. Обреди крунисања из книге о церемонијама. - В: Сабрана дела. Т. V, Б., 1970.

Тъпкова-Заимова, В. Формы власти в Византии и на балканских государствах /до Х в./. - В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М., 1987.

Удальцова, З. В., Конельникова, А. А. Властъ и авторитет в средные века. - ВВр., 47, 1986.

AHRWEILER, H. L'idéologie politique de l'empire byzantin. Paris, 1975.

AHRWEILER, H. Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971.

BECK, H.G. Christlische Mission und politische Propaganda im byzantinischen Reich,- Ideen und Realitäten in Byzanz, (VR) London, 1972.

BECK, H.G. Senat und Volk von Konstantinopel. München, 1966.

BRÉHIER, L. L'origine des titres impériaux à Byzance,- Byz. Zeit., 15, 1906.

BRÉHIER, L. La conception du pouvoir impérial en Orient pendant les trois premiers siècles de l'ère chrétienne, Nogent-le-Rotrou, 1907.

DAGRON, G. L'Empire Romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme: le témoignage de Themistios. - TM, 3, 1968.

GASQUET, A. L'Empire d'Orient et l'Empire d'Occident. De l'emploi du mot βασιλεύς dans les actes de la chancellerie byzantine. - Revue historique, 26, 1884.

GUILLAND, R. Les Dèmes. Études des topographies de Constantinople byzantine, Berlin - Amsterdam, 1969.

KARAYANOPOULOS, J. Konstantin der Große und der Kaserkult. - Historia, 5, 1956.

MALAFOSSE, J. La monocratie byzantine. - Recueils de la Société Jean Bodin, Bruxelles, 1969.

MICHEL, A. Die Kaisermacht in der Ostkirche.- Altkirchische Studien, Bd.2-5, Würzburg, 1953-1956.

MILLAR, F. The Emperor in the Roman World (31 B.C. - 337 A.C.), Ithaca, New York, 1977.

RÖCH, G. Ονομα βασιλείας. Studien zum officiellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Vienne, 1978.

RUNCIMAN, S. The Byzantine Theocracy. Cambridge University Press, 1977.

STEIN, E. Zum mittelalterlichen Titel "Kaiser der Römer". - Forschungen und Forschritte, IV, 1930.

TAYLOR, L. E. The Divinity of the Roman Emperor, New York, 1974.

VOGT, A. L'Hippodrome de Constantinople. - Byzantion, X, 1935.

WIFSTRAND, A. Autokrator, Kaiser, βασιλεύς, Lund, 1939.

XVIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports. I-II, Stuttgart,1985.

LA DOCTRINE DU POUVOIR DE LA HAUTE PÉRIODE BYZANTINE

Guéorgui Bakalov

L'auteur analyse les éléments de la doctrine du pouvoir, sa formation et son développement au cours du IVe - VIIe ss. Il cherche à trouver des relations réciproques entre l'héritage romaino-hélléniste et la christianisation. Dieu devient l'archétype du prototype de l'empereur et de cette façon le pouvoir de l'empereur acquiert un statut extraordinnaire qui n'est point soumis aux trapharèthes habituelles du pouvoir. Les Byzantins lient le début de l'Empire au Bas Dominate et à l'adoption de la foi chrétienne. Ils ne considèrent pas leur État comme un despotat oriental, mais comme une société civile dans le contexte antique. Les trois parties intégrantes de l'"énigme" byzantine sont la culture hellénique, l'État romain et le Christianisme. Les Byzantins se considèrent comme "des hommes élus par Dieu", avec un basileus "couronné par Dieu" - père de la famille mythique des souverains et des peuples.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ЗА ПРОИЗХОДА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ

Рашо Рашев (Шумен)

Всеки опит за намеса във вековния спор за произхода на прабългарите неминуемо заплашва своя автор да повтори отдавна известни факти и становища. Изказани са като че ли всички възможни теории, написани са критики на повечето от тях. Писмените източници, въз основа на които досега е бил поставян проблемът, са многократно изследвани и коментирани[1].

Известна надежда за нов поглед към въпроса предлага археологията с нейните не толкова категорични, но количествено по-богати данни. Не може да се каже, че досега те са били пренебрегвани. Както ще стане дума по-долу, съществува неголяма, но авторитетна група археолози, които споделят по въпроса за етногенеза на прабългарите становище, различно от наложеното в официалните издания. То обаче е изложено твърде лаконично, често в бележки под линия, и поради това не изненадва неговата непопулярност. Друга причина е фактът, че това становище привидно влиза в противоречие с официално приетото, което от своя страна се основава на оригинални писмени източници. Налице е една неизявена, скрита дискусия. Уместно е тук да поставим отново въпроса за произхода на прабългарите, като обърнем внимание на някои факти, които от една по-различна гледна точка могат да осветлят нашата тема.

И така, въпросът е: тюрки ли са прабългарите? Тюркоезично ли е било населението, което Аспарух довежда на Долния Дунав? Всички съвременни автори отговарят на това утвърдително[2].

Тюркският антропологичен тип и тюркоезичието на прабългарите не се поставят под съмнение. Като неоспоримо доказателство се сочат езиковите остатъци в Именника на българските владетели, във византийските писмени източници и в българските каменни надписи. От гледна точка на представените в тях тюркски имена, изрази и думи произходът на прабългарите наистина не може да бъде дискутиран.

Прибавят се и редица централноазиатски по произход елементи в материалната култура на Първото българско царство като дванадесетгодишният животински календар, култът към Тангра и др., които имат своите категорични аналогии в културата на тюркския каганат[3].

Веднага трябва да се направи едно съществено уточнение, което досега е убягвало от вниманието ни и е главната причина за налагането на тюркската теория за произхода на прабългарите като цяло. Става дума за това, че тюркските езикови остатъци и елементи от материалната култура представят изключително езика и културата на прабългарската военно-административна и родова върхушка. Тази информация се отнася до хана, ханското семейство и хранените хора, но не и до обикновеното прабългарско население. Данните се генерализират и механично се пренасят както върху аристокрацията, така и върху останалото население, означавано като прабългари. За неговия език и произход ние не разполагаме с преки данни, липсват и сведения за масово почитане на тюркския бог на небето Тангра. Тъкмо обратното, налице са твърде показателни факти, които дават известно основание да се ревизира тезата за тюркския произход. Така например антропологическите проучвания представят обикновеното прабългарско население като европеиди със слаби монголоидни белези. Засвидетелстваната практика за изкуствена деформация на черепа не е характерна за тюрките, а за старото население на източноевропейските степи - сарматите[4]. Особено показателни са данните за древнотюркските езикови остатъци в българския език. В старобългарския книжовен език те се изчерпват с думите кумир и капище, а в новобългарския език към тях се прибавят още петнадесетина думи[5]. Новоиздирените напоследък тюркски думи увеличават общия брой докъм 40, но с основателната уговорка, че древният (доосмански и допеченежко-кумански) произход на някои от тях не е възможно да бъде доказан[6]. В сравнение с унгарския език, където над 300 думи от древнотюркски произход се приписват на прабългарите, ситуацията в българския език изглежда странна с оглед на общоприетото твърдение за тюркизма на прабългарите. Ст. Младенов бе склонен да обясни феномена с тяхната малобройност и по този повод ги нарече "турански народец". Проблемът за броя на прабългарите се разглежда твърде сумарно, разчита се по-скоро на интуицията, а не на относително сигурни данни. Така от 30 000 у В. Златарски прабългарите се изчисляват напоследък на около 300 000 у някои съвременни автори. Единственият реален критерий са данните от некрополите. Те предлагат наистина временна, но обективна картина, която количествено ще се променя в зависимост от бъдещите проучвания на тези паметници. В момента трупополаганията, които са най-сигурният белег за прабългарска етническа принадлежност, съставляват в Североизточна България и Добруджа 29% от всички гробове в езическите некрополи. Този процент ще се повиши с още 2-3%, ако се прибавят трупополаганията от още необнародваните некрополи, и ще достигне около една трета от всички гробове. Това количество не може да се нарече малко. Следователно не малобройността на прабългарите е причина за липсата на древнотюркски езикови останки в българския език. Изводът може да е неочакван, но изглежда напълно естествен: прабългарите в своето мнозинство не са говорели тюркски език.

Имаме основания да говорим за две прабългарски групи и култури - на тюркската по произход аристокрация, която заема ръководните места в централизирания военно-административен апарат, и на обикновеното прабългарско население, заето със земеделие и скотовъдство. Това очевидно са две различни групи, отличаващи се не само по своето социално положение, но и по език и традиционна култура. Ст. Младенов уместно сочи като аналогия за ролята на прабългарите сред южните славяни положението на франките сред галите и на варягите спрямо източните славяни. Неговата бележка може да бъде коригирана в смисъл, че се отнася само до ръководната тюркска прабългарска върхушка, а не до прабългарите като цяло. Отдавна е установено, че през ранното средновековие народностната принадлежност е била твърде динамична категория поради масовите миграции и етнически смешения. Ето защо не бива да ни учудва, че дори в хомогенната структура на прабългарската аристокрация В. Бешевлиев успя да изолира три различни по произход етнически съставки: тюркска, иранска и угро-финска[7]. Към това трябва да добавим и наблюденията на изтъкнати тюрколози за странно звучащия тюркски език на дунавските прабългари[8]. Ако подобна етническа пъстрота е съществувала в тесните рамки на аристокрацията, толкова повече тя трябва да се очаква в прабългарския масив като цяло.

Тъкмо такава възможност допускат някои съветски, а след тях и български археолози[9]. Те смятат, че към собствено тюркската прабългарска група са се влели останки от старото иранско (алано-сарматско) и угрофинско население в Източна Европа, където прабългарите се появяват от просторите на Централна Азия. Това население - особено сарматите и аланите - оставя според тях забележими следи в материалната култура на прабългарите, но по най-съществения етноотличителен белег - езика - напълно се претопяват, възприемайки тюркския език на пришълците. Процесът на предполагаемата тюркизация обаче не може да бъде илюстриран с конкретни доказателства, той се приема априорно, както се приема и тюркоезичието на прабългарите. Косвено указание за подобна възможност може да бъде тюркският език на дунавските прабългари, отразен в Именника, у византийските автори и в българските каменни надписи. Но както вече посочихме, те трябва да се вземат под внимание само при характеристиката на аристокрацията. Друго косвено доказателство са руническите надписи, открити на различни места в ареала на салтово-маяцката култура. Част от буквените знаци на тези надписи имат аналогии в централноазиатското тюркско руническо писмо. Напълно възможно е тази писменост да е била донесена в Европа от тюркските, под чийто контрол са се намирали земите около Азовско море и Северен Кавказ през втората половина на VI и първата половина на VII в., и през следващите столетия тя да е останала достояние на тесен кръг тюркски жреци и образовани хора. Проблемът може да бъде поставен и в по-широк план. Новите проучвания показват, че в Източна Европа са съществували две рунически системи, които са част от общо шестте рунически писмености, разпространени през ранното средновековие от Монголия до Унгария. Не може да бъде изключена възможността руническо писмо да са използвали не само тюркските, но и други етнически групи[10]. Може би най-добрият пример са рунообразните надписи от старобългарски манастири при Мурфатлар и Равна.

Присъствието на нетюркски етнически елементи в състава на прабългарите може да се предполага не само въз основа на изложените по-горе факти и съображения. Има още една група немаловажни свидетелства, на които досега не е обръщано нужното внимание. Става дума за това, че в Северното Причерноморие и на Долния Дунав, т.е. там, откъдето тръгват прабългарите на Аспарух, и там, където се заселват, е съществувал значителен масив от индоиранско население. Присъствието му е удостоверено в няколко археологически култури, които по време предшестват образуването на дунавската българска държава. Налице са някои съществени от етническа гледна точка съвпадения между отделни белези на тези култури и елементи на прабългарската култура от времето на Първото българско царство, които едва ли са случайни.

Иранското население на северночерноморската степна и лесостепна зона след I в. е съставено от потомци на сарматите и късните скити. Още в самото начало на хилядолетието сарматите се появяват на Долния Дунав и тяхното присъствие тук е добре отразено от писмените източници. Материални следи от пребиваването им по левия бряг на Дунав са установени обаче едва от III в. Сарматите се вклиняват в масива на местното гето-дакийско население и мирно съжителствуват с него. Те водят полуномадски живот и краткотрайно обитаваните от тях селища досега не са регистрирани с материални останки. Културата им е известна само по данни от погребалния обред[11]. Част от гробовете, открити до сега, са вкопани върху по-стари могили, други образуват неголеми некрополи. Погребването е извършвано винаги чрез трупополагане. Често дъното на гроба е опалвано или на дъното му има подсипка от въглени и варовикови бучки. Ориентацията на скелетите е с глава на север. Установени са случаи на послесмъртно частично разрушаване на скелета. Извънредно характерна е изкуствената деформация на черепите чрез специална кръгова превръзка. Сарматите принадлежат към брахикранния и мезокранния антропологически тип. Те са европеиди със слаб монголоиден примес. Гробният инвентар се състои от глинени съдове, накити, битови предмети, оръжие, снаряжение. Всички изброени белези на сарматския погребален обред имат буквални аналогии в прабългарския. Разбира се, различна е формата на предметите от гробния инвентар поради голямата хронологическа пауза между двата периода, но видовият състав на инвентара съвпада напълно.

През IV в. сарматите заедно с разноетничното население на един обширен район, обхващащ степната и гористостепната зона от лявото поречие на Днепър до Долния Дунав, участват в създаването на културата Черняхов - Сънтана де Муреш [12]. Това е културата на готския племенен съюз. В нейните най-характерни паметници се откриват белезите на две основни етнически групи, обитаващи общи селища и използващи общи некрополи. Жилищата са представени от леки наземни колиби с огнище в центъра на пода и от четириъгълни полуземлянки с каменна печка в един от ъглите. По-голямата част от некрополите, особено в северния регион на културата, са двуобредни. Трупоизгарянията са извършвани в урни или ямки и често с тях се полагат глинени съдове като гробен инвентар.Обособяват се в две големи групи според ориентацията си - в първата са гробовете със западна ориентация, за които е характерен беден гробен инвентар. В южните райони, заемани главно от сарматите, скелетите имат северна ориентация и гробният инвентар е сравнително богат. Характерен елемент на материалната култура са глинените съдове със сивочерна повърхност и украса от излъскани линии. Особено внимание заслужава биритуалността на черняховската култура, разновидностите на трупоизгарянето и двойната ориентация на трупополагането. Тези етноопределящи белези се откриват и в езическите некрополи от времето на Първото българско царство.

През V в. археологическата карта на долнодунавските земи изглежда съвършено пуста. Като се изключат изолираните находища на хунски котли [13], тук не са известни паметници от уседнало население. Съдбата на многобройното черняховско население остава не съвсем изяснена. Неговото изчезване от един обширен географски регион трудно може да се обясни както с масова миграция на запад заедно със собствено готските племена, така и с тоталното му унищожаване от хуните. Сигурно е във всеки случай, че част от черняховските традиции са били наследени от създателите на киевската култура от V в., разпространена в района на Средното Поднепровие[14]. Вероятно в случая става дума не само за продължаване на традициите в изработването на определен кръг от вещи, но и за пряко участие на черняховско население в създаването на тази култура. Този извод може с пълно право да бъде отнесен и за културата, която се явява непосредствен наследник на киевската култура и чието население ще е имало пряко отношение към темата, която разглеждаме тук. Това е пенковската култура, за чиято етническа принадлежност все още няма единно становище[15].

Пенковската култура, датираща от VI-VII в., заема гористостепната област от левите притоци на Днепър до р. Серет на запад. Отвъд Серет тя се преплита с елементи от раннославянската пражко-корчакска култура и граничи с разпространената по същото време във Влахия култура Ипотещти-Чурел-Къндещти. На север граничи с пражко-корчакската култура и културата Колочин-Тушемля, свързана с балтите, а на юг с паметниците от типа Сивашовка, приписвани на българите. Тази култура е принадлежала на уседнало земеделско-скотовъдно население, обитавало неукрепени селища. Разноетничният състав на нейните създатели се проследява във всеки от нейните основни елементи. Жилището е наземно или вкопано с каменна печка в един от ъглите или с огнище на пода. Преобладаващият тип керамика е изработваното на ръка гърне с биконична форма, но се срещат и гърнета със заоблени плещи, също изработени на ръка. Характерен белег на керамичния комплекс са изработените на грънчарско колело гърнета от сива глина с украса от излъскани и врязани линии. Според най-голямото находище на този тип съдове в Пастирското градище те се означават като пастирски тип. Погребалният обред е трупоизгаряне в ямка или урна и трупополагане.

За етническата принадлежност на носителите на пенковската култура са изказани различни становища. Почти всички съветски автори приемат, че тя е принадлежала на славянското племе анти[16]. По повод присъствието на керамика от пастирски тип и овални юртообразни жилища се допуска участието на алано-българско население[17]. По-особена гледна точка предлага М.И. Артамонов. Той обединява находищата с керамика от пастирски тип и накити от пастирски тип в самостоятелна пастирска култура, която според него е принадлежала на българите-кутригури, които византийските писмени източници от VI в. поставят западно от р. Дон и северно от Черно море[18]. Той се присъедини и към идеята на Д.Т. Березовец за участието на носителите на пастирската керамика в създаването на културата на Дунавска България въз основа на факта, че пастирски керамични форми се откриват в редица селища и некрополи на Долния Дунав от VIII-IX в. Тази идея се споделя и от някои български археолози[19]. Ще припомним, че тя се среща изключително в некрополите с трупоизгаряне от славянски тип. Този немаловажен факт добре се свързва със съображенията, които се излагат по-нататък.

Погребалният обред на паметниците, обединени от М.И. Артамонов в особена пастирска култура, остава засега недостатъчно проучен. Техният тюрски произход се предполага поради априорно възприетия възглед за тюркоезичието на всички български племена и поради аналогиите на някои накити и метални предмети от пастирски тип с подобни от културата на Първия аварски каганат. Преки сведения за езика и физическия облик на “пастирци” липсват. Има обаче косвени данни, които не могат да се пренебрегнат, когато се решава въпросът за етническия облик на пенковската култура като цяло и на паметниците от пастирски тип в частност. Това е признаваната от всички автори приемственост между пенковската и черняховската култура и респективно между тяхното население, което се проследява в облика на най-характерните елементи - типовете поселения, жилище, керамика и погребален обред. Културната приемственост и смесеният произход на носителите на пастирската култура се приема и от М.И. Артамонов и неговите разсъждения по този повод са толкова показателни, че заслужава да бъдат приведени дословно: “Едва ли можем да се съмняваме в това, че българското население на Северното Причерноморие се е образувало не само от тюркски племена, които се явяват в периода на хунското нашествие и след него. То се е образувало в значителна степен и в резултат от тюркизацията на местното сармато-аланско население и е наследило много традиции на неговата култура. Благодарение на това в състава на западните българи са могли да се озоват тюркизираните потомци на днепърските роксолани под името росомони, влизащи в състава на готското царство и възприели разпространената в него черняховска култура”[20]. Ако от този пасаж се отстрани думата “тюркизация”, за каквато в действителност липсват каквито и да било данни, етногенезът на западната група прабългари би добил по-реални очертания.

Преобладаващото присъствие на нетюркско, иранско по произход население, в собствено пенковските паметници е установено от И.П. Русанова въз основа на задълбочен и детайлен анализ[21]. Всички типове пенковска керамика имат своите прототипове в черняховската керамика, в това число керамиката от пастирски тип, която авторката приписва на алано-българско население. Характерните гърнета с биконична форма нямат славянски произход и не се срещат в съвременната пражка култура, безспорно свързана със славяните. Сред изработените на ръка гърнета се обособява характерна група, чиито аналогии се откриват в ранносарматската, аварската и салтово-маяцката керамика[22]. Като цяло пенковската култура се приписва на антите. Етническата принадлежност на този народ се определя нееднозначно. Византийските автори ту смятат антите и славяните за един и същ народ, ту ги различават. Според И.П. Русанова този факт трябва да се обясни с настъпилото през този период смешение между носителите на собствено пенковската култура (антите) и проникващи от ареала на пражката култура славяни. Според нея на сегашния етап антите трябва да се определят като потомци на местното иранско население, сред което активно проникват славяни. Иранското въздействие върху източните славяни е доказано както по езикови данни, така и в антропологическия тип на славяните от Средното Поднепровие[23]. Може да се предполага, че налагането на славянския език е започнало още след първите контакти през VI в. и смесеното население на пенковската култура през VII в. вече в преобладаващото си мнозинство ще е говорело славянски език.

Втората култура, която се развива в този район, заема степната зона южно от пенковската култура. Тя принадлежи на номадско население, оставило единични, вторично вкопани гробове върху по-стари могили. По името на една от гробните находки напоследък тази група паметници се означава с името Сивашовка и се приписва на българите[24]. Това са предимно гробове на воини с характерните за епохата коланни украси, оръжие и снаряжение. Глинените съдове са гърнета, изработени на ръка ,и само в един случай е открито изработено на грънчарско колело гърне с дръжка[25] (гробът е датиран в първата половина на VIII в.).

И така, на пътя на Аспарух около средата на VII в. живеят собствено български племена (в степната област) и смесеното, вървящо към тотална славянизация население на пенковската култура. Обикновено се приема, че групата, която Аспарух довежда до Долния Дунав, е била съставена само от българи-оногури, говорещи тюркски език, обитавали дотогава земите южно и източно от Азовско море, където се локализира Кубратовата Велика България. Границите на Кубратовия племенен съюз се чертаят въз основа на данните у Теофан и Никифор и в зависимост от интерпретацията на посочените у тях географски ориентири Велика България се представя по-малка или по-голяма, но винаги в областта на Приазовието. Досега обаче там не е известно нито едно находище, което може да бъде свързано с пребиваването на богатата тюркска по произход върхушка от рода Дуло, която след териториалното разширение на западния тюркски каганат във втората половина на VI в. застава начело на българския племенен съюз. Такива находища са известни в степната зона по долното течение на Днепър. Това са скъпите предмети от типа Малая Перешчепина - Глодоси и особено първото забележително находище, в чийто състав са включени три златни пръстена с името на Кубрат[26]. В тази зона попада и датираният малко по-късно (първа половина на VIII в.)[27] Вознесенски комплекс, който независимо от различните становища при тълкуването му издава присъствието на богата тюркска аристократична прослойка. Северно от тази група, в североизточната периферия на пенковската култура, попадат и находищата от мартиновски и пастирски тип - бронзови и сребърни накити, фигурки и коланни украси. Забележително е, че всички тези находища, както и пенковската култура и паметниците от групата Сивашовка престават да съществуват към края на VII в. Важно е да се отбележи, че в напуснатите пенковски селища не са установени следи от насилствено изоставяне, от разрушения и пожари. Изглежда, едновременно или с малка разлика от време населението на тези земи се оттеглило и потърсило други убежища. Присъствието на пастирска керамика на Долния Дунав показва къде могат да се търсят новите му поселения. Тук повсеместно, на обширна територия и за сравнително кратко време се създава култура, която няма директни местни корени, но редица елементи от която са добре познати от споменатите два причерноморски района: от пенковската култура - полуземлянката с каменна печка, пастирски тип керамика, двуобредни некрополи, трупоизгаряне в урна и ямка, трупополагане (със северна и западна ориентация), от номадската култура - трупополагания със северна ориентация, вторични гробове върху по-стари могили, погребване с кон и оръжие, останки от жертвена животинска храна. Очевидно това е смесено население и да се определя то само като номади-тюрко-българи, преселени от Приазовието, би било неточно. Приемайки априорно тази постановка, мнозина автори обясняват отсъствието на изявени номадски елементи в културата на населението на Първото българско царство и бързата и повсеместна поява на уседнали форми на бит и материална култура с липсата на природни условия за номадско стопанство в земите на юг от Дунав. Други обясняват това явление с ранната, извършена още в Източна Европа седентаризация на прабългарите, която те пренасят и на Долния Дунав[28]. В светлината на изложеното по-горе имаме основания да предполагаме, че доведеното от Аспарух (или заселено веднага след него) население не е изпитало потребност да се приспособява към местните географски условия и да преминава поради липса на достатъчно пасища от номадизъм към уседналост, тъй като то - в преобладаващата си част - ще е било вече уседнало. Но този тип икономика и бит е трудно да се припише на едно тюрко-българско население, което идва от степите на Приазовието, тъй като там останките от неговото пребиваване са краткотрайно обитавани станове, леки наземни жилища и изработена на ръка керамика. Такава е ситуацията през VI-VII в.[29] По-вероятно е, както допускат други автори, да се отнася за преселване на сравнително рано уседнала българска група, следи от която са установени в днешен Дагестан[30]. Тази възможност не може да се изключи, но не това ще е било масовото население, което заселва първоначално днешна Североизточна България и Добруджа. Кавказките по произход керамични форми от Топола се срещат - поне засега - само там (котлите), а останалите типове съдове имат своите прототипи в черняховска и германска среда[31]. Дори да допуснем след Ст. Ангелова, че керамичният комплекс на Първото българско царство от VIII-IX в. носи много и силни дагестански традиции, важно е с оглед на нашата тема да се напомни, че тези традиции принадлежат на тамошното ираноезично население. Дали обаче то е било тюркизирано, в каква степен и в коя област - това са въпроси, на които можем да дадем както положителен, така и отрицателен отговор. Във всеки случай не разполагаме със сигурни данни за абсолютизирането на първата възможност, както това вече е наложено в литературата.

Разгледан по изложения начин, проблемът за произхода на прабългарите губи тюркската си окраска и насочва към издирване на корените на неславянското население на Първото българско царство сред потомците на източноевропейското иранско по произход население. Както показахме, частично тази възможност е била допускана и досега, но тюркизацията на това население се приема за безусловна, а за нея всъщност липсват директни данни. През VI-VII в. в Северното Причерноморие това население много преди идването си е имало продължителни контакти с друго, северно по произход население, което за разлика от него изгаря своите мъртъвци и естествено говори друг език. Тези контакти са продължили и през следващите столетия и повсеместното изчезване на иранския език показва, че е надделял славянският. Това дава основания да се допуска налагането на славянския още в периода преди разпадането на пенковската култура. Смесеното население, говорещо най-вероятно славянски език, е било подготвено за експанзията си на югозапад към долното течение на Дунав, както показват изолираните находища на пенковска керамика в редица ранновизантийски крепости[32]. Заставено да напусне малко по-късно масово поселенията си в Поднепровието най-вероятно в резултат от експанзията на хазарите, то е било удовлетворено от възможността да се постави под контрола на Аспаруховата дружина, съзирайки в нея гаранции за собствената си сигурност. Аспарух може би е довел (или увлякъл след себе си) много повече индоевропейци, отколкото тюрки и поради това попадналите в тази среда същински тюрки са били принудени бързо да забравят родния си език. Тюркската традиция главно в своите духовни форми, административно-военни структури, имена и титли се е запазила сред управляващата върхушка, която ще е населявала предимно Плисковското поле. Масовото присъствие на собствено славянско и славянизирано иранско население по-убедително може да обясни някои широко известни, но неубедително тълкувани факти от ранната история на българската култура: 1. Повсеместната славянска топонимия в централната област на българската държава. 2. Славянските имена на столиците Плиска и Преслав. 3. Незначителните тюркски остатъци в българския език. 4. Безконфликтната биритуалност на българския погребален обред от VIII-IX в. 5. Бързата консолидация на българската народност, която е била налице далеч преди 865 г. и която официалното приемане на християнството само формално узаконява.

Погледнат от подобен ъгъл, въпросът за произхода на "прабългарите" (?) придобива нови възможности за преодоляване на стереотипите, които в нашата историческа наука са наложени още в периода между двете световни войни и някои от тях са още живи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Последна сводка у Димитров, Д. Ил. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 30 сл.

[2] Това становище е отразено и в последното академично издание на историята на българските земи, срв. История на България. Т. II. С., 1981, с.60.

[3] Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981; Рашев. Р. Дунавска

България и Централна Азия. - Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т.6. С., 1987, с. 205-210.

[4] Балан, М., Боев, П. Археологически материали от некропола при Нови Пазар. - ИАИ, XX, 1955, с.347-370; Йорданов, Й. Антропологическо изследване на костния материал от раннобългарския масов гроб при град Девня. - ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 171-213. Подобен характер имат предварителните изводи на д-р Сл. Чолаков от антропологическото проучване на скелетите от двуобредния некропол при с. Караманите, Варненска област.

[5] Младенов, Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. - ГСУ, ИФ, XVII, 1920-1921, с. 286; История на български език (фототипно издание). С., 1979, с. 32-35.

[6] Боев ,Е. За предтурското тюркско влияние в българския език - още няколко прабългарски думи. - Български език, XV, 1965, 1, с.16. Напоследък Б. Симеонов допуска древнотюркски произход на няколко селищни имена в Шуменско, но критиката още не се е произнесла за тези опити.

[7] Бешевлиев, В. За разнородната същност на първобългарите. - Плиска-Преслав. Т.2. С., 1981, с.22.

[8] Бешевлиев, В.Прабългарите..., с. 31-32.

[9] Смирнов, А. П. Волжские булгары. М., 1951, с.10-12; Мерперт. Н.Я.О генезисе салтовской культуры. - КСИИМК, 36, 1951, с. 14 сл.Артамонов, М. И.История хазар. Л., 1962, с.82-83; Станчев, Ст. ,Иванов. Ст. Некрополът при Нови Пазар. С., 1958, с.93; Станчев, Ст. Реалиите върху релефа на мадарския конник. - В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. С., 1956, с. 198-199; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с.28-29.

[10] Афанасьев,Г.Е. Этногенетический аспект буртасской проблемы и археологический источник. - Вопросы этнической истории Волого-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Пенза, 1990, с. 3-5; Кызласов, И.Л. Новые данные о происхождении и распространении древнетюркской рунической письменности Евразии (доклад на III международна среща по прабългарска археология в Шумен, 1990 г., под печат).

[11] Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Археология Румынии. М., 1973, с. 260-263; Ch. Bichir. Les sarmates au Bas-Danube. - Dacia. XXI. 1977, p.167-197.

[12] Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Цит. съч., с. 263-276; Баран, В.Д. Черняхівска культура. Київ, 1981; Магомедов, Б.В. Черняховская культура Северозападного Причерноморья. Киев, 1987.

[13] Федоров, Г.Б., Полевой, Л.Л. Цит. съч., с. 277-278.

[14] Археология Украинской ССР. Т.III. Киев, 1986, с. 100-112.

[15] Археология Украинской ССР, Т.III. с. 153-166; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985, с. 85-92; Славяне Юговосточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990, с. 202 сл.

[16] Срв. цит. в бел. 15 литература и още: Седов, В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М., 1982, с. 19-28; Приходнюк, О. М . Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст.н.е. Київ, 1980; Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н.е. - Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 108-124; Анты и пеньковская культура. - Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989, с. 58-69.

[17] Русанова, И. П. Славянские древности VI-VII вв. М., 1976, с. 89.

[18] Артамонов, М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Вып. 15, 1970, с.22-23; Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. - Археология, 1969, 3, с. 1 сл.

[19] Березовець, Д. Т. Слов'яни і племена салтівской культуры. - Археологія, 19, 1965, с. 47-67; Димитров, Д. Ил. По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България и Добруджа. - ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 17; Ангелова, Ст. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България. - ГСУ, ИФ, т. 74, 1982, с. 40 сл.; Ваклинов, Ст. Цит.съч., с. 31.

[20] Артамонов, М. И. Етническата принадлежност..., с.8.

[21] Русанова, И. П. Цит. съч., с. 85-112.

[22] Пак там, с. 92-93, рис. 33.

[23] Пак там, с. 111, 112.

[24] Археология Украинской СССР, с. 225-231.

[25] Айбабин, А. И. Погребение хазарского воина. - Советская археология, 1985, 4, с. 191-197, рис. 7.

[26] Вернер, Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат, хан на българите. С., 1988.

[27] Амброз, А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре - вопрос интерпретации. - Древности эпохи Великого переселения народов. М., 1982, с. 205-222.

[28] Рашев, Р. Ускорено развитие на старобългарската култура. - Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум славяни и прабългари. С., 1982, с. 95-96 и бел. 3; Станилов, Ст. Селища и аули (някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав VII-VIII в.). - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 100-103. Срв. и Гюзелев, В. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV-VII в.). - Археология, 1979, 4, с. 12-21.

[29] Плетнева, С. А. От кочевий к городам. М., 1967, с. 13-19.

[30] Ангелова, Ст. Цит. съч., с. 55 сл.

[31] Пак там, с. 60-61.

[32] Приходнюк, О.М. К вопросу о присутствии антов в Карпато-дунайских землях. - Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 180-191; Бонев, Ч. Анти и славини в Добруджа през VI в. - Руско-български връзки през вековете. С., 1986, с. 56-61.

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
"КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"

1741/931

AU SUJET DE L'ORIGINE DES PROTO-BULGARES

Racho Rachev

A la base des recherches archéologiques en Bulgarie et d'un grand nombre de matériaux comparables, provenant du rivage Nord de la Mer Noire, est argumentée une thèse inattendue, mais bien raisonnée, que la plupart des Proto-Bulgares ne parlaient pas une langue turque. Étant une société multiéthnique, les Proto-Bulgares se distinguaient non seulement du point de vue social, mais aussi par leurs moeurs, leur langue et leur culture. D'après la thèse de l'auteur, l'élite était turque, tandis que la grande masse de la population était d'origine sarmato-alane. Cet élément iranophone était en relations durables avec les Slaves. Autrement dit, de pair avec Asparuch, arrivent, au Sud du Danube, de grands groupes de populations d'origine slave qui influencent positivement la consolidation rapide de la nation bulgare. De ce point de vue, il apparaît une nouvelle possibilité à surmonter les stéréotypes imposés dans l'historiographie, sur les origines des Proto-Bulgares.

БИБЛИОТЕКА

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

СВЕДЕНИЯ ЗА КУБЕРОВИТЕ БЪЛГАРИ В БЪЛГАРСКОТО ЛЕТОПИСАНИЕ

Милияна Каймакамова (София)

Ролята и мястото на Кубер и неговата орда в историята на средновековна България са добре известни благодарение на подробните проучвания от българската и чуждата историография[1]. Политическата активност на тази прабългарска етническа група в края на VII - началото на VIII в. в балканския югозапад я превръща в желан партньор на българската държава в борбата срещу Византия. С установяването на тесни взаимоотношения със Славиниите в Македония и особено с едно от най-силните славянски племена - драговитите, народът на Кубер по подобие на Аспаруховите българи изпълнява функцията на обединител на македонските Славинии. По този начин Куберовите българи спомагат за формирането на българската народност в една основна погранична област на българското царство.

Естествено възниква въпросът дали тази значима дейност на Куберовите българи е била отразена по някакъв начин в българското летописание.

Пръв даде отговор на този въпрос В. Бешевлиев с разчитането на най-стария от надписите пред Мадарския конник. Неговото съдържание разкрива лапидарно участието на хан Тервел в повторното възкачване на Юстиниян II на императорския престол през 705 година. Наред с тези данни от надписа става ясно, че в преговорите между византийския император и Тервел са взели участие и неговите "чичовци" от Солунско. Употребата на този термин за родство в надписа позволи основателно на В. Бешевлиев да потвърди предположението, изказано от П. Сречкович, Н. Милев и В. Златарски, че Кубер от втората книга на "Чудесата на св. Димитър Солунски" и четвъртият Кубратов син, за който ни съобщава Теофан Изповедник в разказа си за разпадането на Велика България на хан Кубрат, са едно и също лице[2]. Авторът на този летописен надпис сочи, че между дунавските и солунските българи са съществували тесни връзки. С направената идентификация В. Бешевлиев разшири състава на изворите за споменатата прабългарска група. Според него надписът представлява "ценно допълнение към византийските извори, които от своя страна не съобщават нищо за предложението за участие, отправено към солунските българи"[3]. Коментарът на В. Бешевлиев върху въпросното известие показва, че поради родствените връзки между Аспарухова и Куберова България и поради важната роля на последната в живота на българското царство през края на VII-VIII в., Куберовите българи са оставили следа в българското летописание още в началния период на неговото развитие.

Проучването на средновековната българска историопис дава основание да се предположи, че тази следа се съхранява и в по-късните летописни творби, в които се срещат сведения за прабългарско участие в създаването на българското царство. Аналитичното им изследване дава основание част от тях да се свържат с идването и заселването на Куберовите българи в балканския югозапад и с установяването им в Македония. Става дума за т.нар. “добавки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника” и “Житието на 15-те Тивериуполски мъченици”, съставено от Теофилакт Охридски въз основа на български летописни творби. В тях се съдържат няколко важни известия за българско присъствие в балканския югозапад и за превръщането на този важен регион в основна погранична област на средновековна България.

В това съобщение се прави опит за излизане от рамките на традиционното интерпретиране на данните за “българите”, взели участие в началната история на българското царство, според което те са една ретроспекция изобщо на заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров.

Според нас добавките поради единството в своето съдържание и посочването на летописните сведения в строг хронологически ред с начало и край представляват “Кратка българска хроника”, посветена на важни събития от историята на първото българско царство[4]. Анализът върху нейното съдържание доказва, че при съставянето й авторът е използвал като свои източници не само старобългарските преводи на хрониките на Йоан Зонара, Георги Амартол и Симеон Логотет, но и оригинални български източници, част от които са принадлежали вероятно на Охридската книжовна школа, откъдето е почерпил и данни за дейността на българите.

С оглед на поставения въпрос интерес представлява летописното известие, поместено при разказа за управлението на император Анастасий /491-518/. То има следното съдържание: “При император Анастасий българите започнаха да превземат тази земя. Като преминаха от Бдин, и най-напред започнаха да превземат Долната земя Охридска и след това цялата тази земя. От изхода на българите досега има 870 години”[5].

Първото сведение за т.нар. “българи” отразява началото на прабългарските нападения срещу Византия, извършено през царуването на Анастасий[6]. Чрез него неизвестният автор се е постарал да изтъкне не толкова активното военнополитическо присъствие на прабългарите в историята на Европейския югоизток, колкото отколешния стремеж на “българите” към балканските владения на Византия[7].

С по-важна стойност за нас се явява второто сведение в добавката, според което българите, “като преминаха от Бдин и най-напред започнаха да превземат Долната земя Охридска, и след това цялата тази земя”. Неговото съдържание отразява териториалното обособяване на българската държава. Това е процес, чието начало се поставя в края на VII в. и завършва през първото десетилетие на X век. Едновременно с това в него авторът продължава и разказа си за

утвърждаването на прабългарското присъствие върху територията на Балканския полуостров в периода до възникването на българската държава, т.е. VI-VII век. Без да е така подробно, сведението съответства напълно на сведенията от византийските извори за прабългарските нападения, извършени самостоятелно или съвместно със славяните в Илирик и Тракия през отбелязания период[8]. В този смисъл то може да се оцени като тяхна релация. Но, струва ни се, че свързването на данните от летописното известие единствено с тях не е достатъчно за разкриването на нейната действителна историческа стойност. Аргументите за изказването на това предположение се съдържат в самия текст.

На първо място е споменаването на град Бдин във връзка с придвижването на “българите” /т.е. - прабългарите - б.м./ от север към югозападните балкански предели. Според В. Априлов това е унгарският град Будаш, а не българският град Видин на р. Дунав[9]. Тази бележка на българския възрожденец е от особено значение с оглед на коментара на сведението, но за съжаление е оставена без аргументация.

Вторият ни довод е свързването на това движение със заселването на “българите” тъкмо в “Долната земя Охридска”. В нито един от византийските извори, съдържащи сведения за прабългарските нападения през VI-VII в., не се споменава градът Бдин като отправна точка на прабългарското движение в южна посока, нито пък югозападните предели на Византия се назовават “Долна земя Охридска”. Ето защо наличието на посочените две сведения в тази част от добавката ни кара да мислим, че нейният автор ги е дал съвсем целенасочено, поради други причини.

Известно е, че Видин е принадлежал към българската държава още в началния период на нейното териториално обособяване. През средата на IX в. градът се издига като един от десетте военно-административни центъра в държавата, а от X в. се превръща и в седалище на епархия. През XIII-XIV в. Видин запазва своето значение на български военно-административен и църковен център[10].

В съзнанието на средновековния българин с понятието “Долна земя” се свързвала българската територия, разположена към Бяло море. В домашните извори с него са се означавали предимно българските територии, разположени в югозападна посока и обхващащи земите на днешна Македония и Южна Албания - Главиница и Кефалония. В историографията това понятие се отъждествява с т.нар. “трети дял от българското царство”, споменат в “Списък на българските архиепископи” /Дюканжовия каталог/[11].

Направените предварителни бележки показват, че независимо от своето общо сходство с византийските извори тази част от добавката е била съставена вероятно въз основа на български източник.

Присъединяването на балканския югозапад към пределите на българската държава се осъществява благодарение на успешната военно-политическа дейност на българските владетели от първата половина на IX в. и началото на X век. Териториално-административното преустройство на българската държава по това време е наложило вероятно и въвеждането на наименованието “Долна земя” за означаване на новоприсъединените към българската държава територии в днешна Македония и Южна Албания[12].

Следователно в противоположност на историческата действителност във въпросното известие териториалното обособяване на българската държава започва с присъединяването тъкмо на югозападните балкански земи. Необходимостта от вярното обяснение на тази особеност в съдържанието му насочи вниманието ни към едно сведение от “Житието на 15-те Тивериуполски мъченици” на Теофилакт Охридски. В него началото на българската държава също се поставя с превземането на югозападните балкански територии от прабългарите. Това известие е поместено в 28-а глава на житието. С него всъщност се поставя началото на сведенията за историята на българската държава от периода на нейното възникване - от края на VII в. до епохата на цар Симеон Велики - началото на X в. За по-голяма яснота ще приведем съдържанието му:

“Но след като се махнал тоя народ /обри-авари, б.м./, друг най-беззаконен и свиреп народ, наречен българи, нахлул от страната на Скития, като преминал през така наречената р. Истър и се явил като тежък бич за западните страни. И като покорили цялата Илирийска страна, древна Македония до град Солун, при това древна Тракия, околностите на Вероя казват и Филипопол и по-горните места, задържали страните като постоянни обитатели”[13].

Проучването на данните за българската история в “Житието на 15-те Тивериуполски мъченици" позволи да се установи участието на старобългарски летописни творби при създаването на това Теофилактово съчинение. Свързването на дейността на Тивериуполските мъченици със съдбата на югозападните български покрайнини, както и изобилието на сведения за тяхната история, потвърждават принадлежността на тези творби към Охридската книжовна школа[14].

Гореприведеното сведение от Теофилактовото съчинение потвърждава известието от добавката. Следователно ние не можем да се съмняваме в неговата достоверност. Сравнителният анализ между двата български текста даде възможност да се установи, че те взаимно се допълват и като цяло отразяват един и същ процес - възникването и териториалното обособяване на българската държава. Поради това в тях централно място заемат сведенията за “българите”, т.е. прабългарите. Съдържанието на двете известия ясно показва, че споменатите в тях “българи” не могат да се свържат единствено с Аспаруховите прабългари, взели активно участие в основаването на българската държава. Според сведенията на най-авторитетните източници Теофан и Никифор след успешната война срещу византийските войски през лятото на 680 г. те преминали р. Дунав и се установили в земите на днешна Североизточна България[15]. А съгласно сведенията в двете известия това събитие се е предхождало от едно друго движение на “българите”, имащо диаметрално противоположна посока на първото - балканския югозапад.

Това съществено различие между българските и византийските извори налага по необходимост да се даде отговор на въпроса кои са тези “българи”, чието присъствие в югозападните владения на Византия, т.е. в днешна Македония, е позволило в българското летописание да се изгради и съхрани историческият спомен за тяхната територия като част от цялата българска земя. Съдържанието

на това основно сведение, което се застъпва в два източника от домашен произход, чиято главна задача е отбелязване началото на българската история, не бива да бъде коментирано само като една релация: 1/ на успехите в българската външна политика през IX - началото на X в. и свързаното с тях териториално разширение на държавата в югозападна посока; 2/ на заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. По всяка вероятност за утвърждаването му в българското летописание се е изхождало от някакво реално културноисторическо събитие, което е било тясно свързано с прабългарския етнос, което е имало място в политическия живот на балканския югозапад и което е било обърнато с поглед към българската история.

Позволяваме си да свържем това сведение конкретно с прабългарите, имайки предвид сравнително точната представа за тях в самата българска летописна традиция. Най-ярко тя е изразена в “Българския апокрифен летопис” от XI век. В него началото на българската държава е тясно свързано с установяването на Аспаруховите прабългари в “Карвунската земя”, представляваща териториалното ядро на българската държава. В този домашен извор те са визирани също с етнонима “българи”. Данните показват, че в българското летописание е имало ясно изразена представа за ролята на прабългарите в образуването на българската държава; макар и споменати като “българи”, на тях е било гледано от летописците като на нещо различно и отделно от славяните[16].

Ето защо данните в посочените две български творби ни задължават да се насочим към онзи критичен период от политическата история на “Старата Велика България”, настъпил след смъртта на хан Кубрат, чийто краен резултат е разселването на прабългарите под натиска на хазарите. Най-пълни сведения за него се съдържат у Теофан Изповедник и патриарх Никифор. От техния разказ става ясно, че трима от синовете на Кубрат поемат в западна посока, установявайки се в различни области от европейската територия. Теофан единствен съобщава името на третия от тях - Аспарух - по понятни причини[17]. Според неговите сведения той се установил в т. нар. област Онглос. Четвъртият и петият от синовете прехвърлили същата река. Единият останал в аварска Панония като подвластен на хагана на аварите заедно с войските си, а другият стигнал до Пентапол в Равена и се подчинил на царството на християните. Разселването на прабългарите се отнася към 60-те години на VII в., както това добре личи от самите Теофанови сведения. По-нататък в своя разказ той обръща по-специално внимание на Аспаруховите прабългари, проследявайки събитията, свързани с възникването на българската държава. Така, ръководен от конкретните си задачи, Теофан изоставя подхванатия в началото разказ за съдбата на четвъртия и петия от Кубратовите синове. Виждаме, че Теофановият разказ отразява политическата история на прабългарите в периода 668-685 година.

Другият византийски източник, който ни дава сведения за прабългарите приблизително за същото време, е II-та книга от “Чудесата на свети Димитър Солунски”. Те се отнасят до заселването на Куберовите българи в Керамисийското поле /в Македония/[18]. Според тях аварският хаган поставил начело на смесеното население /състоящо се от прабългари, авари и ромейци от т. нар. Втора Панония с център Сирмиум / българина Кубер, който се възползвал от неговото антиаварско настроение и въстанал срещу хагана. Крайната цел на

Куберовото движение не е била само отцепване от аварския хаганат, но и заселване в територията на Балканския полуостров. Поради това след успешните сражения /6 на брой/ срещу аварите Кубер заедно с войската си и подвластното си население преминал р. Дунав. Той завладял Керамисийското /дн. Битолско-Прилепското/ поле, където се заселил и където възникнал прабългарският хаганат. След това Кубер внимателно подготвил план за превземане на Солун[19]. От разказа на "Чудесата" се вижда, че Куберовите прабългари се превърнали в решаващ политически фактор в балканския югозапад в посочения период. Съвместно със славянското население около Солунската област Кубер започнал да осъществява своя грандиозен план не само за превземането на Солун, но и на Цариград. Мнозина от специалистите, занимаващи се с въпроса за Куберовите българи, доста основателно свързват Кубер с четвъртия от Кубратовите синове. В този смисъл Н. Милев справедливо беше забелязал, че известието у Теофан за него намира своето естествено продължение в разказа на "Чудесата", посветен на Куберовото заселване в Македония[20]. Дори тази идентификация да предизвиква известни съмнения поради обстоятелството,че самият Теофан не съобщава името на четвъртия син, вън от каквито и да е съмнения стоят връзките, които са съществували между Куберова и Аспарухова България. Те са отразени по безспорен начин, както вече бе отбелязано, в първия от летописните надписи около релефа на Мадарския конник[21]. Това показва, че в Дунавска България те са били добре познати със своята дейност в балканския югозапад.

Така прегледът върху византийските извори, отразяващи прабългарското присъствие на Балканския полуостров в периода 668-685 г., показва, че двама видни прабългарски владетели - Аспарух и Кубер - макар и по различни пътища, почти едновременно свързват своята историческа съдба с Европейския югоизток. Крайният резултат от техния стремеж към Балкансия полуостров е основаването на военно-племенни съюзи, разположени в две диаметрално противоположни негови покрайнини - Македония и Долна Мизия, съставляващи важна част от византийските владения. Важно е да се отбележи фактът, че начело на тях застават представители на една и съща народност - прабългарската. Струва ни се, че именно този значителен исторически факт е бил доловен и отразен в българското летописание, за да бъде успешно използван в утвърждаването на политическата независимост и суверенитет на българската държава спрямо Византия и останалите балкански държави през епохата на бурния XIV век.

Разгледани на фона на византийските източници, сведенията за "българите" в двете домашни известия придобиват нов смисъл, малко по-различен от тяхното традиционно свързване изобщо със заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. Опирайки се на конкретните данни в тях, както и на известното им съответствие с въпросните византийски извори, ние сме склонни "българите", визирани в началната им част, да свържем със заселването именно на Куберовите българи в Керамисийското поле - т.е. в земите на дн. Македония, означена в добавката като "Долната земя Охридска".

Опорните точки в двата текста, които ни позволяват изграждането на горното предположение, са следните:

1. Според известието от добавката, цитирано по-горе, българите се заселват в "Долната земя Охридска", като най-напред преминали през Видин /т.е. те са прекосили р. Дунав - б.м./. Това в общи линии съответства на сведенията от "Чудесата", според които Куберовите българи, след като преминали същата река, се установили в Керамисийското поле.

Споменаването на Видин в добавката е от съществено значение в случая. Именно благодарение на него се очертава по-конкретно пътят на "българите" към "Долната земя Охридска" и се доближава сведението за тях до разказа в "Чудесата". То показва, че авторът на добавките е знаел за политическата история на прабългарите в периода непосредствено преди образуването на българската държава. Но конкретното посочване на Видин се е налагало не само от нуждата да се отрази едно реално събитие, а вероятно и поради политически причини, обусловени от самата историческа действителност в България през средата на XIV в., когато приблизително са били съставени и самите добавки. В този смисъл визирането на Видин и изтъкването на неговата изконна принадлежност към територията на българската държава е могло да бъде и дело на самия автор. Това той е сторил вероятно поради териториалните претенции на съседните държави спрямо България през управлението на цар Иван-Александър.

2. Данните в известието от Теофилактовото житие също свързват първоначалната прабългарска експанзия най-напред с "покоряването на цялата Илирийска страна, древна Македония до град Солун". Виждаме, че и в това второ известие българите са поставени точно в тази област, където се заселват Куберовите българи според данните от "Чудесата". Специалното отбелязване на града Солун във връзка с българското движение в югозападна посока засилва верността на изказаното предположение. Според разказа в "Чудеса" част от народа на Кубер начело с Мавър се установява в Солун с цел подготвяне на условията за превземането му.

И така независимо от своята лаконичност въпросните две български известия имат определена историческа стойност преди всичко с топонимичните данни, локализиращи първоначалното установяване на прабългарите в балканския югозапад. Именно те позволяват сведенията за "българите" да бъдат свързани конкретно със заселването на Кубер и подвластния му народ в посочената територия. Всъщност в тях е редуциран само крайният резултат от това заселване - поставяне началото на трайното българско политическо и етническо присъствие в Балканския полуостров в края на VII век. С израза "те се явиха като тежък бич, изпратен от Бога", посочен в откъса от Теофилактовото житие, се разкрива реалната заплаха, която е представлявал Куберовият план за Солун. Той е описан подробно в "Чудеса" и всъщност е целял утвърждаването на Куберовата политическа власт в Македония.

Присъствието на една и съща информация в две български известия, принадлежащи към различно време, показва, че в нея не може да има грешка. Ще отбележим, че в произведението на Константин Багренородни "За темите" има сведение, което при известна уговорка показва сходство с тяхното съдържание[22]. В него се казва: "Обаче откак богоомразният български народ премина реката Истър, тогава и самият император се принуди поради нашествията на скитите и на самите българи да сведе Тракия до степен на тема и да назначи стратег в нея". Уговорката се отнася до значението на етнонима "скити". В хрониката на

Комес Марцелин той е употребен по отношение на панонските прабългари във връзка с техния първи поход срещу Византия през 493 г.[23] Ако се вземе под внимание фактът, че Куберовите българи също идват от Панония, би могло да се каже, че у Константин Багренородни с етнонима "скити" са означени тъкмо те. Неговите сведения в такъв случай свидетелстват за почти едновременното придвижване на две прабългарски групи към територията на Балканския полуостров. Ето защо посоченото сведение у К. Багренородни е един допълнителен аргумент, който би могъл да се приведе в защита на историческата достоверност на двете известия. Следователно трябва да се приеме, че заселването на Кубер в Македония е станало преди или около 680 г., а не както традиционно се приема към 685 година[24]. Впрочем тази датировка, направена въз основа на двете български известия, съвпада и с данните от "Чудеса", според които това е станало в периода 674-675 г. А това още веднъж потвърждава тяхната историческа стойност.

Причините, поради които заселването на Куберовите българи на север от Солун в земите на днешна Македония намира отражение в българското летописание, макар и по косвен път, могат да бъдат потърсени в изключително важната роля, която те са изиграли в осъществяването на една основна мисия на българската държава спрямо славянството от балканския югозапад - мисията на негов обединител.

Осуетяването на прабългарския проект за превземането на Солун не довежда до унищожаването на прабългарския хаганат начело с Кубер. Напротив - изворите показват, че за един сравнително дълъг период от края на VII до началото на IX в. те са били един доста активен фактор в историята на Балканския югозапад[25]. Роля, която те успешно са изпълнили благодарение на съвместната си дейност със славянските племена в Македония. Най-важните прояви на тази съвместна дейност са:

1. Общите действия за превземането на Солун.

2. Разгромяването на армията на Юстиниан II Ринотмет след похода й срещу славините в Македония през 688-689 г.

3. Съвместното им участие в заговора срещу император Лъв III, организиран от патриций Сисиний Рендакий и детронирания император Анастасий II през септември 718 г.

Вече беше отбелязано, че крайната цел на Куберовото заселване в Македония е била установяване на българско политическо и териториално господство върху територията на целия Балкански югозапад с една по-далечна перспектива - превземане и на самия императорски престол. Следователно успешното изпълнение на тази основна цел е изисквало от Кубер провеждане на методична и последователна политика, лишена от необмислени действия, които биха довели до загуба на политическа и военна енергия. Това изискване е било еднакво наложително в неговите взаимоотношения както с подвластното му ромейско население, така и с византийския император. Но установяването на Кубер в Македония, в една територия, компактно заселена със славянски етнически елемент, абсолютно е налагало провеждането на мирна политика спрямо него[26]. Това обяснява и причините за военното сътрудничество между Куберовите прабългари и македонските славяни, регистрирано в редица византийски и източни

извори.

Няма съмнение, че обединяващото звено в това военно сътрудничество между славяни и прабългари в Балканския югозапад са били техните общи интереси в борбата срещу византийската политическа власт. Това сближение е било съпроводено от един друг, не по-малко значим процес - взаимното етническо проникване между славяни и прабългари[27]. Оценено в тази светлина, заселването на Куберовите българи сред славяните в Македония действително е събитие с голямо културно-историческо значение в рамките на българската история. Те изиграват ролята на обединителен фактор, укрепващ родството между славяните в Мизия и Македония, и с това поставят началото на българското етническо и политическо присъствие в Балканския югозапад. Именно поради това в разгледаните две летописни български известия те са означени с етнонима "българи". Тясната родствена близост между Аспарух и Кубер, както и връзките, които са съществували между двата съюза, са били историческото зърно, благодарение на което в средновековна България се е съхранил споменът за Куберовите българи като част от българската народност, а за тяхната територия като за част от цялата българска земя.

БЕЛЕЖКИ

[1] Милев, Н. Кубрат от историята и Кубер в "Чудесата на св. Дмитрия Солунски". - ПСп., 21, 1910, № 5-6, с. 568-577; Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 1, С., 1970, с. 171-175; Gregoire, H. L'origine et le nom des Croites et des Serbes. - Byzantion, 17, 1945, 88-118; Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte; II. Commentaire. Paris, 1979, 1981, 161-162; 223-229; Antoniadis-Bibicou, N. A propos de la première mention d'un stratège de la Caravasiens. - Byzantinoslavica, 1, 1966, 71-96; Бурмов, Ал. Славянските нападения срещу Солун в "Чудесата на Св. Димитър" и тяхната хронология. - ГСУ ФИФ, т. I, 2, 1952; Барішиħ, Ф. Чуда Димитрия Солунского као историйски извори. - Српска Академия наука, т. 219, Београд, 1953, № 2, с. 120-140; Grafenauer, B. Kronološka vprašanja selitve Južnich Slovanov od podatkih spisa Miracula S. Demetrii, Zbornik Filozofske Fakultete, III,Ljubljana, 1955, 52-54.

[2] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 94, 98-99.

[3] Пак там.

[4] Каймакамова, М. Българска средновековна историопис. С., 1990, с. 71-77.

[5] Каймакамова, М. Българска кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст, превод, коментар. - ГСУ-ИФ, Т. 76, 1983, с. 132,134.

[6] Каймакамова, М. Цит. съч., с. 143-147.

[7] Пак там.

[8] Гюзелев, В. Славяни и прабългари в Югозападна България. - В: Свобода и отечество. С., 1972, с. 12-46.

[9] Априлов, В. Събрани съчинения. Български книжици или на кое славянско име собствено принадлежи Кириловската азбука. Одесса, 1841, с. 29, 97, 230-231.

[10] Ников, П. История на Видинското княжество до 1323 г. - ГСУ - ИФФ, 18, 1922, с. 1-124; Същият. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. - БИБ, 3, 1930, 1, с. 96-153.

[11] Иширков, Ат. Македония. - Македонски преглед, III, 1927, 1, с. 6; Коледаров, П. Климент Охридски "Първи епископ на български, език" на драговитите в

Солунско и на Великия в Западните Родопи. - В: Константин Философ. С., 1969, с. 157-169.

[12] Коледаров, П. Политическа география на Средновековната българска държава. ч. I, С., 1979, с. 19.

[13] Митрополит Симеон. Превод на писмата на Теофилакт Охридски. - Сб. БАН, кн. XXVII, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 15, 1931, с. 256.

[14] Драгова, Н. Старобългарските извори за житието за петнадесетте Тивериуполски мъченици. - В: Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 105-129; Каймакамова, М. Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX до началото на XI век. - ГСУ ИФ, Т. 72, 1982, с. 59-61.

[15] Theophanes Confessor. Cronographia. Ed. C. de Boor. 1-2. Lipsiae, 1883, 544-545; Nicephorus archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica, ed C. de Boor. Lipsiae, 1880, 33-35.

[16] Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 230-287; Гюзелев, В. Хан Аспарух и образуването на българската държава. - ВИСб, кн. 4, 1981, с. 45-46; Бешевлиев, В. Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в. - В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1980, с. 39-46.

[17] Theophanes Confessor. Op. cit.,546.

[18] Lemerle, P. Miracles..., II, 137-162.

[19] Lemerle, P. Miracles..., II, 154-157.

[20] Милев Н. Кубрат от историята и Кубер в "Чудесата" на св. Димитрия Солунски. - ПСп, XXI, 5-6, 1910, с. 568-577; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. I, ч. 1, с. 121-122, 155-159. Поради оскъдността на изворите за личността на Кубер все още се водят спорове. В по-ново време от някои автори бе изказано мнение, че той е идентичен с Кубрат.

[21] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 94. Именно този надпис даде основание Кубер отново да бъде свързан с четвъртия Кубратов син.

[22] Constantinus Porphyrogenitus. De Thematibus. Introd., testo crit., commento A. Pertusi. Cita del Vaticano, 1952, 80 - ГИБИ, V, 193.

[23] Marcellinus Comes. Chronicon. Ed. Th. Mommsen MGHAA, 11,1. Chronica minora, 1893, 94 - ЛИБИ. 1, 312.

[24] Милев, Н. (Кубрат и ..., с. 566 - 568) смята, че заселването е станало между 670-679 г. В. Златарски (История ..., I, ч. 1, с. 155-159) приема неговото мнение. Според Ал. Бурмов (Славянските нападения ..., с. 221) то е станало през 60-те години на VII век. Ф. Баришич (вж. Барішић, Ф. Цит. съч., с. 126сл.) поставя Куберовото движение в 680-685 г., а Б. Графенауер (вж. Grafenayer B. Op. cit. p. 54) го поставя в периода 668-674 г. Д. Ангелов (История на Византия, I, С., 1968, с. 239-240) изказва мнението, че почти едновременно с Аспаруховите прабългари в Македония се заселили и Куберовите прабългари. Според П. Петров (Образуването на българската държава. С., 1981, с. 186-192) то е станало през 679-680 година, П. Льомерл (вж. P. Lemerle Op. cit. II, p. 142) го поставя също в 680 или близо до тази година.

[25] Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите ..., с. 77.

[26] Милев, Н. Пос. съч., с. 577-584.

[27] Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите ... с. 77-81.

RENSEIGNEMENTS SUR LES BULGARES DE KOUBER DANS LA CHRONOGRAPHIE BULGARE

Miliana Kajmakamova

On pose la question du reflet du rôle des Proto-Bulgares de Kouber dans les monuments bulgares médiévaux. En outre, dans l'inscription connue de Madara de l'époque du khan Tervel, il s'agit, d'après l'auteur, des Bulgares de Kouber aussi dans les ainsi-nommées annexes bulgares à la traduction de la Chronique de Manasses et dans le prototype bulgare de la Vie des Quinze martyrs de Tibérioupol de Théophylacte d'Ochrid. La comparaison de ces renseignements avec d'autres sources montre que les premiers sont tirés d'anciennes sources bulgares de l'École littéraire d'Ochrid. Les données toponymiques ("La Basse Terre d'Ochrid", vers laquelle se dirigent les Bulgares à travers "Bdine-Vidine") montrent aussi qu'en Bulgarie médiévale s'était conservé le souvenir du rôle des Bulgares de Kouber parmi les tribus slaves en Macédoine d'aujourd'hui.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ КРУМОВОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Кирил Петков (В.Търново)

Съдържащото се в "Лексикона" на Свидас известие за издадените от българския кан Крум /803-814/ закони[1] отдавна привлича погледа на българските медиевисти. Твърде неясният, откъслечен и противоречив характер на сведението е станал причина по него да се изказват противоположни и дори изключващи се становища. Техен обект е най-вече формулираният в края на речниковата статия на Свидас т. нар. "Закон за просещите", гласящ: "На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде достатъчно задоволен, за да не изпадне пак в нужда; или пък, който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите".

Цитираният текст е породил големи разногласия около интерпретацията на цялото Крумово законодателство в по-старата и съвременната историография /до средата на 60-те години/. И оттогава, макар историографският спор да позатихна, едва ли може да се приеме, че целта, контекстът и социалните контрагенти на правната разпоредба на българския кан са престанали да предизвикват интерес. Донякъде сега това се дължи и на факта,че в много отношения изясняването на тези въпроси, особено след 40-те години на века, беше превърнато от частнонаучен в методологически спор. С определена сила констатацията важи за обвързването на социалния контекст на Крумовите закони с теорията за изграждане на феодални отношения в България в началото на IX век. Твърде спекулативният характер на тази теория, почиваща на неправомерни аналогии със западноевропейските общества през този период, с почти пълната липса на подкрепящи я факти ни подтиква да вземем още веднъж отношение по този въпрос. Стремежът ни е отново да се обърне внимание върху възможностите за интерпретация на сведението в светлината на критика на досегашните концепции, от една страна, и на съобразяването му с новите виждания за социално-икономическата структура на Първото царство, от друга.

В този план бележките ни имат по-скоро тезисен характер, желание за поставяне на нивото на съвременната научна мисъл на проблемите около социалната насоченост на Крумовото законодателство.

I. Предварителни условия

Характерът на паметника, в който е запазено сведението за просещите от законите на Крум, е породил немалко съмнения по повод на автентичността на речниковата статия на Свидас[2]. Без да се ангажираме с мненията за и против осведомеността на византийския енциклопедист, ще отбележим, че приемаме за действително, исторически оправдано следното становище:

1. Крум действително е издал закони;

2. Те са в повече или по-малко достоверен вид отразени у Свидас /с изключение на сведението за лозите/;

3. Законите са израз на българската социална и правна практика, като не е изключено и известно влияние от страна на византийското законодателство.

II. Българската историография за Крумовите закони.

Историографските постижения в изучаването на Крумовите закони биха могли да се обобщят в няколко направления, които са и хронологично обособени.

1. Юридически подход - законите се разглеждат предимно от гледище на наказателното право - ярки представители са С. Бобчев, Н. Благоев [3].

Специално за статията за просещите Н. Благоев например приема, че тя визира държавните чиновници, според него получаващи възнаграждение в натура и често злоупотребяващи с това си право /т.е. те са в качеството на "просещи", понеже събират издръжката си/. Пак те, при доказана злоупотреба били наказвани с конфискация на имотите /или тук според Благоев чиновниците са другата страна на законовата разпоредба/. Според Г. Кацаров [4], който общо взето се отнася с голямо недоверие към достоверността на сведението за законите, в тях е намерила израз кодификация на обичайното право за подпомагане на изпадналите в бедност.

2. Втори основен подход е обективистичният. Историци като В. Златарски и П. Мутафчиев[5] обясняват възникването на законите като пряко породено от "упадъка на морала" в българското общество, следствие най-вече на разлагащото влияние на византийските нрави. Това направление не се ангажира с правната интерпретация на закона за просещите. Отчитайки обяснението на това направление, имаме известни основания да го определим като "романтично" /съобразно с подхода на романтичната историография през Възраждането/. В по-ново време подобна позиция е застъпена от В. Бешевлиев[6].

3. Трети подход е социалният, свързващ издаването на Крумовите закони с общественото разслоение и развитие и заел се да даде обяснение на този процес. Крумовите закони според авторите от това направление са социална мярка, извикана на живот от задълбочаващите се обществени противоречия, заплашващи обществения мир. Началото на подобна интерпретация беше поставено от Д. Благоев[7], свързал становището си с класовата теория за историята в съответствие с марксисткото схващане за преминаването на всички общества през определени, качествено еднакви фази на развитие. Оттук и интерпретацията му би могла да се нарече "идеологизираща". Впоследствие в рамките на това "идеологизирано" прилагане на социалния подход се оформиха три вариативни виждания, всички приемащи социалния подтекст на Крумовите закони като утвърждаване на феодализма в България в началото на IX век:

а/ В най-ортодоксален вид схващането на Д. Благоев беше развито от Стр. Лишев. Според него статията за просещите е начало на процеса на закрепостяване на българското /?/ селячество. С нея се предвиждало да бъдат снабдявани колкото се може повече селяни със земя на феодални условия, като те предварително били експлатирани и обезземлени /експроприирани според универсалната за автора марксистка терминология/. Законът идвал да санкционира "регулирания грабеж", т.е. феодалната рента, забранявайки бруталния грабеж, лишаващ "работника на производството от неговото трудово стопанство." Според новите условия едрият собственик следвало да има не пряка /алодиална/, а феодална собственост върху отнетите земи [8].

б/ Второто виждане е на Л. Йончев /хронологически по-старо/. Според него Крумовото законодателство целяло да прекрати обезземляването на дребните собственици и да ограничи съсредоточаването на земите в ръцете на аристокрацията. Въпреки наличието на ярко класово разслоение според него, закрепостяване в чист вид все още няма. За статията за просещите най-вероятно обяснение се търси в опита за създаване на войнишко съсловие, подобно на бенефициариите от Каролингската армия и общество [9].

в/ Трето мнение, изказано повече мимоходом, е на М. Йонов. Той прие, че в началото на IX век империите на Карл Велики и на Крум са, общо взето, на една степен на обществено развитие и като следствие е позволено правенето на аналогии между статията за просещите и някои капитуларии на Карл Велики. Приведени са сравнения и с Византия, главно в светлината на новелите на македонските императори срещу динатите. Главният тезис на М. Йонов е в заключението, че със законите на Крум, както и с новелите на византийските императори, се прави опит да се наложи държавно закрепостяване и експлоатация на селяните в земите и стопанствата на централната власт в ущърб на аристокрацията [10].

В по-мека форма комбинации между представените три главни гледища се приемат и от М. Андреев - Д. Ангелов, Б. Примов и др. [11]

III. Критика на съществуващите мнения.

Както се разбира от изложеното по-горе, най-сериозен опит за изясняване на подтекста на Крумовата статия за просещите е направен от историците, прилагащи социалния подход. Що се отнася до другите две становища, те са повече констативни и съдържат някои явни противоречия. Тезата на Н. Благоев например не издържа едно внимателно вчитане в извора - там категорично е направена разлика между "просещите" и притежаващите имоти, заплашени с конфискация. Едва ли има някакво основание да се смята, че под просещи следва да разбираме държавни чиновници - те по-скоро следва да са натоварените със задачата да поддържат някакво ниво на благосъстояние на канските поданици по закона. Ако, както приема Г. Кацаров, в закона трябва да се види само и единствено отглас от обичайното право, остава неясно кое е предизвикало кодифицирането на точно тази социална материя и фиксирането на сериозни наказания за една, би следвало да очакваме, обичайна практика. Приносният момент в изследванията на правните историци се заключва преди всичко в установяването на външни /византийски/ влияния в законите като цяло. Има се предвид статията за наказанията на крадците и някои пенални статии от Еклогата на императорите Лъв и Константин.

Историците-обективисти, наблягащи предимно на морално-психологическата интерпретация на законите, по същество не се заеха с детайлен анализ на контекста на възникването им. Романтичният им подход беше твърде едностранчив и почиваше върху идеята за традиционните добродетели на патриархалното общество. Така се пренебрегваше вътрешното развитие и изплуващите за момент на социалната повърхност противоречия се представяха в плоскостта на етническите и политическите конфликти /В. Златарски/. Дори в синтезната история на П. Мутафчиев политическите събития почти напълно изместват социалния въпрос. Донякъде това отношение беше плод на наследената от немската историческа школа от XIX век традиция на стриктно придържане към историческите извори. Отсъствието на пряка податка прави историците-обективисти крайно въздържани и понякога безпомощни във възстановката на историческия процес.

Като че ли най-обоснован за осветляването на проблемите около закона за просещите изглежда социалният подход. За съжаление, в сега съществуващия си вид той е представен в една-единствена, и то априорна интерпретация. Общи за трите цитирани по-горе нейни варианти са следните моменти:

1/ И трите приемат развитието на феодални отношения за качествен критерий, довел до ново състояние на обществото, нуждаещо се от съответната юридическа обвивка.

2/ Българското общество от времето на Крум се приема за почти хомогенно в етническо отношение; в стопански план се смята, че прабългарите са или аграризирани, или преминали от номадско към пастирско скотовъдство.

3/ Под израза "... но да им се даде достатъчно, за да не изпаднат отново в нужда" се разбира процес на оземляване на просещите. Оттук естествено би следвало, че целокупното българско общество в началото на IX век е аграрно по характер.

Доколко тези три основни линии в марксистката интепретация на социалния подход са доказуеми?

Най-малко издържа критика твърдението за закрепостяването на аграрното население по времето на Крум. Преведеният около век по-късно Земеделски закон е категоричен за наличието на огромно мнозинство от свободно население, плащащо данъците си на държавата[12]. В Отговорите на папа Николай I на допитванията на българите е запазено сведение за вида на българската войска - опълчение, при което всеки воин се явява със собственото си оръжие и е отговорен за изправността му[13]. Грамотите на император Василий II изрично свидетелстват за крайно ограничения брой зависимо /но не и закрепостено - грамотите дават само аритмос / население, и то в църковни имения[14]. Почти по същото време, близо век и половина след времето на Крум, за значението на масата население, пряко подвластно само на държавната власт, дава известни сведения и Йоан Скилица. Трябва да се отбележи, че закрепостяването на зависимо население е факт с минимално значение в началото на IX век и във Византия, и в Западна Европа - да вземем за пример само изследванията на Г. Литаврин и Р. Фосие[15]. В този случай една аналогия дори в общоевропейски мащаб достатъчно ясно опровергава напълно безпочвеното и откъм собствена изворова база твърдение на Стр. Лишев. Крайната противоречивост на твърденията му е отбелязвана и другаде, но това досега не е послужило като аргумент за съмнение относно правените на тяхна база изводи за наличието на едро "феодално" земевладение. Наличието на подобен тип земевладение се предпоставя от повечето от работещите по проблема автори, като въпросът за възможната върховна собственост на централната власт върху целия поземлен фонд изобщо не се поставя. При това често се оказва, че по странен начин предполагаемите едри "феодални" земевладелци притежават големи количества земя, която обаче е ненаселена и не носи доходи. В правото си сме да зададем въпроса на какви извори почива това твърдение, какви са основанията да се допуска съществуване на частна собственост върху земята. И това при отсъствието на конкретно население, което да я обработва и да е свързано с нея и с господаря й при определени условия. Доколкото е известно от страните с феодално стопанство и обществена структура, разширяването на поземлената собственост е пряко свързано с политическото подчиняване именно на обработващите я хора и превръщането им в зависими[16]. Възстановяваният от Стр. Лишев процес разкъсва неделимата връзка между материалния източник на доходи и работещия с него човек. При него от небитието се появява едър собственик на земя, разделен във времето от загубили средства за препитание хора, едва впоследствие влизащи в контакт с него. Описваната ситуация придава на поземлените отношения от времето на Крум вид от времето на ранния капитализъм. Едва Крумовите закони се намесват, за да въведат правилата на феодалната собственост, до която естественото развитие не довело.

По-нататък се твърди, че статията за просещите по законодателен път уреждала цялостното икономическо прикрепване на вече попадналите във феодална експлоатация селяни, вече напълно разорени от едрите земевладелци[17]. В представите на застъпващите тази теза автори феодалните отношения естествено водят до разорение на феодално зависимото население и превръщането му в просяци. Абсурдът е явен - неизбежно следствие в такъв случай би бил перманентният крах на цяла една икономическа система, просъществувала в Западна Европа в продължение на векове. И на второ място, ако дотогава просещите все пак са били в някаква форма на "феодална зависимост", тогава каква е функцията на новия закон.

Не съвсем сполучливо е и изказаното предположение за типологичната близост на Крумовите закони и капитулариите на Карл Велики за свободните франки, както и произтичащите от развитието на едрото земевладение разлики в нуждите на централната власт и интересите на собствениците аристократи[18]. На първо място, в Крумовите закони се уреждат отношения между частни лица, като те се задължават да влязат в някаква нефиксирана от закона връзка. Ако действително се отнася за прехвърляне на имущество, особено на земя, както се предполага, възможностите за дадения период не са твърде богати. Първата е да се има предвид пряко отчуждаване на собственост /от земевладелец аристократ/ и предаването й едва ли не безвъздмездно на просещия.

Възникват две трудности - от една страна, отново се сблъскваме със случай на притежавана, но ненаселена земя, а от друга, възможно ли е подобно отношение на кана към родовата аристокрация. Последното съображение се засилва от познатите от бурния VIII век борби на видните родове за престола, достатъчно ясно показали зависимостта на кана от боилите.

Втората възможност е прехвърлянето да е било съпроводено от поемането на задължения от страна на получаващия дарението. Тогава необяснимо е крайното нежелание на земевладелците да населят земите си с носещи им доходи хора независимо дали поселението ще е от аграрен или номадско-пастирски тип. Суровата мярка на закона - отнемане на имотите - явно предвижда съпротива, каквато не бихме очаквали при естествено сложили се отношения от феодален тип.

На същите затруднения в обяснението се натъкваме и при обяснението на Л. Йончев, свързващо действията на владетеля с опит да се спре обезземляването. Направените паралели с новелите на Роман Лакапин от 922 и 944 год. са най-малкото неуместни не само поради временната разлика /130 години/, но и поради несравнимите в структурно отношение общества на византийци и българи в ранния IX век. Новелите на македонските императори при това целят да прекратят отношенията динати–селяни, докато Крумовите закони толерират връзката между двете страни в статията за просещите.

Ако се върнем отново на второто общоприето от прилагащите социалния подход историци становище - за етническата и стопанската хомогенизация на населението в границите на Крумовата държава, ще трябва да отбележим, че то също подлежи на корекции. В етнически план може да се посочи рязкото разграничаване на прабългари и славяни в съвременните византийски извори[19]. Критерият за разграничаване е явно най-вече битов, а това означава преди всичко отлики и в икономиката. Трябва да се добави и улавяното по археологически данни постепенно преливане на нови прабългарски маси на юг от Дунав, първоначално от североизток, а след края на VIII век, с разгрома на аварския хаганат - и от северозапад[20]. Големите конни маси, извеждани от Крум във войните с Византия, определено доказват запазването на полуномадски начин на живот на преобладаващия брой от прабългарските му поданици[21]. Всички тези данни ни позволяват да не се съгласим с твърденията за аграризирането на прабългарите към началото на IX век. В голямата си част те остават полуномадско население със съответните последици за облика на използваемата площ. Първите постоянни селища, които със сигурност могат да се припишат на прабългарите, водят началото си от средата на VIII век. Трудно е да се приеме, че двете поколения до времето на Крум са изоставили напълно номадския си начин на живот.

Това заключение води и до съмнения в еднозначното тълкуване на израза "... но да им се даде достатъчно, за да не изпаднат пак в нужда" като даване на земя. Ако законът е ориентиран към всички поданици на Крум, а част от тях практикуват полуномадско или пастирско стопанство, главна ценност за тях ще представлява добитъкът, нещо, фиксирано и в Омуртаговия договор с Византия

от 815 год. Ще припомним, че дори и в надгробния надпис на ичургу-боила Мостич от втората половина на X век[22] състоянието на починалия сановник се означава с думата "имане", а в ранните старобългарски преводни паметници с нея се означава пред всичко движимо имущество. Известно е също, че в номадските общества въпреки напредването на социалната диференциация и оформянето на родова, а впоследствие и служебна аристокрация пасбищата, земите и водите остават общинна собственост и благосъстоянието на имотните се измерва в добитък, скъпоценности или роби и военнопленници за откуп. Така че под "достатъчно количество" в статията за просещите за запазилите етническата си идентичност и начина си на живот българи ще трябва да се разбира движима собственост или добитък.

IV. Вариант за интерпретация.

Изложените дотук мисли и съображения правят неприемлива тезата за развитие на феодални отношения в България в началото на IX век, още по-малко за закрепостяване на населението или за опити за създаване на войнишко съсловие от рода на бенефициариите или стратиотите. Текстът на извора и социално-икономическото развитие на страната, уловено по археологически данни, писмени извори и, доколкото са допустими, по аналогии със сходни общества, не ни позволяват да се съгласим със застъпниците на "идеологизирания" вариант на социалния подход.

Същевременно критичните наблюдения върху досегашните тълкувания и съпоставката им с някои от наличните, макар и оскъдни изворови данни, дават възможност за изказване в плана на хипотеза и на друго мнение. Оставайки в рамките на социалния подход, ще се опитаме да го формулираме, като се опираме главно на някои от параграфите на известния Земеделски закон /славянски превод/ и на т.нар. "Чудо на Св. Георги с българина".

Наблюденията на ред автори върху Земеделския закон и неговите славянски преводи водят до почти общото заключение /с малки изключения/, че неговите клаузи са изработени в балканските провинции на империята, в земи, където вирeят лозата и смокините, но липсва маслината. Самият сборник е неофициална, частноправова сбирка в помощ на темен управител или съдия, следователно не по-ранен от втората половина на VII век, и след като е преведен от южните славяни, най-вероятно отразява техни обичайно-правови институции. Законът регулира правните отношения в поселение на свободни общинници, което, разбира се, не означава, че по време на съставянето или превеждането му не е имало едри поземлени владения както в империята, така и у славянските й съседи. В такъв случай можем да приемем някои от клаузите му като историческо градиво и за социалната история на южните славяни. Съдържащата се в тях информация би могла да служи за непосредствен паралел с българското общество и като пряк извор за славянските поданици на кан Крум.

Специален интерес за нас във връзка със статията за просещите представляват глави 12, 13, 14, 15 от Земеделския закон[23]. В тях се уреждат отношенията, възникнали при наемането или арендуването на земя от обеднял земеделец, когато арендаторът след първоначално сключен договор откаже да изпълни условията му. Пример от глава 13: “Ако земеделец вземе нива, за да я засее на изполица, и когато дойде времето, не изоре, но хвърли само за очи семето, да не получи нищо от плода, понеже е излъгал и изиграл собственика на земята”. Останалите глави в почти идентични условия повтарят разпореждането. Обемът на материала говори за това явление - вземане на земя от вече обеднял по една или друга причина земеделец, но оставянето й необработена - като за често срещана, едва ли не масова практика. При това причините за неизпълнението на договорените условия не са обективни. От текста личи ясно, че се говори за субективно нежелание, зла воля от страна на арендатора и е естествено желанието на законодателя да пресече подобна практика, макар, и както изглежда, останало неосъществено. Възниква въпросът за целите и последиците от посочената поземлена операция, както и за социалния й носител.

На първо място трябва да се отбележи, че обект на спекулацията е вече обеднял земеделец, като в контекста на закона под обеднял се разбира загубил възможността да обработва притежавана земя селянин. Данъците за земята в империята, а според сведението на Скилица вероятно и в България, са се изисквали именно от него, докато арендаторът изпълнява задълженията си само към съответното частно лице с уговорения обем продукция. За да прибегне до даването на част от земята си под аренда, обеднелият земеделец определено е разчитал на тази продукция, за да може да посрещне държавните вземания. При положение, че неколкократно се повтори случаят с “подигравaнето”от страна на арендатора и собственикът на земята остане без необходимата му продукция и доход, ясно е, че обедняването на част от свободното население ще се засили. Последствията ще бъдат или напускане на земята при невъзможност да се получават доходи от нея и да се изпълняват данъчните задължения, или оставане на нея, но загуба на пряката собственост върху част или /постепенно/ върху цялата земя.

От друга страна, арендаторът трябва да бъде достатъчно имотен, за да може да осигури съществуването си, да изпълни данъчните постъпления и да плати изискваното като неустойка на далия земята под аренда. Всичко това в идеалния случай, при ефективна работа на закона. Едва ли можем да се съмняваме обаче, че реалната практика в повечето от случаите се е различавала от идеалния вариант и ощетеният е бил неимотният земевладелец. За него последствията са свързани със загубата не само на движимо, но вече и на недвижимото му имущество. И по правилото “който плаща данъците, получава доходите”, а впоследствие става и собственик, е налице постепенното настъпление на част от общинниците срещу земята и собствеността на обедняващите им съселяни.

С други думи, параграфите 12-15 от Земеделския закон илюстрират в голяма степен разслоението в общината, произтичащо от активизирането на оформящата се заможна прослойка от общинници. Израства нов социален слой от недрата на общината, несвързан с аристокрацията, чийто социален статус се определя само от увеличеното му материално благосъстояние. Изворите от византийски произход ни предоставят достатъчно сведения за подобни личности, ще припомним само случая с Филарет Милостиви.

Дейността на новите, забогатяващи общинници довежда и до оформянето на другия полюс, на техните обедняващи, стигащи до положението на наемни работници съселяни. Част от тях, пак според Земеделския закон, не разполагат дори с елементарни оръдия на труда, за да си служат с тях при прибиране на реколтата. От такъв социален състав се е формирал и контингентът от просещи, обект на Крумовото законодателство. Развитието на тези нови отношения, намаляващи данъчните постъпления и съкращаващи числото на годните за военна служба, несъмнено е привличало вниманието на местното и централното управление. В такъв случай в параграфите 12-15 на Земеделския закон можем да видим в зачатъчен стадий законодателството, намерило разгърнат израз в грамотите на Роман Лакапин и Константин Багренородни срещу динатите.

Предлагайки изложения вариант за тълкуване на статии 12-15 в Земеделския закон, смятаме, че той би могъл да се свърже пряко и със статията за просещите в Крумовите закони. Че развитието на българското общество е довело да оформянето на крайно обедняла прослойка от населението, е документирано и от други извори. Тя без съмнение е представлявала и проблем от данъчно и военно естество за централната власт, която е търсила начини за възвръщането на тази социална класа в състояние на пълноценна военна сила, нещо важно за общество, живеещо на военна нога. В досегашните опити за обяснение обаче като пряк контрагент на просещите се разглежда единствено аристокрацията, и то в качеството й на съвкупност от частни лица. Това довежда, както вече се видя от раздела “Критика”, до задънената улица на противоречието аристократия, нежелаеща да се феодализира - закон, задължаващ я да го стори. Естественото развитие на обществото се разкъсва и като Деус екс махина се появяват независими и нежелаещи да влизат във взаимодействие помежду си социалните групи на обезземлените и на аристократите с територии без работна ръка. Не се обръща внимание нито на възможността за държавна собственост върху земята, при което канът може да задължи държавните чиновници да подпомагат бедстващото население, нито на силно развитите общинни отношения и у славяни, и у прабългари.

Обяснението според нас би могло да елиминира тези трудности, ако се съсредоточи вниманието върху процесите в селската община и се приеме, че със закона за просещите Крум е целял да нивелира социалния статус на поданиците си именно вътре в нея. Задължените да оказват помощ на обеднелите си съседи са вероятно забогателите общинници, без значение аграрно или номадско-пастирско население се визира. По отношение на тях законът е могъл да действа с цялата си сила, нещо, което по определени съображения едва ли е могло да бъде реализирано спрямо аристокрацията без създаването на значителни проблеми за централната власт. Второ, става ясно отбелязаното в текста нежелание за подпомагане на просещите, което е необяснимо, ако се отнасяше за каквито и да било отношения от феодален тип. И накрая, законът е имал основанията си в традиционната сила на обичайното общинно право, изискващо в една или друга степен взаимопомощ. От тази гледна точка той е “обявен”, а не новосъздаден, писменото му фиксиране само извадило на бял свят битувалите доскоро в морала на общината норми. За откъсналата се отдавна от общинните порядки аристокрация в държавния апарат той би бил в по-голяма степен анахронизъм, отколкото за непосредствените съседи в общината.

Казаното дотук намира известно потвърждение и в някои съвременни и по-късни извори. Така от едно известие на Теофан научаваме, че император Никифор I Геник /802-811/ въвел за част от стратиотите, които хронистът означава с термина "птохи", т.е. бедняци, задължителна отговорност спрямо участъците от земята им от страна на по-заможните им съседи[24]. Тук общите моменти със съвременното на Крум византийско законодателство са два. Първо, говори се за бедняци, които трябва да се осигурят за военна служба, и второ, според практиката на алиленгиона това става насилствено, чрез прехвърляне на данъчните им задължения на съселяните им. При различната данъчна система в България и първобитния начин на рекрут на военната сила - опълчение, твърде е вероятно насилствените мерки на централната власт да се реализират в пряко посегателство срещу обогатяващите се общинници. И както в другите статии на Крумовите закони се допуска влияние от Еклогата, в статията за просещите е възможна директна или индиректна, но породена от сходни условия връзка.

Що се отнася до оформяната прослойка от заможни общинници, един малко по-късен пример от времето на Борис и Симеон ни предоставя споменатото вече "Чудо на Св. Георги"[25]. Героят на разказа, очевидно доста богат, притежаващ голямо количество добитък, няма никакъв сан, нито власт в селото си или във военния отряд, към който принадлежи. Неговото положение в обществото се дължи само на притежаваното имущество. Пред нас е типичен случай на разбогатял общинник, чието движимо имущество /основно добитък/ подсказва прабългарски произход. Случаят с Георги свидетелства, че въпреки мерките на централната власт процесът на разложение на общинните порядки не е бил прекратен. Към края на IX век от недрата на общината, която постепенно се аграризира, е израснал нов социален слой, различен от аристокрацията и невключен в привилегированата част от обществото, но упорито и последователно отстояващ съществуването си.

В заключение ще отбележим, че предлаганата хипотеза не претендира за единствено правилно решение на социалния контекст на Крумовите закони и специално на статията за просещите. Нейна цел беше да покаже несъстоятелността на срещащите се и понастоящем в историографията мнения за феодализацията на българското общество през IX век, опиращи се предимно на смятани за общовалидни, но дълбоко неправомерни аналогии. Те, както и прекалено опростенческото разглеждане на социалната структура на обществата на българи и славяни през този период на базата на дихотомията аристокрация - зависимо население, не спомагат за изясняването на пъстрата картина на обществения живот в края на езическия период на Първото царство.

БЕЛЕЖКИ

[1] Adler, A. Suidae Lexicon, I. Lipsiae, 1928, p. 483, преводът тук е по ГИБИ, т.V,C., 1964, с.310.

[2] Виж например Kazarov, G. Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. BZ, t. XVI, 1907, s. 255 sq.

[3] Бобчев, С. Крумовите закони. - ИИД, т.II, с., 1906, с.1-29; Благоев, Н. Крумовите закони. - СпЮД, IV, 1904, с.318 и сл.

[4] Kazarov, G. Ibidem.

[5] Сравни Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, /под ред. на В.Гюзелев/, с. 169; Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т.I, част I. С., 1970, с. 365-370.

[6] Бешевлиев, В. Първобългари, Политическа история. С., 1984, с.131.

[7] Благоев, Д. Из миналото на българския народ. - Ново време, г.II, 1898, кн. 7-8,с. 692.

[8] Лишев, Стр. За генезиса на феодализма в България. С., 1963, с. 178 и сл.

[9] Йончев, Л. Някои въпроси относно Крумовото законодателство. - ИИБИ, т. VI, 1956, с. 631-676.

[10] Йонов, М. Към въпроса за свободните селяни през ранното Средновековие. /Бележки към книгата на Müller-Martens, E. Karl der Grosse, Ludvig der Fromme und die Freien, Berlin, 1963/. - ИПр, 1965, 2, 115-122.

[11] Андреев, М., Ангелов, Д. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 182 и др., История на България в четиринадесет тома, т.2, Първа Българска държава, С., 1981, с. 145-147.

[12] Ползван по изданията и коментарите на Ashburner, W. The Farmer's Law. - Journal of Hellenic Studies, 30 (1910): 85-108,32 (1912):68-83, и Византийский земледельческий закон, Текст, исследование, комментарий подготовили Липшиц, Е.Э., Медведев, И.П., Пиотровская, Е.К., Л. 1984.

[13] Дечев, Д. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. С., 1940. /отд. отп./.

[14] Иванов, Й. Български старини из Македония.С., 1970, с.550-562.

[15] Литаврин, Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. - В: Проблемы истории одного столетия, 976 - 1081 г., М., 1977; Fossier, R. Histoire sociale de l'Occident Médiéval. Paris, 1970.

[16] Сравни класическите изследвания, останали извън полезрението на марксистките автори: Bloch, M. La société féodale, 2 vol., P., 1940; Boutruche, R. Seigneurie et féodalité, T.I, Le premier âge des liens d'homme à homme. P., 1959; Fourguin, G. Seignerie et féodalité au Moyen Age.P., PUF, 1970.

[17] Лишев, Стр. Цит.съч.

[18] Йонов, М. Цит.съч.

[19] Множество примери у Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1970.

[20] Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. В., 1986.

[21] Пак там, виж и Плетнева, С. Кочевники Средньевековья. М., 1982, с. 109 и сл.

[22] Станчев, Ст. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. - В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1956, с.8.

[23] Виж бел.12 и коментара към главите във второто съчинение, Византийский Земледельческий закон, с.101-102 и с. 151-152, без предлагане на възможност за подобна интерпретация.

[24] Theophanes. Chronographia, p. 486-487.

[25] По изданието на Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с.143-144.

QUELQUES NOTES SUR LA LÉGISLATION DE KROUM

Kiril Petkov

L'étude en face examine le renseignement bien connu de Suidas sur la Législation du khan Kroum, et surtout le contenu social des lois du début du IXe siècle. L'aperçu historiographique fait, on arrive à la conclusion que dans les recherches précédentes (surtout des historiens bulgares) les lois du khan Kroum sont traitées d'une manière bornée et sans tenir compte de la réalité sociale de l'époque. A la base d'une comparaison avec d'autres monuments byzantins de cette période et d'une analyse intérieure du contenu du monument est lancée l'hypothèse du but de la législation - nivellement du statut social des sujets de Kroum dans les communes rurales slaves et bulgares.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

НЕИЗПОЛЗВАНО СВЕДЕНИЕ ЗА СТАТУТА НА СЛАВИНИИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЯ В НАЧАЛОТО НА IX В.

Павел Георгиев (Шумен)

Съществуването на социално-политически организации на славянските племена на територията на Византия през ранното средновековие привлича вниманието на историците отдавна. Един от най-съществените проблеми на научното дирене в тази насока е за същността на засвидетелстваното в източниците понятие Славинии и за статута на организираните в тях племена и територии. Недостигът на историческа информация е основна пречка да се даде по-определен отговор на въпроса за степента на зависимост на Славиниите от Византия. При отсъствието на достъчен изворов материал изглежда учудващо, че изследвачите не са обърнали специално внимание на едно добре известно сведение, в което се дава доста конкретна и точна информация за условията за достъп до една от Славиниите на територията на империята в началото на IX в. Става дума за добре познатия текст от Житието на Григорий Декаполит на дякон Игнатий. Веднага трябва да посоча, че ценността на въпросното известие е отдавна и изрично посочвана от издателите на текста, в това число и в Извори за българската история, където той е подготвен и коментиран от Г. Цанкова-Петкова [1]. Основната причина за незадоволителния коментар трябва да се търси в недостатъчното вникване в ключовия текст, за което обаче историците не могат да бъдат винени, тъй като за това е необходима намесата и на археолози и сфрагисти. Това именно ми дава право да предложа ново тълкуване на това важно сведение.

Както е добре известно, в Житието на Григорий Декаполит се разказва за пътуването на светеца по земите на Долна Струма и във връзка с това се дават сведения за бунта на тамошната Славиния против императорската власт. Тук аз нямам намерение да повтарям споровете около мястото и хронологията на славянския бунт, а ще се опитам да изясня до известна степен отношенията между централната власт в Константинопол и местното славянско самоуправление, представено според разказа за Григорий от "управителя на същата онази Славиния / τοῦ τῆς ἐκείνης Σκλαβηνίας ἐξάρχοντος/" [2]. В Житието по повод на предсказанието на самия Григорий за предстоящия славянски бунт са вплетени и думите на светеца: "Желанието ми брате - обръща се той към своя спътник - е да насочим към ония места нашия път, но виждам, че слънцето не свети над тях". По повод пък на разразилия се вече бунт Григорий констатира нещо изключително важно: "Никога не ми се е удавало без императорска грамота и съгласие да премина от едно място на друго". Г. Цанкова-Петкова вярно схваща, че тук се загатва за "начин" за връзка и съобщение между отделни части от Византия, но смята, че той е бил общовалиден за цялата империя. Отсъствието на други известия за изискване на писмени, устни или материални средства за безпрепятствени съобщения не дава основание да се приеме подобно обобщение. По-вероятно е въпросната "императорска грамота и съгласие" да са били необходими и всъщност задължителни само при по-специални случаи и при отделни части от империята. Авторът на Житието говори за преминаване "от едно място на друго /ἐκ τόπου εἰς τόπον/ " и едва ли е имал предвид просто съседни административни единици във Византия, а по-скоро преминаване на границите на области или райони с по-особен статут, където положението е било контролирано повече от местната, отколкото от централната власт. Описаното в Житието конкретно събитие - опитът на Григорий Декаполит и неговия спътник да проникнат на територията на една Славиния - ясно показва, че въпросните "места" са области, заселени със славянски племена и ползващи се с някакви права на самостоятелност в рамките на империята. Главният въпрос в цитирания текст от Житието обаче е за характера и спецификата на посочените там разрешителни средства за проникване в Славинията. Изясняването на понятията в израза "императорска грамота и съгласие" /σφραγῖδος καὶ νεύσεως βασιλικῆς/ води до по-определени изводи относно юридическото положение на Славиниите във Византия. В случая е убягнало от вниманието на изследвачите, че споменатият израз σφραγῖδος καὶ νεύσεως съответства доста точно на формулировката, която определя нужните документи за дипломатически и търговски пътувания, фиксирани в международните договори на Византия с България, Киевска Русия и други[3]. Там, както е известно, стои изразът "грамоти и печати /σιγιλλίων καὶ σφραγίδον /". В научната литература съществуват различни опити за изясняване на конкретното значение на понятията σιγιλλίων и σφραγίδος[4]. Привличането напоследък на археологически и по-точно на сфрагистични материали при изясняването на тези понятия ми позволи да стигна до по-убедителни заключения относно техния конкретен смисъл[5]. Потвърди се, че под σιγιλλίων трябва да се разбира писмена грамота, подпечатана с висящ оловен печат, а дискутираното често σφραγίδον е метален знак-печат /гр. σφραγίδιον, лат.tesser/. За сфрагидии се споменава и в Житието на Григорий Декаполит. Като определен тип сфрагистични паметници сфрагидиите, или тесерите, са познати още в античността, съответно в Гърция и Рим, и са унаследени от Византия, а посредством нейната култура и в съседните ѝ страни: България, Киевска Русия, Арабския халифат и др. У нас вече са известни находки от този тип. Това обикновено са оловни предмети, които имат чертите на монета и печат и носят изображенията на императора, от чието име са издадени. Както през античността, така и през средновековието сфрагидиите имат широко предназначение: от жетон за получаване на безплатна храна, облекло или достъп до организирани зрелища, до опознавателен знак и средство за легитимация на чуждестранни представители-дипломати или търговци. Последната им функция

е регистрирана тъкмо през средновековието във Византия и нейните съседи. В тези случаи освен металната сфрагидия официалният представител носел и писмен документ-грамота, подпечатана със сигилий, в която били посочени неговите правомощия в чуждата страна. В коментирания тук текст от Житието на Григорий Декаполит за сигилий не се споменава. Вместо него обаче се говори за νεύσεως βασιλικῆς. В Извори за българската история този израз е преведен с 'императорско съгласие'. Съществуват обаче известни основания да се усъмним в точността на този превод. Така например в легендата на оловен печат на василеопатера на Лъв VI Мъдри Стилиян Зауцес е употребен аналогичен израз - θεία νεύσει, което Н. Икономидес превежда с gesture, т.е. "божествена воля, благословия"[6]. Следователно по-уместно би било в превода на цитирания от Житието на Григорий Декаполит израз да се говори за "императорска воля". По какъв начин е била изразена тя, писмено или устно, в текста не се посочва, но по всичко личи, че σφραγῖδος καί νεύσεως от Житието е напълно реципрочно на σιγιλλίων καὶ σφραγίδος от международните договори на Византия с нейните съседи. И в двата случая става дума за материални средства, условия за преминаване от една територия в друга. В Житието те се споменават във връзка с опита на Григорий Декаполит да проникне в една населена със славяни област на империята, докато в международните договори въпросните документи били задължителни при посещение на самостоятелна държава, каквито са били България и Киевска Русия например. Следователно за проникване в Стримонската Славиния били необходими близки или дори аналогични документи, каквито се изисквали за официални задгранични пътувания. Необходимостта от тези документи несъмнено била договорена между централната власт във византийската столица и местното самоуправление на територията не само на дадената Славиния, но и на други подобни ней княжества, тъй като по думите на Григорий Декаполит на него "никога не му се е удавало" да мине, без да ги притежава. В светлината на изнесените по-горе сравнителни данни може да се заключи, че коментираното тук известие в Житието на Григорий Декаполит свидетелства за наличието на някаква правна обезпеченост и самостоятелност на Славиниите, разположени на територията на Византия. Как е била постигната тя, е трудно да се каже, но не може да се изключи и възможността това да е било в резултат на официален юридически акт. Във всеки случай изискването при посещение на Славиниите на средства и документи, аналогични на документите при излизане от Византия в друга държава, говори доста определено за известна политическа независимост на Славиниите от Византия, по-точно от императорската власт в Константинопол. Всичко това потвърждава тезата на Г.Г. Литаврин, че Славиниите на територията на Византия през VIII-IX в. са били самостоятелни социално-политически обединения на славянските племена, тръгнали по пътя на формирането на свои държавни образувания, макар и включени все още в състава на Византийската империя[7]. Трябва да се съгласим също, че Стримонската Славиния, за която се отнася преди всичко известието от Житието на Григорий Декаполит, е била измежду най-напредналите в развитието към държавност. Тя е имала автономен и полунезависим статут и сведението за избухналия в нейните граници бунт говори, че той все пак не е задоволявал амбициите на нейния ἐξάρχοντος .

БЕЛЕЖКИ

[1] Dvornik, Fr. La Vie de Sainte Grégoire le Decapolite et les Slaves Macédoniens. P., 1926; Гръцки извори за българската история, IV.C., 1961, с. 38 и сл.

[2] Пак там, с. 39, бел. 3.

[3] Срв. Гръцки извори за българската история, III. С., 1960, с. 285; Сахаров, А.Н. Дипломатия древной Руси IX-первая половина X в. М., 1980, с. 241.

[4] Цанкова - Петкова, Г. Българо-византийският мирен договор от 716 г. - В: Сборник в чест на акад. Д.Дечев. С., 1958, с. 743 и сл.; Кутиков, Вл. Българо-византийският мирен договор от 716 г. /правно-историческо изследване/. - ГСУ, Юридически факултет, LXV,1, 1974, с. 105-106; Сахаров, А.Н. Цит. съч., с. 116; Зимин, А.А. Памятники права Киевского государства. Историко-правовой обзор. М., 1953, с. 43; Янин, В.Л. Древнейшая русская печать X века. - КСИИМК, вып. 57, 1955, с. 43, бел. 7.

[5] Георгиев, П. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. - Археология, 1989, 1, с. 41 и сл. ; Дипломатическите и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни. - ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания, I, 1991 /под печат/.

[6] Oikonomides, N. A collection of Dated Byzantine Lead Seals. - Dumbarton Oaks Reshearch Library and Collection. Washington D.C., 1986, N. 55, p. 55-56.

[7] Литаврин, Г.Г. Славинии VII-IX вв. Социально-политические организации славян. - В: Этногенез народов Балкан и северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология, М., 1984, с. 193 и сл.

UN RENSEIGNEMENT NON-UTILISÉ CONCERNANT LE STATUT DES SLAVINIA EN BYZANCE AU DÉBUT DU IXe S.

Pavel Guéorguiev

L'auteur donne une nouvelle interprétation d'un texte bien connu de la "Vie de St. Grégoire Décapolite" par le diacre Ignace, en utilisant des arguments du domaine de l'archéologie et de la sphragistie. Il y a une analyse détaillée des documents, édités par la chancellerie impériale, qui étaient nécessaires pour entrer et séjourner en une Slavinie. On soutient la thèse de G. G. Litavrine qu'en VIIIe - IXe ss. les Slavinia sur le territoire de Byzance étaient des unions politiques indépendantes des tribus slaves qui étaient en train de développer leurs formations d'état tout en faisant encore partie de l'Empire. On voit de la "Vie" que la Slavinie de Strymon était parmi celles où ce procès progressait très vite.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА Т.НАР. "ХРАНЕНИ ХОРА" В ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ

Йордан Андреев (В. Търново)

Досега на историческата ни наука са известни 11 от т.нар. "погребални" /наричат ги още "мемориални"/ надписи от езическия период на първото ни царство - по-точно от първата половина на IX в. От тях 10 са от времето на кан Омуртаг и само в един се чете името на кан Маламир [1]. Тези надписи имат точно определена схема: в началото стои името на управляващия владетел, следва името на покойника, придружено от титлите му, сочат се обстоятелствата около неговата смърт и накрая /но не винаги задължително/ се изписва родът на починалия. В погребалните надписи се срещат имена, титла и събития, иначе неизвестни на науката. Например титлите "копан" [2], "зера таркан" [3], "жупан таркан" [4], "багатур боил" [5], "багатур багаин" [6], "колобър" [7], "ичиргу колобър"[8] са записани единствено в техните текстове. Важността на мемориалните надписи като исторически извор е безспорна и многократно подчертавана. Даже и при най-беглото запознаване със съдържанието им става ясно, че това е типична прабългарска традиция, донесена от тяхната прародина [9].

Списъкът на личните имена на покойниците позволява да се установи, че 8 от тях са безспорно прабългари. [10] Петима са записани с фимилните си имена /Чакарар, Кубиар, Кюригир, Ермиар и още едно име, началото на което е повредено [11]/ - нещо обичайно за силното родово начало сред тюркските народи. Последните редове на два други надписа са заличени[12], което подсказва, че там ще е следвало задължително упоменаване на рода. Малко изненадващо липсва родовото име на Чепа, багатур багаина на кан Маламир, но този "пропуск" трябва да обясним с нарушената схема при изписването на текста. Два други надписа представляват по-различна картина: "багатур багаина Славна", както подсказва името му, е безспорно славянин [13], а "кандидатът Турдачис" - арменец [14].

Трима от покойниците, за които споменават възпоменателните надписи, загинали по време на война [15], един друг "умрял във войската" [16] /т.е. по време на някакъв поход/, двама пък се разболели [17], а останалите четирима умрели "вътре" [18]. Последното указание може да се тълкува твърде широко: "вътре" в границите на държавата, "вътре" в т.нар. Вътрешна България /т.е. територията, населена от прабългари/, "вътре" в столицата Плиска и т.н.

Във всички погребални надписи задължително присъства указанието, че покойният бил “хранен човек” /θρεπτός ἄνθρωπος/ на българския владетел. Този загадъчен израз е бил предмет на различни и противоречиви тълкувания. Най-често се среща мнението, че с него се означавало служебното положение на покойника независимо от неговите титли [19]. Други свързват израза “хранен човек” с военната организация на прабългарите, в смисъл че тези хора съставляват личната гвардия /дружинниците/ на българския кан или пък били свързани с нейния команден състав [20]. Не са редки случаите, когато изразът “хранен човек” се разбира в буквалния му смисъл: като “възпитан от мен /т.е. от владетеля/ човек” [21], “свой, близък човек” [22], “свои люде, които ядат хляба му” [23], “лица, отхранени в двореца” [24], и т.н. Съществува мнение /то има мнозина последователи/, че изразът “хранен човек” означава “някаква особена привилегия или чест”, като се настоява, че на тази формулировка се придавало предимно почетен характер[25].

Преди години застъпихме становището, че изразът “хранен човек” трябва да се схваща в по-широк смисъл, т.е., че чрез него най-общо се изразявало отношението на владетеля спрямо българската аристокрация и по особен начин се подчертавало самодържавното начало [26].

Разнообразието от приведените по-горе мнения никак не е случайно и е резултат както от малоречивостта на първоизворите, така и от различните гледни точки, от които се тръгваше при изясняването на проблема. В крайна сметка това доведе Бешевлиев до неутешителната констатация, че “точното значение на израза хранен човек остава неизвестно” [27] и че чрез него навярно се изразявала същината на някакъв прабългарски израз, точният смисъл на който се предава на гръцки само приблизително. Заради това впрочем изразът θρεπτός ἄνθρωπος се превежда не само като “хранен човек” /както е у Дуйчев/, но и като “храненик” /според Бешевлиев/, което от своя страна значително разширява или съответно стеснява смисловото му съдържание.

Малко помогнаха и аналогиите със съществуващия от дълбока древност обичай на тържествени угощения и съпътстващия ги церемониал. Примерът от обичаите на перси, древните германци, хуни, ромеи, тюрки и т.н. само подсказва, че обичаят има без съмнение старинен произход. Придавало му се магически смисъл: той представлявал един вид посвещение, при което определена група хора се чувствали здраво свързани помежду си и съответно обвързани с личността на владетеля [28].

Бешевлиев обърна особено внимание на церемониала, въведен във византийския императорски двор: там празниците били строго фиксирани, а броят на поканените в тържествените угощения бил точно определен. Угощенията завършвали с раздаването на големи подаръци - те били връчвани на т.нар. “царски хора” / βασιλικοί ἄνθρωποι/[29]. Същият изследвач се върна отново на този въпрос във връзка с публикуването на новонамерения надпис на Турдачис, който бил “кандидат” в двора на кан Омуртаг, като заедно с това бил включен в кръга на “хранените хора” на българския владетел. Според византийския церемониал кандидатите влизали в числото на онези сановници, които били канени на тържествени угощения в двореца. Това даде основние на Бешевлиев да сложи знак

на равенство между “хранените хора” на българския кан и т.нар. “близки /свои/ хора” οἰκεῖοι ἄνθρωποι на византийския император. Оттук той стигна до заключението, че “този обичай под византийско влияние намерил място и у прабългарите” [30]. В случая не е отречена връзката с прабългарската древност, но се внушава, че у нас институцията на “хранените хора” била създадена най-вече под влияние на византийския церемониал.

Обикновено когато се изследва смисълът на израза “хранен човек”, изследвачите се задоволяват да припомнят съдържанието на три изворови свидетелства, които имат пряко отношение към темата. Първото е почерпано от каменния надпис, наречен Маламиров летопис, където се разказва за тържеството, устроено от българския кан след водоснабдяването на Плиска: по този повод Маламир дал на “българите много пъти да ядат и да пият”, а на боилите и багаините големи дарове” [31]. По-неясно е сведението, записано от Теофилакт Охридски, където става дума за византийския пленник Кинам, който отказал да вземе участие в пищното угощение, което кан Омуртаг приготвил в негова чест [32]. И накрая се припомня един от отговорите на папа Николай до българския княз Борис, където се говори, че когато владетелят “седне на стол, както е обичаят, до трапезата, за да яде, никой не сътрепезничи с него, за да яде, нито дори жена му, докато вие далеч от него насядвате на ниски столчета и ядете на земята” [33].

За съжаление тези сведения са така откъслечни, че от тях е трудно да съдим как е изглеждал церемониалът на тържествените угощения в Плиска. За сметка на тях далеч повече подробности предлагат записките на арабския пътешественик Ибн Фадлан, който посетил столицата на Волжско-Камска България през 922 г. в качеството си на секретар на посолството на Багдадския халиф. Особен интерес представлява описанието на приема, който българският владетел Балтавар устроил на арабската делегация. В центъра на владетелския шатър, седнал на висок трон, стоял владетелят; вдясно от него чинно седели “четиримата царе" /с помощта на които Балтавар управлява държавата/, а пред него стояли синовете му. Владетелят на прабългарите поканил пратениците на халифа да заемат място вляво от неговия трон. След това, продължава разказа си Ибн Фадлан, владетелят “заповяда да му донесат маса, на която имаше огромен къс печено месо. Той взе нож, отряза едно парче и го изяде, после второ и трето, после отряза едно парче и го подаде на посланика Сусан, при което веднага донесоха малка масичка и я поставиха пред него. Такъв е при тях обичаят, никой да не се докосва до храната, докато владетелят не му поднесе, и когато му предложи, му донасят маса. После той отряза друго парче и го поднесе на “царя”, който седеше от дясната му страна, и на него му донесоха маса, после подаде на втория цар и на него му донесоха маса. По такъв начин донесоха маси на всички, които стояха около него, и всеки един ядеше на своята маса, никой не се храни с владетеля, нито пък взема нещо от чуждата маса. Когато привършиха яденето, всеки от нас отнесе в дома си останалото на самата си маса. След това заповяда да донесат медовина, от която пихме” [34].

Общо взето, сведенията на Ибн Фадлан са широко известни и многократно използвани като сравнителен материал при изясняването на един или друг въпрос от историята на Първото българско царство. Странно е обаче това, че цитираното по-горе известие изобщо не е коментирано, а то по един чудесен начин допълва представата за дворцовия церемониал в Плиска и предоставя отлични възможности за изясняване на въпросите около т.нар. “хранени хора”, споменати в първобългарските надписи. Наистина сведението на Ибн Фадлан е от началото на X в. /по това време волжките българи били приели исляма/, но няма съмнение, че описаният церемониал има старинен произход. Със сигурност може да се приеме, че основните му елементи са съществували още преди окончателната диаспора на прабългарите през VII в. Няма да бъдем далеч от истината, ако приемем, че описаното от Ибн Фадлан тържествено угощение в общи линии ще е повтаряло същата церемония в двора на българския кан Омуртаг към началото на IX в. Както ще стане ясно по-нататък, това заключение се потвърждава и от някои други факти.

Впечатлява обстоятелството, че владетелят на волжките българи предложил на арабската делегация да заеме почетното място: на посланика Самсун било наредено да заеме място вляво от царския трон. Впрочем този обичай е характерен за всички тюркски народи [35]. Същото положение е фиксирано и в Хамбарлийските надписи на кан Крум: там се сочи, че на кавхана Иратаис била предадена в подчинение лявата /т.е. почетната/ част от новозавладените земи на юг от Стара планина[36]. Една по-късна проява на тази идея е намерила място в Българския апокрифен летопис от XI в., където се твърди, че Бог благоизволил да задели за българите земите от “лявата страна на Рим”[37].

В тържественото угощение, описано от Ибн Фадлан, на арабската делегация била отредена почетната лява страна поради изключителната важност на нейната мисия. Остава открит въпросът кой заставал вляво от владетелския престол, когато в тези церемонии не присъствали пратеници от такъв висок ранг? В държавата на волжките българи това място вероятно ще е било отредено на четиримата царе, т.е. на управителите на четирите области, на които се деляло царството. Това обаче са все пак предположения. За сметка на това за Плиска нещата изглеждат по-ясни особено ако ги сравним с позициите на висшите служители, така както са означени в Хамбарлийските надписи: в тях на кавхан Иратаис е заделена лявата страна от новоприсъединените области южно от Балкана, а на ичиргубоила Тук -дясната [38]. Вероятно по такъв начин те се нареждали около владетелския трон и при тържествените угощения - лявата страна била заделена за кавхана, а дясната за ичиргубоила. Останалите длъжностни лица /разбира се, става дума за тези, които били канени в двореца/, ще са заемали местата встрани от кавхана и ичиргубоила съгласно с табелата на ранговете им.

Пред владетеля /т.е. в центъра/, съгласно сведенията на арабския пътешественик, стояли владетелските синове. Очевидно същото положение ще е съществувало и в Плиска с едно може би съществено допълнение: там ще е било и мястото, заделено за братята на кана. В многократно цитирания Хамбарлийски надпис братът на кан Крум имал в подчинение центъра на новозавладените земи [39].

Докато владетелят на волжките българи стоял на висок трон и се хранел на висока маса, сътрапезниците му се разполагали на ниски столчета - също ниски били и масите, които се поставяли пред тях. Впрочем за същия ред споменава и 41 отговор на папа Николай I до княз Борис с тази разлика, че сътрапезниците на българския владетел стояли направо на земята. Можем само да си представим големината на владетелската маса: щом върху нея имало толкова месо, че от него се раздавало на всички присъстващи в угощението. Първи започвал да се храни владетелят и едва когато привършел, благоволявал да дари с височайшата си милост присъстващите: като знак на особено внимание той лично нарязвал месото за всички поканени. Няма съмнение, че церемонията била продължителна, а може би и направо отегчителна.

По-важното е обаче да се вникне в скрития смисъл на тържествените угощения: те трябва да се разбират един вид като посвещение, при което участващите се чувствали взаимно свързани, като членове на едно семейство, в което предаността към суверена се ценяла изключително високо. В случая трябва да се има предвид не толкова владетелската щедрост, колкото зависимостта на присъстващите от неговата личност. Последното автоматически се прехвърляло и върху семействата на участниците в церемонията: не случайно обичаят задължавал всеки един от участниците в угощението да отнесе част от месото в своя дом. Отмереният ритъм на тържественото угощение внушава мисълта за същински обред: в основата си угощението е ритуално и следва освен всичко да се разбира един вид като клетва за вярност пред кана.

Според Ибн Фадлан тържественото угощение при двора на владетеля на волжките българи завършило с пиенето на медовина. А текстът на Маламировата летопис съобщава, че канът дал на българите много пъти да пият; редно е да се предполага, че в Плиска наздравиците били произнасяни над чаши, пълни с вино. Според същия надпис церемонията завършила с раздаването на “големи подаръци” - впрочем същият обичай съществувал и във византийския двор[40].

Това, разбира се, в никакъв случай не означава, че през IX в. в двореца на българските владетели се следвал изцяло византийският образец. Както личи от разказа на Ибн Фадлан, тържествените угощения на прабългарите имали неповторим колорит и специфична характеристика. Навярно под византийско влияние някои страни от ритуала ще са придобили по-пищен и представителен характер. Но това не променило съществено нито смисъла, нито предназначението на тържествените угощения в прабългарския дворец.

Приведените свидетелства дават да се разбере, че изразът “хранен човек”, фиксиран в каменните надписи, не може да се разбира в буквален смисъл, т.е., че владетелят лично се е грижел за изхранването им. С особената чест или привилегията да се назовават “хранени хора” били удостоявани онези личности, които били хранени на тържествените угощения в дворците на Плиска: те били измежду малцината посветени в церемониалното тайнство, което предполагало едновременно взаимна обвързаност и абсолютно подчинение.

Остава открит въпросът кои държавни служители влизали в “листата” на “хранените хора”, като изключим, разбира се, висшите държавни служители като кавхана, ичургубоила и т.н. Сведенията от погребалните надписи дават да се разбере, че тези хора заемали служби, които имали преимуществено военен характер. Това обаче едва ли означава, че например всички копани, багатур багаини, зера таркани, жупан таркани, кандидати и т.н. попадали автоматически в кръга на "хранените хора" на българските канове. Несъмнено е съществувала някаква степен на изборност, при която личната преданост и войнските добродетели ще са играели решаваща роля - освен служебното положение, разбира се. С това трябва да обясним и факта, че в институцията на "хранените хора" влизали не само прабългари, но и славяни и арменци. Независимо от пъстрия си етнически състав и служебна нееднородност тези "избраници" представлявали едно затворено съсловие, попадането в което се смятало за върховно постижение и гарантирало на носителя му привилегирован социален статус. Затова впрочем в погребалните надписи това рангово отличие е изрично подчертавано: като свидетелство за принадлежността към един особен елит, който се радвал не само на личното благоразположение на владетеля, но ще е разполагал и с решаващ глас при управлението на държавата.

Не може да има съмнение и в това, че институцията на "хранените хора" постепенно се пълнела с ново съдържание в резултат от бързо променящите се обществени отношения. Ако в ранната история на прабългарите подчертано се изтъквала идеята за договорната обвързаност, то в началото на IX в. чрез нея се подчертавали принципите на едно ново отношение на кана към аристокрацията като цяло. Тези нови отношения били свързани преди всичко с усилията за утвърждаването на монархичната идея. Смятаме, че няма да бъдем далеч от истината, ако приемем, че институтът на "хранените хора" представлявал един от важните лостове при постепенното налагане на самодържавното начало в средновековната българска държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с.212-225; № 59-69.

[2] За тази титла вж. Бешевлиев, В. Пос. съч., с. 213.

[3] Пак там, с. 67.

[4] Пак там, с. 56, 217.

[5] Пак там, с. 224.

[6] Пак там, с. 59-60.

[7] Пак там, с. 62-65.

[8] Пак там.

[9] Пак там, с. 85. Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 133.

[10] Това са копанът Корсис, зера тарканът Негавон, жупан тарканът Хсун /или Шун/, багатур боилът Чепа /№ 59, 60, 61 и 69 по изданието на Бешевлиев/. За останалите четирима /№ 62, 63, 66 и 67/ съдим по титлите и фамилните им имена.

[11] № 59, 60, 61 и 63 по изданието на Бешевлиев.

[12] Това са надписи № 67 и 68 по изданието на Бешевлиев.

[13] Андреев, Й. Няколко въпроса около θρεπτός ἄνθρωπος в Първата българска държава. - Трудове на ВПИ "Бр. Кирил и Методий", т. VI, кн. 2, 1968/69, с. 33. Бешевлиев, В. Пос.съч., с. 220 и пос. лит.

[14] Андреев, Й. Още веднъж за надписа на Турдачис. - В: Плиска - Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 212; Бартикян, Р. У истоков армяно-болгарского сотрудничества /По лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага/. - В: Сборник в памет на проф. Ст.Ваклинов. С., 1984, с. 43-44. Според В. Бешевлиев /Пос. съч., с. 222/, името Турдачис е прабългарско.

[15] Копанът Корсис загинал във война при Днепър, зера тарканът Негавон при река Тиса в Панония и още един /№ 62/ при неизяснени обстоятелства.

[16] Жупан тарканът Хсун. Според надпис № 61 по изданието на Бешевлиев.

[17] Първият е багатур багаинът Славна, а името на втория, който е споменат с титлата жупан, не се чете. Вж. надпис № 63 по изданието на Бешевлиев.

[18] Това са Колобърът, ичиргу колобърът /№ 65/ и Турдачис, кандидатът / № 66/.

[19] Tomaschek, W. In: Archäologisch-epigraphisch Mitteillungen aus Oesterreich. Ungarn. Wien, 16 (1893), S. 200 und 18 (1896), S. 210. Успенский, Ф. Надписи староболгарския. - ИРАИ, т.Х, 1905, с. 210.

[20] Ангелов, Д., Андреев, М. История на българската феодална държава и право. С., 1959, с. 84; История на България, т. 1. С., 1961, с. 90; История на България, т. 2. С., 1981, с. 172.

[21] Златарски, В. Студии по българска история. - ПСп., т. 63, 1903, с. 96.

[22] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 68.

[23] Дуйчев, И. Из старата българска книжнина, т. I. С., 1941, с. 170.

[24] Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, S. 283.

[25] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 69.

[26] Андреев, Й. Няколко въпроса..., с. 36.

[27] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 68.

28 Барарев ,Кр. Сакрални вещи и ритуали в двора на ранносредновековния български владетел. Автореферат на кандидатска дисертация, с. 10 и сл.

[29] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 69-70.

[30] Бешевлиев, В. Първобългарите..., с. 112.

[31] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 223-224.

[32] Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. Превод на митрополит Симеон, С., 1931, с. 256.

[33] Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите. - ЛИБИ, т. II, с. 81.

[34] Гаркави, А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянахъ и русскихъ /съ половины VII до конца X века по Р.Х./. СПб., 1870, с. 87.

[35] Бешевлиев, В. Първобългарите..., с. 112.

[36] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., № 47, с. 173-174.

[37] Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 281.

[38] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., № 47, с. 174.

[39] Пак там.

[40] Bréhier, L. Les institutions de l'impire byzantin. Paris, 1949, p. 84, 136.

QUELQUES NOTES SUR LES AINSI NOMMÉS "HOMMES ADOPTIFS" (Θρεπτοί ἄνθρωποι) DANS LES INSCRIPTIONS PROTO-BULGARES

Jordan Andréev

L'auteur fait une analyse détaillée de l'institution des "hommes adoptifs" dans la cour du khan bulgare. Une analogie est faite avec le récit d'Ibn-Fadlan pour la reception de la délégation arabe dans la cour du souverain de la Bulgarie sur le Volga. On utilise un grand nombre de sources historiques pour réconstruire le tableau des festins de cour à Pliska. L'expression d'"hommes adoptifs" ne doit pas être considérée littéralement, elle a un sens plus large. Elle désigne l'élite de l'aristocratie bulgare, constituée par des Proto-bulgares, des slaves, des immigrés byzantins et d'autres. L'auteur accepte la thèse que l'institution "hommes adoptifs" avait subi une évolution. Au début de l'histoire des Proto-Bulgares, elle avait reflété l'idée de l'engagement contractuel entre les clans proto-Bulgares, tandis qu'au IXe siècle elle fait ressortir les principes de l'idée monarchique dominante.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СОЦИАЛНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРАБЪЛГАРИТЕ

Стефан Йорданов (В. Търново)

Една от специфичните особености на социалната организация и институционалната система на къснородовите и раннокласовите общества е органичното преплитане на родово-племенна, общинна и първобитна полово-възрастова организация. Народи с номадски бит и преимуществено скотовъден поминък се отличавали с именно такива характеристики на обществения живот. Но докато за развитието на родово-племенната и общинната организация в изследванията обичайно бива отделяно място, много често първобитната полово-възрастова организация остава встрани от вниманието. А точно тя е онази социална организация и институционална система, която у скотовъдните народи в къснородовата и раннокласовата епоха е със засилена активност.

Първобитната полово-възрастова организация включвала формирани по възрастов признак подразделения отначало на класификационния, а по-късно на генеалогичния род. Тези подразделения се отличавали с известна корпоративност, изразена в самостоен поселищен, отчасти икономически и социален живот. Между възрастовите степени на тези подразделения особено значение имала възрастовата степен на юношите. Тя осъществявала важни дейности по социализацията на подрастващите и изпълнявала значими воински и репресивно-контролни, "полицейски" задачи[1]. Много често обитаваща встрани от централните селища или в т.нар. мъжки домове, тази възрастова степен се отличавала и със свои битови и ритуални характеристики. Между последните се открояват зооморфността, особено ликантропията, характерното облекло, типичните за тази възрастова степен въоръжение и атрибути /лък, меч, чаша и пр./. Това били неженените мъже от около 18 до 25 години /в различните етнични традиции тези граници варирали/, обитаващи във военни лагери, често натоварени с граничарски функции, радващи се на промискуитетна свобода в добрачните отношения, изпълняващи необходимите за живота в своите поселища типични за техните общности стопански дейности. След преминаването на зрелостните инициации те влизали в състава на граждански пълноправния мъжки съюз и получавали право на женитба и на оглавяване на собствено домакинство[2].

Съществуването и активното функциониране на първобитната полово-възрастова организация е установено и при тюркските и иранските народи. През 1938 г. С. П. Толстов [3] прави детайлно сравнение между el-moran'ите у масаите, aqöylü у туркмените и kohuun' ите у долганите[4]. Набелязан е и паралелизъм в развитието на военизираните мъжки съюзи през военнодемократичната епоха при тюркските народи и при племената от прериите на Северна Америка[5]. Военизираните юношески възрастови съюзи у тюркските народи, може да се допълни, са сравними и с "поколението, ходещо на война", от Шестикнижието[6]. Така се очертава едно типологично явление, което би следвало да се очаква и за прабългарите.

На първо място, наличието на реликти от някога активно функционирала у прабългарите първобитна полово-възрастова организация се долавя по институцията на т.нар. чиготи. Известна ни по сравнително малко свидетелства, тази институция е обозначена с термин, превеждан чрез гръцката дума σπαθάριος, т.е., получава се значението меченосец. В литературата чиготите са интерпретирани като своего рода лична дружина или стража на българския владетел. Дж. Бъри, Ю. Трифонов, Д. Моравчик и др. сравняват чиготите с тюркските джигити[7]. Езиковото родство между двата термина е несъмнено и общоприето. Това предполага при анализа на институцията на чиготите да не се тръгва единствено от съпоставката ѝ с византийските спатарии, а да се изхожда и от природата на близката ѝ джигитска институция у средноазиатските тюркски народи. Въз основа на достатъчно показателни мито-епически и етнографски данни джигитите и близките им по типология зийофати, батири и др. се очертават като военизирана институция на юношите, като юношески възрастов съюз, обитаващ автаркични военни лагери и изпълняващ ролята на погранична охрана и постоянно боеготово формирование. Тази типология най-вероятно е в сила и за прабългарските чиготи.

Интересно е също така, че определените като спатарии чиготи по силата на това им окачествяване и по силата на характерната за прабългарите клетва към меча се очертават като воини "меченосци". Тази тяхна характеристика в едно съвсем скорошно изследване на Кр. Барарев[8] беше изведена от принадлежността на чиготите към тайни мъжки военни съюзи от типа Männerbund, в които се влизало чрез клетвена инициация пред меч. Паралелът с русалиите, при които новият член на дружината се приема също "по клетва" пред меч и знаме, е важен, тъй като русалиите са обредна дружина именно от юноши - един типичен реликт от първобитните юношески възрастови съюзи[9]. Тук би могъл да бъде прибавен и примерът на епическите герои, чието обичайно въоръжение е мечът, респ. сабята, а типичният социален статус - ефебският /доколкото бихме могли да използуваме като понятие за типологията на явлението термина ефебия - обозначение за явление, по социалната си природа идентично с тюркското джигитство/. Древността също дава показателен пример в това отношение. Мито-епическите абии, "най-справедливите измежду хората" (Hom., Il., XIII, 5-6), са окачествени от някои изворни свидетелства като общност от безбрачни, изхранващи се с природни блага, воинствени хора, които притежавали всичко съвместно освен "меча и чашата" - едно описание на типичен мъжки съюз в неговата инициационна изолираност и със специфичните за него измерения на социалните му параметри[10].

Погледнато в езиковедски план, присъствието на термина "чиготи" в прабългарската система за номинация на отделните възрастови степени, в случая - на юношеската, е добре обосновано. Лексемата jegetlär, ед. ч. jeget 'джигити, юноши', възхождаща към древнотюркск. jigit 'юноша, млад човек', е засвидетелствувана в епиграфски паметници от Волжска България[11], т.е. тя е била присъща на езика на прабългарите и не се появява случайно в източниците. Наличието на производни от същия корен като čaɣa 'пиле; дете' /кипчакск., куманск./, čaɣa 'дете' /новоуйгурски/, ča (ɣ)a > čaa 'дете'/турски/, čaqa, bala-čaqa 'деца' /туркменски/ добре обяснява еволюцията на началното етимологично j- в езика на прабългарите[12]. Както се вижда, подобно на някои от средноазиатските народи прабългарите назовавали с термина "чиготи" юношеската възрастова група.

Трябва обаче да се направи уговорката, че ако чиготите са институция, възхождаща генетически към първобитен мъжки съюз, то във вида, в който те са засвидетелствувани в изворите, вече са отживелица, реликт от този изходен първобитен мъжки съюз. В преходната военнодемократична епоха, когато протекъл процесът на политогенез, настъпили и съответните промени в първобитната полово-възрастова организация, изразяващи се най-вече в нейната аристократизация и във формирането ѝ като затворена, недостъпна за целия народ система от различни корпоративни формирования. Към тези късни видоизменени мъжки съюзи се отнасят формиралите се около владетеля лични дружини[13], за каквито съществуват показателни примери от историята на човечеството. Особено характерен пример от древността е юношеството на Александър Велики в политическия кръг от φίλοι или ἑταῖροι, определяни от изследвачите като негови boyhood friends или Jugendfreunde, заедно с техните σύντροφοι; те формирали т.нар. ὑπασπίσται βασιλικοί или σωματοφύλακες[14]. Правената в литературата съпоставка между тях и персийските младежи, "учещи се как да управляват и как да бъдат управлявани" /Xen., Anab., I,9,3/, ги очертава като отряди телохранители, формирани главно от аристокрацията на базата на реликти от полово-възрастовите мъжки съюзи /което за Персия е доказано достатъчно аргументирано от Г. Виденгрен[15]/. Тяхната роля в политическия живот в античните източници продължава да бъде описвана посредством фолклорно-епически матрици, заимствувани от идеологичната система, обслужваща функционирането на полово-възрастовата организация от епохата на военната демокрация. Цитираният по-горе пример[16] с багатурите-телохранители в Бухарското ханство е типичен пример за подобно развитие у тюркските народи, което вероятно стои и в основата на появата на тази лексема - във формите βαγατουρ, βογοτορ и др. - в титулатурата на Първото българско царство, един проблем, който тук няма да обсъждаме в подробности. В случая с раннокласови държавностни образувания, в които редом с аристократизацията на мъжките съюзи се развила и етническа суперстратификация, както вероятно било при прабългарите, последното изиграло ролята на допълнителен фактор, задълбочаващ затвореността и аристократичността на изградените на базата на първобитната полово-възрастова организация корпоративни формирования от различен тип. И въпреки това в редица средноазиатски примери воинските умения на бъдещия хан изрично се подчертават[17], т.е. в сила била все още като остатъчно явление представата, носеща демократизма на първобитната полово-възрастова организация, че именно тези качества, придобити при обучението му във воинския юношески възрастов съюз, превръщали престолонаследника в любим предводител на своята дружина, т.е. на юношеския възрастов съюз. Именно това обяснява средноазиатските владетелски титли бахадурхан и бахадуршах.

Израз на аристократизацията на първобитната полово-възрастова организация у прабългарите вероятно било съществуването на явления от типа на т.нар. θρεπτοί ἄνθρωποι. Те се свързват от В. Бешевлиев със съвместните угощения на съюзите у първобитните народи - една твърде точна тяхна интерпретация[18]. Сравнително многобройните антични примери за това явление[19] са показателни. Угощенията на първобитните мъжки съюзи, както са описани например в "Одисея"[20], представят типологично явление, което откриваме и в основата на генезиса на аристократичните царски трапези у траки, перси, македонци и др. Впрочем по данни от Омировия епос чудесно личи как кръгът на участващите в пировете постепенно се стеснявал. Ако в архаичната социална практика най-многото, което можело да се случи, било някой сирак да бъде отритнат от общия пир на мъжкия съюз /срв. Hom. Il., XXII, 490 ff./ - макар това също да възвестява нетипични за първобитната действителност явления - постепенно се стига до положение, когато всеки по-богат човек е задължен да организира компенсационен, "уравнителски" разпределящ богатствата му "потлач" /също едно специфично явление с типологичен характер/. По-късно на широка нога това можел да си позволи само владетелят. Именно такъв пир, даден от българския владетел в столицата на Волжско-Камска България в чест на чуждо пратеничество, е описал Ибн Фадлан[21]. Присъстващите на пира получавали от ръцете на владетеля своята храна, което изглежда вече се било превърнало в своеобразен ритуализиран церемониал. След клетвата пред меча това "хранене" вероятно било вторият ритуален акт, който включвал θρεπτοί ἄνθρωποι в явно аристократизиран вече Männerbund, чийто "потлач" се ръководел от владетеля[22]. Но терминът θρεπτοί ἄνθρωποι сигурно се разпростирал и върху по-широка социална група, в това число може би и владетелската гвардия - част/?/ от която, ако се съди по данните на Симеон Логотет[23], била с позлатено въоръжение - а не само върху аристократичния висш владетелски съвет. Ако се приеме изхождащото от съпоставката с византийския корпус на кандидатите предположение на В. Бешевлиев, че кандидатът Турдачис от надпис № 66 е бил лице от ханската гвардия[24], то налице е и засвидетелстване на формалното включване на членовете на тази гвардия в категорията θρεπτοί ἄνθρωποι. Че кръгът на "хранените хора" бил по-широк, се потвърждава също и от сравнително широкия диапазон на длъжностните лица, респ. на носителите на различни титли и достойнства, които в надписите си българските владетели определят като свои "сътрапезници". Още по-широк е кръгът на получилите "ядене и пиене" в надпис № 58 /на хан Маламир/ - там редом с отличените с подаръци боили и багаини "ядене и пиене" получават "българите" въобще. Няма съмнение, че в надписа се срещаме с една архаична традиционна формулировка, прокламираща широко владетелски акт на частична реактуализация на демократичната система на общи пирове, включващи целия народ - система, генетически свързана с общите трапези на мъжките съюзи. Така се очертават няколко кръга "хранени хора", в които би могло да се видят възхождащи към различни етапи от развитието на институцията на "хранените хора" формирования, изграждащи многостепенно йерархизирано (вследствие модификацията на социално-възрастовите подразделения на родовия строй) раннокласово съсловие. Така предположената въз основа на относително показателни данни еволюция хвърля светлина върху социалната организация на прабългарите именно с оглед съществуването в додържавния период от историята им на активно функционирала първобитна полово-възрастова организация.

Ролята на тази организация в прабългарското военно устройство според нас също е закономерно явление, неотбелязвано досега в литературата. Десетичната система, която предполага Гюзелев[25] като типична за военната организация на прабългарите, представлява явление от типологичен характер, разпространено широко сред различните номадски народи, основаващо се в крайна сметка върху военизираните структури на юношеските и мъжките възрастови групи[26]. Именно на тази основа вероятно воински характер имали и засвидетелстваните исторически народни събрания или "събори" на прабългарите - констатация, вече изведена в нашата литература въз основа на друга доказателствена фактология и логика.[27] Впрочем ролята на първобитната полововъзрастова организация се долавя и в типа воински набор у прабългарите, както е обрисуван от такъв източник като "Отговорите на папа Николай I на допитванията на българите", доколкото явяването на всеки воин със собственото му оръжие и кон също възхожда към задължаващата принадлежност на всеки юноша или мъж към воинските Männerbünde. По правило в додържавните общества и в раннокласовите държави не е съществувало народно опълчение въобще, а народно опълчение посредством системата на воинските възрастови мъжки съюзи. Воинският характер на народните събрания у прабългарите като явление въобще и като институция с воински облик по-специално се осветлява според нас и от още едно добре познато, но слабо използвано в тази светлина сведение, а именно свидетелството на Константин Порфирогенет /De ceremoniis, ed. Bon., I, p. 681 et 682 / за τὸ κοινὸν τοῦ λαοῦ.

Тази "общност на народа" се нарежда на трето място в приетата от византийския протокол градация на институциите в българската държава след петте велики боили и боилите "вънка и вътре". Тя едва ли отговаря на общността на всички поданици на българската държава, а по-скоро на общността на военнозадълженото й население, организирано в κοινὸν τοῦ λαοῦ, доколкото съществува вероятност лексемата λαός да е употребена в този термин със срещаното понякога във византийския гръцки език значение "войска". С пределната си обобщеност терминът κοινὸν τοῦ λαοῦ вероятно обхващал чиготите, респ. багаините и багатурите /?/, известни ни от други източници[28], и изглежда, обозначавал социум, подразделящ се на отделни групировки по социално-възрастов белег.

Последното твърдение би могло донякъде да бъде подкрепено от изворните свидетелства. Струва ни се, че организирането на войската в епохата на Първото българско царство по полово-възрастов корпоративен белег - явление, също тъй широко разпространено в раннокласовите общества - частично е засвидетелствувано в изворите. Така при военните действия срещу Византия някъде около 773 или 774 г. за преговори с цел сключване на примирие българите, съобщава ни Теофан, изпратили боил и чигат /ἀπέστειλαν Βοϊλάν καὶ Τζιγάτον [29]/. Сведението е единствено по рода си, тъй като, ако в други случаи изрично се посочват поименно членовете на българските пратеничества, в случая се указва просто принадлежността им към съответните формирования, респ. съсловия, от които се състояла войската на българите. Т.е. за преговори, изглежда, отишли предводителите на двете основни съставни части на прабългарските военни сили - kriegerischen Junggesellen /чиготите/ и kriegspflichtigen Ehemännern /боилите/. Така се очертава едно изграждане на състава на пратеничеството от различни по ранг лица, което има логично обяснение въз основа на равнопоставеността по значение на различните корпоративни воински възрастови формирования. Това означавало относителна равнопоставеност и на техните водачи - ситуация, за която съществуват показателни паралели от историята на различни раннокласови общества и която е типична за архаичните обществени организации с активно присъствуваща в тях полово-възрастова стратификация. Коментираното изворово свидетелство представлява следователно едно от малкото документирания на корпоративния характер на чиготите като институция и за използването на Τζιγάτος като титла, като название за водача на чиготите. Социално-възрастовият термин Τζιγάτος / също както и Βοΐλας /, неразбран от византийския автор като такъв, в текста е предаден с главна буква, т.е., както изглежда, е приет за собствено име на пратеника.

Такава интерпретация води до една неочаквана трактовка за природата на боилите като социален феномен. Получава се, че с това название в прабългарския социум първоначално бил обозначаван всеки преминал зрелостните инициации и оглавил след женитбата си свое домакинство мъж в качеството си на pater familias. Титлата βουλίας-ταρκάνος в такъв случай ще означава "тарканът на боилите" именно в посочения смисъл - водач на воинските формирования на боилите и на възрастово-аристократичната им статусна група въобще[30]. В това си качество боила-тарканът вероятно заемал твърде висок политически пост, което е ясно илюстрирано от известието на Константин Порфирогенет за градацията, която спазвал византийският дипломатически протокол при тържествени приеми на български пратеничества. След осведомяването за здравето на владетеля логотетът на византийския двор питал за канартикина и за боила-таркана / ὁ βουλίας-ταρκάνος /.Това говори, че последният бил третата по значение политическа фигура след хана и канартикина и вероятно не случайно самият термин изтъква изпълняваната от него /съгласно нашето предположение/ роля в социално-възрастовата стратификация на прабългарския социум.

Впрочем допълнителна светлина по този въпрос хвърля анализът на езиковата конструкция ὁ βουλίας-ταρκάνος . В. Бешевлиев обяснява гръцкото генетивно

окончание в първата ѝ композанта с неразбиране от страна на византийския автор[31]. Струва ни се, че в случая с успех бихме могли да допуснем точно обратното - за византийския автор тюркската езикова конструкция е била напълно прозрачна и с една гръцка генитивна конструкция той е предал буквално съответната тюркска генитивна конструкция. Действително ὁ βουλίας-ταρκάνος е типична гръцка посесивна генитивна конструкция, в която склонената в генетив дума е ἡ βουλιά - събирателно съществително име, формирано по образеца на ἡ στρατιά 'войска' и подобни. По този начин буквалният ѝ превод трябва да бъде "тарканът на боилството", което отговаря тъкмо на предположения от нас характер на титлата като обозначение за водача на съсловно-възрастовата група на боилите.

Към същия тип титулатура спада според нас и титлата ολγου-ταρκάνος. Първата ѝ съставка се тълкува различно. Според едната група становища това е тюркското прилагателно име uluγ [32], докато Й. Иванов видя в нея вариант /с метатеза/ на тюркското оглу, огул 'син, момче', 'потомък', 'юноша' и др., като най-точна съответка на формата от надписа е койбалското олган 'дете' [33]. Титлата оглу-таркан в такъв случай ще означава "тарканът на огланите", термин, съдържащ лексема, близка на османотурския термин acamı-oglanlar като обозначение за юношески възрастов съюз, от който били набирани еничарите[34]. Титлата има показателен древнотюркски паралел в титлата oγul tarqan от орхоно-енисейските надписи.[35] В. Бешевлиев като че ли приема варианта, предложен от Й. Иванов, тъй като в очерка си за военната и цивилната организация на Първото българско царство говори за титлата оглу-таркан [36]. В надписа от с. Наръш /в българското издание на "Първобългарски надписи" - под № 46/ титлата ολγου-ταρκάνος стои в генитивната конструкция ἐπι Θεοδώρου ολγου τρακανου 'при /по времето на/ Теодор оглу-таркан'. В тази конструкция - ако е вярно предположението на Й. Иванов за метатеза в ολγου - съвсем сигурно виждаме още една метатеза - в τρακανου. Тази метатеза В. Бешевлиев обяснява със славянско влияние[37], но по-важно е, че тя, независимо на какво се дължи, подкрепя донякъде предположението за метатеза в ολγου; и двете трудни за гръцки език думи били подложени на промяна. Освен това двете думи са в състава на генитивна конструкция и в номинатив ολγου би трябвало да има друг вид, близък може би на койбалската лексема. Разбира се, езиковите проблеми, които поставя ολγου от Наръшкия надпис, не са решени окончателно. Възможно е също тази лексема да е развитие на базата на древнотюркското urï 'син, юноша', uruγ, urïγ зърно, семе; род, потомство' и др. с типично за него редуване на р и л [38]. Върху тези проблеми предстои да бъдат проведени необходимите лингвистични проучвания.

При така предложената трактовка на данните за титлите боила-таркан и олгу-таркан и за институцията на чиготите следва да отпаднат възраженията срещу тълкуването на ювиги /като част от титулатурата на владетеля у прабългарите/ като сю-бег-и, т.е. като "глава/тар/ на войските" [39]. В тази титла би трябвало да се вижда номинация, акцентуваща върху положението на хана като военачалник над организираните по възрастов белег воински формирования.

Действително и у останалите тюркски народи срещаме титлата bek като обозначение за водача на воинските формирования на юношеските възрастови съюзи [40]. Но по-важно в случая е, че това положение на владетеля като върховен военачалник е свързано вероятно с характеристиката му на олицетворение, средоточие на всички социално-възрастови слоеве на обществото. Така било напр. у иранските народи, у които царят бил смятан за върховно олицетворение на "трисъсловното" иранско общество с особено, въплъщаващо и трите "социални" слоя положение, макар самият той да принадлежал към "кастата" на воините[41]. Вероятно именно с оглед на аналогична идеологическа и социална практика в епохата на Първото българско царство, ако се съди по данните на Константин Порфирогенет, длъжности като боила-таркан, а вероятно и оглу-таркан, принадлежат на хора от ханското семейство, на най-високопоставените хански синове. По този начин, чрез мястото си в социално-възрастовата стратификация, те съсредоточавали в свои ръце възлови властнически функции, спрямо които върховна, патронна и координираща власт имал ханът в качеството си на сю-бег-и, на върховен военачалник. Явлението има своето обяснение във факта, че органите на централната власт у редица народи възникват на базата на административно-управленческия апарат на secret societies на родово-племенното общество в процеса на разложението му [42]. Такова предположение предлага логично обяснение на въпроса защо в Наръшкия надпис олгу-тарканът Теодор стои преди комита Дристър - изглежда,защото той наистина го превъзхождал рангово като водач на юношеските воински съюзи и вероятно като член на владетелското семейство. Тук няма да развиваме в дълбочина друго едно предположение - олгу-тарканът не случайно присъствува в един граничен надпис. Ако действително той е водач на юношеските възрастови формирования, то ролята му при определянето на границата е производна от граничарските функции, които,изглежда,изпълнявали тези формирования и при прабългарите. Във връзка с това може да се помисли и дали злощастният поход срещу хърватите начело с някой си Алоготобур /отново случай на приемане на титлата за лично име/ не е бил неуспешен тъкмо защото срещу хърватите тръгнал слаб граничен отряд начело с батур /респ. багатур/ на олганите/огланите[43]. Но това вече е тема за съвсем друго проучване.

Първобитната полово-възрастова организация у прабългарите се долавя освен това и по типичната за нея ритуално-митологична ликантропия, както и по някои мито-епически данни, върху част от които ще се спрем по-подробно в едно бъдещо изследване.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. за тези функции на юношеските възрастови съюзи, включително за аналогичната роля на нукерите у монголите: Аверкиева, Ю.П. О месте военной демократии в истории индейцев Северной Америки. - Сов. этнография, 1970, № 5, с. 42, с лит.; Същата. Индейцы Северной Америки. Москва, 1974, с. 325-326; Попов, В. А.Половозрастная стратификация и возрастные классы древнеаканского общества /К постановке проблемы/. - Сов. этнография, 1981, № 6, с. 92, с. лит.; и др.

[2] Вж. за мъжките съюзи и за първобитната полово-възрастова организация въобще: Thurnwald, R. Männerbund. - In: Reallexikon der Vorgeschichte. Bd. 8. Berlin, 1927. Schurtz, H. Altersklassen und Männerbünde. Berlin, 1902; Eisenstadt, S. N. From Generation to Generation. Glencoe, 1956; Eliade, M. Initiation, rites et sociétés secrètes. Paris, Gallimard, 1976; и др.

[3] Толстов, С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии. - Вестник древней истории, 1938, № 1, с. 72 сл.

[4] За полово-възрастовата стратификация у иранските, тюркските, някои средноазиатски народи и у монголите: Намазов, Э. С. Половозрастная стратификация у огузов: По данным эпоса "Китаби Деде Коркуд". - В: Этническая культура: динамика основных элементов. Москва, 1984; Задыхина, К. Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии. - Т И Э, т. XIV, 1951; Снесарев, Г. П. О реликтах мужских союзов в истории Средней Азии. Москва, 1964; Snesarev, G. P. On relics of men's associations among Central Asian Peoples. - In: VIIme Congrès Internationale des Sciences anthropologiques et éthnologiques. Vol. IV. Moscou, 1967; Stratanovich, G. G., Erdniev, U. E. An analysis of social terms. - In: VIIme Congrès...; Widengren, G. Der Feudalismus im alten Iran. Köln: Opladen, 1969; Тревер, К. В. Древнеиранский термин "parna" /к вопросу о социально-возрастных группах/. - Изв. АН СССР. Сер. истории и философии, 1947. Т. IV, № 1; както и сборникът "Этнография детства" /Москва, 1983/.

[5] Аверкиева, Ю. П. Индейцы..., с. 317-318.

[6] Першиц, А. И. Пережитки возрастных классов в Шестикнижии. - К С И Э. Вып. XXVII, 1957.

[7] Bury, J. B. A History of Later Roman Empire from Arcadius to Irene, II. London, 1889, p. 474; Трифонов, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. - Сп БАН, 26 /1923/, с. 2, 16; Златарски, В. История на българската държава в средните векове. Т. I. Ч. 1. София, 1970, с. 228, бел. 1; Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, p. 313.

[8] Бараре в, Кр. Клетвата пред българския владетел /мечът/. - Лит. мисъл, XXXIV, 1990, кн. 6. Срв. също: Юхас, Петер. Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. София, 1985, с. 402-404.

[9] Вж. Габровски, М. Преходът между старата и новата година у българите. - В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София, 1989.

[10] Вж. повече: Йорданов, Ст. Мифо-эпические ˇΑβιοι: социокультурная характеристика и этнокультурная принадлежность /I/. - Вестник древней истории /под печат/.

[11] Вж. Хакимзянов, Ф. С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Москва, 1987, с. 35, 37.

[12] Вж. Баскаков, Н. А. Тюркизмы - социальная терминология в "Слове о полку Игореве". - В: Turcologica. К семидесятилетию академика А. Н. Кононова. Ленинград, 1976, с. 228.

[13] Срв. бахадурите в Бухарското ханство, формиращи 15-я, най-нисш ранг в ранговата таблица, съставен от воини, телохранители и вестоносци. Вж. Гафуров, А. Имя и история. Москва, 1987, с. 86 сл.

[14] Срв. за тях, с лит.: Heckel, W.. Factions and Macedonian Politics in the reign of Alexander the Great. - In: Ancient Macedonia. IV. Papers read at the Fourth International Symposium..., Thessaloniki, 1986, pp. 301 ff.

[15] Widengren, G. Op. cit.; Тревер, К. В. цит съч.: и др.

[16] Вж. по-горе, бел. 13.

[17] Срв. Рашид-ад-дин Фазлуллах. Джами-ат таварих /Сборник летописей/. Т. III. Пер. А. К. Арендса, Баку, 1957, с. 141.

[18] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 69, с препратки към ролята им по данни за древността от гръцката традиция.

[19] Примерите от историята на средновековна България: пак там, с. 68-70.

[20] Срв. анализа им у Андреев, Ю. В. Мужские союзы в поэмах Гомера. - Вестник древней истории, 1964, № 4, с. 37 и сл.

[21] Цит. по: Гаркави, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянахъ и русскихъ /съ половины VII до конца X века до Р. Хр./. Санкт Петербург, 1870, с. 87; Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum, ed. D. Detschew, Serdicae, 1939, 42 /ИБИ, т. VII, с. 93/. За тържествените угощения и за категорията θρεπτοί ἄνθρωποι вж. повече, с лит.: Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 68-70; Същият. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981, с. 111-112.

[22] Вж. за това: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 69, с лит.

[23] Цит. по: Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия по история на България. Том 1. Ранно средновековие. VII-XII в. София, 1978, с. 204. Срв. ГИБИ, V, с. 132-135, 164-166; VI, с. 147-149, 252-255, и др.

[24] Вж. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 222, с лит.

[25] Gjuzelev, V. Medieval Bulgaria. Byzantine Empire. Black Sea - Venice - Genoa. Verlag Baier, Villach, 1988, p. 51, с лит.

[26] Вж. за това: Андреев, И. Л. О характере социальных связей в эпоху перехода от первобытнообщинного строя к классовому обществу. - Сов. этнография, 1971, № 2, с. 19-20.

[27] Андреев, Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. - Истор. преглед, XXVII, 1971, кн. 4, с. 102; Златарски, В. Кои са били вътрешни и външни боляри? - В: Избр. произведения. Том I, С., 1972, с. 312.

[28] Примерите на изброяване като отделни корпоративни съсловия на: народ /войска/ и боили /у Теофан, вж. ГИБИ, III, с. 274/ и на: боили, багаини и българи в надпис от времето на Маламир / Бешевлиев, В. Първобългарски..., № 58, с. 209 сл./ представляват според нас разгъване на твърде общата формула " τὸ κοινὸν τοῦ λαοῦ" у Константин Порфирогенет. Те също ясно отразяват аристократизацията на половъзрастовата организация у прабългарите.

[29] Цит. по: ГИБИ, III, с. 274.

[30] Титлата има паралели в старотюркските Орхонски надписи. Срв. за тях: Бешевлиев, В. Първобългарите..., с. 41, 55, с препратки.

[31] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 58. В такава генитивна конструкция лексемата βοῖλας се среща само у Константин Порфирогенет /De cer., 681, 15-16/. Срв. Moravcsik, Gy. Op. cit., II, S. 93-94.

[32] Бешевлиев, В. Първобългарски..., с. 172, с лит.

[33] Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототипно издание. С., 1970, с. 19. Същото становище: Menges, K. H. Altaic Elements in the Proto-Bulgarian inscriptions. - Byzantion, 21, 1951, p. 99; Айдаров, Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, с. 77, 361.

[34] За оджака на аджамъ-огланите като исторически първа еничарска корпорация и същевременно - подготвителна спрямо еничерството юношеска възрастова степен: D'Ohsson, M. Tableau général de l'Empire Ottoman, t. I. Paris, 1787, p. 393 (non vidi); Петросян, И. Е. К истории создания янычарского корпуса. -Тюркологический сборник. 1979. Москва, 1984. Срв. и показателните данни на: Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи /История происхождения законов янычарского корпуса/. Памятники письменности Востока. LXXIX. Москва, 1987, глава I /с. 47 сл./.

[35] Вж. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, с. 363-365; Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков /Общетюркские и межтюркские основы на гласные/. Москва, 1974, с. 538-539.

[36] Бешевлиев, В. Първобългарите..., с. 55.

[37] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи..., с. 57.

[38] Вж. повече: Джидалаев, Н. С. Тюркизмы в дагестанских языках. Опыт историко-этимологического анализа. Москва, 1990, с. 16.

[39] Това тълкуване приема Бешевлиев, В. /Първобългарски надписи..., с. 66; Първобългарите..., с. 42/, опирайки се на становище на О. Прицак /изложено в лично писмо до В. Бешевлиев / и на К. Менгес / Menges, K. H. A note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. - Bizantion, XXVIII, 1958, p. 442/. По-късно О. Прицак излага друго становище, вж. Pritsak, O. The initial formula ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ in the Proto-Bulgarian Inscriptions. - In: Studia Slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1986, p. 595 ff.

[40] Snesarev, G. P. Op. cit., p. 293.

[41] Кузьмина, Е. Е. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва, 1977, с. 94-95.

[42] Snesarev, G. P. Op. cit., p. 293, с лит.

[43] Вж. сведенията на Константин Багренородни за този поход в ГИБИ, V, с. 211-212.

CERTAINES NOTES SUR L'ORGANISATION SOCIALE DES PROTO-BULGARES

Stéphane Jordanov

L'objet de la recherche présente sont les données de sources existantes qui peuvent éclaircir un phénomène peu étudié concernant la structure sociale des Proto-Bulgares - l'organisation primitive d'âge et de sexes. Tout d'abord, on se base sur la possibilité d'être constatée la nomination de certains age-grades chez les Proto-Bulgares, notamment le lexème τζιγάτος, ЧНГОТЪ, proche au mot de l'Asie moyenne "djigit" qui signifie "jeune homme", "adolescent"; et le lexème ολγου- (partie du titre ολγου-ταρκάνος) avec la signification de base "fils, adolescent". Les tchigotes représentaient une formation militaire aristocratisée d'adolescents, du milieu de laquelle, il paraît, on choisissait la garde personnelle du souverain. Ils constituaient une formation militaire à part dans l'armée proto-bulgare, avec τζιγάτος ou ολγου-ταρκάνος en tête, c'est-à-dire le chef des Olganes ou bien des Oglanes. L'autre formation militaire est présentée par les chefs de famille ayant des obligations militaires, les Boïles - une hypothèse, selon laquelle le troisième poste de rang, après le khan proto-bulgare, βουλίας-ταρκάνος, avait guidé l'age-grade des hommes mûrs. Sur cette base, l'épithète "iuvigi", des titres du khan, interprétée comme "sju-beg- i", c. à d. "commandant des armées", est tirée logiquement de sa position de commandant suprême des formations militaires organisées selon le principe d'âge.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕТНОПОЛИТИЧЕСКИЯ СЕПАРАТИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ХАН ОМУРТАГ

Въло Вълов (Видин)

В нашата и чуждестранната историческа и славистична литература отдавна битува мнението, според което славянското население от северозападните предели на Омуртаговата държава се откъснало от нея и преминало доброволно под властта на френския император Людвик Благочестиви /814-840/. След като П. Й. Шафарик въвежда в научно обръщение сведенията на Айнхард за връзките на хърватските князе Борна и Людевит с бойни отряди из средата на българските славяни[1], те привлекли вниманието на немските учени Цойс и Краузе, които първи ги изтълкували в посочения сепаратистки дух. Техните бележки изтълкувал и разширил виенският историк на Каролингите Е. Думлер[2] . Той акцентирал върху пресилено изтълкуваните "противоречия" в разказите на Айнхард за Херисталския сейм и последвалите го събития през следващата 819 г., като за достоверен приел само втория текст.[3] Така чрез този неаргументиран приоритет е било утвърдено горепосоченото мнение. Но спомагателното изречение Timocianorum quoque populum, qui dimissa a Bulgarorum societatae et ad imperatorem venire ac dicioni eius se permitere gestiebat...[4], на което всъщност се опира преценката на Думлер, е перифраза на почти идентично нему в текста за 818 г., поради което смисловото им противопоставяне е неоправдано. Освен това такова противопоставяне допуска неосведоменост на Айнхард за персоналните участници в сейма - нещо, което подлежи от своя страна на доказване. Посочената в източника промяна в държанието на една войскова формация, ползваща се със собственото си етнографско прозвище[5] сред по-крупните и разнородни по състава си армии на Борна и Людевит, не е достатъчен довод за "самостоятелно" поведение и сепаратизъм от страна на цялото население от Тимошкия регион[6] спрямо българската централна власт. Така че преносният смисъл, толкова характерен за латинското значение на нарицателното Timocianorum=Timocianorum populum, не придава на колебливото поведение на тимочаните чак толкова противоречивост, та да се налага елиминирането на един изворен текст за сметка на друг. При това те са от един и същ автор и от едно и също произведение. Пак според очевидната от "Летописи" на Айнхард разнородност на войските на хърватските князе[7] няма нищо необяснимо и недопустимо в това, че единият от участниците в Херисталския сейм - Борна, е третиран като вожд на армия, комплектувана от отдалечени по територия отряди и дружини.

Като на немските учени е и становището на основоположниците на българската научна историография - М. Дринов и К. Иречек. Първият възприел първоначално локализацията на гудуските по Шафарик - при Куча планина[8], но по-сетне преминал на страната на немските историци, без да ги цитира. За разлика от последните Дринов не е съзрял противоречия във въпросните сведения на Айнхард относно участието на българските славяни във франко-хърватските сблъсъци, а само една редакционно-издателска грешка в текста за 818 година. Опитът му да я поправи и граматически обоснове[9] обаче е неправомерен. Той разкъсва неделима семантична конструкция, състояща се от приложението ducis и неговите две определения - Timocianorum и Guduscanorum. Те са свързани със съюза et, пред който в случая е неуместен отделителен знак[10]. Смисловото обвързване на Timocianorum с подлога Legati също е неточно, защото това предполага предикативна употреба на определението, чиято съгласуваност по падеж с подлога е задължителна[11], а не е налице в оригиналния текст.

У К. Иречек пък наблюдаваме стремеж към разширяване на изворовата основа на етносепаратистката теза на Думлер. Без каквато и да било мотивировка, само чрез привеждането на летописните текстове под линия, той внушава мисълта за причинна обусловеност и взаимна обвързаност между разказите на Айнхард за участието на българските славяни във франко-хърватската война от 818-823 г. и преговорите между българи и франки по пограничните въпроси през 30-те години на IX век[12]. Боравейки паралелно с понятията "славянски общини" и етно-категорийния смисъл на нарицателните - абодрити, гудускани и тимочани от изворните сведения, той е подразбрал в тях цялото население на северозападните области на Омуртаговата държава, за да ни го представи въвлечено в събития с широк териториален и хронологически обхват[13]. В поведението на това изключително славянско население се откроявал необясним според Иречек сепаратизъм по отношение на българската централна власт[14].

В периода между двете световни войни с този въпрос се занимавал и В. Н. Златарски[15]. Освен че е приел безкритично Иречековите бележки по Айнхардовите "Летописи", той раздул техните данни и ги е оплел по доста непоследователен начин със свои концепции. Възприел правилното по принцип мнение за нарасналото влияние на славяните в управлението на България, той обяснил нейното политическо състояние по времето на Омуртаг като неотзвучала напълно криза. Тя се проявявала според него ту като "борба между двата съставни елемента /прабългари и славяни - бел. моя, ВВ/ за етническо надмощие"[16], ту като екстремни действия на властта, предизвикани от "политически подбуди, а не от религиозни или етнически причини"[17]. Идентифицирал не съвсем стриктно Омуртаговите "гонения на християни" с "гонения на славяни", Златарски е изтълкувал тези постъпки на хана като "компромис... в полза на недоволствуващата върхушка на прабългарите", засегната от обстоятелството, че "славянските князе и военачалници заемали важни постове в държавата"[18]. Тези противоречия у нашия иначе заслужил историк в миналото са илюстрирани още по-несполучливо с "отцепничеството на славяните от областите между Тимок и Тиса". За него пък ни е поднесъл още по-объркани обяснения; веднъж като следствие от "несправедливата /!?/ жестокост на българите"[19], а няколко страници по-нататък като следствие на "неизвестни причини"[20]. От вътрешна кризата прераснала - според Златарски - във външна, като след разгрома на Людевит през 823 г. франките подчинили под своята власт цялото "отцепило се" население заедно с територията, която обитавало. Тази двойна криза, макар и кратковременна според нашия учен, Омуртаг преодолял през времето от 824 до 829 г. предимно с дипломатически средства[21].

Погрешните представи на В. Н. Златарски по този въпрос допълни през 30-те години на нашия век П. Ников, описвайки Омуртаговото управление като систематическа съпротива срещу целенасочената и открита експанзия на франките спрямо българската държава[22].

Дали неоспоримият авторитет на тези двама учени, или пък привидната обвързаност на тяхното становище с първостепенната изворова основа са главните причини за възприемането на етносепаратистката теза от съвременните български историци-медиевисти[23], е второстепенен въпрос за целите на тази статия. По-важно е обстоятелството, че освен гореизложените недостатъци тая теза се отличава и с пълната неадекватност на тогавашната историческа обстановка, както и с противостоянието си на събития и факти, чиято достоверност е доказана с помощта на други източници и средства.

Преди всичко останало етносепаратистката теза е широкообхватна проекционна схема на събитията, разиграли се в северозападната част на Балканския полуостров от 818-822 г. Още от първите им изследвачи е изразено мнението за техния голям размах и притегателна сила, запазило се и у повечето съвременни автори[24]. Пресилено е обаче тъкмо с участието на български славяни в тези събития да се илюстрира техният резонанс, както са преувеличени и уверенията за обединителни тенденции и стремеж към собствена държавност у западнобалканските славяни в оня исторически момент[25]. Че това е така, сочи обстоятелството, че самите хървати действуват разединено още от началото на конфликта си с франките и такива остават до неговия край. Разрасналата се популярност на сисекския княз Людевит има чисто военно-икономическа основа и се дължи повече на първоначалните му бойни успехи. Тя се оказва кратковременна и без определени политически цели. След първата му победа при Купа неговата армия се отдава на плячкаджийски действия в Северна Далмация, но при първия по-сериозен отпор на франките тя се разпада и съюзниците му го изоставят един след друг[26]. Така че отзвукът на хърватската съпротива срещу франките не е бил сам по себе си толкова мощен фактор, та да възбуди сепаратистки настроения и действия чак сред поданиците на Омуртаговата държава. Към казаното следва да добавим и факта, че отрядите на български славяни са се установили в Далмация преди избухването на конфликта между франки и хървати през 818 г.[27], а военните сблъсъци през 819 г. ги заварват там. Това означава, че появата им на хърватска територия се дължи на други причини, а не на преувеличеното от историографите въздействие на събитията върху околните славянски общини.

Етносепаратистката теза не обяснява пасивното поведение на хан Омуртаг по повод на такива опасни за властта му прояви на жителите на почти половината от подвластната му територия. Като се знае, че между 818 и 822 г. той не е имал никакви ангажименти от вътрешен или външен характер, още по-ярко контрастират с тогавашната обстановка действията му през следващата - 823 година. Във върховния момент на "кризата", когато франките уж са присъединили територията от Тимок до Тиса към своята империя, Омуртаг потеглил на поход срещу Тома Славянина на юг, разбил го пред подстъпите на Константинопол и спасил трона на Михаил II Балба[28]. Приема се също така, че през същата, 823 г., била проведена от него и военната операция в североизточно направление до бреговете на р. Днепър[29]. Съвсем неубедително е обяснението на тази Омуртагова пасивност и неадекватност спрямо "резултатите" от събитията на северозапад с търпеливия му характер, а допускането, че се е опитал да спре със сила отцепничеството, но не успял[30], е съвсем голословно. Такова е и предположението, че поради заетост с "уреждането на отношенията си с Византия" и осигуряването на тила си от юг[31] ханът не реагирал навреме на "отцепничеството". Обаче още след неуспешната битка при Буртидизион през 814 г., т.е. повече от три години преди събора в Херистал, българският владетел е бил уредил добросъседството си с Византия[32]. Явно е, че участието на бойни отряди и дружини из средата на българските славяни в хърватско-франкските сблъсъци не е било от такъв характер, че да окаже сериозно въздействие върху вътрешното положение и да възбуди крупно сепаратистко движение в Омуртагова България.

Част от привържениците на етносепаратисткото мнение, вероятно за по-обстоятелствено изложение, използват данни за интерполациите на Айнхардовите "Летописи". Тези изложения обикновено започват с позоваване на сумарно преповторените сведения за събора в Херистал от Vita Ludovici imperatoris, а завършват с разказаното в първоизточника за годините след събора[33]. Има и едно съвсем свободно използване на факта, че Борна не се споменава в "Животописа", за да се окачестви като "обогатяване" на първоизвора[34]. Тези незначителни на пръв поглед методични отстъпления лишават читателя от възможността да схване, че неизвестният съставител на панегиричната биография на имп. Людовик Благочестиви е подбрал фактите за своето съчинение според пригодността им към предварителния си замисъл, а не според съображения за пълнота и достоверност. Борна се е явил като излишен, а може би и неудобен с нещо аксесоар в тази част на творбата му.

В унисон с направените критични бележки трябва да се спрем по-обстоятелствено на личността и действията на северодалматинския вожд Борна, през 20-те години на IX в. станали обект на такова непоследователно тълкуване в нашата медиевистика. Според Ф. Шишич - хърватски историк от преди Втората световна война - Борна е приемник /възможно и роден син/ на Вишеслав, първия хърватски вожд, който приел католичеството през 800 г. в гр. Нин[35]. През 815 г. той се явил - заедно с Людевит - в Падерборн, където препотвърдили автономията си спрямо новия император на франките - Л. Благочестиви[36]. Заедно с тези догадки, породени у Шишич от косвени данни на Айнхардовите "Летописи",

от същия е изказано и предположението, че след Аахенския мир от 812 г. Борна бил изтикан от крайбрежието, установил се в Гацко поле и се наложил над хърватските общини между Далмация и Либурния[37]. Обаче първото изрично споменаване на този северодалматински княз е в разказа на Айнхард за събора в Херистал през 818 г. Под гърцизираното му име Порина / Πορίνα/ К. Багренородни му е приписал масовото покръстване на хърватите, извършено по неговата версия след седемгодишно въстание. Последното приключило с успех през 823 година[38]. Това известие, разбира се, е недостоверно, защото Борна умира през 812 година[39]. Но Айнхардовото известие за него като "съюзник на българите" е било елиминирано досега с цената на не съвсем основателни мотиви и съображения. По друг повод ние изтъкнахме по-рано неговата пълноценност, подкрепяйки го с данните от съчинението на анонимен гръцки писател от средата на IX в.[40] Почти съвременно на "Летописи", то съдържа колоритно описание на обсадата на Константинопол от хан Крум през 813 г. В края му се казва, че за несъстоялия се през пролетта на 814 г. поход поради внезапната смърт на хана последният събрал "голяма войска - и от аварите, и от всичките славинии"[41].

Историческите обстоятелства в Северна Далмация и Либурния от онова време не противоречат на възможността за контакти на хърватските князе с българската държава, както се мислеше доскоро. До проникването на франките в тези области хърватските жупи успели да обсебят по-голямата част от тях, но византийците се задържали в равнините около приморските градове и крепостите. Тук хърватите прониквали за кратко време, откъдето византийците ги изтиквали периодически по платата на Велебит и Динарския масив[42]. Надеждите им за овладяване на крайбрежието с помощта на К. Велики рухнали съвсем след мира в Аахен. Липсата на флот не позволила на императора да окаже ефикасна помощ на хърватите[43], но в замяна на това им била предоставена значителна автономия. Императорът не ги ограничавал при набезите им върху градовете и крепостите по крайбрежието. Тази половинчата политика на франкския двор не удовлетворявала напълно хърватите, поради което те обръщали погледите си за опора и към българската държава, която по това време била във възход. Предпоставката за включването на Борна с негов отряд във войската на хан Крум за подготвяния от него поход срещу Константинопол е съвсем очевидна. Твърде вероятно е, че тъкмо такава постъпка е фиксирал Айнхард, определяйки го като бивш съюзник на българите[44]. Но и този съюз не е донесъл сполука на северодалматинците. След неуспешната битка за българите при Буртидизион настъпила промяната на политическия курс спрямо Византия от страна на хан Омуртаг. В атмосферата на общата неудовлетвореност, която навярно се е пренесла и сред други отряди от българските славяни, Борна е увлякъл със себе си недоволните при напускането на българските предели. Озовал се с така подсилената си войска в Северна Далмация, той продължил да напада постарому прибрежните територии и градове. Това принудило константинополското правителство да отправи през 817 г. остър протест към франкския двор. За да успокои правителството на Лъв V Арменец, Людовик Благочестиви изпратил специална комисия в Северна Далмация и Либурния с поръката да умиротвори хърватите в тези области[45].

Възможността Борна да е участвал в Крумовия поход срещу Константинопол се подхранва и от някои косвени свидетелства. Думите на К. Багренородни, че "българин не е воювал с хърватин до времето на княз Борис", че българските и хърватските ханове и князе поддържали дружески връзки и си "разменяли подаръци"[46], отразяват действителни отношения между тях до средата на IX век, а не са произволни доводи и съждения на просветения византийски монарх. За контакти между две балкано-славянски формации говори и обстоятелството, че са оставили следа и в късни писмени известия от XVIII в. независимо от превратното им третиране в съчинения от това време. Според Мавро Орбини хан Крум и Людевит станали съюзници във франко-хърватската война, след което заедно нападнали "Борна, достоен началник на западния император в Далмация, и го прогонили от по-голямата част на тази провинция"[47]. Българският интерполатор на Орбини П. Хилендарски пък е съвсем категоричен. Според него Крум "събрал панонските славяни, нападнал французската страна и убил Борна в Далмация"[48].

Що се отнася до връзката на "отцепничеството на славяните" от държавата на Омуртаг с неговите дипломатически търкания с франкския двор, е ясно, че тя е направена още навремето прибързано и доста свободно. Това се вижда от обстоятелството, че началото на преговорите е поставено едва през 824 г., след като всичко в Долна Панония и Северна Далмация е приключено. Недействителният "факт" за присъединяването към империята на земите западно от Тимок не трябва да се изтъква повече като причина за тези преговори. Инициативата е на хан Омуртаг, но от сведенията на Айнхард нищо не подсказва, че е породена от притесненото му положение, нито пък са посочени претенции за територии и население. При решаването на този въпрос трябва да се има предвид, че неуредената гранична линия с франките Омуртаг е получил, както това сполучливо беше изтъкнато преди около четвърт век[49], в наследство от хан Крум. С остатъците от аварската държава той образувал буферна зона между р. Тиса и Южен Банат срещу развиващата се на изток и югоизток Франкска империя. Карл Велики също не установил веднага пряко съседство с българите, предпазвайки се от нежелани инциденти с тях[50]. Изгодна и за двете страни, буферната зона била запазена в продължение на почти цели 10 години, след като Омуртаг и Людвик Благочестиви поели властта почти едновременно, в началото на 814 г. Но не някакви антибългарски прояви в тези области са заставили нашия владетел да пристъпи към окончателното присъединяване на буферната територия към българската държава. Най-вероятната причина за тази инициатива е проблемът за устройството на аварския контингент от Омуртаговата армия към мирен и уседнал живот. Този проблем е възникнал тъкмо след 823 г., след като приключили военните му акции и се насочил към повсеместното утвърждаване на мирна политика. Съжителството обаче на аварите със славянското население в северозападните области на тогавашна България не ще да е било желано и е било посрещнато с недоволство, понеже непоносимостта им се е създала още в условията на каганата[51]. Ето защо установяването на централизирано управление и назначаването на "управители българи" в източнопанонските земи и по поречието на р. Драва[52] са съвсем резонни и най-обикновени мероприятия на владетел, устройващ съответните погранични региони съобразно с вътрешнополитически нужди, а не са ответни мерки срещу славянски сепаратизъм в тях, нито пък финал на някаква външнополитическа криза.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Pertz**, G. Einhardi. - Annales. MGH.SS. 1826, Vol.I, an. 818, p. 205; an. 819, p. 205-206. ЛИБИ, II, с. 34-36. **Žafarik**, P. J. Sebrané spisi, II, Praha, 1863 (1837), p. 301.

[2] **Dümmler**, E. Über die älteste Geschihte der Slaven in Dalmatien. Sitz. Ber. der Keiser. ak. der Wiss. Phil.-Hist. classe. Bd. XX. Heft. I, Bis III, Wien, 1856.

[3] Ibidem, p. 388-390.

[4] В българското издание на Айнхард /ЛИБИ, II, с. 35/ началото на изречението е преведено несъобразно с граматическото указание, че съюзът quoque "стои след думата, към която се отнася". Вж. **Гандева**, Р., А. **Милев**, М. **Порталски**, Й. **Братков**. Латинска граматика. С., 1961 , с. 277. Точният му превод е: "Дори и тимочаните, които развалиха съюза си с българите..."

[5] В битката при Версиникия на 22 юли 813 г. византийските отряди се назовавали също с подобни прозвища: ликаони, киликийци, исаври, кападокийци, галати, македонци и др. /ГИБИ, IV, с. 17-19/. Съюзническите отряди в армията на К. Велики по време на аварската война пък са: алемани, сакси, беневентци, туринги и т.н. /ЛИБИ, II, с. 31-32/.

[6] Съчетанието Timocianorum populum е идентично по вид на Romanorum populum = римски народ, римляни. Неправомерната смислова подмяна на populum с gentis = племе, както е отнасянето на quoque към него, правят превода на български съвсем несъстоятелен в тази му част. По същия начин е използвал словосъчетанието и Думлер (Op. cit., p. 388, index 3).

[7] Представата на Думлер за Борна като единоплеменник и вожд само на гудуските е неточна. Летописецът изрично посочва, че той се отправил срещу Людевит през 819 г. "с много войски" (cum magnis copiis), от което следва, че разнородната му войска не е съставена само от едно племе или община.

[8] **Дринов**, М. Избрани съчинения. Т. I. С., 1971, с. 73, инд. 37.

[9] Пак там, с. 342, инд. 74.

[10] **Гандева**, Р. и **др**. Цит. съч., с. 197, т. 4 и параграф 197.

[11] Пак там, с. 198. В цитираното българско издание преводът му е извършен по Дриновото тълкувателно четене, а не по паралелния латински текст, взет от Г. Перц. Това несъответствие не само че е възприето като пълноценен превод от Н. **Заяков** (Тимочаните в ранната история на българската държава. - Известия на музеите в Северозападна България /ИМСЗБ/, т. 13, с. 56-57), но е придружено с допълнителна мотивировка. Авторът обаче не е посочил от кое граматическо пособие по латински език е извлякъл своите разяснения.

[12] **Иречек**, К. История на българите. С., 1978, с. 162.

[13] Пак там.

[14] Пак там, с. 162-164.

[15] **Златарски**, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч.

I. С., 1970, с. 246-269; 376-407.

[16] Пак там, с. 254.

[17] Пак там, с. 376-381.

[18] Пак там, с. 282.

[19] Пак там. Странна квалификация! А съществува ли справедлива жестокост?

[20] Пак там, с. 400.

[21] Пак там, с. 401-402.

[22] Ников, П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. Българска историческа библиотека /БИБ/, IV, 1931, т. 1, с. 1-55.

[23] Бурмов, А. Избрани произведения. Т. I. С., 1968, с. 150-159; Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969, с. 38-40; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 64; Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 246; Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. С., 1979, с. 10; История на България. Глав. ред. Д. Косев и др. Т. 2, С., 1981, с. 152-153.

[24] Čirčovič, S. Južni sloveni izmedju Vizantijskog i Frančkog carstva. - Istorija Jugoslavie. Beograd, 1973, p. 26. Новакович, Р. Где се налазила Србия од VII до XII века. Београд, 1981, с. 30-31.

[25] Подобни съждения у Златарски, В. Н. Цит. съч., с. 401.

[26] Подробности за събитията у Šišič, F. Pregled povjesti Hrvatskog naroda. Kniga prva. Zagreb, 1920, p. 71-73.

[27] Чрез наречието nuper = "наскоро", този факт е фиксиран съвсем определено. Pertz, G. Op. cit., p. 205. ЛИБИ, II, с. 35.

[28] История на България, т. 2, с. 150.

[29] Пак там. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 214.

[30] Златарски, В. Н. Цит. съч., с. 402.

[31] Пак там, с. 400.

[32] Пак там. История на България...с. 147-152.

[33] Дринов, М. Цит. съч., с. 73; Иречек, К. Цит. съч., с. 162.

[34] Заяков, Н. Цит. съч., с. 56 и 58.

[35] Šišič, F. Op. cit., p. 71-72.

[36] Пак там.

[37] Пак там.

[38] Гротъ, К. Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах и их расселении на Балканском полуострове. С. Петербург, 1880, с. 209.

[39] Pertz, G. Op. cit., p. 204. Подведени от В. Н. Златарски (Цит. съч., с. 401), погрешно сме посочили тази дата. Вж. Вълов, В. Тимочаните и Бдинската област в началото на IX век. - ИМСЗБ. Т. 11, 1986, с. 35.

[40] Вълов, В. Цит. съч., с. 34 и сл. ГИБИ, V, с. 16-24.

[41] ГИБИ, V, с. 23.

[42] Смирнов, И. Очерк истории хорватского государства. Казань, 1879, с. 16-19; Бромлей, Ю. Становление феодализма в Хорватии. М. 1964, с. 2-15; Šišič, F. Op. cit., p. 66-75; S. Čirčovič. Op. cit., p. 26.

[43] Šišič, F. Op. cit., p. 70-72.

[44] Византийската политика на К. Велики е започната още от 800-та година, което предполага и по-ранни от 813 г. контакти на хърватите с българите. Вж. Вълов, В. Цит. съч., с. 35.

[45] Pertz, G. Op. cit., p. 204; Šiš ič, F. Op. cit., p. 73; Смирнов, И. Цит. съч., с. 18.

[46] ГИБИ, V, с. 207, параграф 9. Гротъ, К. Цит. съч., с. 110.

[47] Орбини, М. Царството на славяните. С., 1983, с. 67.

[48] Хилендарски, П. Славянобългарска история. С., 1963, с. 283-284.

[49] Гюзелев, В. Баварският географ и някои въпроси на българската история. ГСУ-ФИФ, LVIII, III, 1964, с. 283-284.

[50] Ангелов, Д. История на Византия. Ч. I. С., 1968, с. 276-277.

[51] Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, с. 112-113.

[52] ЛИБИ, II, с. 38-39.

NOTES SUR LE PROBLÈME DU SÉPARATISME ÉTHNO-POLITIQUE EN BULGARIE AUX TEMPS DU KHAN OMOURTAG

Vâlo Vâlov

En se basant sur une analyse des sources historiques, et surtout sur les Annales d'Einhard, l'auteur rejette la thèse des actions séparatistes des tribus slaves dans la région du Nord-Est de l'État bulgare. Il argumente en détails la thèse concernant l'union bulgaro-croate, existant entre le khan Omourtag et le prince Borna. La mise en tête des tribus slaves d'"administrateurs bulgares" par le khan Omourtag est présentée non pas comme une réponse à des manifestations séparatistes, mais comme un acte de prendre des mesures normales de la part du pouvoir central par égard à la structure des territoires avares envahis et aux réformes en train de se réaliser dans l'État.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ПРЕСИАН - БЪЛГАРСКИ КАНАРТИКИН И ПРЕТЕНДЕНТ ЗА ВИЗАНТИЙСКИЯ ПРЕСТОЛ

Пламен Павлов (В. Търново)

Пресиан[1], най-големият син на последния владетел на Първото българско царство - цар Иван Владислав /1015-1018 г./, е сред слабо познатите личности от българското средновековие. Неуспял да заеме бащиния си трон в Охрид, отведен от родната страна и въвлечен в политическия живот на империята и дворцовите борби в Константинопол, този изтъкнат за своето време българин има интересна, трагична и все пак като цяло неизяснена съдба. В последно време е налице едно ново обстоятелство, което налага по-внимателно вглеждане в биографията на Пресиан - става дума за открития преди четири десетилетия и публикуван много по-късно надгробен “Пресианов надпис” от гр. Михаловце, днес в Източна Словакия[2]. Друга важна причина, която изисква нов подход към Пресиан, е явното недооценяване на неговата политическа роля във вътрешнополитическите борби във Византия през двадесетте години на XI в. Казано накратко, в лицето на Пресиан можем да видим единствения българин, който е имал реални шансове да стане византийски император с всички произтичащи от това политически последици. Колкото и да е парадоксално, не само във византоложката книжнина, но и в трудовете на българските медиевисти този уникален случай е оставен почти без внимание[3].

Името на Пресиан, както е известно, принадлежи на прабългарския ономастичен фонд и има иранска етимология /първичен облик “Персиан” = “персиец”/[4]. То повтаря името на българския хан, царувал в периода 836-852 г., баща на покръстителя Борис-Михаил /852-889 г./. Не ще и дума, че давайки именно това име на своя първороден син, Иван Владислав е изразил голямата си /родова?/ почит към някогашния плисковски хан, при когото голяма част от българските славяни в Македония били присъединени към държавния център[5]. Непременно трябва да се подчертае, че името Пресиан е най-показателното, макар и непряко свидетелство за напълно вероятната родова връзка на т.нар. “Комитопули” /потомците на комит Никола/ с българската царска династия от Плиска и Велики Преслав[6]. Доколкото познаваме управленческата уредба на Първото българско царство, тя напълно в духа на прабългарската традиция имала силна родова основа. Висшата провинциална администрация, към която принадлежала фамилията на Никола /"един от велемощните комити у българите"[7]/, била съставена от най-близки родственици на владетеля. В това отношение не липсват някои показателни примери, вкл. от епохата на охридските български царе[8]. Именно от тази гледна точка изглежда твърде основателно схващането, че прочутата фраза "българин родом" в Битолския надпис на "българския самодържец" Иван Владислав визира прабългарските корени на неговия род [9].

Пресиан бил роден в края на X в. /в 996 или 997 г. според неговия надгробен надпис/ и до 1015 г. едва ли е имал особени позиции в българското общество. Нещата се променили, когато Иван Владислав чрез заговор и убийство отстранил от престола своя някогашен спасител цар Гаврил Радомир /1014-1015 г./[10]. Съгласно българската традиция Пресиан станал канартикин /престолонаследник/[11], но, както изглежда, трите /непълни/ години на Иван-Владислававото царуване не били достатъчни за укрепването на авторитета му сред аристокрацията, армията и народа. В тези изключително тежки години сред българското болярство навярно съществуващото разцепление било усилено и от узурпаторството на Иван Владислав. Въобще, както е известно, от началото на XI в. и най-вече след битката при Ключ /1014 г./ и смъртта на Самуил мнозина от представителите на висшата аристокрация започнали да изменят на българската кауза[12].

Първата изява на Пресиан се отнася към пролетта на 1018 г. - времето, в което взелата надмощие "партия" начело с неговата майка, царица Мария, се съгласила да капитулира пред Василий II. В нейните редове били патриарх Давид, ичиргу-боилът Богдан, областните управители в Перник и Струмица, съответно - прочутият Кракра и Драгомъж, воеводите на елитни царски отряди Несторица, Добромир Млади и Лазарица, Димитър "Полемарх" и др.[12a] Смъртта на Иван Владислав пред стените на Драч /февруари 1018 г./ дала мощен тласък на деструктивните процеси в държавата, които канартикинът и оределите привърженици на "партията на независимостта" не могли да овладеят. Колкото и странно да изглежда, пръв капитулирал не някой отдавнашен византийски "приятел" /агент/, какъвто бил например Богдан, а непоколебимият воин Кракра, който само година преди това чертаел заедно с цар Иван Владислав амбициозни планове за мащабни действия срещу империята в съюз с печенезите. В съгласие с него постъпил и дългогодишният защитник на Струмица Драгомъж - и двамата с Кракра, както изглежда, с ранг на комити[13]. Отбелязваме тези добре познати факти, за да подчертаем, че линиите на капитулантството били различни - наред с откритото предателство в името на лични облаги и просперитет при новите господари на България, не на последно място се открояват и неверието в смисъла на по-нататъшната съпротива, отчаянието, умората от "перманентната" и опустошителна война и т.н. Във връзка с това царица Мария, изпъкваща едва ли не като олицетворение на капитулацията пред Василий II, вероятно не само че не е имала решаваща роля, но в определена степен била притисната от доминиращата политическа групировка да извърши онова, което вече ставало и без да се чака волята ѝ.

Днес е трудно да се възстанови дори една приблизителна картина на политическата обстановка в Охрид и "вътрешната област" на държавата непосредствено след гибелта на Иван Владислав, най-общо през пролетта на 1018 г. Обикновено този неголям отрязък от време се щрихира с по няколко изречения [14]. И все пак Василий II се е установил на лагер край българската столица поне през април, Пресиан с братята си Алусиан и Арон се предал към средата на август, когато бил обезвреден и Ивац[15], по-късно /вероятно през септември/ от по-нататъшна съпротива се отказал Николица и т.н.[16] Без съмнение, независимо от липсата на достатъчно сведения, през този период в средите на българското болярство се развихрила остра борба "за" и "против" отчаяното и на всяка цена отстояване на независимостта. В нея били използвани всевъзможни средства, включително политически убийства /споменатият ичиргу-боил Богдан убил своя тъст Матеица, очевидно един от лидерите на "партията на независимостта" в самия охридски царски двор/[17], при което престолонаследникът не могъл да заеме полагащия му се по право царски трон. Няма да е пресилено, ако се допусне, че Пресиан и неговите привърженици напуснали Охрид не толкова поради невъзможността да отбраняват града, колкото поради явното си поражение във вътрешнополитически план с произтичащите от това опасности.

Може да се приеме, че Пресиан, придружен от двамата си братя Алусиан и Арон /впоследствие и двамата бележити византийски военачалници/,[18] напуснал Охрид и се укрепил в планината Томори /дн. в Сев. Албания/. В едно от разклоненията на същата планина, наречено от Скилица "Врох όт" /т.е. "Връх όт", "Върхът"/ се намирала укрепената царска резиденция "Коприница",в която заел позиции Ивац. По всяка вероятност Пресиан се е бил насочил именно към този "дворец" - крепост /βασιλεία /[19], който подобно на Преспа, Битоля и Сетена е имал нужните складове с храни и оръжие[20]. Византийските войски обаче своевременно блокирали проходите и планинските пътища, което лишило канартикина от сигурна база за разгръщане на съпротивата. Не било възможно Пресиан да получи помощ и от Ивац, който до 15 август все още не бил събрал достатъчно войски за активни действия. Същото важи и за Николица, разположил се някъде в района между средновековния град Девол /при дн. с. Звезда, недалеч от гр. Корча, Албания/ и Драч /дн. Дуръс/[21]. Явно недостатъчни били силите и на видните боляри Елемаг /Елинаг/ и Гавра, първият от които резидирал в Белград /дн. Берат, Албания/. От друга страна, този планински район без съмнение бил рядко населен, което лишавало Пресиан не само от приток на хора, но и от така нужното продоволствие, жилища за подслон и топлина и т.н. Не случайно хората на канартикина отпаднали съвсем към края на лятото, тъй като в планинските условия на Томор /надморска височина над 1000 м, най-висок връх 2417 м/ са си казвали думата умората, изолацията, недостигът на храни и пр.

Показателен за опасенията на Василий II от евентуално разрастване на съпротивата е маршрутът на неговия поход из тази част на официално капитулиралата вече българска държава. От Охрид той се насочил към Преспа /първостепенна царска резиденция, която би могла да бъде завзета от Пресиан!/, в чийто район били издигнати две крепости - Василида и Константион. Оттук той се придвижил към споменатия Девол, край който разположил своя укрепен лагер. Именно оттук били изпратени войските, сломили съпротивата на Пресиан, а по-късно и на Николица. Междувременно тук бил доведен и заловеният с измама Ивац. От Девол по течението на р. Деволи императорът през есента потеглил към Драч /някъде по това време Елемаг и Гавра се срещнали с него, признавайки властта му, като и двамата получили титли на патриции/, Колония, Дринопол, след което през Костур и Сервия /тук Василий заповядал да бъдат сринати всички крепости в районите на този град и града Соск/ пристигнал в крепостта Стаг. В Стаг, както изглежда за втори път, при него дошъл Елемаг "със съуправителите си", а Гавра побегнал в своята област / χῶρα /. Двамата били подозирани, че искат да завземат "българската власт /κράτος/"[22].

С всички тези хора, а може би и с управителя на Срем в далечния български северозапад[23], канартикинът Пресиан е бил, най-малкото се е опитал да осъществи някаква връзка. Очевидно е обаче, че ако въобще е имало подобни контакти и опити за координация, ромеите успели своевременно да ги прекъснат[24]. Нещо повече, макар и твърде лаконичен, разказът на Скилица дава да се проумее, че Василий II си е бил поставил приоритетната задача да блокира и обезвреди Пресиан. Пръв бил обкръжен, при това на широк фронт, именно престолонаследникът. За тази цел били използувани всички незаети с охраната на императорския лагер войски. По същото време Ивац в Коприница не само не бил блокиран, но дори имал възможността да събира войници за по-нататъшни действия. Самият той бил обезвреден не с военни действия /явно нямало достатъчно войски за подобна операция!/, а с коварство от Евстатий Дафномил, придружен само от двама свои телохранители. Едва след капитулацията на Пресиан Василий II вече можел да отдели войски, които да се заемат с отказващия да се предаде Николица[25]. Същото може да се каже и за Гавра и Елемаг. С други думи, Василий II прекрасно разбирал какво означава канартикинът да остане на свобода, и хвърлил всички сили за париране на неговата инициатива.

Силите на Пресиан едва ли са били големи. Както видяхме, елитните царски отряди /"тагми"/ останали в Охрид, а техните командири били почетени от Василий II по "царски". Скилица разказва как канартикинът и двамата му братя, "измъчени от дългата обсада /защото императорът поставил войници, които пазели изходите на планината/, съобщили, че искат гаранции, и обещали да се предадат, на което императорът отвърнал човеколюбиво". Отначало в лагера му се явили Алусиан и Арон. "В така наречения Девол - пише Скилица - на една издигната [за целта] трибуна императорът приел Прусиановите братя, като ги успокоил с благосклонни и човечни думи..." Пресиан бил почетен с високата титла "магистър" - същата, с която някога, в 971 г., Йоан Цимисхи удостоил детронирания цар Борис II, а Алусиан и Арон получили сан на патриции[26]. Несъмнено заедно с майка си Пресиан бил най-голямото "украшение" на царствения триумф на Василий II при влизането му в столицата Константинопол през пролетта на 1019 г.

Пресиан имал добри възможности за кариера в империята. Скоро след отвеждането му заедно с другите членове на царската фамилия от България той бил назначен за стратег /управител/ на важната малоазийска провинция Вукеларион. Въобще византийските власти се стремели да отдалечат синовете на Иван Владислав от българските земи, тъй че и братята на Пресиан по-късно управлявали византийски провинции в Мала Азия и Армения[27]. Към 1026 г. "магистър Пресиан Българина", както пише Скилица, се заплел в един не съвсем ясен заговор против император Константин VIII /1025-1028 г./. Скилица представя нещата доста объркано, най-вече като конфликт между Пресиан и византийския аристократ Василий Склир, при който двамата влезли "в битка" /μάχη/. Императорът окачествил това като безсрамие спрямо "императорската власт". Пресиан бил наказан със заточение на остров Плата в Мраморно море[28], а съперникът му на остров Оксия, южно от Крит. Не след дълго Василий бил ослепен, понеже го заподозрели в опит за бягство. Хронистът продължава, че и българинът щял да бъде наказан по този начин, "но се отървал". Обаче Роман Куркуа, зет на Пресиан /женен за неизвестна по име негова сестра/, Глава /явно някой от представителите на тази известна византийска фамилия от славянобългарски произход/ и българите Богдан /някогашният ичиргу-боила/ и Гудел били ослепени. Монахът Захарий бил наказан с отрязване на езика. Обвинението срещу тези хора, както виждаме - приближени на Пресиан, било в подготовка на бунт срещу императора[29]. По всичко изглежда, че някогашният български престолонаследник проявил голяма изобретателност, за да се измъкне невредим от неспасяемото положение. Вероятно той се е разкаял, представяйки разпрата си с Василий Склир като своего рода борба срещу същия този заговор. Не е изключено обаче конфликтът между неосъществения български цар от 1018 г. и представителя на добре известното с враждебността си към Василий II и брат му Константин VIII семейство Склир да е бил за ръководното място в заговора, т.е. за императорската корона след предполагания успех.

В 1029 г. Пресиан станал главно действащо лице в нова заговорническа акция. Тя целяла свалянето на наскоро възцарилия се Роман III Аргир /1028-1034 г./, преди това епарх /градоначалник/ на столицата, заел трона благодарение на брака си със Зоя. Както е известно, именно Зоя и по-малката й сестра Теодора символизирали легитимността на византийската корона като наследнички на баща си Константин VIII и чичо си Василий II, т.е. на т.нар. Македонска династия. По тази причина опозиционните среди във военната аристокрация, подкрепяни и от провинциалното духовенство, започнали да се групират около Теодора, което се наблюдава в четири опита за преврат срещу Роман Аргир и Зоя [30]. Първият от тях бил именно на Пресиан, което показва, че "ромеизираният" български канартикин вече имал сериозни позиции във византийския елит. Проектът, разбира се, е предвиждал държавен преврат и женитба на Пресиан с останалата в сянка Теодора, която била дала своето съгласие. Навярно заслуга за последното е имала и зости патриция /дворцовата дама от висш ранг/ Мария, бившата охридска царица. За разлика от пролетта-лятото на 1018 г. сега тя била на едни и същи позиции с първородния си син и ако се съди по това, че била наказана със заточение, очевидно имала първостепенна роля в този заговор. Нужно е да се подчертае, че Теодора години по-късно, във времето на самостоятелното си царуване /1055-1056 г./, явно толерирала близките роднини на

Пресиан, например неговия брат Арон [31].

И този път обаче Пресиан нямал успех - заговорът бил своевременно разкрит, а той поставен под стража в столичния манастир “Св. Мануил”, съден като изменник и ослепен. В 1030 г. “доброволно се подстригал за монах” - последното наративно свидетелство за него във Византия. Бившата царица Мария била отстранена от двореца и заточена в Мантилейския манастир в тема Вукеларион. Може би властите продължавали да хранят някакви опасения /вече отбелязахме, че Пресиан бил управител на тази провинция и навярно имал привърженици тук/, поради което през 1030 г. Мария била преместена в друг манастир, този път в темата Тракисион, където тя вероятно завършила живота си [32]. Ако се съди по някои моменти в изложението на Скилица, не е изключено заговорът на Пресиан да е бил във връзка с действията на сремския стратег Константин Диоген. Последният, както виждаме, управлявал български земи, т.е. по този начин Пресиан може би бил във връзка с българската аристокрация. За последното обаче липсват доказателства, но така или иначе Константин Диоген също бил арестуван и замонашен[33].

Вече изтъкнахме, че заговорите на Пресиан не се радват на особено внимание в историографията. Това се дължи може би на малкото сведения за тях у Скилица, както и на отсъствието на данни у такъв автор като Михаил Псел. Последният обаче сам признава непълнотите на своето изложение за времето на Константин VIII и Роман Аргир, а и във времето, когато е писал “Хронографията” си, след толкова много дворцови заговори, интриги, убийства, ослепявания и пр. случаят с Пресиан явно бил почти забравен [34]. От изследвачите може би най-обстойно се е спрял на този въпрос В. Златарски, който пише следното: “Дали Пресиан, изстъпвайки се като кандидат на византийския престол, се е въодушевлявал от мисълта, че той по тоя начин би могъл да върне свободата на своя народ и отечество, ние не знаем, но все пак считаме за нужно да изтъкнем това обстоятелство, че ако чувството на отечествения дълг е живеело още в него, то в такъв случай той би потърсил опора не в придворните интриги на Византия, а в самия български народ, който би му дал и сила, и възможност с успех да изпълни тоя дълг. Напротив, Пресиан загинал, без да се погрижи за подобрение положението на недавно поробена България...” [35]

Трудно е да се приеме, че тази оценка е най-прецизната и справедливата. В нея има твърде много от мисленето на XIX и XX в., за да подхожда напълно за времето на Пресиан. Много примамливо е, напротив, в замислите на Пресиан да се види един своеобразен опит за “победа” над ромеите - победители във вековния двустранен конфликт, за тържество на голямата политическа идея на цар Симеон Велики... Разбира се, преки доказателства, че по такъв път Пресиан и ексцарицата Мария са смятали да реализират Симеоновата цел /поставянето на империята, “световната държава” на “Новия Рим”, под властта на българите/, отсъстват. И все пак не бива да се забравя, че Пресиан не е бил просто българин на византийска служба, влязъл във византийския елит, а син на последния, убит от ромеите български цар! Без съмнение той бил възпитаван като бъдещ владетел на българите и не би могъл да не познава както историята на страната си, така и образците на нейната политическа мисъл. От друга страна, като законен притежател на българската корона /за разлика от Византия в Първото българско царство категорично се държало владетелят да бъде от “царски род”, както пишат Псел и Скилица/[36], като теоретичен “притежател” от патримониална гледна точка на съществен дял от земите на империята, Пресиан навярно се е смятал за много по-достоен за имперската корона от един знатен държавен чиновник, какъвто бил Роман Аргир. Още повече че в Константинопол признавали, че българският царски род е “ненадминат по своята знатност”, което научаваме не от случаен автор, а от бележития интелектуалец и царедворец Михаил Псел[37]. В крайна сметка най-голямата от сестрите на Пресиан, Екатерина, станала по-късно византийска императрица като съпруга на Исак I Комнин /1057-1059 г./. Съвсем друг е въпросът доколко е била осъществима идеята за “българо-византийска империя”, какви исторически последици би имала и т.н.

Една неочаквана находка поставя нови въпроси във връзка със съдбата на Пресиан. През 1951 г. в Михаловце, Източна Словакия, е открит надгробен надпис с кирилски букви. Публикуван едва през 1983 г., той и днес остава слабо познат даже в научните среди. В него се чете: “Сьде л/є/жи/т/ъ **кънѧзь** Пресіан /соларно изображение/ **Въ лѣто** ѕфє /кръстен знак/ **Въ лѣто** ѕфѯ҃ѳ” Пред надписа символично е изобразена глава с корона /срв. приложението/. Или: “Тук лежи княз Пресиан, /роден/ в годината 6505 /=996-997 от Р. Хр./, /починал/ в годината 6569 /=1060-1061/”[38].

Изненадва обстоятелството, че е предадена рождената година, което не е характерно за средновековната кирилска епиграфика. Същото може да се каже и за титлата, използвана в България преди повече от век от Симеон Велики /последен/, а преди него от Борис-Михаил и Владимир[39]. В Битолския си надпис Иван Владислав нарича себе си “самодържец”, а чичо си Самуил - “самодържавен цар”, което отговаря на византийското “василевс и автократор” [40].

При тълкуването на надписа е изключено да става дума за някакъв местен “княз” в дн. Словакия - името Пресиан е прабългарско. Може да се допусне, че надписът визира друг българин със същото име от някогашните твърде обширни и включващи района, в който е открит, отвъддунавски български земи. При това местни българи в Словакия имало дори през XIII в. според един документ за Спишкия манастир[41]. През XI в. обаче тези земи са в състава на Унгарското кралство, а съдържанието на титлата “княз” през IX-XI в. отговаря именно на владетелско достойнство. Така или иначе, както отбелязва и издателят на надписа В. Ткадлчик, надгробният паметник трябва да се свърже именно с “магистър Пресиан Българина”. И двете посочени години, и възрастта /64 г./ са напълно приемливи и допълват уместно известното ни от византийските хроники.

Така научаваме, че след 1030 г. монахът Пресиан, макар и сляп, по някакъв начин успял да избяга от Византия. Унгария, която му дала убежище, може би разчитала да го използва като “коз” при евентуална война със съседната империя. Кога Пресиан се е установил там, не може да се каже, но това едва ли е станало преди въстанието на Петър Делян /1040-1041 г./, когато за българския престол изявил претенции вторият брат Алусиан. Изглежда, по същото време Пресиан е бил все още в манастира. Неуспелият да стане български цар или "самодържец" Пресиан бил смятан за "княз" - той не можел да бъде нито канартикин, нито самодържец, тъй като българската държава не съществувала като субект на международните отношения.

Това е в общи линии известното ни за Пресиан. Колкото и да е малко, то щрихира един противоречив и по своему трагичен портрет на един от най-видните българи през XI в. Личността на Пресиан е в контраст с едноплановите оценки относно т.нар. "ромеизация" на потомците на Иван Владислав във Византия. Същевременно вглеждането в неговата биография разкрива редица нови моменти от падането на България под византийска власт в самата му заключителна фаза, както и от замислите и действията на този виден българин след 1018 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] Името в автентичния му облик е предадено в добавките на епископ Михаил Деволски във Виенския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Самият Скилица, както и следващият го Йоан Зонара, използват изопачената форма "Прусиан" - срв. текста в ГИБИ, VI, с. 292; ВИИНJ, III. Београд, 1966, с. 130; Златарски, В. История на българската държава през средните векове, I/2. С., 1971, с. 735, който обаче неправилно го нарича и "Фружин", което тръгва още от Иречек, К. История на българите. С., 1978, с. 231. Самият Иречек в една по-късна добавка /пак там, бел. 59/ се отказва от формата "Фружин". Тя обаче по инерция е използвана и от Мутафчиев, П. История на българския народ /681-1323/. С., 1986, с. 232, и други автори.

[2] Tkadlčik, V. Cyrilský nápis v Michalovcich. - Slavia (Praha), 1983, 52, nr. 2. str. 113-123.

[3] Срв. литературата в бел. 1; История на България, II. С., 1981, с. 418; Ангелов, Д. История на Византия, II, С., 1963; Успенский, Ф. И. История Византийской империи, III. М.-Л., 1948; Острогорски, Г. Историја Византије. Београд, 1959; История Византии, II. Москва, 1967 и пр. Същото важи и за т.нар. македонска историография днес - вж. общо Антолјак, Ст. Средновековна Македонија, I, Скопје, 1985, с. 578-580; Бр. Панов. Средновековна Македонија, III, Скопје, 1985, с. 729, като и двамата автори избягват автентичната форма "Пресиан", отдавайки предпочитание на неточната "Прусиан" /явно за да се избегне налагащият се от само себе си паралел с едноименния български хан!/, макар навсякъде да следват добавките на Михаил Деволски.

[4] Срв. подробно Дуйчев, Ив. Пресиам-Персиан. - В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на Ст. Романски. С., 1960, с. 479-482 /=Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 343-346/.

[5] Това основателно е изтъкнато от Ткадлчик, В. /Цит.съч., с. 123/. За хан Пресиан вж. също статията на Ив. Божилов в настоящия сборник.

[6] Благоев, Н. Произход и характер на цар Самуиловата държава. - Годишник на Софийския университет /философски ф-т/, 20, 1925, с. 527-528; Благоева, Б. За произхода на цар Самуил. - Истор. преглед, 1966, кн. 2, с. 79-95.

[7] ГИБИ, VI, с. 275.

[8] Най-характерни са примерите с българските провинциални управители Салан, Глад и Охтум, за които разказва т.нар. "Унгарски Аноним" /Магистър П./, които били близки

родственици на съвременните си български владетели Симеон и може би на самият цар Самуил. Вж. Scriptores rerum Hungarorum, I. Budapest, 1937, p. 48-51, 86; II (1938), p. 409; Венедиков, Ив. Военното и административното устройство на България през IX и X в. С., 1979, с. 69-73, 142-146. Самуил назначил за управител на Верия, навярно с титла "комит", своя зет по племенница Драгомир. Известният Ивац също трябва да е бил близък роднина на царската династия, тъй като след капитулацията на Пресиан той "мечтаел за българската власт" /ἀρχή/. Както е известно, права върху престола имали само хора от "царския род". Може би Ивац е бил племенник на Самуил, син на неговата сестра.

[9] Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 157.

[10] Златарски, В. История..., I/2, с. 704 сл.

[11] За титлата вж. Бешевлиев, В. Първобългарите /Бит и култура/. С., 1981, с. 44-45.

[12] Златарски, В. История..., I/2, с. 680 сл.

[12a] Пак там, с. 731-736.

[13] За царуването на Иван Владислав вж. Тъпкова - Заимова, В. Иван Владислав и неговият надпис. - В: Заимов, Й., Тъпкова-Заимова, В. Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970, с. 97-111. За Кракра и Драгомъж, и двамата почетени със сан на патриции, вж. ГИБИ, VI, с. 290.

[14] Вж. литературата в бел. 3.

[15] Ивац бил обезвреден на Успение Богородично - 15 август 1018 г.

[16] ГИБИ, VI, с. 295.

[17] Пак там, с. 291.

[18] Вж. най-общо Златарски, В. История..., II. С., 1934, с. 60-63, 127-134.

[19] Обикновено се пише, че този "дворец" бил на самия Ивац. В текста обаче е казано "царски дворци", които Ивац е заел.

[20] Скилица представя като такива Сетена /тук "Самуил имал дворци и било събрано много жито" - ГИБИ, VI, с. 289/ и Битоля /тук били "дворците на Гаврил Радомир" - пак там, с. 286/. Навсякъде, вкл. и при Коприница, е използван терминът "βασίλεία".

[21] Драч бил във византийски ръце, а Белград /Берат/ - в български. Може би Николица е действал нейде в района на дн. Елбасан?

[22] ГИБИ, VI, с. 296.

[23] Пак там, с. 296-297; Дуйчев, Ив. Проучвания, с. 27-37.

[24] От разказа на Скилица за Ивац косвено личи, че неговите хора не били наясно с развитието на събитията.

[25] ГИБИ, VI, с. 295 - войска "...срещу него..." била изпратена по-късно, а той се предал, когато Василий II все още бил при Девол.

[26] ГИБИ, VI, с. 292.

[27] Златарски, В. История..., II, с. 127-136.

[28] В. Златарски /II, с. 34/ и авторите, следващи изложението му, погрешно поставят този остров "до африканския бряг на Киренайка". Правилно е във ВИИНJ, III, с. 166; бел. 282.

[29] ГИБИ, VI, с. 297-298.

[30] История Византии, II, с. 264 /автор на раздела Г.Г. Литаврин/.

[31] В известния си надпис от Ани /1055 или 1056 г./ Арон специално изтъква близостта си със "самодържавната порфирородна царица". Въпреки обвиненията по повод на едно поражение в борбата със селджукските турци, Арон не само не бил свален от поста

си, но дори получил титлата "магистър" и бил назначен от Теодора за управител на Иверия /Грузия/. За него вж. у Златарски, В. История..., II, с. 129-132. Литература във В И И Н J, III, с. 167; бел. 294.

[32] Г И Б И, VI, с. 298-299.

[33] Пак там.

[34] Михаил Пселл. Хронография. Москва, 1978, с. 22. Все пак Пресиан е "главен герой" в две от миниатюрите от известния Мадридски илюстрован препис на Скилица /вж. Божков, Ат. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 150-151, 227/, което показва, че той оставал известна в империята личност.

[35] Златарски, В. История..., II, с. 35.

[36] Г И Б И, VI, с. 95, 305, 335.

[37] Пселл, М. Цит. съч., с. 164.

[38] Към тази публикация ме насочиха колегите К. Попконстантинов и К. Петков, за което им благодаря.

[39] Бакалов, Г. Средновековният български владетел. С., 1985, с. 103-106.

[40] Заимов, Й., Тъпкова - Заимова, В. Битолският надпис..., с. 33.

[41] Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава, I. С., 1979, с. 38; II. С., 1989, с. 13, 59.

PRÉSIAN - KANARTIKIN (PRINCE HÉRITIER) BULGARE ET PRÉTENDANT AU TRÔNE BYZANTIN

Plamen Pavlov

L'auteur envisage certains faits concernant la vie et l'activité de Présian, le fils aîné et l'héritier du tzar Ivan Vladislav (1015-1018), une grande partie d'eux étant vus sous un nouveau jour. Il fait une analyse détaillée des derniers mois de l'existance du Premier Royaume bulgare (février-août 1018) et des activités de l'empereur Basile II afin de neutraliser la résistence de Présian et de ses sympathisants. Les tentatives de Présian en 1026 et 1029 de conquérir le trône byzantin sont jugées du point de vue de son appartenance à la dynastie bulgare, tout en supposant une certaine parenté entre ces tentatives et l'idée de Siméon le Grand. L'auteur soutient l'hypothèse de Vojtech Tkadlcik que le prince Présian, aveuglé, avait réussi à s'enfuir en Hongrie après 1030. Il y avait décédé en 1060/61, ce que nous apprenons du monument sépulcral découvert à Michalovce, en Slovaquie de l'Est.

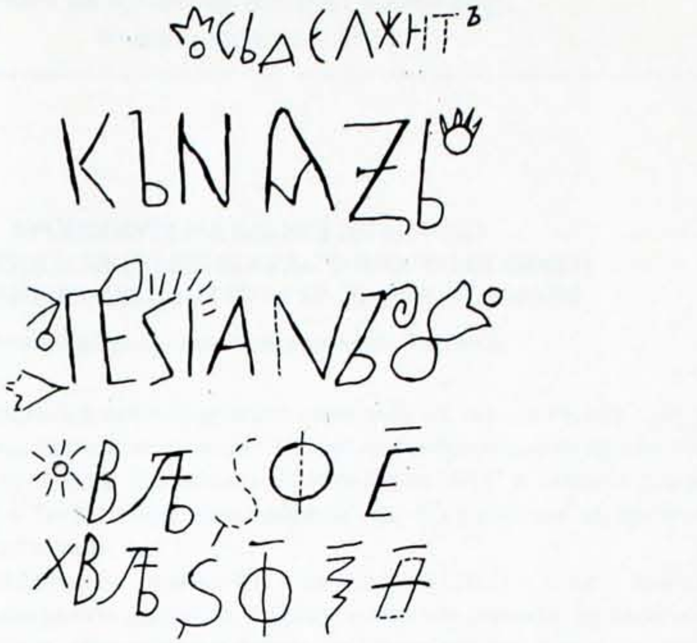

Надгробният надпис на Пресиан /В. Ткадлчик. Цит.съч./

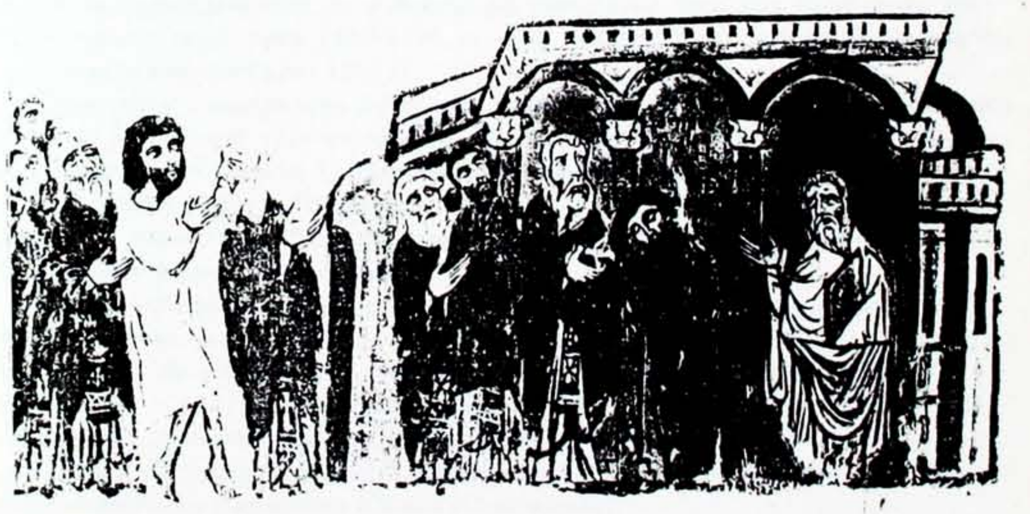

Пресиан се подстригва за монах през 1030 г. /Мадридски илюстрован препис на хрониката на Скилица - лист 203 V/. По изданието на Божков, Ат. Цит. съч., с. 151.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ХРОНИКАТА НА АЛБЕРТ ДЕ БЕЗАНО ЗА ТРЕТИЯ И ЧЕТВЪРТИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД И ПРЕМИНАВАНЕТО ИМ ПРЕЗ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Иван Лазаров, Пепа Лунгарова*(В. Търново)

Най-продължителната и скъпоструваща авантюра на католическия свят през средните векове - кръстоносните походи - занимава въображението на поколения западноевропейски хронисти. Историята на "поклонниците" и техните подвизи срещу "схизматици" и "неверници" са намерили място в различни по произход и жанр наративни източници.

Политическите събития от края на XII и началото на XIII в. в една или друга степен засягат и българската държава, поради което сведенията на хронистите за Третия и Четвъртия кръстоносен поход са първокласен извор за нашата история по това време[1].

В тази публикация ние поместваме два откъса от италианска манастирска хроника от края на XIV в., в която се намират интересни, но не оригинални данни за преминаването на войските на император Фридрих Барбароса през българските земи през 1189-1190 г. и за отношенията между България и Латинската империя през 1205 г.

Хрониката е озаглавена Alberti de Bezanis abbatis S. Laurentii Cremonensis Cronica pontificum et imperatorum. Издадена е цялостно за първи път от германския учен Освалд Холдер-Егер в Хановер през 1908 г.[2]

Манастирът "Свети Лаврентий" се намирал в околностите на град Кремона. По всяка вероятност бил притежание на рода на Безаните - една от най-благородните кремонски фамилии [3].

Сведенията за автора на хрониката Алберт де Безано са твърде оскъдни. От една приписка на самия автор се знае, че той станал игумен /абат/ на манастира през 1363 г. По всяка вероятност хрониката е създадена между 1363 и 1370 г.[4] Съставена е по типичен средновековен маниер. Първата й част обхваща световните събития от сътворението на света до Исус Христос. След това са отразени събитията от Рождество Христово и император Октавиан Август до управлението на император Юлиан /Отстъпника/.

Същинската част на хрониката е композирана на паралелен принцип: описват се деянията на всеки папа, след което започва изложение за императорите, чиито години на управление съвпадат до известна степен с понтификата на първосвещениците[5].

---

* Преводът е направен от Пепа Лунгарова, а коментарът и историческите бележки са от Иван Лазаров.

Издателят отбелязва, че Алберт де Безано имал намерение да допълни своите писания, преди да комплектува напълно ръкописа, но по неизвестни причини не е сторил това.[6]

Хрониката на абат Алберт де Безано повтаря в общи линии изложението на други известни и достоверни летописи за историята на третия и четвъртия кръстоносен поход. Тук ние поместваме само онези кратки откъси, които имат пряко отношение към българската история.

CRONICA ALBERTI DE BEZANIS

Anno Domini M°CLXXXVIIII

....

Exiens de Alamania introivit in Ungariam, ubi dicitur habuisse XC pugnatorum; et ab Ungaro rege honorifice receptus Ungariam pertransivit; premisitque ad inperatorem Constantinopolitanum episcopum Monasteriensem et comitem Robertum de Suahu; qui eos detinuit et tres exercitus ad introitum Burgarie, ut transitum non inpedirent Burgari, premisit. Erat autem ibi nemus itineris quatuor dierum, cuius viam aptissimam dissipavit, et in exitu nemoris munitionem faciens preparavit se cum exercitibus cesarem inpugnare. Set nemore magno cum labore et difficultate pertransito, dux Suevorum, qui exercitum precedebat, munitionem destruxit et magnam multitudinem illorum interfecit. Deinde civitatem que Philipis dicitur inpugnantes eam ceperunt. Deinde Grecus inperator maximum Grecorum et Turchorum exercitum contra Romanum inperium direxit, contra quos dux Suevorum, filius inperatoris Romani, acriter dimicans, eos supperavit et fugavit et intra quedam menia se recipientes maxima vi cepit et omnes occidit; XII vero Turchos in quadam munitione, ubi se receperant, viriliter resistentes igne cremavit. Ad hec Grecus inperator ad Romanum inperatorem honorabilles nuncios misit numero XVI, promittens seccurum transitum et indempnem.

Licet igitur magnanimus inperator Fredericus in vindictam predictorum, que nequiter Grecus conmisserat inperator, volebat Constantinopolim inpugnare,victus tamen conscilio principum suadentium, ut ad Terram Sanctam ad Christianorum festinaret auxillium, obsides petiit et optinuit; qui eum Galipolim perducentes transitum navigio procuraverunt; transivit autem exercitus quinque diebus, dux prior, pater posterior...

(p. 39$_{5-30}$)

ХРОНИКА НА АЛБЕРТ ДЕ БЕЗАНО

В лето господне 1189......

Като излезе от Аламания /император Фридрих - б.а./, влезе в Унгария, където се казва, че имал 90 хиляди воини; и като бил приет с почести от унгарския крал, преминал Унгария [7]; и изпрати напред при Константинополския император[8] мюнстерския епископ и граф Роберт Насау[9]; този ги задържа и изпрати към мястото за влизане в България три войски, въпреки че българите не пречеха на преминаването. Имаше обаче там по пътя гора, която се преминава за 4 дни, която нарушаваше удобния път. Като построи укрепление при изхода на гората /императорът/, се приготви да нападне с войските цезаря [10] . Но след като премина с много неприятности и трудности гората, херцогът на швабите, който предвождаше войската, разруши укреплението и изби голяма част от защитниците. След това се казва, че нападателите завладяха и града, наречен на Филип[11]. След това гръцкият император поведе огромна войска от гърци и турци срещу Римската империя. Срещу тях херцогът на швабите, син на римския император, се сражава ожесточено, победи и ги обърна в бягство, а тези, които се бяха оттеглили в укрепленията, завладя с голяма сила и изби всички; впрочем 12 турци в същото укрепление, в което се бяха укрили и мъжествено се отбраняваха, изгори. Затова гръцкият император изпрати при римския император 16 уважавани пратеници, като обеща сигурно и безопасно преминаване.

И така, изглежда, великодушният император Фредерик за отмъщение за гореказаните събития, които гръцкият император лекомислено беше допуснал, възнамеряваше да нападне Константинопол. И така по настояване на съветниците изиска храна и заложници, за да ускори похода към Светата земя и да подкрепи християните, и ги получи; които /заложници - б.а./ го съпровождаха до Галиполи и осигуриха преминаването по море, /което - б.а./ войската премина за пет дни, първо херцогът[12], след него - бащата...

Anno Domini M°CCIIII ....

Ad hec barones Baldoynum comitem Flandrie in inperatorem diademate coronarunt.

(p. 51$_{11-13}$)

Set anno Domini M°CCV. Baldoynus inperator Constantinopolitanus Grecos in Andrinopolim congregatos obsedit. Set a Blacis forinsecis et congregatis Cumanis ipse inperator cum quibusdam baronibus suis captus est et occisus; exercitus autem illesus reversus est Constantinopolim, cui prefuit Henricus frater inperatoris, duce Venetie iam mortuo. Marchio quoque Bonifacius Montisferrati in Thesalonica a Grecis et Blacis multa passus est. Fuit hoc anno Grecis blanda, Latinis adversa fortuna. ...

(p. 51$_{30-37}$)

В лето господне 1204 ....

При това бароните увенчаха с корона като император Балдуин, графа на Фландрия...

В лето господне 1205 Балдуин, константинополският император, обсади гърците в Адрианопол. Но отвън, след като власите и куманите се съюзяват, самият император с някои от неговите барони е заловен и убит; разгромената войска обаче се завръща в Константинопол, където управлява Хенрих, братът на императора, след смъртта на дука на Венеция.

Маркизът, т.е. Бонифаций Монтисфера, в Солун много си изпати от гърци и власи[13]. През тази година съдбата бе благосклонна към гърците и враждебна към латините...

Хрониката на Алберт де Безано стои най-близо до т.нар. Милански ръкопис, но в някои случаи се различава и от него[14]. Частта от хрониката, посветена на Третия кръстоносен поход и преминаването му през българските земи, е солидна, а данните са точни. Проличава, че авторът е ползвал и други източници, които преразказва сбито, съгласно с общата композиция на своя труд. Данните заслужават доверие, тъй като се покриват напълно с известията на очевидци и участници в похода - напр. от Псевдо-Ансберт, анонимната "История на поклонниците" и др.[15]

Същевременно в хрониката има един момент, който я отличава от редица други хроники. Когато описва навлизането на кръстоносците на император Фридрих в България, авторът изрично отбелязва, че император Исак II Ангел изпратил три войски срещу кръстоносците, докато българите не пречели изобщо на преминаването им[16]. Явно е, че Алберт де Безано прави разграничение между населението в тема България, подвластна на Византия, и българите извън нея, т.е. вероятно има предвид добронамереното отношение на братята Петър и Асен към кръстоносците[17].

Сведенията на хрониката за четвъртия кръстоносен поход също не са оригинални, поради което ние не се спираме на тях. По традиция българите са обозначавани като "власи". Алберт де Безано сбито и точно разказва за българо-гръцкия съюз през 1205 г., за разгрома и смъртта на император Балдуин Фландърски и за участието на кумани в Одринската битка на 14.IV.1205 г. Съвсем лаконично и точно авторът отбелязва, че тази година била благосклонна към гърци и българи, с което подчертава големите неуспехи на латинците след превземането на Константинопол.

Макар че хрониката на Алберт де Безано не дава нови, уникални сведения за България, тя допринася за по-пълното отразяване на родната ни история в края на XII и началото на XIII в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Най-общо виж у Лишев, Стр. Третият кръстоносен поход и българите. - ИИБИ, VII, 1957, с. 205-240; Примов, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. - ГСУ И ФФ, т. 43, 1947, с. 1-39; Същият. Жофроа дьо Вилардуен, Четвъртият кръстоносен поход и България. - ГСУ ИФФ, т.45, кн. 2, с. 1-145; Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов, С., 1985, с. 34-36.

[2] Alberti de Bezanis abbatis. S. Laurentii Gremonensis cronica pontificum et imperatorum. Primum edidit. Oswaldus Holder-Egger. Hannoverae et Lipsiae, 1908.

[3] Ibidem, p. VII. Издателят отбелязва, че още през 1044 г. в Кремона се среща името Адам де Безано; през 1172 г. се споменава Уберто де Безано, а между 1279 и 1290 г. Якоб де Безано бил съдия в Кремона. От 1282 г. манастирът "Св. Лаврентий" имал за абат духовник от рода на Безаните.

[4] Ibidem. p. VII, 111. Приписката гласи: "В същата тази година /1363/, ден 24, месец март /?/, аз, Алберт де Безано, гражданин на Кремона, бях ръкоположен за абат на манастира "Свети Лаврентий". Не е ясно обаче, дали Алберт през тази година е започвал

хрониката, или я е завършил. Във всеки случай в нея не се споменават никакви събития, които се отнасят след 1370 г.

[5] Ibidem, p. VI-VII.

[6] Ibidem, p. VII-VIII.

[7] Най-подробни и достоверни сведения за похода и за участието на германците в него виж в: Historia de expeditione Friderici imperatoris, ed. A. Chroust, MGH, SS, Nova series, t. V, p. 15-70 (ЛИБИ, III, 1965, с. 245-291).

[8] Исак II Ангел /1185-1195/.

[9] В ръкописа имената са сгрешени. Корекциите са на издателя.

[10] Император Фридрих I Барбароса.

[11] Филипопол /дн. Пловдив/.

[12] Швабският херцог Фридрих, син на император Фридрих I Барбароса.

[13] Власи = българи.

[14] Срв. ЛИБИ, IV, 1981, с. 148-149.

[15] Виж по-горе бел. 7; ЛИБИ, III, с. 221-227.

[16] Подробно разграничаване липсва в Миланския летопис /ЛИБИ, IV, 149/, у Ото Фрайзингски /ЛИБИ, III, с. 168/ и др.

[17] Повече в: ЛИБИ, III, с. 227, 241, 257

LA CHRONIQUE D'ALBERT DE BÉZAN SUR LES IIIe ET IVe CROISADES ET LEUR PASSAGE À TRAVERS LES TERRES BULGARES

Ivan Lazarov, Pepa Loungarova

On présente des renseignements de la Chronique d'Albert de Bezan, non utilisés dans l'historiographie bulgare, avec le texte, la traduction bulgare et un commentaire. Bien qu'elle répète des faits connus, cette chronique contribue au reflet plus complet de l'historie bulgare à la fin du XIIe s. et au début du XIIIe s.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

СЪБИТИЯ ОТ ИСТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО И ЖИВОТА НА ЦАРСКОТО СЕМЕЙСТВО НА ИВАН-АЛЕКСАНДЪР, ОТРАЗЕНИ В БЪЛГАРСКАТА АНОНИМНА ХРОНИКА ОТ XV ВЕК

Иван Тютюнджиев (В. Търново)

Българската летописна традиция от времето на средновековието не ни е оставила пространни описания на живота на владетелското семейство, подобни на описанията в сръбските "родослови" или византийските императорски хроники. И все пак практиката да се записват важни събития за държавата е била позната както в царската канцелария, така и в скрипториите на по-големите манастири с изявена книжовна дейност. В подкрепа на това становище е достатъчно да се припомни един текст от Номоканон, пазен в библиотеката на Букурещката митрополия, където под формата на приписка към съдържанието е записано: "Кождо рєчє ꙗкожє рєчє іоаннѣ асѣнѣ царъ, ижєвъ въ лѣтописци написано"[1]

Особен интерес в това отношение предизвикват част от сведенията на Българската анонимна хроника от XV в., свързани пряко с българите и живота на царското семейство на Иван-Александър.

Хрониката е включена в състава на сборник със смесено съдържание, създаден на територията на Влахия и Молдавия през XV-XVI в. на основата на български ръкописи, пренесени тук при емиграцията на представители на български книжовни центрове отвъд Дунава. Тя има типичния за този вид произведения своден характер. Съставена е на основата на различни летописни бележки, водени през различно време и отразяващи значими събития от българската и балканската политическа история [2].

При изследване принципите на съставяне на хрониката прави впечатление, че известията за съдбата на българите и търновския царски двор са еднотипни, сравнително кратки и конкретни. В тях личи добро познаване на събитията и атмосферата в столичния град, което дава основание да се предположи, че тази част от бележките на хрониката са водени в скрипториите на манастирите около Търново и по-късно са включени в достигналия до нас вариант на летописа от XVI в.

В хронологически ред първото сведение, свързано с търновския царски двор, е дипломатическата мисия на византийския император Йоан VI Кантакузин /1347-1354/ от 1351 г. в Търново. Както е известно, това събитие е описано от самия Йоан Кантакузин в неговата история [3]. В общи линии съдържанието на двата текста се покрива /за опасността от турците, принудила византийския император да търси съюза и помощта на българите, последвалия техен отказ и т.н./. Наред с това трябва да се изтъкнат и някои различия в двете описания, които са показателни за различните гледни точки и народностно-политически пристрастия на Йоан Кантакузин и анонимния български хронист. Така например в описанието на Кантакузин нескрито е прокарана идеята отговорността за турското проникване на Балканите да се прехвърли върху цар Иван-Александър /1331-1371/ и българите, които отказали своята помощ и съдействие за византийския флот. В случая идейно-политическата позиция на Кантакузин е обяснима. Той се стреми към погасяване на своя политически пасив, свързан с привличането на османските турци на полуострова в междуособните борби за византийския престол. Извеждането на преден план на антиосманския момент в написаното от Кантакузин и поставянето на акцент върху усилията му за организиран отпор на балканските християнски държави е съобразено с настъпилата по-късно промяна в политическата обстановка и цели освобождаване на неговата личност от историческа отговорност за турското присъствие в Европейския югоизток. В описанието на нашия хронист, макар и не така категорично, също се отправя укор към позицията на Иван-Александър и българите за отказаната на Кантакузин помощ. И този момент се използва от някои автори в подкрепа на тезата за небългарската принадлежност на хрониста [4]. Необходимо е да се подчертае, че в написаното от него не бива да се вижда укор изобщо срещу българите, защото те, както отбелязва летописецът, "когато дойдат турците, ще се борят срещу тях". Това е критика на формата на тази борба - самостоятелност, предпочетена пред възможния съюз, и е отправена от дистанцията на времето /първите десетилетия на XV в./, когато е ясно, че само колективните действия биха спрели завоевателя. От тези позиции е произнесено обвинение и срещу сръбските владетели, които също както българите отхвърлят гръцкото предложение за съвместна борба. И нещо, което е особено показателно за идейните мотиви на автора - показана е и безперспективността и на Кантакузиновата политика на двустранни съглашения. Летописецът не пропуска да отбележи, че договорът, сключен от Кантакузин с турците, не спасява Византия, станала също жертва на османското завоевание. Тоест тук става дума не за оправдаване на лични пристрастия и прехвърляне на отговорността за турската инвазия върху някой от балканските владетели и народи, а тъкмо за тяхното надрастване. Осъждат се методите на борба, избрани от балканските владетели и обречени на неуспех - самостоятелна съпротива от страна на българите и сърбите и двустранни съглашения, предпочетени от Йоан Кантакузин.

По-нататък в своето изложение българският хронист се спира върху първите опити на българите за посрещане на турската заплаха. Описана е една от ранните османски акции в българските земи, при което в битка срещу тях падат убити последователно двама от синовете на цар Иван-Александър - Асен и Михаил. Тази информация на Българската хроника дълго време не намираше потвърждение и се приемаше скептично от изследвачите[5]. Внимателното анализиране на миниатюрите към Ватиканския препис на Манасиевата хроника, представящи смъртта на Александровия син Асен, както и надписът над една от тях, доказват по безспорен начин, че смъртта на Иван Асен може да се свърже с някаква турска акция в българските земи. Данните на Търновския царски надгробен надпис, съчетани с известията на летописците Лукари и Дюканж, както и сведението на Ямболския надпис от 1355/56 г., дават основание да се предположи, че тези събития могат да се отнесат към пролетта на 1355 г.[6] Според Българската анонимна хроника след Асен в битка срещу турците пада убит и неговият брат Михаил. Този факт също се потвърждава в известен смисъл от миниатюрата на л. 205 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, където покойният Иван Асен е представен в обкръжението на баща си и двамата си братя Михаил и Срацимир[7]. Частично потвърждение за смъртта на Михаил съдържат и сведенията на Никифор Григора, който ни съобщава, че през 1357 г. съпругата на Михаил Асен е вече вдовица и се върнала от Търново в Цариград [8]. В случая осведомеността на автора на Българската хроника за тези важни събития от живота на царското семейство подсказва ясно връзката му с Търново. Това впечатление се засилва при анализа на следващото събитие, описано от хрониста - смъртта на цар Иван-Александър и наследяването на престола от цар Иван Шишман, както и последвалите преговори за династичен брак между сестрата на Иван Шишман Кератамар и принц Мурад. Информацията на Българската хроника в случая е уникална. Посочена е точната дата на смъртта на Иван-Александър - 17 февруари, като от контекста се разбира, че става дума за 1371 г. /при буквеното изписване на тази година преписвачът на хрониката допуска грешка/. Представя се ролята на "царица Кератамар" в българо-турските отношения през 70-те години на XIV в. Заслужава внимание изтъкнатият от хрониста отказ на Иван Шишман да даде своята сестра Кератамар за жена на Мурад. Тази постъпка се обяснява логично от гледна точна на политическата обстановка на Балканите в началото на 70-те години на XIV в. и не влиза в противоречие с установения по други извори династичен брак, който се отнася към 1372/73 г. В случая е налице не просто патриотична тенденция, а очертаване на една реална ситуация на българо-турските отношения от 70-те години на XIV в., когато бракът е нежелан от българска страна, а впоследствие, при новата политическа конюнктура, възприет от търновския царски двор.

Такова детайлно познаване на политическия живот в България е не само поредното доказателство за българската принадлежност на летописеца, но и за близостта му до царското семейство в Търново. Възможно е в достигналия до нас вариант на Българската хроника да е вплетено летописно ядро, оформено от сведенията на някоя търновска хроника. Това впечатление се засилва от обстоятелството, че всички сведения за България и българите се обвързват с промените в търновския царски двор и съдбата на семейството на цар Иван-Александър.

Хрониката проследява съдбата на Иван Шишман и на неговия брат Иван Срацимир. Отразяването на смъртта на цар Иван Шишман и края на търновска България издава добра информираност и висока степен на обективност. Нашата хроника сочи, че след битката при Ровине от 17.V.1395 г. Мурад се насочил към

Никопол, където бил екзекутиран Иван Шишман. Това сведение намира пълно потвърждение в една турска летописна бележка от 1451 г., а така също и в една кратка византийска хроника [9]. Краят на Шишман според Българската хроника се поставя на 3.VI.1395 г. и тази хронологическа посочка се потвърждава при анализа на един унгарски извор [10]. Информацията на анонимната хроника позволява да се установи, че след падането на столицата Търново през 1393 г. под турска власт Иван Шишман се противопоставил на турците, като се опирал на крепостите в Западна България и Никопол в Северна България. Заслужава да се отбележи и гледната точка, от която хронистът описва разглежданите събития. Краят на България се свързва не с падането на Търново, а с края на владетеля цар Иван Шишман, след чиято смърт, казва хронистът, българската земя е превърната в турска провинция. По-нататък в изложението съвсем накратко се отбелязва съдбата на последния самостоятелен български владетел Иван Срацимир. Тази авторова позиция издава не само решаващата роля на Търновското царство в борбата срещу турците, но и загатва за връзката на хрониста с търновска България.

Според нашата хроника Иван Срацимир е заловен и подчинен от Баязид в 6906 /=1397/98 г/ при един от походите на султана в Унгария. Тази информация се потвърждава от данните на някои сръбски летописи[11] и опровергава традиционното становище за ликвидиране самостоятелността на Срацимир и Видинска България непосредствено след кръстоносния поход от 1396 г. Анализът на сведенията, които дава Григорий Цамблак за тези събития, в контаминация с някои турски извори позволява да се констатира верността на сведението на Българската хроника. Изглежда, че непосредствено след битката при Никопол от 1396 г. Иван Срацимир запазва своя васален статут към турския султан. Това положение съществува докъм есента на 1397 г., когато по време на един османски поход срещу Унгария васалитетът бил прекратен и видинският владетел бил отведен в плен [12].

Цялостният исторически коментар на сведенията на Българската анонимна хроника показва, че при проследяването на събитията, свързани с България, хронистът проявява висока степен на информираност и сравнително точно предава случилото се. Допуснати са и някои неточности, но в повечето случаи става дума не за непълнота в осведомеността, а за очевидни грешки на преписвача на хрониката.

Съставителят на хрониката е избрал едно оригинално композиционно решение при включването на българските сведения в общото съдържание на летописа, проследяващ установяването на османската власт на Балканите. Всяко събитие с общобалканско значение от хода на завоеванието се обвързва с промените в общодържавния живот на българите и в частност със съдбата на царското семейство на Иван-Александър. Така напр. преминаването на Галиполи се свързва с мисията на Кантакузин в Търново; първите османски акции в Европа се обвързват със съпротивата на българите, водени от синовете на Александър - Асен и

Михаил. Като отражение на битката при Марица /1371 г./ се представят промените в търновския царски двор /унаследяването на престола от Иван Шишман, българо-турските отношения на основата на проектирания брак с царицата Кератамар/. Във връзка и като последица от сблъсъка при Ровине /1395 г./ се разглежда краят на търновска България и на Иван Шишман. По сходен начин последиците от битката при Никопол се обвързват със съдбата на Видин и Иван Срацимир.

Избраният композиционен принцип от съставителя на хрониката дава възможност не просто за вписване на българската история в световната /балканската/, а за тяхното паралелно и равностойно представяне. В този смисъл на Българската хроника може да се гледа като на по-зряла в историографско отношение творба в сравнение с Кратката хроника от Ватиканския препис на Константин Манасий, в която българските сведения се отделят с киновар. Същевременно анонимната хроника от XV в. доказва приемствеността в историческото мислене и книжнината на средновековна България, като очертава достигнатия ръст и посоката на развитие на българската историопис през късното средновековие.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 205.

[2] По-подробно за нея вж. Тютюнджиев, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. и политическите събития в България в периода 1354-1413 г. В. Търново, 1989 /канд. дис./.

[3] ГИБИ, X, С., 1980, с. 391-393.

[4] Nastase, D. Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la chronique de Tismana). - Cyrilomethodianum, IV, 1977, 125-169.

[5] Вж. напр. Бурмов Ал. Критични бележки върху съобщението на "Българска хроника" за битка при София през царуването на Иван Александър. Избрани произведения, т. I. С., 1968, с. 287-296.

[6] По-подробно за това у Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 155-165. Същата теза се защитава и в друго изследване - Тютюнджиев, Ив. Ямболският надпис от 1356/57 г. и политическите събития в България от средата на XIV век. - В: Първи българистични четения, В. Търново, 1990 г. /под печат/.

[7] Дуйчев, Ив. Летописта на Константин Манаси. С., 1969, с. 411.

[8] ГИБИ, XI. С., 1982, с. 193. По-обстойно за тези събития с някои различия в сравнение с тук отстояваните тези вж. у Андреев, Й. Цар Иван Асен IV /преди 1331-1350/. - ТВТУКМ, т. XXI, 3, 1984; Същият. България през втората четвърт на XIV в. /Цар Иван Асен IV - синът на цар Иван Александър /докт. дис./, В. Търново, 1987.

[9] Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия по история на България, II, С., 1978, с. 201; Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII-XIV век. В. Търново, 1989, с.109.

[10] По-подробно за това вж. у Тютюнджиев, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. и политическите събития..., с. 191-193.

[11] Стојановић, Л. Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловци, 1927, с. 220, 287.

[12] Подробно за тези събития вж. у Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов. Падането на България под османска власт. - Военноисторически сборник, 4. С., 1988; Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Османските турци и краят на средновековна България /Нова хипотеза за гибелта на Видинското царство/. Велико Търново, 1991; Лазаров, Ив, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Лекции по българска история, част I /VII-VIII в./. Велико Търново, 1991, с. 134-140.

DES ÉVÉNEMENTS DE L'HISTOIRE DU ROYAUME DE TARNOVO ET LA VIE DE LA FAMILLE DU TZAR IVAN ALEXANDRE, REFLÉTÉS DANS LA CHRONIQUE ANONYME BULGARE DU XVᵉ s.

Ivan Tjutjundziev

L'analyse des renseignements de ce monument prouve de façon catégorique sa paternité bulgare et l'intimité du chroniqueur par rapport à la famille royale d'Ivan Alexandre. Cela donne raison à supposer que la base de l'instauration du pouvoir ottoman sur les Balkans est liée aux changements dans la vie d'État des Bulgares et au sort de la famille royale de Tarnovo. Une partie de ces renseignements sont de caractère unique.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ОСНОВНИ ЕТАПИ В ИЗГРАЖДАНЕТО НА КАРТОГРАФСКИЯ ОБЛИК НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ /от II до XIX в./

Боян Бешевлиев (София)

С този преглед си поставяме за цел да отбележим само в общи линии основните етапи в изграждането на картографския образ на Балканския полуостров до XIX век, като посочим най-характерната черта при всеки един от тях. Заедно с това се стремим да обърнем внимание на старите карти като един важен изворов документ и за историческата география на тази част от европейския континент.

В географско отношение Балканският полуостров изпъква със сложния си и разнообразен релеф и важното си кръстовищно местоположение. Той е бил постоянно в пряк и косвен досег с различни центрове на европейската цивилизация. От дълбока древност върху територията му са се разпростирали и части от големи държавни формации като Римската, Византийската, Османската и Хабсбургската империя. Също така тук са просъществували през различен период от време и средновековни държави като България, Сърбия, Босна, Дубровник и някои автономни или полуавтономни области.

Преплитането на икономическите, военнополитическите и културните интереси и влияния получавало допълнителна окраска и в резултат от природните дадености. Това наложило различни по характер опити за действителното изясняване на сложния географски облик на Балканския полуостров. През средновековието и в по-ново време те намерили и своето частично отражение в различните картографски документи.

Вероятно първия опит за някакво по-точно картографско представяне на базата на измервания относно конфигурацията и географското съдържание на полуострова дължим на римската държавна администрация. Като резултат от подобна дейност трябва да се разглежда достигналото до нас копие на пътеводната карта или още картен итинерар, известен като "Табула Пойтингериана /Певтингериана/", съставена около III-IV век[1], както и изображението върху кожа от щит, открито в Дура Еуропос в Сирия (от около III в.)[2]. Последното явно има за основа някаква подобна карта като "Табулата". Към тях можем да причислим и сборния географски труд с предполагаем автор Клавдий Птолемей, съставен през II век и познат като "География", и приписваните му картографски приложения. Тук е направен съществен опит географските данни да се основават на някакъв род астрономически измервания и изчисления[3]. Независимо от едни или други грешки и неточности, съдържащи се в споменатите извори и типични за епохата си, те първи обрисуват една повече или по-малко вярна картина на Балканския полуостров, изградена върху определени представи и познания.

Друг нов момент включва периода на ранното средновековие. Тук цялостното изображение на Балканския полуостров присъства в почти всички своеобразни картографски произведения, отразяващи представите за света. Днес те са известни като "мапе мунди", "манастирски карти", "Т-О карти" и т.н. Въпреки цялостното му представяне видът и географското съдържание на полуострова отстъпват в много отношения на споменатите постижения на античността. Очертанията на полуострова са предадени много по-деформирани, а географското съдържание е значително по-бедно и неточно, а в някои екземпляри дори липсва [4]. В най-забележителните образци на този вид средновековна картография, а именно картите от Ебсторф /около 1235 г./ и Херефорд /около 1270-1290 г./, се оказва, че основната от съществуващата топонимия е предимно антична, като е смесена с означения и пояснения от средновековен характер [5]. Тук представянето на Балканския полуостров е плод преди всичко на различни заимствания и предположения, а не на някакъв род измервания, характерни за посочените антични образци.

Нов важен момент в изграждането на действителния облик на полуострова или на части от него в географско и историко-географско отношение ни предлага италианската морска картография [6], както и следващите и наподобяващите я произведения от каталански, френски и османски произход [7]. Те са известни под названието "компасни" или "портоланни карти" и водят началото си от около края на XIII в. Най-забележителното при тях е, че още при най-ранните познати екземпляри и техните подобия бреговата линия на полуострова се оказва точно и изцяло прецизно изчертана. В случая е интересно да се отбележи, че при тяхното изработване, отнасящо се до тази част на Европа, не са установени междинни образци или някакви прототипи, каквито съществуват за атлантическото крайбрежие на континента. Даже и при едно бегло сравнение на конфигурацията на целия Балкански полуостров или на части от него, съдържащи се в портоланните карти, с познатата ни днес географска картина проличава сравнително вярното му пресъздаване. Това според нас налага мнението, че при тяхното изработване са използвани някакъв вид измервания. Все още е трудно да се определи дали тези измервания произлизат още от времето на римската държава, или са само систематично дело на морски капитани и кормчии, предимно от Генуа и Венеция [8]. В крайна сметка е допустимо картите и подобните им описания да са някакъв смесен резултат и от тези две положения. Все още липсва единно мнение. Друг важен характерен белег на портоланните карти е, че те отразяват тогавашната крайбрежна топонимия. Това е установено при анализа на редица подобни анонимни или авторизирани произведения като произведенията от Пиза /около началото на XIV в./, на П. Весконте /1311, 1318, 1320 и 1321/, А. Далорто /1325/, на А. Дулсерт /1339/, каталанския "атлас" на А. Крескес /1375/ и много други [9]. Въпреки че това положение може да се проследи до към XVI, а даже и през XVII век, трябва веднага да се отбележи, че по-късните карти-портолани са само вариантни, частични или цели копия на по-ранните образци. Тук поначало вътрешността на полуострова само с малки изключения е оставена без нанесено географско съдържание. Сред последните изпъкват особено два образеца на този вид картография. Това са произведенията на Фра Мауро Калмадолезе от около 1457-1459 и на анонимния автор от средата на XV век /позната още като "Борджиано V"/[10]. Те ни поднасят една по-съвременна и по-обективна географска представа, която по своята същност е вече не само аналогична, но и надминава споменатите антични представители. При някои от портоланните карти се срещат често и названията на балкански средновековни държави и области като България, Сърбия, Босна, Гърция /в случая се подразбира Византийската империя, Б.Б./ и др.[11]

В началото на XV в. с преоткриването на географското съчинение и приписваните му карти с предполагаем съставител Клавдий Птолемей /около II в./ и с масовото им разпространение настъпва нов момент по отношение на облика и съдържанието на полуострова. Затвърдяването на тази представа и дългото ѝ съществуване в една или друга степен се дължи и на прилаганата вече от края на XV в. печатарска техника. За Балканския полуостров тя се изразява в известно възвръщане на античните образци. Това се наблюдава както при детайлните, така и при общите географски елементи, предаващи характера на полуострова. Тази традиция е типична за всички печатни издания на така наречените "Птолемееви карти", публикувани в Болоня /1477/, Рим /1507/, Страсбург /1525/ и през следващите близо два века. Това положение е резултат, от една страна, от авторитета на Птолемей, а от друга - от липсата на нови и достоверни данни относно действителната география на Балканския полуостров [12]. Независимо от всичко, в произведенията на някои картографи, например в създадените от С. Мюнстер /1544/, Я. Гасталди /1546/, А. Ортелиус /1570/, Г. Меркатор /1587/ и други, са внесени и частични корекции в неговия образ. Те се отнасят предимно за бреговата му линия /особено за Беломорското и Адриатическото крайбрежие/, както и за местата, разположени по големите международни пътища през полуострова. Тази тенденция бележи известен, но незначителен напредък и в печатни карти от XVII в., обикновено включени в големи атласни произведения. От тях заслужава да се споменат произведенията на Н. Сансон /1665/, Дж. Кантелли /1684/, Н. Жайо /1686/ и т.н. В случая причините се дължат на увеличаващите се, но все още имащи спорадичен и неточен характер сведения за географската същност на Балканския полуостров [13]. Новите сведения постъпвали по различен начин, предимно от все по-големия брой лица, преминаващи по един или друг повод през неговите предели. Цялостната картографска картина обаче продължавала да се подчинява на орографската и хидрографската структура, наследена от Птолемей.

Решително нов момент в картографията на полуострова се наблюдава в края на XVII и целия XVIII в. Този прелом е преди всичко резултат от честите военни действия през това време на Хабсбургската монархия и Русия с Османската империя, които частично се пренасят и на територията на Балканския полуостров. Така след знаменателната победа над османската армия през 1683 г. при втората обсада на Виена австрийските войски навлизат бързо в неговите предели. По своя път те в 1688 г. превземат Белград, а през м. октомври 1689 г. и Видин [14]. Пред австрийското военно командване веднага изпъква острата нужда от точни и детайлни карти. Едни от първите, които са били натоварени с тяхната изработка, са Луиджи Марсили и картографът Йохан Кристоф Мюлер. Те заедно със своите помощници провеждат и необходимите за това астрономически и картографски измервания и заснимания. В тази си дейност обръщат особено внимание на части от средното и долното течение на река Дунав и прилежащите земи. Пряк резултат от това е картата на Мюлер, отпечатана през 1709 г. във Виена [15], и картните приложения към многотомното съчинение на Марсили, отпечатани едва през 1726 г.[16] Така те бележат началото на процеса за установяването на действителния картографски облик на полуострова, основаващ се окончателно на преки проверени данни и имащ постоянен и системен характер. Провеждането на такава централизирана и широкомащабна дейност било единствено във възможностите на военно ведомство и създадената към него топографска служба /известна и като "военно депо"/. Тук се подготвяли нарочни лица, които чрез своите познания и умения и с помощта на различни инструменти създават вече точни и подробни карти. През целия XVIII в. преди всичко Австрия започва да разпраща из полуострова, и особено в пределите на Османската империя, военни лица, натоварени със задачата да извършват и съответна картографска дейност. Тя носела както явен, така и таен характер съобразно със съществуващата военна и политическа ситуация, като зависела и от значението на самия обект. Типичен пример в това отношение представлява съставената през 1719 и 1720 година ръкописна карта от австрийския офицер О. Обшелвиц на част от пътя между Белград и Цариград, минаващ през София, Пловдив и Одрин [17]. Много такива подобни картографски произведения се намират например на съхранение във Военния архив във Виена. Те се различават помежду си по качеството на изпълнението, по вид, мащаб и географски обхват. Редица от тях илюстрират явния стремеж на Хабсбургската монархия за политическо, икономическо и военностратегическо проникване по долен Дунав към Черно море и прилежащите земи [18]. Като един сумарен резултат на тази картографска дейност, продължила близо един век, може да се разглежда "Навигационната карта на Дунав...", съставена от Иг. фон Лаутерер и З. фон Тауферер, отпечатана през 1789 г. във Виена [19].

Споменатите многократни военни действия между Русия и Османската империя също създават предпоставки за картографирането на други части от Балканския полуостров. Още през 1696 г. русите, подпомогнати от холандци, извършват картографиране на места и от черноморското крайбрежие на полуострова. Така че за първи път внасят подобрения и уточнения в представянето на бреговата линия, позната ни според картните портолани от преди повече от три века. Самите карти се отпечатват от Х. Донкер с руски и холандски текст през 1703 г. в Амстердам[20]. През 1770 г. руската армия заема североизточната част на Балканския полуостров, включваща областта на дунавската

делта и историко-географската област Добруджа. Тук руското военно командване се оказва изправено през същия проблем, както и австрийската армия за другата част на полуострова - липсвали точни и достоверни карти. Организират се проучвания и измервания, като резултатите се нанасяли непосредствено върху картите. В тази дейност са включени освен руски военни лица, и някои чужденци на руска военна служба, за което може да се съди по съхранените картографски документи, създадени от де Стрикер /1771/[21] и Лудвиг фон Мелин /около 1774/[22].

При настъпилото през края на XVII в. разделение на картографията на частна или цивилна и на военна и административна, първата се оказала в явно неизгодно положение. Това особено ясно проличало в картографското представяне на Балканския полуостров. Тук частната картография значително изостанала от постиженията на времето въпреки внесените промени, които в повечето случаи били несъществени. Това явно проличава и сред най-добрите образци на този вид картография, създадена от Г. де Лил /около 1708/, Йох. Хоман /1728/, М. Зойтер /средата на XVIII в./ и други. Тези карти все още поддържали старата географска представа за полуострова[23], което се дължало и на включването им в различни атласни произведения. Междувременно тежестта на така наречената "атласна индустрия" се прехвърлила постепенно от Италия в Холандия и Франция, а през XVIII в. в Южна Германия и Австрия.

Нашето изложение се отнася за времето до края на XVIII в. - от този момент нататък започва един напълно нов и важен период в изявяването на географския образ на Балканския полуостров, разпростиращ се до края на XIX в.[24] Той се характеризира със систематично, планомерно и детайлно картографиране, организирано преди всичко от военнотопографските служби на Австрия и Русия и отчасти на Франция и Англия. Всичко това заслужава едно отделно разглеждане.

Посочените от нас моменти или етапи в хронологията на изграждането на действителната географска представа за характера и облика на Балканския полуостров, проследени въз основа на картографията му, пряко се вписват в общия исторически процес на неговото опознаване. От своя страна, както се спомена, съществуващите тук природни дадености са важен фактор в развитието на обществено-политическите процеси. Тяхното сумарно взаимодействие е отчасти и обект на проучване на историческата география[25]. В това отношение старите географски карти са основен изворов документ. Издирването и проучването им трябва да продължи, понеже извършеното до момента е все още недостатъчно.

БЕЛЕЖКИ

[1] Латински извори за българската история. I. С., 1958, 9-27; Бешевлиев, В. Долен Дунав в античната картография. - Археология, 1985, 2,2-5; Miller, K. Die Peutingerische Tafel. Stuttgart, 1962; Weber, E. Die Tabula Peutingeriana. Graz, 1976; Monumenta cartographica Jugaslaviae. I. Belgrade, 1975, 33-60.

[2] Герасимов, Т. Градовете по черноморското крайбрежие върху една антична карта. - Архив за поселищни проучвания, 1938, 2, 111-114; Бешевлиев, В. Цит. съч., 1-3; Дамянова, Ж. Швеция-България. Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи. /Каталог/. С., 1980, 49, Табл. 15; Cumont, Fr. Fouilles de Doura-

---

Europos. Paris, 1926, 323; Uhden, R. Bemerkungen zu dem römischen Kartenfragment von Doura-Europos. - Hermes, 1932, 57, 117-125.

[3] Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, 349-360.

[4] Miller, K. Die ältesten Weltkarten. I-V. Stuttgart, 1895; Leithäuser, J. Mappae mundi. Berlin, 1958; v. Brincken, A. - D. Das geographische Weltbild um 1300. - Zeitschrift f. Historische Forschung, 1989, 9-32.

[5] Иширков, А. България в средновековните карти. - Периодическо списание, 1909, 70, 158-159; Коледаров, П. Най-ранни споменавания на българите върху старинните карти. - Известия на института за история, 1968, 20, 219-254; Beševliev, B. Basic Trends in Representing the Bulgarian Lands in Old Cartographic Documents up to 1878. - Etudes balkaniques, 1980, 2, 98; v. Brincken, A. - D. Ost- und Südosteuropa in der abenländischen Kartographie des Spätmitellalters. - Revue des Etudes Sud-est européennes, 1975, 13, 253-260.

[6] Димитров, Б. България в средновековната морска картография. С., 1984, 2-42; Koledarov, P. West Black Sea Coast ports in the late Middle Ages (14th-16th c.) listed on Nautical charts. - Etudes historiques, 1970, 5, 241-272; Beševliev, B. B. Der Beitrag der italienischen Kartographen zur Klärung der kartographischen Gestalt der bulgarischen Lande. - Bulgarian Historical Review, 1982, 3, 70-74; Monumenta Cartographica Jugoslaviae. II. (=MCJ). Belgrade, 1979, 35-64; Sphyroeras, V. et al. Maps and Mapmakers of the Aegean. Athens, 1985, 9-44.

[7] Димитров, Б. Цит. съч., 32-40; Beševliev, B. Die italienische und osmanische Seekartographie der Westküste des Schwarzen Meeres bis 18. Jh. - Bulgaria Pontica. II. Sofia, 1988, 666-689.

[8] Бешевлиев, Б. Печатни карти, изобразяващи Черно море и западното му крайбрежие /XV-XIX в./. - Известия на народния музей, Варна, 1980, 16/31/, 130-137; Minow, H .Sind die frühen Portolankarten das Ergebnis antiker grossräumiger Vermessungen. - Kartographiehistorisches Colloquium Lüneburg 84. Berlin, 1985, 161-172.

[9] Димитров, Б. Българските пристанища в XIII и XIV в. според два средновековни портолана. - Археология, 1979, 1, 21-28; Koledarov, P. Op. cit., 243-263; Todorova, E. Medieval Genoese nautical Cartography on the West Black Sea Coast. - Etudes balkaniques, 1981, 2, 118-231.

[10] Monumenta Cartographica Vaticana. I. Città del Vaticano, 1944, 32-41; Gasparrini Leporace T. Il Mappamondo di Fra Mauro. Roma, 1956, 47-51; Beševliev, B. Beitrag..., 73-74.

[11] MCJ. II., 27; v. Brincken, Ost - und Südosteuropa...., 256-260.

[12] Бешевлиев, Б. Географските сведения на Птолемей и приписваните му печатни карти за източната част на Балканския полуостров. - Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, 68-89; MCJ. I., 11-28; Navar, L., E. Finopoulos. Ptolemy's Greece. A comparative study of the maps from the "Geographia", 1477-1730. Athens 1990.

[13] Beševliev, B. Orographie und Hydrographie Bulgariens in einigen alten Landkarten aus dem 16. u. 17. Jh. - Studia balkanica. 1. Sofia. 1970, 149-178; Cirić, Jov. Kartografsko vidjenje centralnog dela Balkanskog poluostrova (XVII-XIX v.). - Balcanica (Beograd), 1973, 4, 523-531.

[14] Хилбранд, Е. и др. Българските земи и българите в сбирките на Военния архив, Виена /1664-1878/. С., 1986, 5-8.

[15] Мацал, О. и др. Славянобългарска ръкописна традиция и карти в сбирките на Австрийската национална библиотека. /Каталог/. С., 1977, 13, № 13.

[16] Бешевлиев, Б. Приносът на Л. Марсили за проучването и картографирането на българските земи. - Проблеми на географията, 1982, 2, 42-54.

[17] Мацал, О. Цит. съч., 10-11.

[18] Korzer, K. Kartographie, Politik und Krieg im Südosten Europas. Der Beitrag Österreichs zur Balkankartographie. - Mitteilung d. Reichsamt f. Landesaufnahme, 1941, 17, 368-372.

[19] Коледаров, П. План на река Дунав от Земун до устието й, съставен от 1779 до 1782. - Изв. на държавните архиви, 1979, 37, 131-155; Beševliev, B. Eine Navigationskarte des unteren Laufs der Donau aus dem Ende des 18. Jh. - Bulgarian Historical Review, 1975, 3, 99-104.

[20] Бешевлиев, Б. Печатни карти, 132-136; (C. Cruys). Amsterdamse Admiraal Cornelis Cruys bouwde Russische vloot vanaf de kiel op, zijn nazaten breidden deze uit. - Marineblad (Holland), 1975, 30-35.

[21] Мацал, О. Цит. съч., 41-43.

[22] Bong, O, Jägar, E. Der Atlas von Livland des L. A. Graf Mellin. Lüneburg, 1972, 1-6.

[23] Beševliev, B. Orographie und Hydrographie..., 149-178; Navari, L., Finopoulos, E. Op. cit., 16-20.

[24] Haardt v. Hartenthurn, V. Die Kartographie der Balkan-Halbinsel im XIX Jh. - Mitteilungen d. k.u.k. Militärgeographischen Instituts, 1903, 22, 155-489; Cary, M. The Geographic Backround of Greek and Roman History. Oxford, 1950, 290-305.

[25] Цвијић, J. Балканско полуострво и јужнословенске земље. I. Београд, 1922, 1-8; Carter, F. Introduction to the Balkan Scene. A. Historical Geography of the Balkans. London, 1977, 3-7.

ÉTAPES ESSENTIELS DANS LA FORMATION DE L'ASPECT CARTOGRAPHIQUE DE LA PENINSULE BALKANIQUE

/II - XIX ss./

B. Beševliev

On présente une périodisation générale de la formation de l'aspect cartographique de la péninsule entière en montrant les traits les plus caractéristiques de chaque étape du temps de l'Empire romain jusqu' à la science moderne du XIX s. On s'arrête sur la méthode traditionnelle dans la présentation des Balkans au Moyen âge de même que les changements décisifs de la fin des XVII-XVIII ss. L'auteur marque les succès d'auteurs et d'écoles scientifiques, ainsi que le lien entre les recherches cartographiques et les intérêts militaires, politiques et économiques d'Autriche, de la Russie, de la France et de l'Angleterre dans les Balkans.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

КРАЛСКАТА ВЛАСТ И КАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА ВЪВ ФРАНКСКАТА ДЪРЖАВА /ПО "ИСТОРИЯ НА ФРАНКИТЕ" ОТ ГРИГОРИЙ ТУРСКИ/

Надежда Христова /В. Търново/

Съчинението на Григорий Турски "История на франките" дава ценни сведения за основаването на франкската държава и за ранната ѝ история. Ползвайки тези сведения, ще се опитаме да изясним взаимоотношенията между кралската власт и католическата църква в условията на установяване на франкското господство в Галия. Това не би било възможно, без да очертаем концепциите на кралската и църковната институция за мястото и ролята на всяка от тях в живота на обществото. Тези концепции са съществен елемент от общественото съзнание. Процесът на тяхното формиране и избистряне е в ход още в началния период от съществуването на Франкското кралство.

Тук е необходимо да отбележим, че като представител на висшето католическо духовенство Григорий Турски изразява и се стреми да защитава предимно позициите и интересите на църквата. Верен на своето време, той се придържа към християнската концепция за писане на история, съгласно която всяко историческо събитие, деянията на всяка личност е трябвало да бъдат оценявани според това доколко са помогнали за победата на християнската религия и за издигане авторитета и мощта на католическата църква. Същевременно като всеки простосмъртен и Григорий е имал своите симпатии и антипатии, които са сложили отпечатъка си върху оценките и характеристиките в неговата "История". Така например крал Хилперик - енергичен и амбициозен, но непитаещ особена почит към църквата владетел, е наречен от автора "Нерон и Ирод на нашето време" (1 : 188), докато крал Гунтрамн, който бил ревностен християнин, е описан едва ли не като светец. Въпреки всичко обаче Григорий Турски ясно е осъзнавал отговорността на пишещия история пред поколенията и, както личи от съчинението му, се е старael да бъде максимално точен и обективен при излагането на историческите факти.

През VI в. местното население в Галия отдавна се било смесило с римските заселници. Оформен бил и слой от местна знат, която изиграла важна роля в политическия и културния живот на империята през последните ѝ векове. Още от V в. Галия фактически не била под властта на Рим, а в ръцете на варварите германци. В Нарбон се били заселили вестготи, в Лион - бургунди, а в североизточните области на Галия - франки. Близкото съседство на галоримляни и варвари водело до сериозни социално-икономически, етнически, религиозни и политически промени по цялата територия на провинцията. От създалите се варварски кралства най-дълготрайно се оказало франкското. Стабилността на тези кралства до голяма степен зависела от това дали и доколко на германските племена се удавало да образуват културно-етническа общност със завареното местно население. Точно в това успели франките. Те приели християнството в ортодоксалната му католическа форма и поели по пътя на приобщаване към постиженията на античната цивилизация.

Авторът на "История на франките" Георгий Флоренций, приел духовно име Григорий, бил роден в Клермон и произхождал от знатно галоримско семейство, принадлежащо към висшето сенаторско съсловие. Към годината на раждането му (ок. 538) франкските крале вече били завоювали Аквитания и Бургундия. Така почти цяла Галия между Рейн, Гарона, Севен и Прованс била във франкски ръце. Детството на Григорий съвпаднало с първия период на меровингските междуособици - раздорите между синовете на основателя на франкската държава Хлодвиг. Те завършили с кратковременното обединение на държавата от най-младия син Хлотар I. Зрелостта и литературната дейност на Григорий Турски протекли в условията на нов период на междуособици, този път между синовете на Хлотар I: Хилперик Соасонски, Сигиберт Мецки и Гунтрамн Орлеански. Така се стигнало до образуването на три франкски кралства: Австразия, Нейстрия и Бургундия.

От 573 г. до края на живота си (593 или 594 г.) Григорий бил епископ в Тур. Епископската катедра в този град, осветена от паметта на "апостола на Галия" Мартин Турски, била една от най-почитаните. Тур се смятал за църковна столица на цяла Средна Галия. Григорий ревностно се занимавал с делата на епархията си и защитавал авторитета на църквата. Той активно участвал и в политическия живот на държавата. Както отбелязва съветският историк В. Ронин, Григорий Турски приема новоустановения от франките политически ред в Галия като даденост (вж. 3 : 62). Не случайно съчинението му е озаглавено "История на франките" и в него не се разказва почти нищо за Галия от времето преди франкското нашествие. Григорий ни представя едно общество, в което започва да се оформя самосъзнание за политическа общност, определяща и утвърждаваща себе си чрез собствената си история. Нейното единство, характерни черти и положение сред другите общности се оформят исторически.

От "Историята" научаваме, че франките вече имат оформена представа за себе си като за народ, различен от другите варварски народи. Те се смятат за свободолюбиви, коренно различни от "готите, на които е присъщо да се страхуват" (1 : 47). Възприемат се като народ, който заема достойно място сред останалите народи, защото има изключително важната мисия да разпространи християнството сред заобикалящите ги варвари - ариани. Ето например какво казва крал Хлодвиг на своите воини, преди да нахлуят в територията на готите: "Аз съм много обезпокоен от това, че тези ариани владеят част от Галия. Да излезем с Божията помощ срещу тях и като ги победим, да подчиним страната на нашата власт" (1 : 55). В съчинението на епископа на Тур срещаме изрази като: "франкската земя" (1 : 89), "страната на франките" (1 : 258), "родина" (1 : 138), т.е. налице е и представа за териториално организирана общност. Посочените примери говорят за процес на етническа консолидация, който вече протичал в границите на франкското кралство. Католическата църква щяла да играе важна роля в този процес. Обединявайки населението на Галия чрез общата религия и проповядвайки високата мисия на богоизбрания народ, тя се оказала онзи незаменим фактор, който направил възможно запазването и издигането на новосъздадената държава. Към последното били насочени и усилията на централната власт. Тя обаче все още нямала тази организация, традиции и избистрени политически концепции, с които разполагала църквата. През VI в. никак не били кратки периодите на междуособици и политическо обособяване на отделни части от цялостната франкска държава. Това забавяло процеса на етническа консолидация и формирането на единно обществено самосъзнание. Този факт, разбира се, формулиран по съответния за епохата начин, ясно осъзнавала онази част от духовенството, на която били чужди личните егоистични стремежи и идеи за сепаратизъм. Тези църковни дейци правилно оценявали значението на централната власт в лицето на краля. Към тях явно спадал и Григорий Турски, тъй като в неговата "История" е отделено значително място за прославата на онези франкски крале, които допринесли за обединението и издигането на кралството. Както своите съвременници и той отъждествява държавата с кралската институция. Според него кралството е на краля: Хлотар обхожда "своето кралство" (1 : 89). Измяната спрямо краля се възприема като държавна измяна. Обвиненият в участие в заговор срещу крал Хилдеберт епископ Егидий е обявен от краля за "предател на страната" (1 : 303).

Кралската власт прави народа организиран, силен и независим. Затова Григорий Турски упорито търси в писанията на свои предшественици братя по перо отговор на въпроса, който явно го измъчва: откога франките имат крале. Авторът бърза да отбележи, че и първите, почти легендарни франкски владетели са били от знатен произход: "те (франките, б.м.) си избрали дългокоси крале от своите първи, така да се каже, най-знатни родове" (1 : 36). В "История на франките" се разказва за крале, надарени с чудодейна сила. Веднъж някаква жена се промъкнала сред тълпата, стекла се около крал Гунтрамн, и успяла да откъсне парче от дрехата му. Вкъщи тя накиснала плата във вода, дала на болния си от треска син да я изпие и той оздравял (1 : 262). Смъртта на владетеля носи гибел за народа. Затова крал Гунтрамн се обръща към своите поданици, призовавайки ги да не допускат да бъде убит от заговорници, за да не погине и народът заедно с него, тъй като няма да остане възрастен член на рода му, който да го защитава (1 : 196). В своето съчинение Григорий изразява схващането си, че кралят трябва да бъде добър баща за своя народ и да се грижи постоянно за благополучието му. Той подробно разказва как веднъж, по молба на епископ Дезидерат, крал Теодоберт изпратил на мизерстващите граждани на Верден 7000 златни монети. След време епископът поискал да върне дълга на краля, но последният отказал, изтъквайки, че на него му било достатъчно и това, че гражданите са стъпили на краката си (1 : 78). За Григорий достойни за уважение са онези крале, които мъдро ръководят народа си, защитават честта и имота на поданиците си, щедро раздават помощи и милостиня.

В своята "История" епископът на Тур защитава идеята за ненакърнимостта на авторитета на кралската власт. Той се спира подробно на това, което се случило в Соасон. По онова време франките още не били приели християнството. Веднъж заедно с други ценни предмети войните на крал Хлодвиг отнесли от някаква църква и една много скъпа чаша. Епископът на църквата изпратил свои хора при краля с молба да му бъде върната поне тази чаша. При дележа на плячката Хлодвиг помолил, в случай че чашата не му се падне по жребий, да му я дадат свръх неговия дял. Григорий отбелязва, че болшинството благоразумни войни отговорили на краля, че цялата плячка е негова, а и те самите са в негова власт. Затова кралят може да стори това, което му е угодно. Но тогава се явил един "избухлив, завистлив и глупав воин", който на висок глас заявил, че кралят трябва да получи само онова, което му се падне по жребий. След една година обаче, както разказва Григорий Турски, непокорният воин бил справедливо наказан: Хлодвиг разбил главата му със секирата си (1 : 47). В "История на франките" са разказани и други случаи, когато на участници в заговори за сваляне от власт или за убийство на крал се налагат жестоки наказания. Григорий приема подобни мерки за съвсем естествени дори когато са приложени спрямо духовни лица. Авторът разглежда като много сериозна простъпка обидата на кралската личност. За подобно провинение епископите Салоний и Сагитарий били лишени от епископски сан и затворени под стража в базиликата на блажения Марцел (1 : 138).

През VI в. в средите на управляващите започва да се оформя схващането, че франкската държава е създадена не случайно, а по божия воля. Сам Бог е пожелал този нов народ в Галия, прегърнал истинската вяра, да я разпространи сред арианите и езичниците. Затова епископът на Тур с такава увереност отбелязва, че "много жители на Галия тогава силно желаели да бъдат под властта на франките" (1 : 54). Бог винаги помагал на кралете в техните начинания. Хлодвиг се радвал на такова небесно благоволение, че "само при един негов поглед стените на град Ангулем (владение на готите, б.м.) сами се разрушили" (1 : 55).

Така съвсем естествено Григорий Турски стига до идеята за божествения произход на кралската власт. Например едно съдебно решение на епископски събор, което авторът цитира дословно, започва със следните думи: "До най-славните господари крале от събралите се епископи. По божията милост се дават на народа благочестиви и православни крале, на които се поверяват страната..." (1 : 299). Същевременно съчинението не дава ясна представа за ролята на църквата в оформянето на концепцията за произхода и характера на кралската власт. За католическата църква въпросът за кралската инвеститура бил от особена важност. Проблемът бил в това дали при коронацията на владетеля църквата извършвала само един формален акт в ролята на прост изпълнител на божията воля, или била инстанцията, която придавала легитимност на инвеститурата. Като се има предвид липсата на държавна традиция и фактът, че християнството било прието наскоро, става ясно защо в "Историята" не се

споменава за церемония за коронясване на владетелите, съобразена с църковните канони. Франкските крале, за които разказва Григорий, не са се разделили напълно с образа на военния вожд. Те нямат постоянна резиденция. Времето им е запълнено с обхождания на владенията, походи и сражения. Епитетите, употребени по техен адрес, са съвсем скромни: "най-благочестив" (1 : 198), "най-превъзходен" (1 : 234), "прославен" (1 : 258). Интересното е, че в повечето случаи това са епитети, включени в обръщенията към един от франкските крале - Гунтрамн, когото Григорий, както вече споменахме, силно уважавал. Церемонията за провъзгласяване на франкските владетели за крале била много проста. Това ставало по стария германски обичай - войните им ги вдигали върху щит и три пъти обикаляли в кръг (1 : 112; 196). Само веднъж в "Историята" си авторът разказва за по-друга церемония. "И ето, Хлодвиг получил от император Анастасий грамота за удостояването му с консулска титла и в базиликата на св. Мартин го облекли в пурпурна туника и мантия, а на главата му положили венец... И от този ден той се назоваваше консул или август" (1 : 57). Както става ясно, тази церемония се извършила по християнски обичай в базиликата, посветена на най-уважавания по онова време във франкската държава светец - Мартин Турски I. Хлодвиг явно цени особено високо оказаната му чест, защото е признат официално за законен владетел в Галия.

Така към края на VI в. във франкското общество започва да се оформя държавната идея. Държавата се отъждествявала с кралската власт, която имала божествен произход. Първо задължение на кралете било осигуряването на победата на християнството. Франкският народ имал важна мисия и в създаването на неговата държава имало божествена намеса. Франкските крале били призвани да представляват и обединяват държавата, т.е., на съвременен исторически език, функциите на кралската институция били все още чисто репрезентативни.

Във франкската държава католическата църква се ползвала от редица привилегии. Тя запазила позициите си от времето преди идването на франките, а след това ги заздравила и разширила. Църквата имала право на съд над духовниците и населението, живеещо на нейни територии. Тя владеела обширни поземлени имоти, опрощавани ѝ били налози (например крал Теодоберт "милостиво освободил църквата на Клермон от плащането на налога, който постъпвал в неговата хазна" - 1 : 75), постоянно получавала дарения. Нашествието на варварите в Галия засегнало интересите ѝ. Ограбени и разрушени били много храмове и манастири. Но със стабилизирането на политическото положение църквата възстановила привилегиите си. През VI в. най-важната задача, която си поставяла католическата църква във Франкското кралство, била налагането на християнския морал в обществото. В своята "История" Григорий провъзгласява християнските нравствени норми за всеобщо задължителни. И кралските особи подлежали на санкции от страна на църквата при нарушаване на тези норми. Например бракът на Хлотар с вдовицата на Теодобалд бил порицан от епископите и разтрогнат (1 : 86). Меровей, син на крал Хилперик, се оженил за Брунхилда, вдовица на чичо му, но подобен брак "противоречи на естеството и каноническите закони" и също бил разтрогнат (1 : 116).

От "История на франките" научаваме, че църквата играела значителна роля в политическия живот на държавата. По дълбокото убеждение на Григорий църквата била призвана да работи непрестанно за обединението и омиротворяването на кралството. Според епископа на Тур преустановяването на междуособиците в Меровингското кралство било най-важното условие за бъдещото му процъфтяване. Ето как се обръща той към воюващите помежду си франкски крале: "О, ако вие, крале, участвахте в такива сражения, в каквито съвестно се потрудиха вашите предци, така, че народите, изплашени от вашето съгласие, да се преклонят пред вашата сила! Спомнете си какво направи Хлодвиг, основоположникът на вашите победи! Той изби кралете - свои противници, враждебните племена разби, собствените подчини и ви остави кралството цялостно и непоклатимо... Едно не ви достига - вие сте лишени от милостта божия, защото не съблюдавате мира помежду си" (1 : 115).

Григорий представя духовниците като най-предпочитаните от кралете дипломати и пратеници при трудни и отговорни мисии. Така например делегация от епископи (в това число и самият автор на "Историята") имала задачата да изглади отношенията между франкските крале Гунтрамн и Хилдеберт (1 : 225). По-нататък в повествованието се разказва как Гунтрамн изпратил епископите Намаций и Бертрамн с важна задача при бретоните (1 : 256). Във франкското кралство епископите участвали активно в управлението на градовете и от гледна точка на съвременния историк играели ролята на граждански губернатори (1 : 327). Те били арбитри при споровете между враждуващите франкски крале или между кралската власт и църквата. Подобни конфликти се разглеждали на събори на висшето духовенство в присъствието на кралски представители или на самия крал. Често именно кралят лично ги свиквал и ръководел. Така при спора между Гунтрамн и Сигиберт първият събрал всички епископи от своето кралство в Париж, за да решат кой е прав (1 : 110). Друг път крал Хилдеберт "заповядал да свикат епископите за съд над Егидий", епископ на Реймс, обвинен в измяна към краля (1 : 303).

Меровингските крале се стремели да имат последната дума при назначаването на епископите. В Клермон, както разказва Григорий, народът си избрал за епископ Квинциан, но Аполинарий отишъл при краля, "поднесъл му много подаръци и получил епископството" (1 : 62). Крал Теодобалд пък "свикал епископите в град Мец, където те ръкоположили за епископ архидякон Каутин" (1 : 85). Кралете често нарушавали църковните канони и назначавали за епископи свои приближени светски лица, току-що приели духовен сан. По този начин те се стремели да поставят под контрол висшия клир, който имал силно влияние в големите градски центрове. Когато през VII в. църквата още повече заздравила икономическите и политическите си позиции (разбира се, не без участието на кралската власт), франкските крале започнали да търсят противовес на епископствата в градовете посредством създаването на големи извънградски манастирски центрове, ръководени от кралски родственици, приели духовен сан (вж. 5 : 39-79).

Тук е мястото да изясним въпроса за отношението на католическата църква във Франкското кралство към идеята за върховенството на духовната власт над светската. Както е известно, тази идея била разработена и защитавана в продължение на векове от папството и висшето духовенство на Запад. Целта на папите било създаването на световна теократична държава, подчинена на папския престол. Обективно условие за появата и опитите за реализация на подобни идеи било наличието на слаба кралска власт в създалите се в Европа държави. Идеята за обединение на християнския свят в империя на Христос под върховенството на божия наместник на земята се възраждала отново и отново в онези периоди на средновековието, когато на политическата сцена липсвали централизирани държави със стабилна върховна власт (вж. и 2 : 373-374). Но през VI в. тази идея явно все още не била намерила почва в средите на висшия клир във франкската държава, макар че я откриваме лансирана в документи от предходни столетия. Например в едно писмо от IV в. на миланския епископ Амвросий до римския император четем следното: "Каква по-голяма чест може да има за императора, ако не тази да бъде син на църквата? Той е в църквата, но не стои над църквата" (4 : 263). Свой интерпретатор и защитник теократичната идея намерила в лицето на папа Григорий Велики (590 - 604). Но като се има предвид, че Григорий Турски починал ок. 593 г. и разказът му за франкската държава е доведен приблизително до 591 г., то следва да приемем, че евантуалното влияние на концепциите на великия му съвременник не би могло да намери отражение в "Историята". Позициите на епископа на Тур по въпроса чий да бъде приоритетът - на духовната или на светската власт, са изложени ясно на няколко места в съчинението му. В уводната част на вече споменатото съдебно решение на епископски събор се изказва мисълта, че църквата с пълно право се доверява на краля в своите дела, защото "с намесата на светия дух тя се сплотява и укрепва чрез указите на тези, които управляват" (1 : 299). На друго място по повод на един свой разговор с крал Хилперик Григорий заявява, че църквата има за дълг да наставлява краля в правия път, но че той, кралят, трябва да реши как да постъпи, а над него е само Бог (1 : 128). Тези схващания не пречат на Григорий категорично да осъжда всякакви посегателства върху привилегиите, имуществото и авторитета на църквата. Той с голямо одобрение разказва как смело блаженият епископ Инюриоз порицал крал Хлотар за това, че последният искал да въведе нов данък за църквата в размер на една трета част от доходите ѝ. Епископът отказал да подпише кралското решение и разгневен си отишъл. Кралят, разтревожен и "боейки се от могъществото на блажения Мартин, изпратил на епископа подаръци, молейки за прошка и разкайвайки се за това, което бил направил" (1 : 82). Меровингските крале явно си давали сметка за голямото значение на сътрудничеството с църквата. Затова повечето кралски особи, за които разказва епископът на Тур, твърдо защитават привилегиите и имотите на църквата. Когато един от воините на Хлодвиг нарушил строгата заповед на краля да не се безпокои населението на територията на църквата на св. Мартин, като отнесъл сеното на един бедняк, Хлодвиг го разсякъл с меча си, казвайки: "Как можем да се надяваме на победа, ако оскърбяваме блажения Мартин?" (1 : 55). А крал Гунтрамн пък сурово укорил своите войни, които нарушили традициите, завещани от бащите им, да не се оскверняват църковни светини и да не се притесняват духовниците (1 : 255).

Григорий се обявява категорично против кралските произволи над епископи. Дори когато става въпрос за явни престъпления на последните спрямо величеството, авторът е убеден, че делата им трябва задължително да се разглеждат в присъствието на епископи, а наказанията им да са съобразени с каноническото право. Над главите на нарушилите тези норми крале се стоварва божието наказание. Дори уважаваният от Григорий христолюбив крал Гунтрамн не бил отминат от справедливия според автора божи гняв. Бог наказал краля с тежка болест, защото имал намерение самоволно да изпрати на заточение невинни епископи (1 : 230).

Разказът на Григорий Турски за създаването на Франкското кралство и за историята му до края на VI в. дава възможност да се направят интересни изводи за отношенията между католическата църква и кралската власт. Църквата въпреки активното си участие в политичесия живот признавала първенствуващата роля на кралската институция в управлението на държавата, като запазвала за себе си приоритета в духовната сфера. Католическото духовенство проповядвало идеята за божествения произход на кралската власт и за божията намеса в създаването на франкската държава. Църквата представяла краля като законодател и суверен, като в същото време изграждала в образа му и нови характеристики на защитник и благодетел на поданиците си - идеи, чужди на германските традиции и присъщи на епохата на късната Римска империя. В същото време католическата църква твърдо бранела привилегиите си от всякакви посегателства и упорито работела за налагането на християнските норми в обществото. Кралската власт, заинтересована от помощта на духовенството за издигане на авторитета си, защитавала интересите на църквата. Така се изградили взаимоотношения на сътрудничество, които, общо взето, се запазили през целия период на съществуване на франкската държава. Това сътрудничество било наложено и от създалите се исторически условия: католическата църква трябвало тепърва да затвърждава позициите си сред новопокръстени и варвари - ариани; франкското кралство от своя страна търсело място под слънцето в бившата римска провинция Галия, сред не по-малко амбициозните си съседи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА[*]

1. Григорий Турский. История франков. М., 1987.

2. Андреев, Й. Държава и църква в средновековна България. - В: Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", 1973, том X, кн. 2.

3. Ронин В. Франки, вестготы, лангобарды в VI-VIII вв.: политические аспекты самосознания. - В: Одиссей, М., 1989.

4. Христоматия по история на средните векове. Първа част, С., 1975.

5. Medieval Women. Ed. Derek Baker, Oxford, 1978.

LE POUVOIR ROYAL ET L'ÉGLISE CATHOLIQUE DANS L'ÉTAT FRANC (SELON L'"HISTOIRE DES FRANCS" DE GRÉGOIRE DE TOURS)

Nadejda Christova

En se basant sur des données prises dans l'oeuvre de Grégoire de Tours "L'Histoire des Francs", l'auteur éclaircit les rapports entre le pouvoir royal et l'Église dans les conditions de l'établissement du pouvoir des Francs en Gaule.

L'Église, malgré sa participation dans la vie politique, reconnaît le rôle primordial de l'institution royale dans le gouvernement de l'État, tout en gardant pour elle-même la priorité dans la vie spirituelle. Le clergé prêchait l'idée de l'origine divine du pouvoir royal et de l'intervention de Dieu dans la fondation de l'État franc. L'Église présentait le roi comme souverain et législateur, en lui donnant en même temps des traits nouveaux de défenseur et de bienfaiteur de ses sujets, des idées étrangères aux traditions allemandes, et propres à l'époque du Bas-Empire romain. En même temps, l'Église défendait fermement ses privilèges de toute atteinte et travaillait obstinément pour imposer les normes chrétiennes dans la société. Le pouvoir royal, aspirant à recevoir l'aide du clergé pour élever son autorité, défendait les intérêts de l'Église. Ainsi s'établissent des relations de collaboration entre le pouvoir royal et l'Église catholique qui restent telles pendant toute la période de l'existance de l'État franc. Cette collaboration fut imposée aussi par les conditions historiques; l'Église devait dorénavant renforcer ses positions parmi les nouveaux convertis et les peuples barbares, tandis que le royaume franc cherchait sa place dans l'ex-province romaine la Gaule.

ЕПИГРАФИКА, АРХЕОЛОГИЯ, НУМИЗМАТИКА

EPIGRAPHIE, ARCHEOLOGIE, NUMISMATIQUE

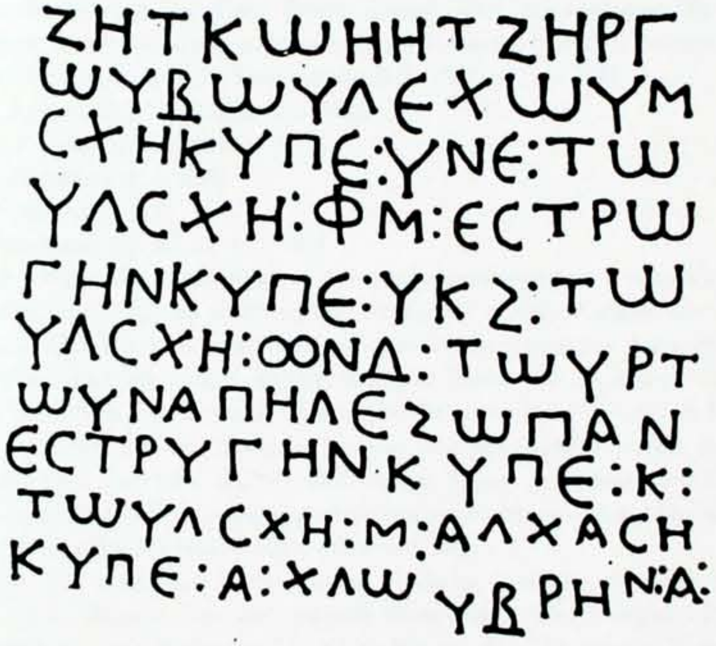

ΖΗΤΚωΗΗΤΖΗΡΓ
ωΥΒωΥΛΕΧωΥΜ
ϹΧΗΚΥΠΕ:ΥΝΕ:Τω
ΥΛϹΧΗ:ΦΜ:ΕϹΤΡω
ΓΗΝΚΥΠΕ:ΥΚΖ:Τω
ΥΛϹΧΗ:∞ΝΔ:ΤωΥΡΤ
ωΥΝΑΠΗΛΕΖωΠΑΝ
ΕϹΤΡΥΓΗΝΚΥΠΕ:Κ:
ΤωΥΛϹΧΗ:Μ:ΑΛΧΑϹΗ
ΚΥΠΕ:Α:ΧΛωΥΒΡΗΝ:Α:

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

EPIGRAPHISCHER BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES DONAULIMES IM II.JH.(ÜBER DIE STADT TRANSMARISCA)

Velizar Velkov (Sofia)

Die Stadt Transmarisca (heute Tutrakan) liegt an der via Danubiana: die frühesten schriftlichen Zeugnisse für diese Stadt finden sich bei Claudius Ptolemaeus[1] - Τρασμαρισκα - und natürlich in den Itineraria Romana: Tabula Peutingeriana: Pristis IX - Tegris XIV - Appiaris XII - Trasmarisca XII - Nigrinianis XIII.

Itin.Anton.222, 5 Appiaria m.p. XIII
223, 1 Transmariscam m.p. XVI
2 Candidiana m.p. XIII
3 Teclitio m.p. XII
4 Dorostoro leg. XI Cl. m.p. XII

In der Nähe der einheimischen Siedlung dieses strategisch sehr wichtigen Ortes entwickelte sich eine römische Siedlung und ein Kastell mit der Aufgabe der Verteidigung dieses Gebietes. Der Name der Siedlung entsteht in der römischen Verwaltung als "Ort gegenüber (trans) der Mariscus", die im heutigen Rumänien gegenüber in die Donau mündet. Die frühesten indirekten Zeugnisse für die Ansiedlung römischer Kolonisten in Transmarisca können auf die flavische Epoche bezogen werden - etwa in den letzten beiden Jahrzehnten des 1.Jh. u.Z. Nachkommen dieser Ansiedlung entdecken wir in einer Bauinschrift für die Errichtung eines Heiligtums der Magna Mater Deum(=Deorum), errichtet von Flavia Titi lib(erta) Prima, Mitte des 2.Jh.[2].

Zu dieser Zeit entstehen auch andere römische Siedlungen(in der Nähe älterer getischer Orte) in diesem Teil des unteren Donaulimes wie Sexaginta Prista (Ruse), Appiaria (Ruse) u.a. Am Ende des 1. und zu Beginn des 2.Jh. war in Transmarisca für eine vergleichsweise kurze Zeit eine cohors I Thracum stationiert [3], von der einzelne Inschriften bekannt sind[4]. Eine in Tutrakan entdeckte Inschrift in lateinischer Sprache bietet neue Fakten zu den ethnischen Verhältnissen und der Kultur in Transmarisca während des 2.Jh.[5]. Es handelt sich um eine Platte aus Kalkstein, 1,80 m hoch, 0,86 m breit und 0,35 m stark mit einer lateinischen Inschrift (11 Zeilen); Höhe der Buchstaben 0,055 - 0,065 m, in Zeile 1 bis 0,08 m. Die Inschrift befindet sich in einem Rahmen, um den Efeublätter verlaufen; im oberen Teil befindet sich ein Lorbeerkranz. Die Platte gehört zu dem Typ von Grabstellen, die am Donaulimes in der Mitte und der zweiten Hälfte des 2.Jh. verbreitet waren.

Man liest:

Dis
Manibus
L(ucio) Memmio
Aquilae vet(erano)
leg(ionis) V Mac(edonicae)
vix(it) ann(is) LII.
L(ucius) Valerius
Vale(n)s mil(es) leg(ione)
eadem et Vale-
rius Rusticus
fratri fecerunt.

Ligaturen: Zeile 7 und 9: Valerius

Es handelt sich um eine Grabinschrift, errichtet zum Gedenken an Lucius Memmius Aquila, d.h. "Lucius Memmius "den Adler";[6] er war mit 52 Jahren gestorben als Veteran der 5.Makedonischen Legion. Die Platte mit der Inschrift war be - und aufgestellt worden auf Initiative seiner 2 Brüder Lucius Valerius Valens, Soldat im Militärdienst der gleichen Legion, und Valerius Rusticus, der keine militärische Person war.

Im Verlaufe des ersten bis dritten Jahrhunderts hat die Legio V Macedonica[7] öfter ihr Standlager gewechselt: seit dem Jahre 9 u.Z. ist sie in Mösien, im Jahre 62 in Syrien. Ihre Abteilungen nehmen am Partherkrieg Kaiser Neros und am Judenkrieg Kaiser Vespasians teil. Im Jahre 71 kehrt sie nach Mösien zurück. Aktiven Anteil nimmt sie an den Dakerkriegen Domitians und Trajans. Nach ihrer Beendigung bleibt sie nicht in Dakien, sondern wird von Oescus, wo sie bis zur Kolonieerklärung der Stadt gestanden hatte, in das Lager von Troesmis (heute Iglitza) verlegt[8]. Hier bleibt sie bis 167/168 (unabhängig davon, daß sie Vexillationen in Gebiete außerhalb der Provinz Niedermösien unter den Kaisern Antoninus Pius und Mark Aurel schickte); danach sehen wir sie im Lager von Potaissa (Dakien). Im Jahre 275 kehrt sie erneut nach Oescus zurück, wo sie im 4.Jh. bleibt.

Die Nähe von Transmarisca zu Troesmis - beides Siedlungen am unteren Donau limes in der Dobrudža - bestimmt auch die Zeit, in der sich der hier verstorbene Veteran in dieser Stadt niedergelassen hat. In der gleichen Zeit befand sich der eine seiner Brüder, Lucius Valerius Valens, noch im aktiven Dienst in der 5. Makedonischen Legion (als diese in Troesmis stationiert war). Das ist die Zeit Kaiser Trajans - 107 oder etwas später - bis 167/168. Sehr wahrscheinlich ist es, daß die Familie, zu der die erwähnten drei Brüder gehörten, zur Bevölkerung in der Dobrudža gehörte, die hierher mit der Einrichtung der römischen Administration und Militärorganisation kam. Der eine Bruder gehört nicht dem Militär an.

Der Gentilname des verstorbenen Veterans Memmius gehört zu einer bekannten römischen Plebejergens, bekannt seit der Mitte des 3.Jh. v.u.Z. bis in die ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit. Sie hat viele berühmte Persönlichkeiten in spätrepublikanischer und frühkaiserzeitlicher Zeit hervorgebracht[9]. Bekannt ist beispielweise P.Memmius Regulus, kaiserlicher Legat des Provinzkomplexes Mösien, Makedonien und Thrakien von 35 bis 44, als diese Vereinigung auseinanderfiel. Von ihm sind Inschriften bekannt [10]. Ich vermute, daß das Haupt dieser Familie mit irgendwelchen Gliedern dieser Gens in Verbindung steht. Es ist möglich, daß es sich um einen Freigelassenen eines Vertreters dieser Gens handelt. Im allgemeinen Strom italischer Übersiedler auf die Balkanhalbinsel in flavischer Zeit hat sich auch diese Familie in der Dobrudža niedergelassen. Nach Beendigung seines Dienstes blieb der Veteran der 5.Makedonischen Legion in der selben Provinz; in unserem Fall ist er in seine Heimatstadt zurückgekehrt. Sehr viele Veteranen dieser Legion sind in der ersten Hälfte des 2. Jh. in der Siedlung nahe dem Militärlager in Troesmis geblieben, einzelne Veteranen haben sich im Vicus Quintionis bei Tomis oder in dieser Stadt selbst niedergelassen [11]. Die Inschrift kann in die Mitte des zweiten Jahrhundert datiert werden. Sie vermittelt neue Details der ethnischen und sozialen Beziehungen in der Stadt Transmarisca im 2. Jh.

ANMERKUNGEN

* Der Artikel ist ins Deutsch übersetzt von Dr.Klaus Wachtel.

[1] Cl. Ptol. III 10,5.

[2] Über diese Stadt vgl. V. Velkov, Die Stadt Transmarisca(Moesia Inferior).-Archaeologia Polona XIV(=Miscellanea Casimiro Majewski oblata), Warszawa, 1973, p.263-268 und Anm.1(p.267) mit der älteren Literatur und bisherigen Publikationen.

[3] Vgl. W. Wagner, Die Dislocation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bi Gallienus, Berlin, 1938, p.191-192.

[4] Vgl. D. Adamesteanu, Inscription en vers découverte à Turtukaia(Transmarisca).-Dacia V-VI, 1935/1936, p.449-450; V. Christescu, Quelques monuments inédits de Turtukaia.-Dacia V/VI, 1935/1936, p.451-452(=Ann. Epigr.1939,II, p.246, n.101).

[5] Ich bedanke mich bei Doz.Dr.K.Popkonstantinov, der mich auf diese Inschrift aufmerksam gemacht hatte. Die Inschrift wurde im Jahre 1981 bei Bauarbeiten auf die Strasse "Raiko Daskalov" in einer Tiefe von 3 m. entdeckt.

[6] Der Personenname Aquila (gr.'Απύλαζ) ist bei verschiedenen Sozialschichten verbreitet. Im griechischen Osten - sehr oft von Rhetoren und Schriftsteller getragen - vgl. Brzoska, RE II, 1896, p.313-317. In derselben Provinz (Moesia Inferior) kommt Aquila oft bei Adepten des

Dolichenuskultes - vgl. V. Najdenova, The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thracia.-Aufstieg und Niedergang der Rö.Welt II,18,2, Berlin/New York 1989, p.1366: The Name Aquila (No 10,20) is derectly linked with the eagle the bird sacred to J.Dolichenus". Als cognomen bei Militärpersonen kommt Aquila ziemlich selten vor. Vgl. H. Deviijver Prosopographia militarium...Louvain 1977: H 212; F 99; G 5; I 142; N 10. H. Solin - O. Salomies. Repertorium nominum gentilicium et cognominum Latinorum, Hildesheim-Zürich-New York, 1988, s.v. Aquila 21,24,86,330.

[7] Über die legio V Macedonica vgl. B. Filov, Die Legionen der Provinz Moesien von Augustus bis auf Diocletian, Liepzig, 1906, 93, s.v.(Klio, Beiträge zur Alten Geschichte); E. Ritterling, RE XII, 1925, col. 1572-1586, Über die Jahre in Troesmis - ibid. col. 1576-1577.

[8] Vgl. A. Betz, RE III A, col. 591 - 596 s.v. Troesmis.

[9] Über Memmius vgl. RE XV, 1931, col. 602-636 s. v. Memmius; über Personen Licius Memmius- ibid. col. 618-621, no. 11-15.

[10] Über P. Memmius Regulus vgl. A. Stein, Die Legaten der Provinz Moesien, Budapest 1940, p. 21-23.

[11] Vgl. T. Sarnowski, Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzezu Morza Czarnego, Warszawa, 1988, p. 175 und Karte N 8.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

РУНИЧЕСКИ НАДПИСИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Казимир Попконстантинов

> "Прѣжде оубѡ словѣне не имѣхѫ
> книгъ нѫ чрътами и рѣзами чь-
> тѣхѫ и гатаахѫ погани сѫще..."
>
> О писменехь чрънори3ца
> Храбра

Възникването и разпространението на старобългарската писменост през IX-X в. е закономерна необходимост за българската държава. Развитието на писмеността и културата в дохристиянския период са основата, върху която разцъфтява културата, книжовността на роден език. Важна роля за развитието на книжовния език, на домашната книжовна традиция и за възприемането на тогавашната европейска книжовна традиция е изиграло приемането на християнството.

В дохристиянския период, а известно време и след това, за обединението на етническите групи, които прабългарите заварили при завладяването на земите южно от р. Дунав, е бил необходим език, разбираем за всички. Такъв е бил гръцкият език, който години наред е бил официален държавен език в новосъздадената българска държава. Той е бил добре познат на прабългарите още в Кубанска България, но независимо от това не е успял да измести техните рунически писмена, чиито следи се откриват в много селища от езическия и християнския период. Надписи с рунни знаци върху камъни, глинени, бронзови и златни предмети се откриват върху огромна територия, обхващаща границите на Средновековна България. Това недвусмислено показва, че рунното писмо е било известно на прабългарите /Бешевлиев 1981:20; Попконстантинов 1985:39/.

Въпросът за произхода на тюркската руническа писменост до сега не е решен положително. Според едни изследвачи руническият алфавит е възникнал не по-късно от I хилядолетие до Христа и намира много близка генетическа връзка с ранните типове на древногръцкия алфавит /Аманжолов 1978:76; Лившиц 1978:86; Clauson 1970:50/, от една страна, и със северносемитско-финикийските и южносемитските алфавити - от друга, а според трети е силно повлиян от согдийската, пехливийската и китайската писменост /Махмутов 1969:143/. Мястото и времето на възникването на руническото писмо засега остава нерешен въпрос. Специалистите, основавайки се на трите устава на руническото писмо, смятат, че руническият алфавит е преминал през три етапа на развитие: 1. Архаически /паметниците от Седморечието, VI-VII в.; Енисей VI-IX в./. 2. Класически /паметниците от втория каганат, първата половина на VIII в./. 3. Късен /паметниците от епохата на Уйгурския каганат, втората половина на VIII-IX в./, паметниците от източен Туркестан - IX в. /Кононов 1980:23/. Към паметниците от IX-X в. трябва да бъдат причислени и надписите, открити на територията на Средновековна България /681-1018 г./, обхващащи земите на днешните Румъния, Македония, България, част от Югославия, част от Унгария, част от Украйна /Коледаров 1979:48; Бешевлиев 1976, 1977:50; Щербак 1971:77; Кизласов 1986:225; Байчоров 1989:94; Nemeth 1971:44; Tryjarski 1980:4/.

От методическа гледна точка е целесъобразно да се ограничим само с разглеждането на руническите паметници, открити на територията на Първото българско царство. В тези паметници се наблюдават няколко варианта на руническата писменост: графическа система с несъмнено близки, аналогични с орхоно-енисейските руни, други - със самобитна графична система, имащи сходство с гръцката и кирилската писменост, трети - със смесена - с руни и кирилица. Сегашното състояние на проучването и дешифрирането на източноевропейските и конкретно руническите паметници от средновековна България, които са в хронологическите граници на IX-X в. /в по-голямата си част след 865-885 г./, значителните отличия като графеми /а вероятно и от фонетична гледна точка/ от орхоно-енисейските надписи затрудняват свеждането на централноазиатската и източноевропейската руническа писменост към единен източник. Опитите, направени в това направление, не се увенчаха с успех /например хипотезата на Ф. Алтхайм за създаването на древнотюркската руническа писменост в хунската среда на основата на согдийската и хорезмийската азбука и последвалото я разделение на регионални разклонения /Алтхайм 1948, 1959:268/. Картината на разпространението на руническата писменост в средновековна България се усложнява и от това, че в пределите на едни и същи историко-културни ареали съществуват разни варианти на прабългарската руника /Плиска, Преслав, Варна, Равна, Крепча, Бяла- Варненско, Мурфатлар и др./. Някои от руническите надписи от графична, вероятно и от фонетична гледна точка, са твърде близки до таласките и орхоно-енисейските паметници. Вариант на рунна писменост са надписите от манастира при с. Равна, Варненско /Москов 1983:35; Попконстантинов 1985:40/, върху бронзовата розета от Плиска /Ваклинов 1978:245/, от скалния манастир при с. Крепча, Търговищко /Попконстантинов 1985:41/ - все паметници след идването на Кирило-Методиевите ученици в България през 885 г. Абсолютният terminus ante quem за създаването или по-точно за разпространението на прабългарската рунна писменост се явява в периода VIII-IX в., макар писмото несъмнено да е съществувало и по-рано, а за terminus post quem можем с увереност да кажем, че е някъде към VI-VII в. - времето, когато тюркските племена са излезли из своята отдалечена цитадела в алтайските планини, за да основат своята велика империя. Прабългарските рунически надписи, открити на територията на средновековна България, както вече отбелязахме, в по-голямата си част като цяло се отличават от орхоно-енисейските надписи и са с по-голямо разнообразие на графичните варианти и наличието на нови знаци, непознати и несрещащи се в паметниците от Централна Азия, Доно-кубанския ареал. Опити да се търси фонетичното значение на руните от Източна Европа, и особено от българските земи чрез сравнение с руническите алфавити от Азия са правени отдавна. Струва ни се, че те са лишени от основание /тъй като значителна част от знаците с руническа графика вероятно са видоизменени под въздействието на местната писмена система или от по-ранния период от системи, добре известни на създателите или създателя на прабългарската рунна графична система, съобразена със звуковете на прабългарската езикова група/. Разнообразието на графичната система, която се открива в руническите паметници от средновековните български земи, показва, че това несъмнено е най-оригиналната идея на творците на руническата писменост - отражение на писмото на прабългарската фонологична и морфологична структура /Meyer 1965:196/. Общопризнато е, че руническият алфавит бил съставен по модел или модели на някакъв или някакви други алфавити. Разнообразието на някои графеми показва, че несъвършеният алфавит е бил обогатен с няколко допълнителни знака, взети от гръцкия алфавит или кирилската азбука, вероятно като се добавил и съществен криптографски елемент. Трудно е да се каже дали те са имали необходимата фонетична ценност. Създателят на алфавита се е сблъскал с трудност: двата алфавита са изглеждали твърде различно - единият бил предназначен да се пише отдясно наляво, а гръцкият или кирилският - обратно. Вероятно създателят на местния рунически алфавит /видно от паметниците от манастирите при с. Мурфатлар, Крепча, Равна и др./ е решил да следва традиционния рунически образец и да пише отдясно наляво, а също така да обърне очевидно някои гръцки букви така, че те да бъдат графично обърнати в същата страна. Също така очевидно е, че той се е съобразил и със симетричността дори и това да е означавало видоизменение на графиката на буквите, които били използвани като прототипове и са въздействали със своя криптографски ефект. От тук следва и въпросът за универсалността и еднаквостта на руническите паметници от отдалечените един от друг центрове. Вероятно всички съставители на надписите са били обучени да четат и пишат в специални училища. Ние не знаем начина, по който са се обучавали на четмо и писмо през този период. Известно е, че сасанидските управители са имали училища, където бъдещите чиновници са получавали задълбочена подготовка по отношение на обучението в грамотност /включвайки и използването на идеограми/ строго практически. Това обстоятелство е важно, защото част от вероятните прототипове за част от руническите знаци /които видимо били производни от иранския алфавит/ съответстват на старите согдийски букви, една или две от тях приличат повече на букви от пехлевийския псалтир или на букви от сасанидски паметници /Clauson-1970:52/.

Разнообразието на надписите с "руническо" писмо /както по отношение на текста, така и на графичните системи/ поставя въпроса за разпространението на грамотността и употребата му в бита и в ежедневната практика. В изворите не са запазени преки указания на система за обучение в писмовна култура, но известните до този момент паметници позволяват да се направи опит за обобщаване и систематизиране на данните, които могат да се разгледат като положителни аргументи за отражение в графиката на звуковата страна на езика и съотношението на графема - фонема - вариант на фонемата, за широтата и популярността в прабългарската среда на "руническата" грамотност. Паметниците показват, че "руническите" знаци, с които са изпълнени някои от надписите, не са били създадени тук, в Дунавска България, а са били донесени от прабългарите от тяхната далечна прародина /Макарова, Плетнева 1984:213/ и не оставят съмнение за принадлежността си към древнотюркските руни. Разнообразието на графичните системи, използвани в този вид паметници, показва, че руническата азбука е претърпяла изменения, в резултат на което са възникнали местни модификации на алфавита, в които частично са използувани знаци от по-стария алфавит, но вероятно усложнени с ново фонетично значение /напр. някои от знаците върху бронзовата розета от Плиска, от Мурфатлар = ⅄ + † = ⍋ /. A priori може да се предположи, че руническите прабългарски надписи са дължни, ако не дадат доказателства, то в краен случай, изключително имащи тежест за аргументи в полза на това предположение.

Надписи върху златното съкровище от Над-сент-Миклош

През 1799 г. недалеч от с. Над сент Миклош при р. Ароника /Трансилвания/ случайно е открито на дълбочина близо 50 см златно съкровище, което и до днес вълнува умовете на проучвателите. Правят се догадки за притежателя му. Много сфери на културни влияния се срещат и преплитат в съкровището, което от своя страна дава възможност за свързване с различни школи - ту в Централна Азия, ту в Иран, Византия, Кавказ, Аварския хаганат или държавата на българите /Ваклинов, Ваклинова 1983:5/. Маджари и българи си оспорват правата за принадлежност и собственост над съкровището. То се състои от различни по форма и предназначение съдове с /общо тегло 9 кг 945 г/ - 7 кани /1-7/, овален поднос /№ 8/, четири широки тасчета-чаши с по една тока за окачване на колан /№ 9, 10, 20, 21/, две конусовидни чаши / № 11, 12/, две чаши със столче /22, 23/, три купи с волски глави в единия край, а две от тях с по три крачета /13, 14, 18/, две патери /15, 16/, един ритон /17/ и една дълбока купа /Немет 1971, Ваклинов, Ваклинова 1983, Мавродинов 1943/.

Съкровището представлява единен сервиз, комплект от богати съдове. Намира се в музея за история на изкуството във Виена.

Надписите, запазени върху съдовете от съкровището, се разделят на две групи според това кога са били поставени - едновременно с изработването на съответния съд или допълнително; и на три групи в зависимост от езика и писмеността, която е използвана. Едни текстове са с руни, други са на тюркски език с гръцки букви, трети - на гръцки (с гръцки букви) - една често срещана практика в ранносредновековните български паметници /Бешевлиев 1979:42; Попконстантинов 1985:69/.

Bilder zu: V. Velkov. Inschrift aus Transmarisca

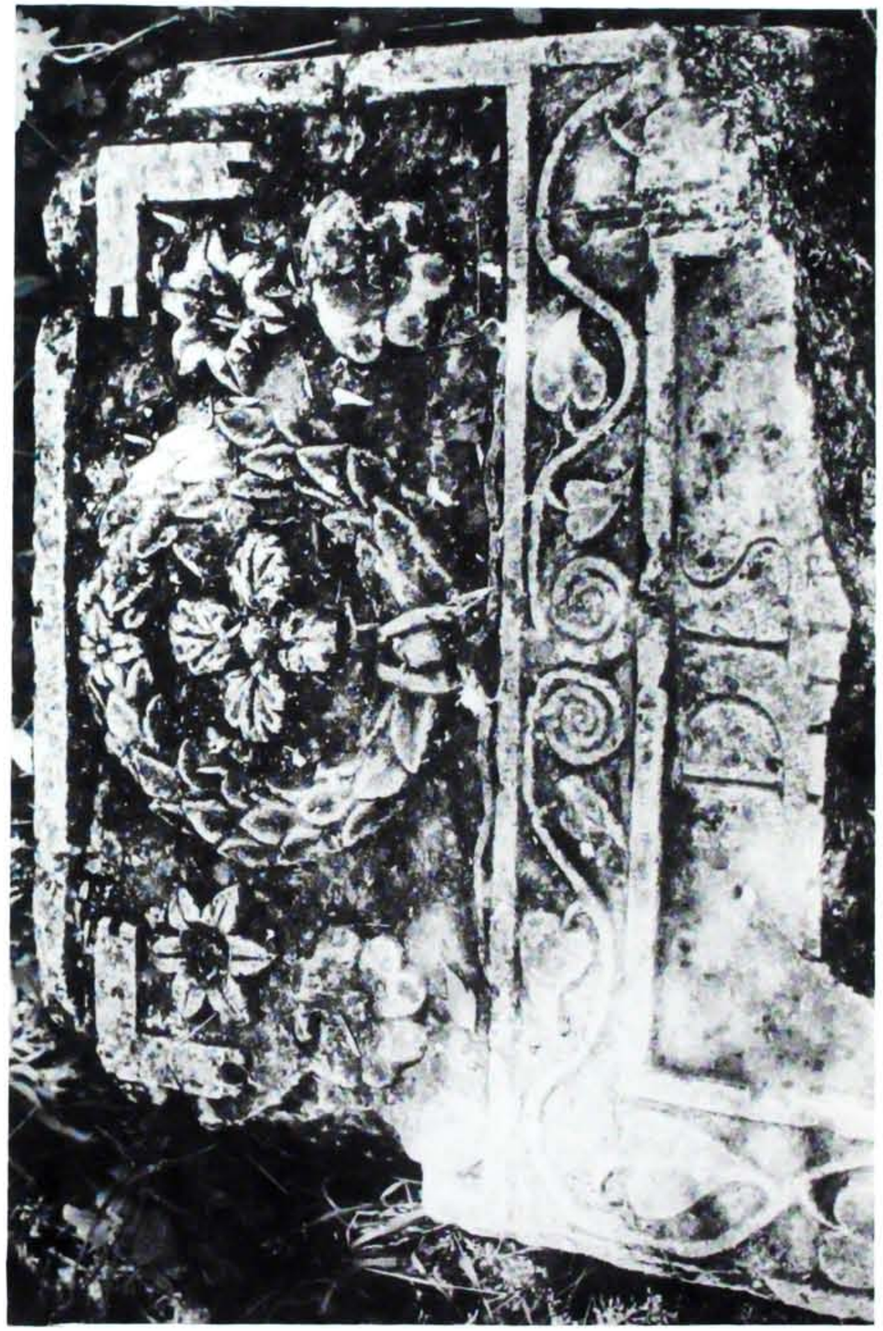

Fig. 1 Der obere Teil der Grabinschrift. (Museum Tutrakan)

Fig. 2. Untere Teil der Grabinschrift

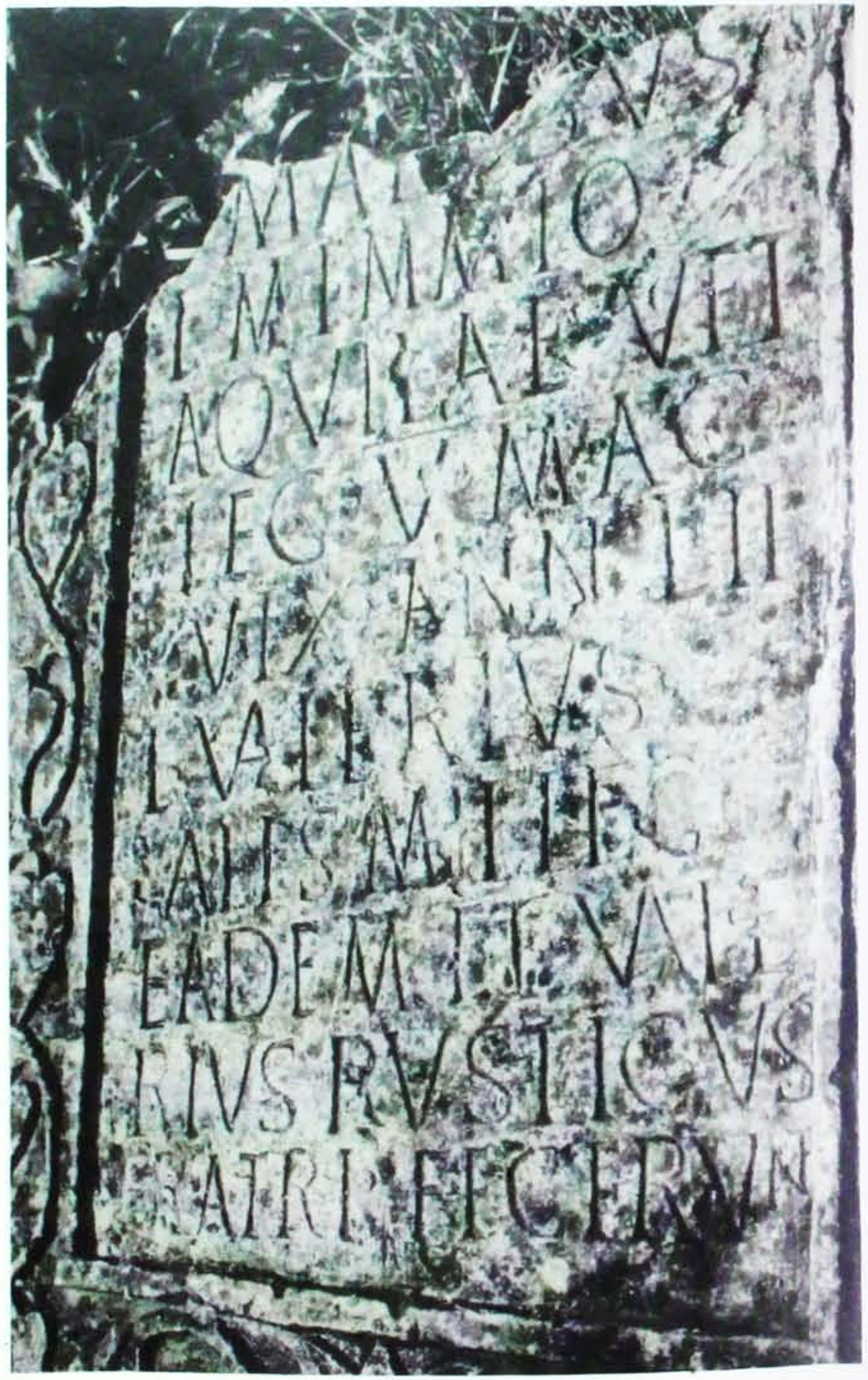
AQVILAE VET
LEG V MAC
VIX ANN LIII
L VALERIVS
EADEM
RIVS RVSTICVS
PATRI FECERVN

Fig. 3. Untere Teil der Grabplatte

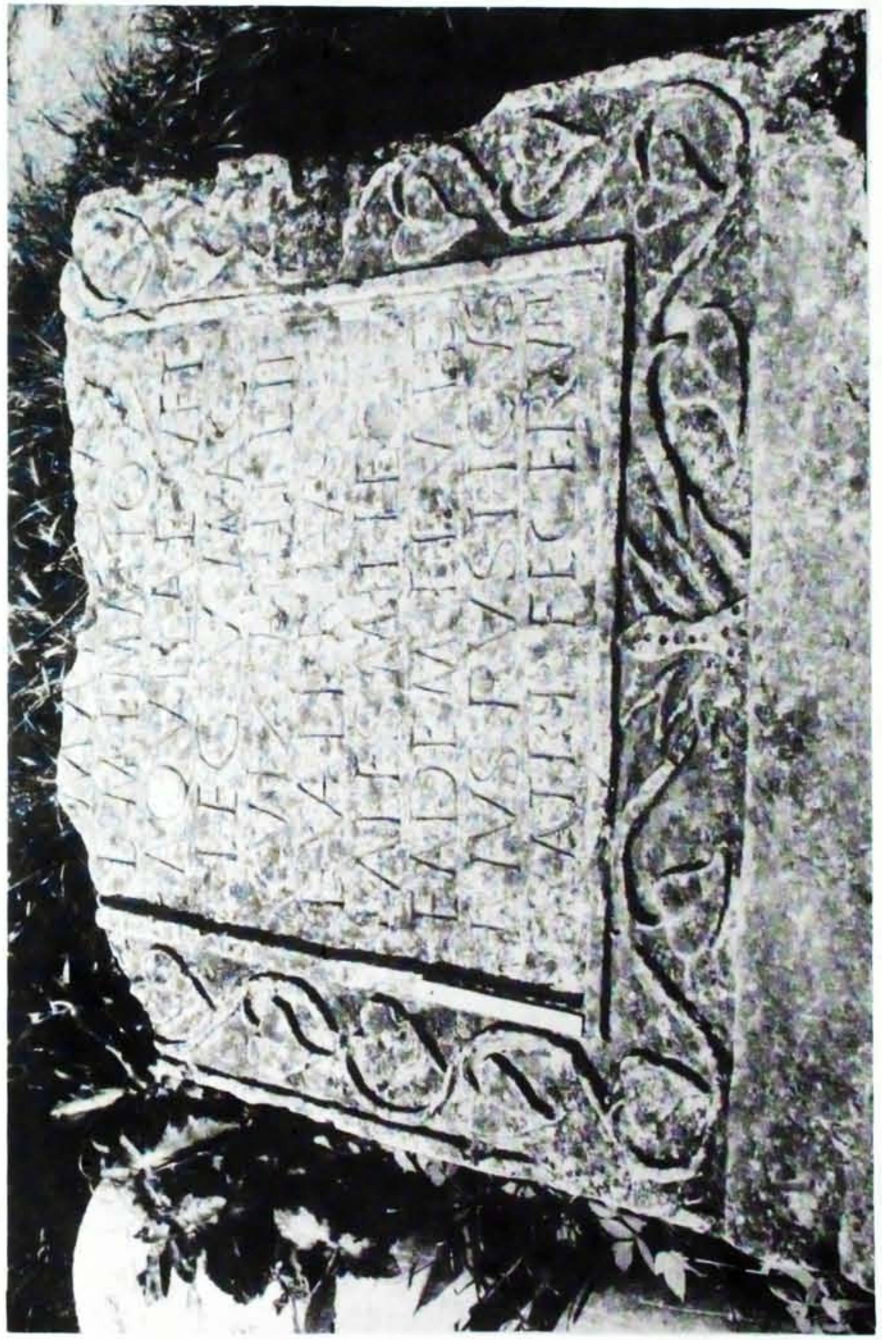

табл. 1

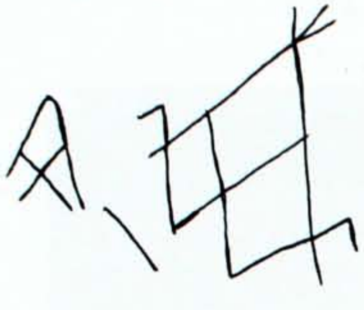
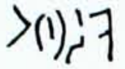
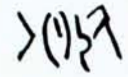
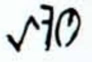
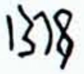
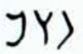
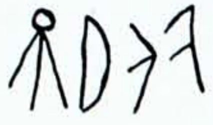
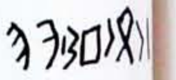
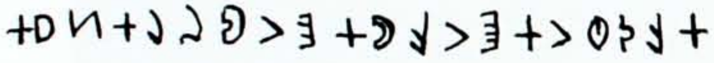
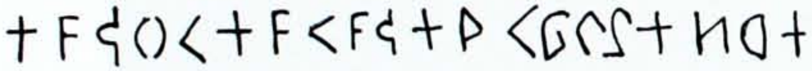
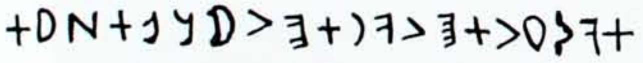
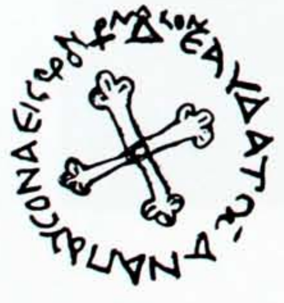
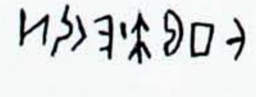
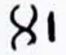
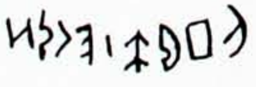
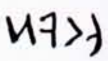

табл. 2

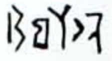
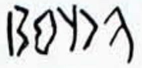
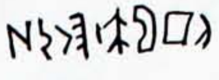
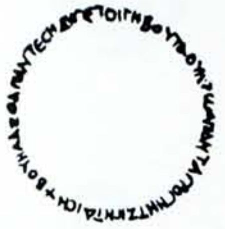
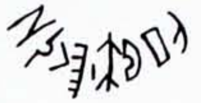
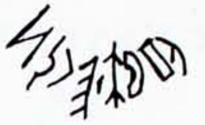
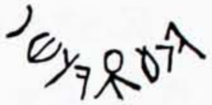
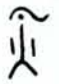
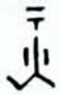
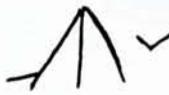
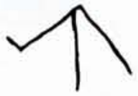
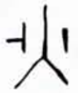
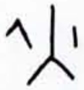
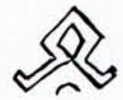
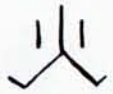
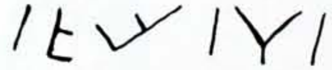
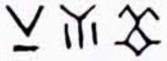
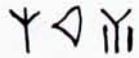
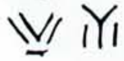
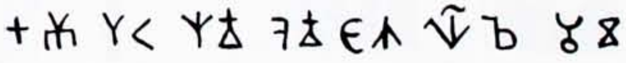
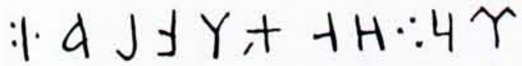
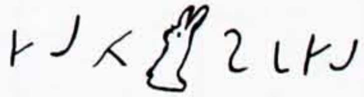
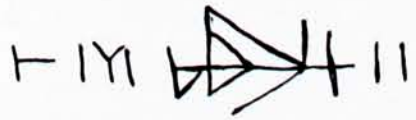

табл. 3.

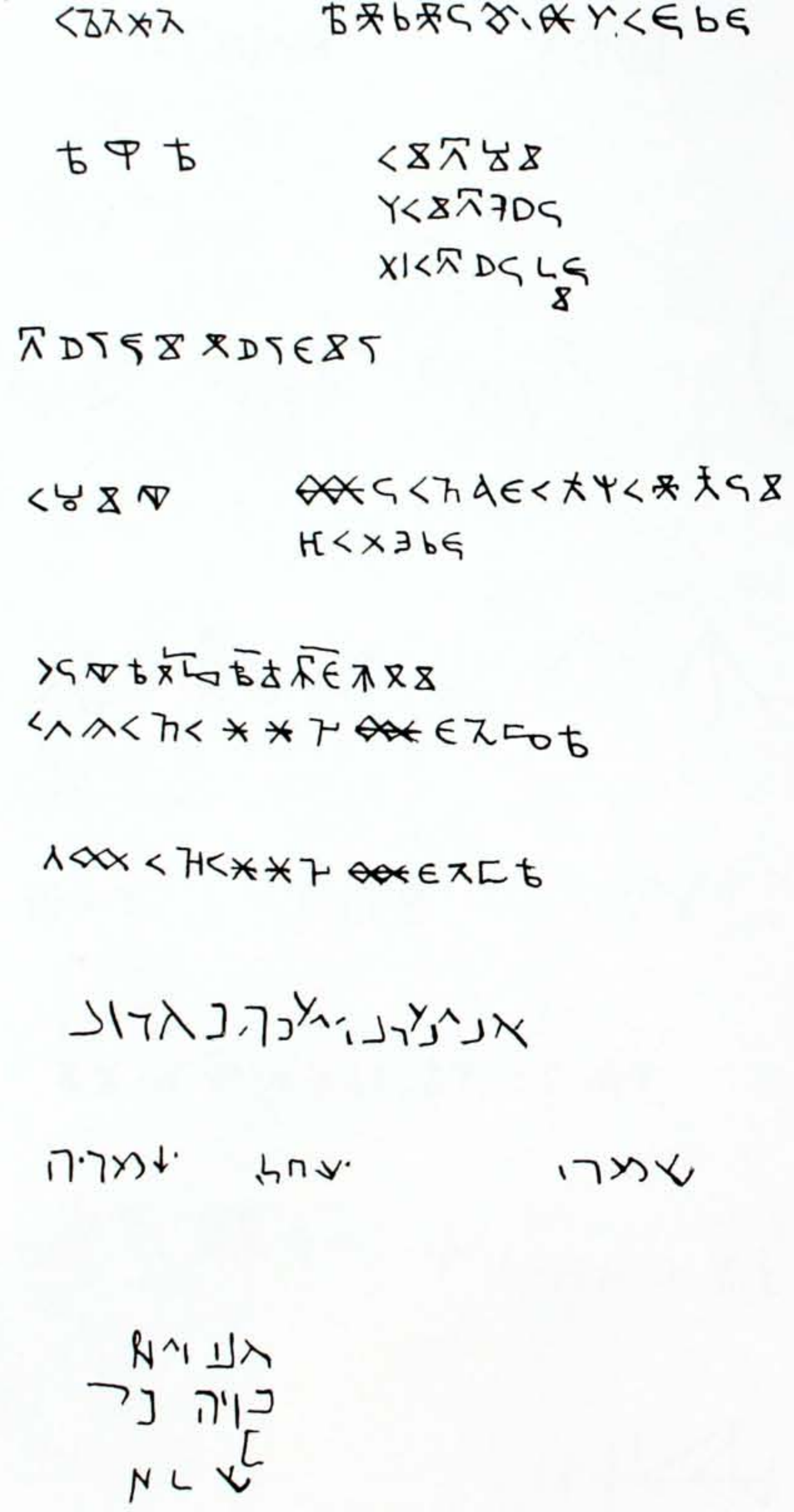

Георги Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медалионите с /IYI / и двоен кръст

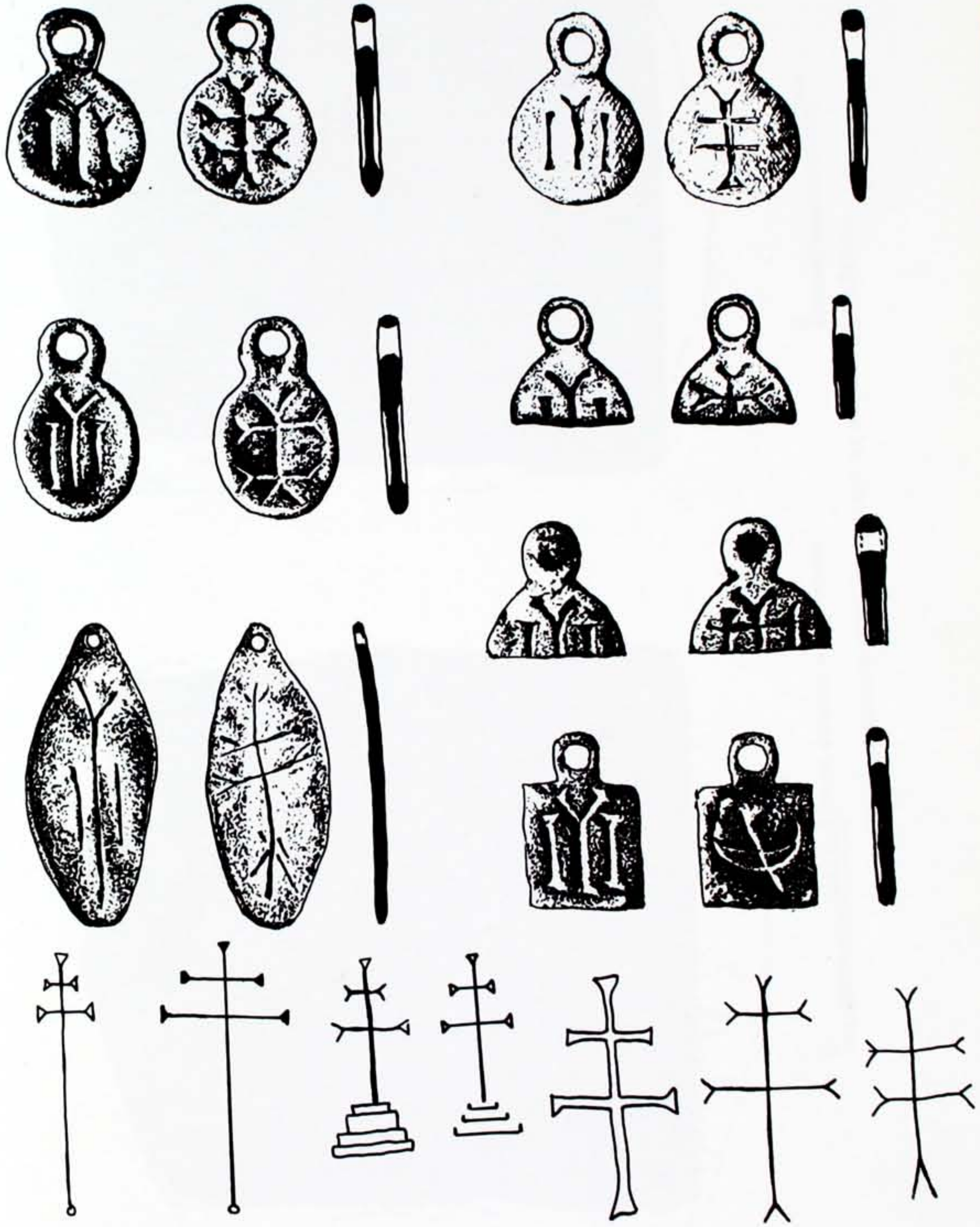

Тотю Тотев. Реминисценция на стихове от псалом 67 в гръцки заклинателен надпис от Преслав.

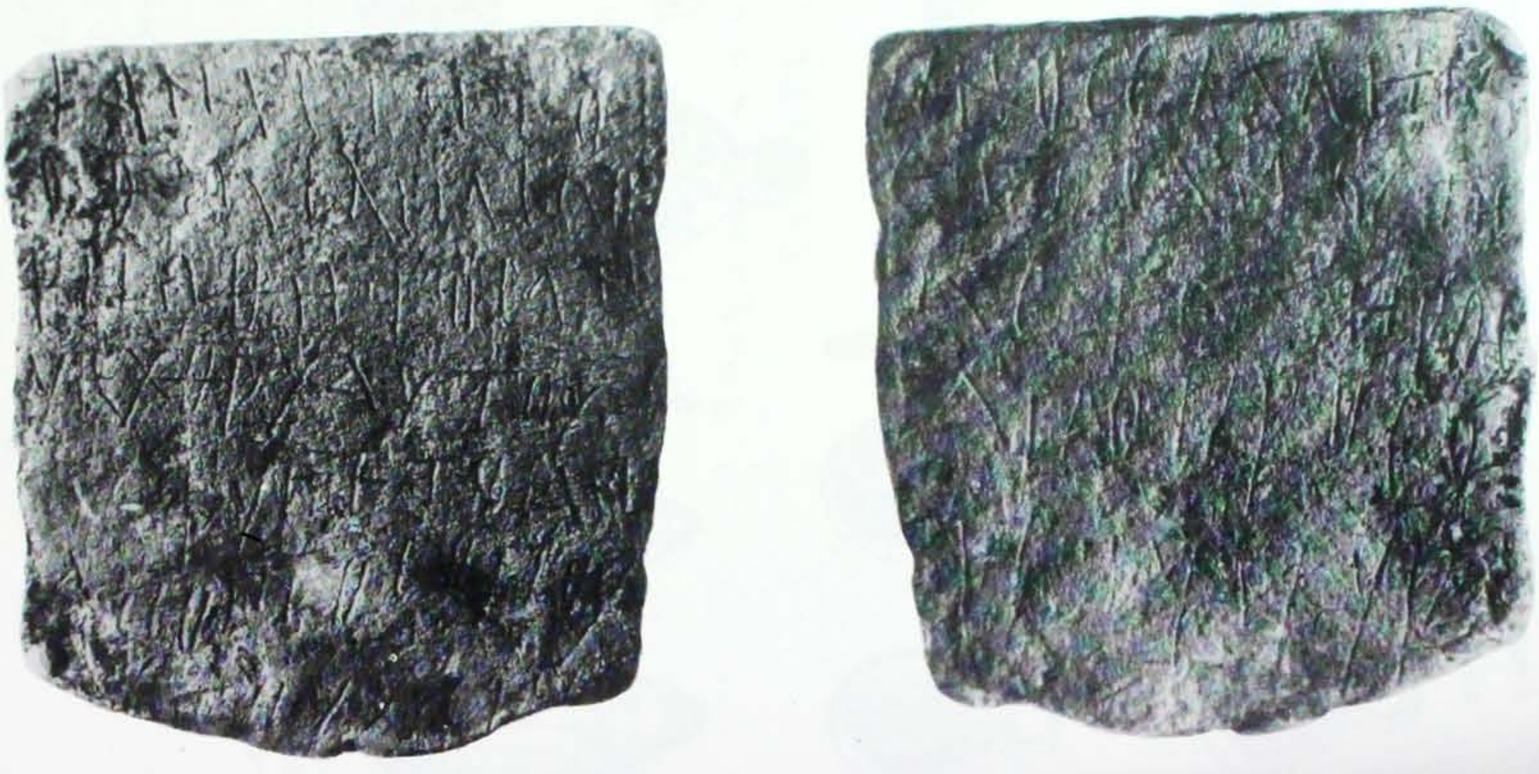

обр. 1

обр. 2.

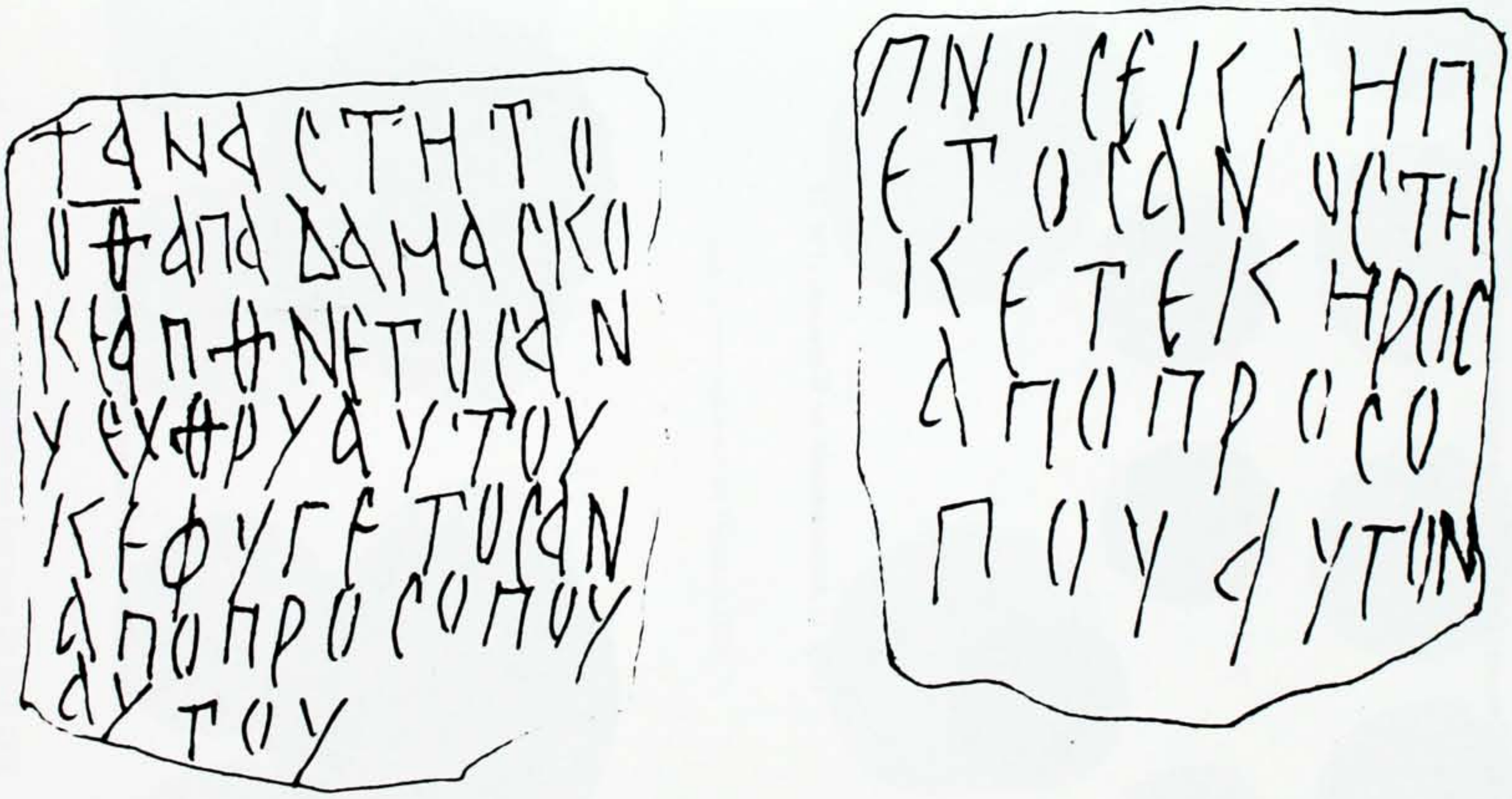
ΤΑΝΑCΤΗΤΟ
ΟΘΑΠΑΔΑΜΑCΚΟ
ΚΕΑΠΘΝΕΤΟCΑΝ
ΥΕΧΘΡΥΑΥΤΟΥ
ΚΕΦΥΓΕΤΟCΑΝ
ΑΠΟΠΡΟCΟΠΟΥ
ΑΥΤΟΥ
0
1см.
ΠΝΟCΕΙΚΛΗΠ
ΕΤΟCΑΝΟCΤΗ
ΚΕΤΕΚΗΡΟC
ΑΠΟΠΡΟCΟ
ΠΟΥΑΥΤΩΝ
0
1см.

Богдана Лилова. Съкровище от антониниани от с. Копринка, Казанлъшко.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

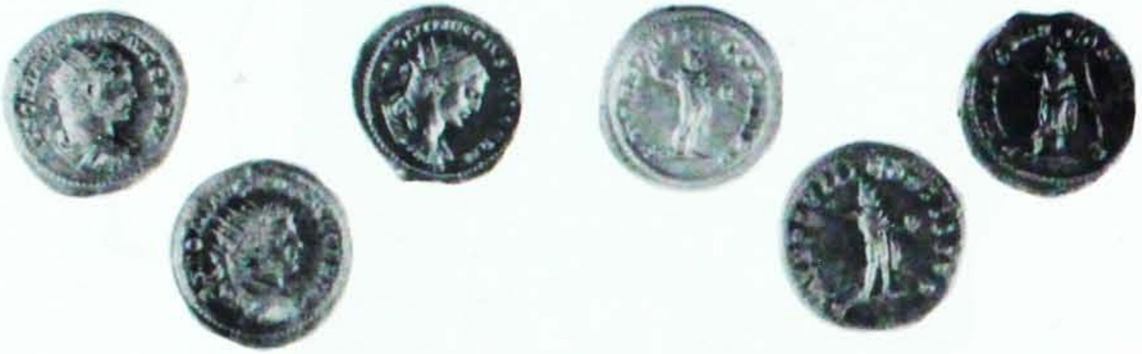

Обр. 1. Антониниани на Каракала /198-217/

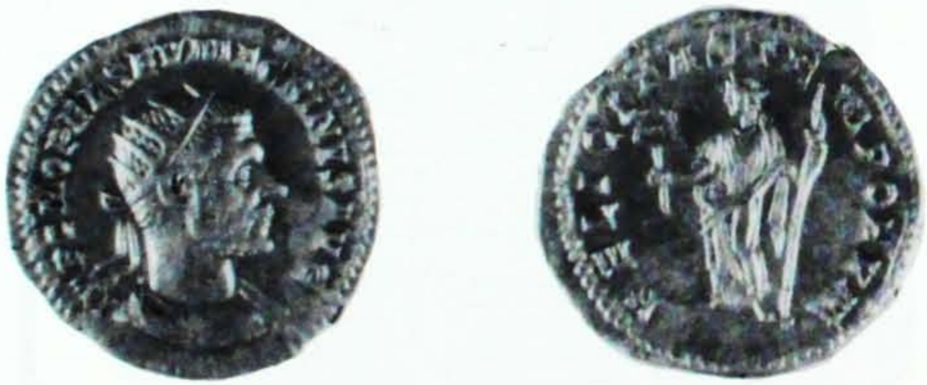

Обр. 2. Антониниан на Макрин /217-218/

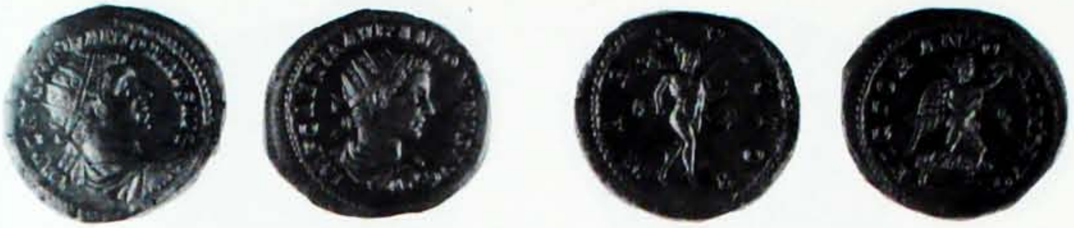

Обр. 3. Антониниани на Елагабал /218-222/

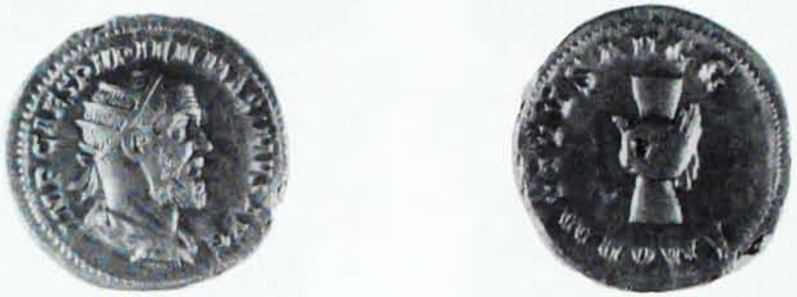

Обр. 4. Антониниан на Пупиен /238/

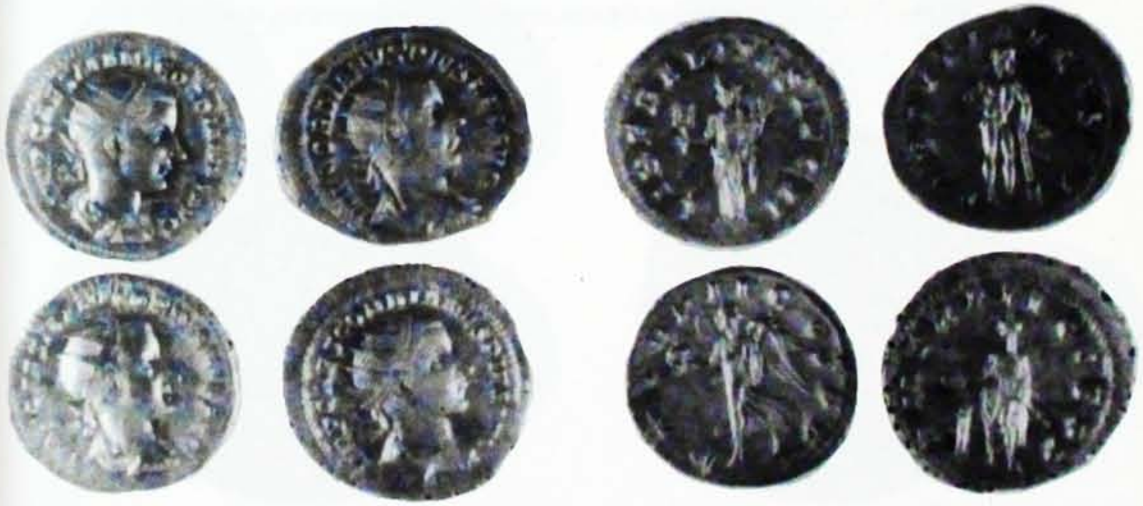

Обр. 5. Антониниани на Гордиан III /238-244/

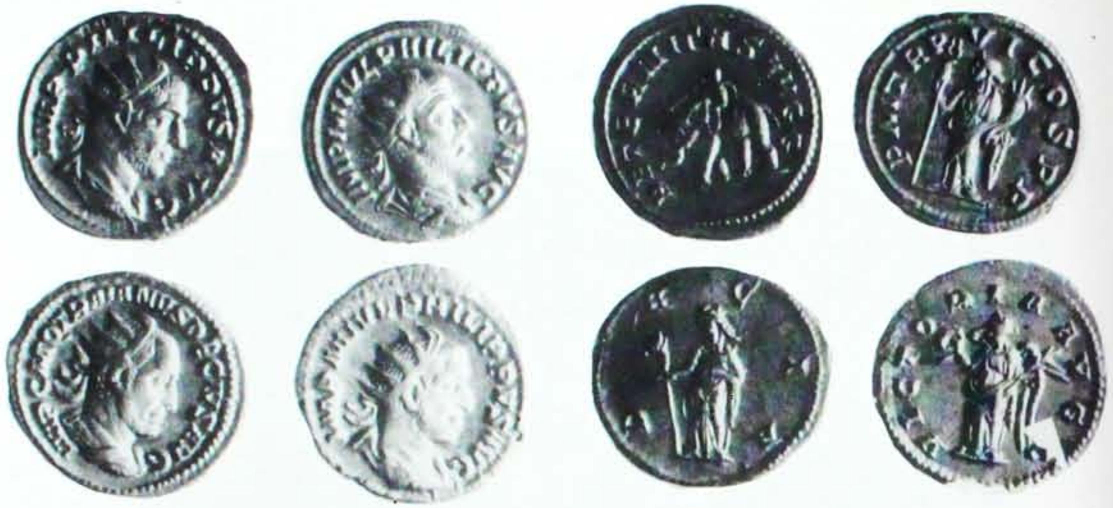

Обр. 6. Антониниани на Филип I /244-249/

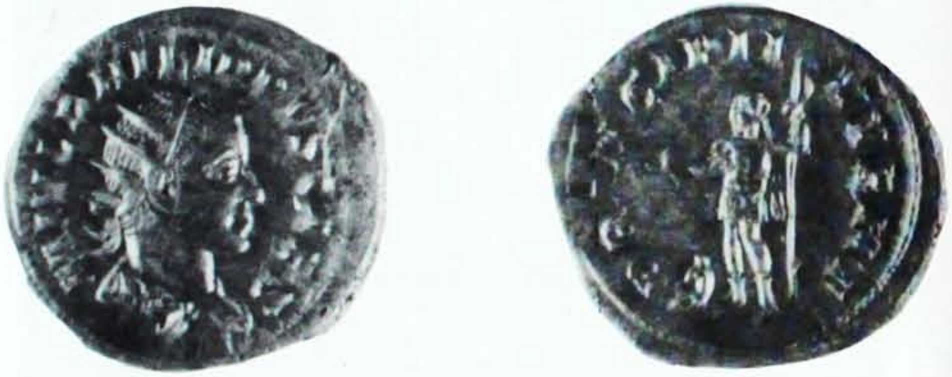

Обр. 7. Антониниани на Отацилия Севера /съпруга на Филип I/

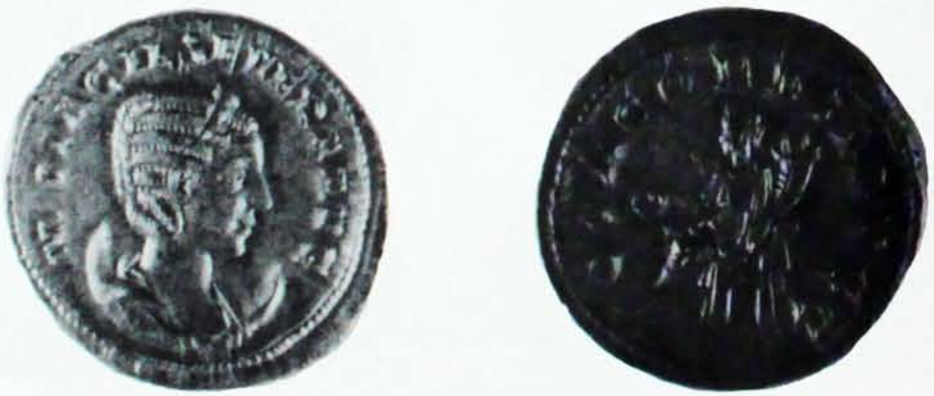

Обр. 8. Антониниани на Филип II /244-249/

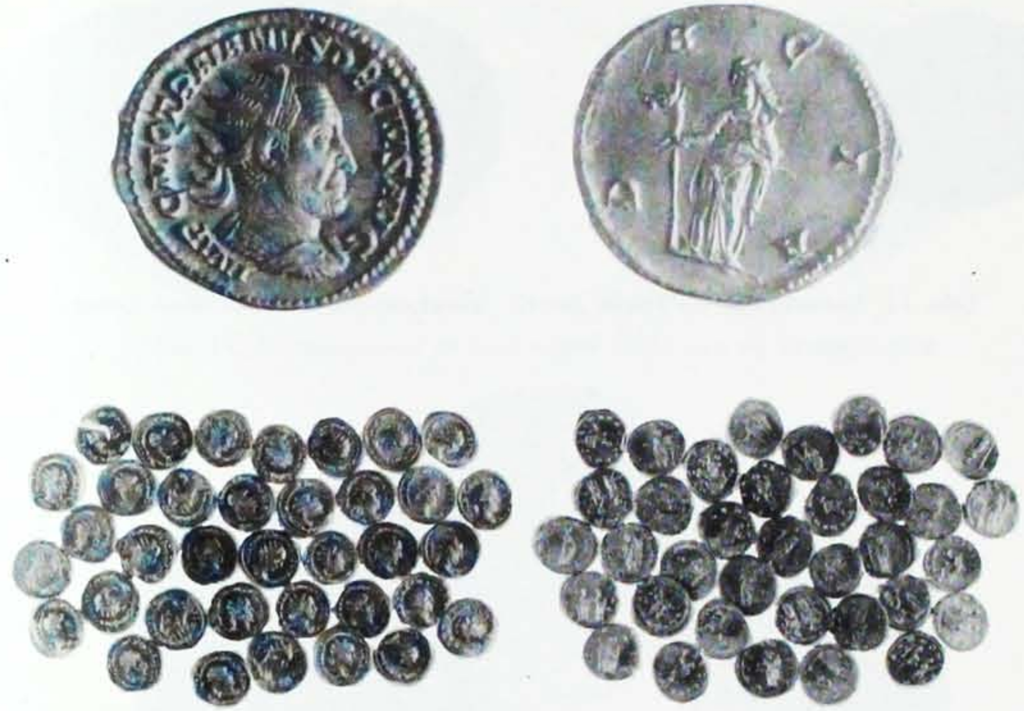

Обр. 9. Антониниани на Траян Деций /249-251/

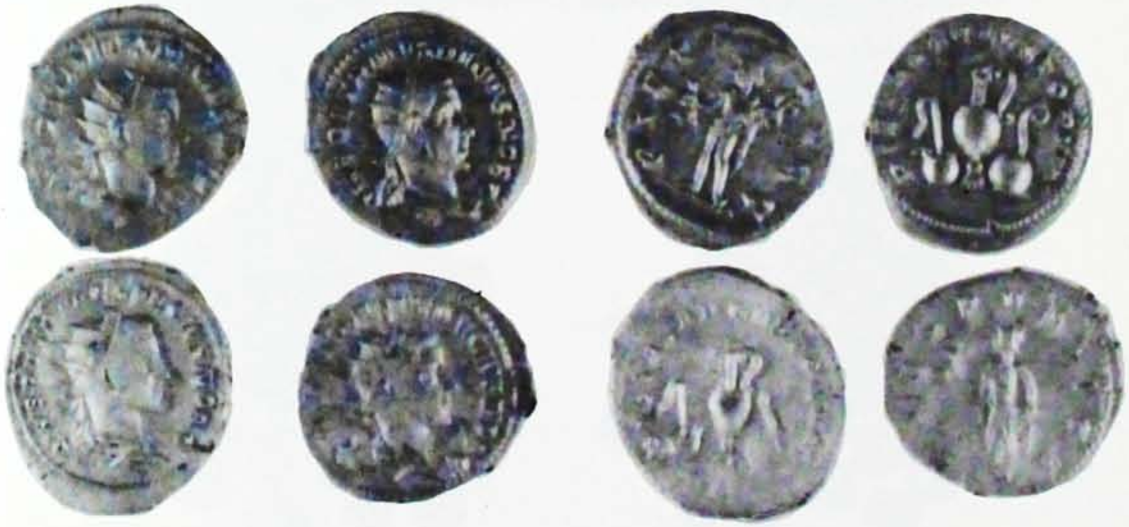

Обр. 10. Антониниани на Траян Деций - консекрация на Август

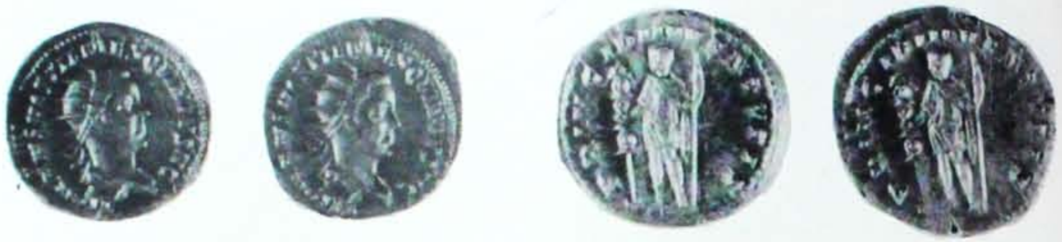

Обр. 11. Антониниан на Траян Деций - консекрация на Септимий Север

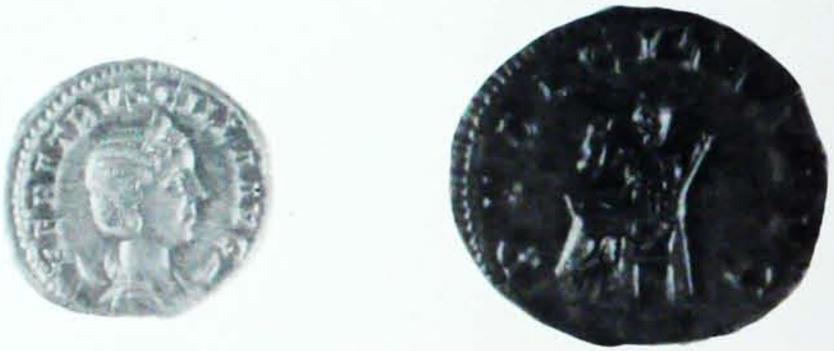

Обр. 12. Антониниани на Херения Етрусцила /съпруга на Траян Деций/

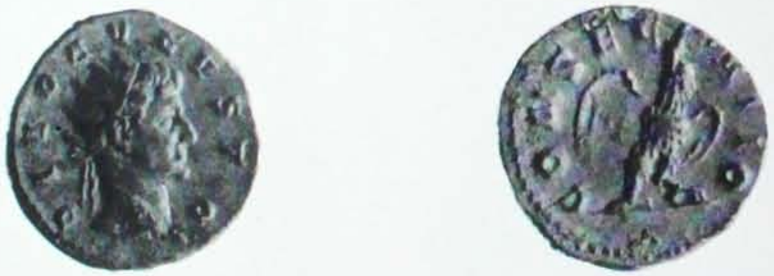

Обр. 13. Херений Етруск /251/, син на Траян Деций

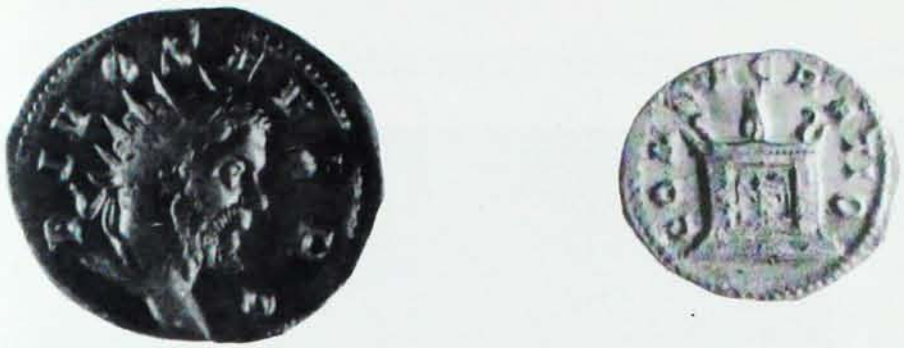

Обр. 14. Антониниани на Хостилиан /251/, син на Траян Деций

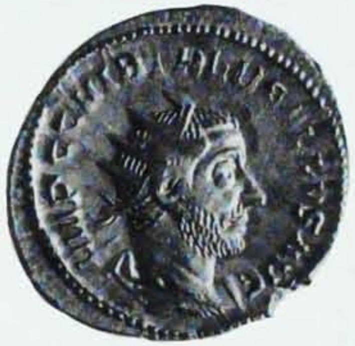

Обр. 15. Антониниани на Требониан Гал /251-253/

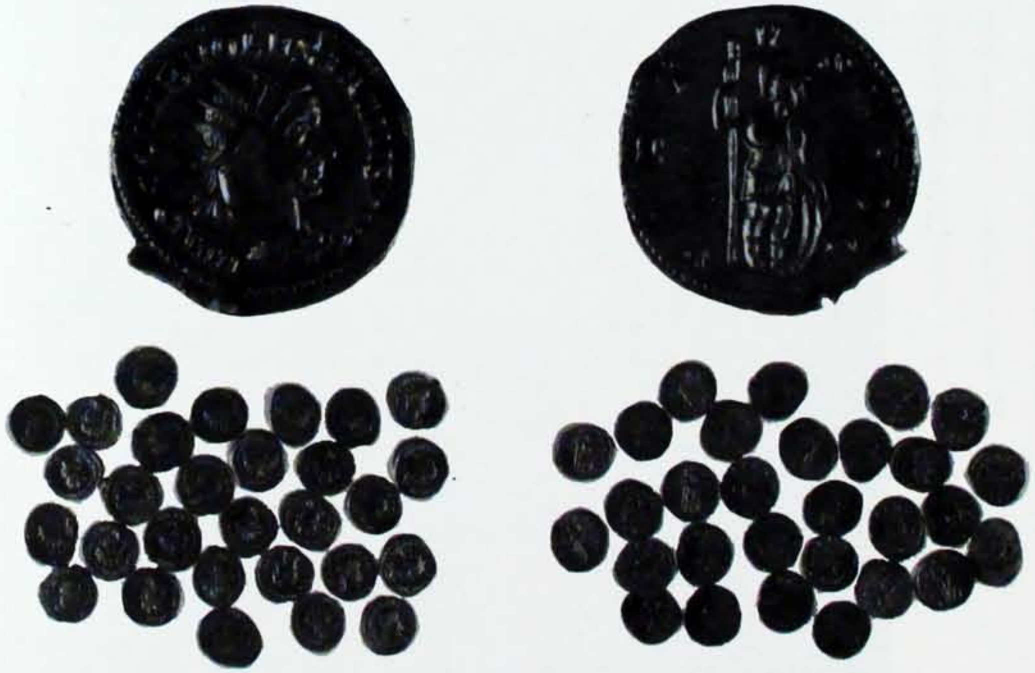

Обр. 16. Антониниани на Волузиан /син на Требониан Гал/

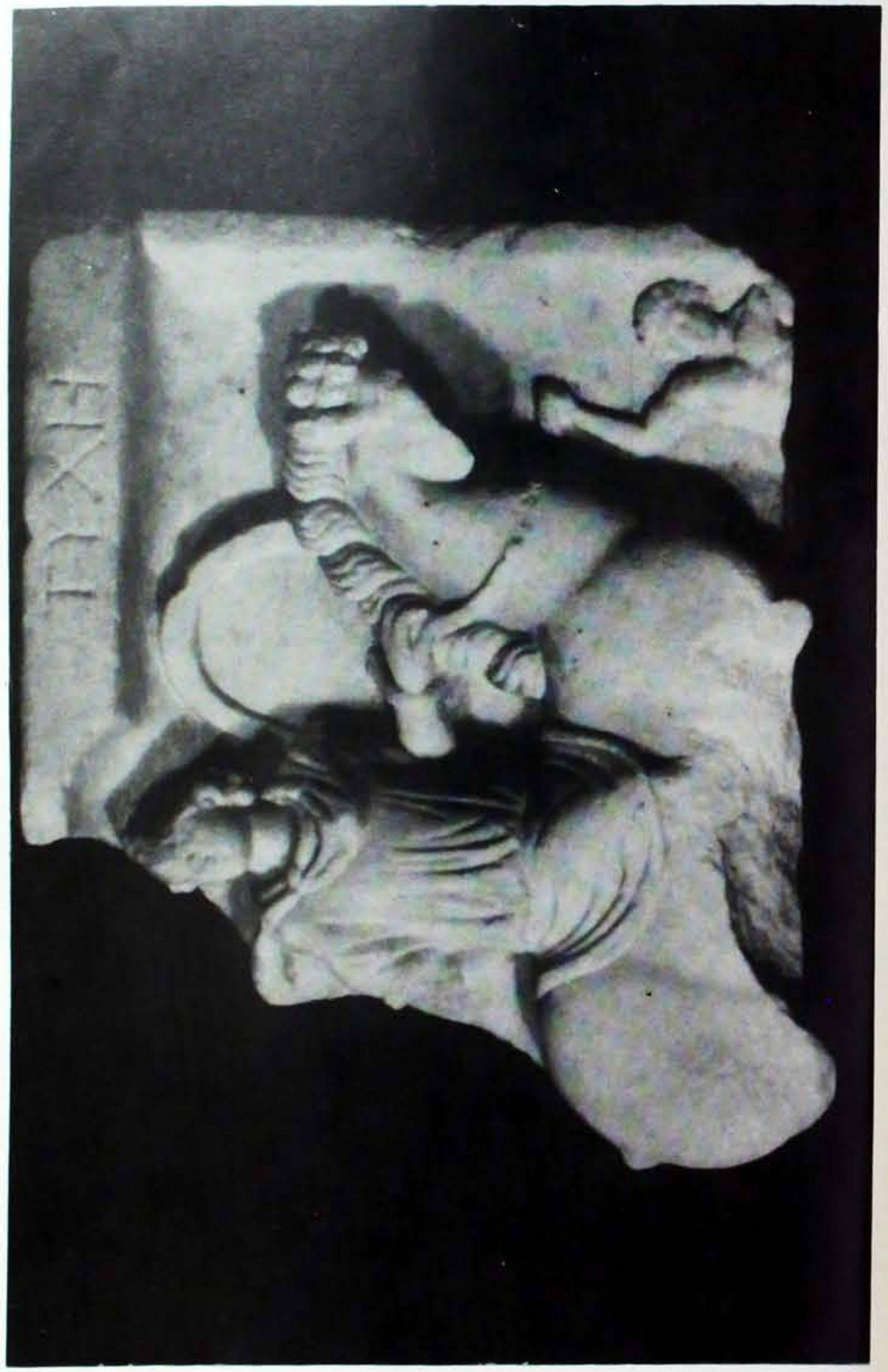

Обр. 1 Оброчен релеф от Горско Абланово

Надпис № 1 /Табл. I /

Съд № 2 е с височина 22,2 см, диаметър на най-широката част - 13 см, диаметър на гърловината - 5,8 см, диаметър на дъното, върху което е врязан надписът - 8,3 см. Надписът се състои от два рунически знака.

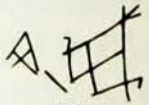

Според П. Иванов надписът гласи: ес болур = нека си спомнят /Иванов 1985:54/, а С. Я. Байчоров предлага следното четене: /э/ с /и/ш = /в/ памет; за спомен паметен /незабравим/, т.е. епитафия /Байчоров 1989:61, 102/. Врязаният върху дъното знак има много близки паралели с 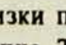 от надписа на божия раб Апътупи от манастира при с. Крепча, Търговищко: в надписа **показовъ кричаг** от Плиска и в някои надписи от манастира при с. Равна /Попконстантинов 1985:44/.

Надпис № 2 /Табл. I /

Съд № 3 е кана /с височина 21 см, диам. на широката част -14,4 см/ с крушевидно тяло, с характерна особеност - изпъкнал обръч на долния край на шията и високо столче. На дъното е врязан рунически надпис

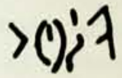

Според Ю. Немет надписът гласи: Б°йла /Буйла/Немет 1971:20/, а Ф. Алтхайм предлага следното четене: Къадгъу = печал. Напоследък С. Я. Байчоров направи опит за нов прочит и предлага четене, което се отличава от останалите: /А/гъ/о/йлу [= /а/гъы /о/йлу]. В превод “Имащ дарствена резба /гравюра/Байчоров 1989:105/.

Надпис № 3 /Табл. I /

Съд № 4 е със същата форма както и съд № 3. И тук върху дъното е надраскан надпис, който съвпада с надписа, врязан върху съд № 3.

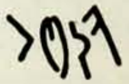

Според Байчоров /1989:105/ надписът гласи: /а/гъ [= /а/гъы ойлу] = имащ дарствена резба /гравюра/.

Надпис № 4 /Табл. I /

Съд № 5 по своята форма е много близък до кана № 3 и 4. Височината на съда е 21,3 см, диаметърът на най-широката му част е 12,3 см. Върху дъното са врязани два надписа с руническо писмо:

а. 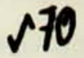

б. 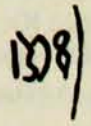

Според Ю. Немет надпис б. гласи: ʾнгиз эгиз = широк отвор /Немет 1971:21/. Веднага трябва да отбележим, че отворът на съда е тесен - диам. 5,7 см. Ф. Алтхайм в тази група знаци вижда: буд/у/н = народ /Алтхайм 1948:199/. В другата група знаци Немет чете следния текст: "лб'к и смята, че това е собствено печенежко име /Немет 1971:21/, а според Алтхайм /ᵉ/г /э/кэ = за егэ /Алтхайм 1948:200/. Тук също четенето и тълкуването на Байчоров се отличават /А/гъ/ы/н/ы/нч/э/с/ У/л/у/гъа = Дарствен /дарителен/ подарък. На Великия.

Надпис № 5 /Табл. I / 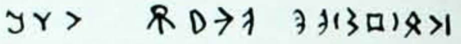

Съд № 6 е кана, много близка по форма и размери с предходните. Върху съда са врязани три групи знаци: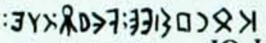 . Трите групи знаци се четат по разному от изследвачите на това съкровище. Ю. Немет предлага следното четене: дясна група - Севинюг б"че = княгиня Севинюг; лява група: агъы = дар /подарък, ценност/. Средната група остава без четене /Немет 1971:7/. Според Алтхайм дясната група от рунически знаци гласи: суб нощда къакъ = Wasser im Trunk ist Schade (eigentlich schlagen), средната група къойум = моя овца /Алтхайм 1948:200/. С. Я. Байчоров предлага: Собен дотолкова е славен. Дарствена резба. Резба /гравюра/.

Надпис № 6 /Табл. I /

Съд № 7 е кана с височина 23 см. Откроява се от останалите кани от това съкровище с богатата си украса, състояща се от разнородни мотиви, съобразени с разпределението и формата на украсяваните полета. Двете плоски страни на тялото са украсени с медальони. Рамката на медальона е оформена от листовиден орнамент и обрамчва от двете страни едни и същи сцени: орел с разперени криле носи мъжка, а според други - женска фигура, която му подава чаша с едната ръка, а в другата държи клонка.

Надпис № 7 /Табл. I /

Съд № 8 е поднос с дължина 17,7 см, ширина 8,7 см, тежи 337 г. Плоският съд е елипсовиден по форма, дъното - украсено с канелюри, а бордюрът - с гирлянди от растителни мотиви. При изработката на съда отвън, под цялата дръжка, полето на украсения бордюр е гладко. Там е гравиран рунически надпис, който се вижда и от обратната страна:

А.

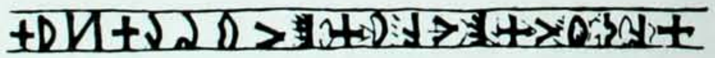

Б.

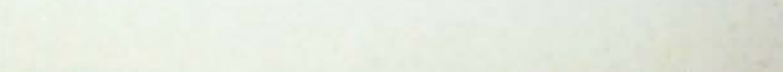

Надписът откъм лицевата страна на подноса съвпада с надпис А - от обратната страна, но по отношение на него има обратно направление /огледално четене/. Според Ю. Немет надписът гласи:

Бᵒйла Чабᵃн чэриз къаш = Десертно блюдо /поднос/ на Бойла Чабан /Немет 1971:23/, а Ф. Алтхайм чете:

Къадгъу къокъуны къу/у/рагъыной = Den Kummer vermindet die Zeit der Geselligkeit /Алтхайм 1948:291/. Неотдавна С. Я. Байчоров предложи ново четене и превод:

/А/гъ = /а/гъы /о/ йлу гъу /а/гъ/ы/н/о/гъушг/э/н /А/къ/а/й = Гравиралият тази ценност, имаща дарствена резба - Акай /Байчоров 1989:88, 115/.

Надпис № 8 /Табл. I /

Съд № 9 е тас с диаметър 14,5 см, дълбочина 3,4 см, 287 гр, има формата на сфероидна чаша с тока за окачване на колан. Украсата му е разположена в почти плоския център около равнораменен кръст с "разцъфнали" рамене, а в рамката около него и медальона има гръцки надпис, според някои изследвачи с литургически текст, а недалеч от токата - рунически надпис.

Според Хампел предложеното от Дитрих четене на гръцкия текст ЕФНΔАТОСАNАПАIСОNK ЕНС ТОПОN ХΛОНС КАФНСОN е погрешно. Той предлага: РΔЕНΔАТОС АNАПΛНСОN А(ФН)Е НС П(А)NТОN АМАРТНОN, обяснявайки отделни думи като гръцки /Хампел 1885:61, 63/, като в предложения от него текст на надписа не отбелязва надредните знаци. През 1888 г. Б. Кейл прави опит за дешифриране на надписа и предлага следното: ХР МЕТА ΥΔАТОС АN АПЕЛНСОN АЕНS ТО N(Е)ОN ПН АГНОN = Христос освети хората с вода, за да всели новия Свети Дух /Гошев 1940:140/. През 20-те години Сотириу в надредните знаци: ХР МЕТА /Гошев 1940:141/. С този надпис се занимава и видният български езиковед Ст. Младенов. Според него надписът гласи: ХР ΔЕА НΔАТОС АNАПАНСОN НNЕНС ТО СОN ПАНΔНОN = О, Христос! Успокой със светата вода твоя раб, за да го отклониш от греха". Някои фонетични несъответствия той отдава на българското влияние /Младенов 1934:88/.

Според Ив. Гошев всички упоменати четения са погрешни. След направения от него критичен анализ той предлага: ΔЕА ΥΔАТОС АNАПАΥСОN КЕ НСZОНN АНОNОN, но не дава превод /Гошев 1940:142/, а според Ст. Ваклинов надписът гласи: Δεα (δια) υδατος ανά παυσον κ(ύρι)ε είς ξωή αίωνι ἦν /Ваклинов 1977:149/.

Напоследък С. Я. Байчоров обяви този надпис за тюркоезичен: /э/с/а/ гъ/ыш/ ойуг /=ойугъ/. Дэдэ тушына п/о/лсын эс/и/ши /ю/ч/ю/н = Паметна дарствена резба /гравюра/. Нека бъде за спомен за рождението на Деде" /Байчоров 1989:117.

На руническия надпис, врязан върху същия съд, също се дават различни тълкувания от авторите, занимавали се с това съкровище. В надписа

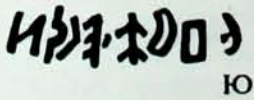

Ю. Немет вижда: Турукъ /Турум/ "чай"къ = Чашата на Турук / Турум/ за пиене /Немет 1971:30/, а според Алтхайм: нош"рт'къодᵘр = Пей по утро /сутрин/ /и/ прави това с усърдие /Алтхайм 1948:201/. Поредното четене принадлежи на Байчоров: Г/ю/м/ю/шч/а/ъ [= /а/гъы] ой/у/къ = От ювелира дарствена гравюра.

Надпис № 9 /Табл. I /

Съд № 10 е тас със същата форма, размери, украса и надписи, както тас № 9.

Надписите съвпадат с надписите върху тас 9 с тази разлика, че върху този тас има още един рунически надпис 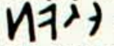 надраскан, а не гравиран. Според Ю. Немет вторият рунически надпис в превод гласи: Табакъ = чаша или тиган / Немет 1971:27/, а Алтхайм чете: ᵃнукъур = той е готов, а според Байчоров: /А/г [=/а/гъы] огъ/у/къ = дарствена гравюра.

Надпис № 10 /Табл. I /

Съд № 11 е чаша с форма на пресечен конус с височина 47 см, тежък 74 г, с двузнаков рунически надпис върху дъното:

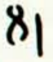

който според Ю. Немет гласи: Сʼнг = гърне /Немет 1971:27/, според Алтхайм : с/а/б илу с/у/б /Алтхайм 1948:200/. Едва ли е правдоподобно това четене, като се има предвид, че надписът не е врязан върху гърне или съд с подобна форма. Байчоров предполага, че авторът и на този надпис е предал: /э/с/а/гъ [=/а/гъы] = подарък за спомен.

Надпис № 11 /Табл. II /

Съд № 15 е малка чаша или патера с диаметър 9,5 см, дълбочина 1,8 см, дъното е украсено с релефен медальон, със стилизирано фантастично животно - хипокалип с лъвска глава, обрамчен с шнуровиден орнамент. Дръжката на съда също е украсена с растителен орнамент. От обратната страна е врязан петзнаков рунически надпис:

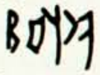

Според Ю. Немет гласи: б^{a}кър^{a}дж = малка чаша /Немет 1971:30/, а Алтхайм дава следното четене без превод: ^{2}ко/унг^{1}р^{2}б или ^{2}ко/унг^{1}р^{1}анг /Алтхайм 1948:200/. Байчоров чете: /а/гъ[/а/гъы] онг/у/ш/у/м = моя дарствена гравюра /Байчоров 1989:122/.

Надпис № 12 /Табл. II/

Съд № 16 е много близък по форма и размери със съд 15, отличава се само по нивото на изработката. Пак на обратната страна на дръжката има врязан рунически надпис:

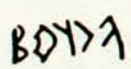

Надписът е разчетен и тълкуван от проучвателите както надписа върху съд 15.

Надпис № 13 /Табл. II /

Съд № 17 е ритон с дължина 27,8 см, диаметър на отвора 17 см, тежък 177 г, типичен за античната култура с тази разлика, че ритонът от съкровището е с ъглест ствол, съставен от две части. Под орнаментирания ръб на устието е гравиран рунически надпис:

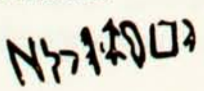

Надписът повтаря надписите, врязани върху тасчета 9, 10, чието съдържание и тълкуване вече е познато.

Надпис № 14 /Табл. II /

Съд № 21 - тас с диаметър 12 см, тежък 212 гр, много близък по формата с тас 20, но отличаващ се от него по някои детайли. Ред от стилизирани листа обикаля широкия бордюр отвън и отвътре. Отвътре дъното на таса е изпълнено от ажурна розета, чиито растителни симетрични мотиви очертават равнораменен кръст. Медальонът е обиколен от надпис с гръцки букви на тюркски език. Хампел свързва надписа с готския език, обяснявайки общото окончание - ГИ / със значение "страна", провинция/ в думите НТΖΙГН; ΔΗΓΕΤΟΙΓΗ /Хампел 1885:47/, а според В. Томсен надписът гласи: +ΒΟΥΛΑ ΖΟΑΠΑΝ ΤΕСΗ ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ ΤΑΓΡΟΓΗ ΗΤΖΙΓΗ ΤΑΙСΗ +: Зоапан Боила направи този тас, /този/ тас за пиене Зоапан Бутаил бе пригоден да го закачи", като смята надписа за български /Томсен 1922/, мнение споделено и от С. Е. Малов. Байчоров също прави опит за четене и превод: Боила /=Бойла/ Зопан теси дигетюги Ботаул, Зопан Тагрочи итзиги теси = Чашата на Бойла Зопана, направена от Ботаул, чаша за пиене за обкръжаващите Зопана /обкръжението на Зопан/, а според Ст. Ваклинов: Боила Зоапан направи този тас, Бутаул Зоапан го закачи за пиене" /Ваклинов, Ваклинова 1983:86/.

При датировката на надписа, гравиран върху този съд-чаша, сме улеснени не само от украсата на съда, но и от палеографските особености /убягнали от вниманието на досегашните изследвачи/ като цяло и в частност особеното начертание на Β̲ /във Β̲ΟΥΛΑ и Β̲ΟΥΤΑΟΛ/ с подчертана долна петлица, с чертица, от чиито краища се извиват надолу две клинчета. Β̲ с такова начертание /т. нар. подчертана Β̲/ е характерно за епиграфските и сфрагистични паметници от първата половина на IX в. до края на X в. /Бешевлиев 1979:Обр. 158/66; 164_{69}; 56_{6}, 59_{7}, 67_{14}, 71_{14}, 70_{14}, 133_{52}, 135_{53}, 141_{56} и др.; Попконстантинов 1987:123/.

Надпис № 15 /Табл. II /

Съд № 22 е с форма на потир или купа с размери - височина 6,5 см, диаметър на горната част 10 см, тегло 213 г. Под крачето на съда е гравиран надпис

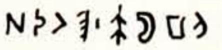

Надписът почти съвпада с надписите върху съдовете 9, 10 с изключение на знака , който в този надпис е с 4 коси чертици за разлика от другите, където е с 3. Напълно съвпада с надписа върху ритон 17. Четенето и преводът на този надпис, предложени от Ю. Немет, Ф. Алтхайм и Байчоров, се различават /виж по-подробно надп. № 8, 9, 13/.

Надпис № 16 /Табл. II /

Съд № 23 също е с форма на потир или купа с надпис на долната страна на крачето, който също почти напълно съвпада с надписите върху съдовете 9, 10, 22 и ритон 17. Разликата е само в предаването на знака 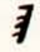 /с четири коси чертици/, а при другите - с 3 или 5. Четенето и преводът на надписа според тримата изследвачите Ю. Немет, Ф. Алтхайм, С. Байчоров не се отличават от четенето и превода върху съдовете 9, 10, 17, 22.

От външната страна на горната част на съда е врязан втори рунически надпис:

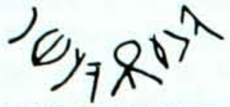

Десните четири знака от надписа са графически вариант на надписа върху съд № 6 /където Ф. Алтхайм чете къойум = моята овца, а тук: кюнгиндин = от роба - 1948: 200; Немет 1971:35/. Според Байчоров надписът гласи: /а/гъ [=/а/гъы] ой/у/ш/а/гъ/ы/нгл/а/н = Бъди ценен като дарствена гравюра".

Палеографските особености на надписите с руническо писмо от съкровището от с. Над-сент-Миклош показват близостта им с редица надписи и знаци рунически/ от средновековна България /Дончева-Петкова 1980:140-180; Бешевлиев 1985; Попконстантинов 1985; Кизласов 1986; Макарова, Плетнева 1984/.

В свое изследване, посветено на древнотюркската руническа писменост в Източна Европа, И. Кизласов /1986:258/ отбелязва: "съпоставяйки руническите надписи от Над-сент-Миклош /той ги нарича тиски, т.е. от басейна на Тиса - бележката моя/ с доно-кубанската писменост, разполагаме с 43 форми на рунически знаци. От 23 надеждно определени и обособени руни от съкровището могат да бъдат сравнени с донско-кубанските /Щербак 1871; Байчоров 1983/ едва 13 знака, а 10 /с изключение на + , който е разделителен знак/ нямат паралели. Но сред тези 13 сходството не е абсолютно, което от своя страна навежда на мисълта, че видоизменението на някои от знаците е настъпило под въздействието на местни писмени или племенни традиции и системи, видно и от отделните и в съчетание рунически знаци и надписи от средновековна България. Това от своя страна показва генетическите връзки на съкровището и авторите на надписите върху съдовете от Над-сент-Миклош с прабългарските традиции /Димитров 1948; Мавродинов 1943; Ваклинов 1977; Грабар 1968/.

Друга група образуват многобройните рунни знаци, едни от които са врязани поединично по камъни, колони, глинени и други предмети /бронзови амулети, златни пръстени, покривни керемиди/, а други, в комбинации от три и повече знака, образуват цели надписи.

Според някои автори графичната, а при някои и фонетичната /?/ близост с Орхоно-енисейските, донско-кубанските рунически надписи показва, че прабългарските знаци като цяло не са били създадени в Дунавска България, а са били донесени от своята прародина. Напоследък И. Кизласов с основание изказа съмнение /противно на традиционното/ за еднаквостта и близостта между прабългарските руни и донско-кубанските, като обръща внимание на това, че много от характерните руни въобще нямат аналогии. Но и той отива в другата крайност, отбелязвайки: "нито единичните тамги, нито техните съчетания се явяват рунически текстове" /Кизласов 1989:259/. Новооткритите, а и известните досега, рунически надписи опровергават подобно твърдение, въпреки че все още липсват убедителни четения на много от тези паметници.

Надпис № 17 /Табл. II /

Надписът е с рунически знаци, врязан върху петте страни на каменен блок от рушевините на малка църква в Шудиково /Югославия/, разположена на десния бряг на р. Лин, в подножието на планината Тифрана /Пудич 1965:180/.

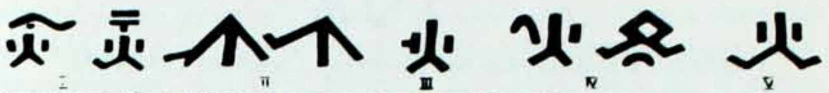

Знаците имат много близки паралели с руническите знаци от редица старобългарски селища, крепости и манастири /Дончева 1980:140-180; Бешевлиев 1985; Москов 1983/.

Надпис № 18 /Табл. II /

Рунически надпис, врязан върху надгробна плоча, открита при с. Аспарухово /Кърки жаба/, Михайловградско. Плочата се намира в Археологическия музей в София.

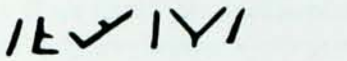

Надписът е публикуван без коментар /Мавродинов 1943:83/.

Надпис № 19 /Табл. II /

Върху каменен блок /с размери 50 х 30 см/, открит по време на археологически проучвания на крайбрежния окоп до гр. Варна /между с. Бяла и Обзор/, са врязани един след друг пет знака. Надписът се намира в Археологическия музей във Варна /Шкорпил 1927:13/.

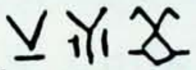

Според М. Москов средният знак ıYı е идеограма на бог Тангра /Тенгри/, предпочитан знак поради същността си на магически култов знак /Москов 1987:20; Бешевлиев 1985:21/. Е. Трираски предполага, че в съчетанието от руническите знаци, врязани върху блока от с. Бяла, може да се прочете

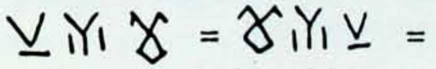

т.е. монограм на християнския бог, thiyios = théos, а според Б. Симеонов = ЕБ или ШУН или ЕБ или АШБН = Домът на рода Шун (Симеонов 1986:116).

Съпоставяйки новооткритите знаци със знаците от Плиска, братята Херменгилд и Карел Шкорпил отбелязват: "Сходността на беленските и варненските знаци с абобските /плисковските/ показва, че те са старобългарски /Шкорпил 1927:13; Фехер 1925:393/.

Нито един от авторите, занимавали се с този паметник, не отбелязват при знака ȣ двете чертици, които излизат от десния и левия връх на ромба. Знакът по всяка вероятност е лигатурно съчетание между ϒ и ◊ или ▢ . По своята графика той много напомня гр. ȣ . За Y по-подробно: Bibliotheque archéologique et historique t. XLI. La doctrine gnostique de la Lettre "WÂW" d'apres une Lamlle araméenne inédite par A. Dupont-Sommer. Paris, 1946, 1-114.

Надпис № 20 /Табл. II /

Върху глинен съд, открит в старобългарското укрепление при с. Попина, Силистренско, са открити рунически знаци. Намира се в Археологически музей в София. Датировка IX век.

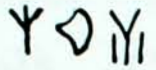

Надписът е публикуван без коментар /Дончева 1980:163/.

Надпис № 21 /Табл. II /

Надписът е врязан върху строителен блок /височина 50 см, ширина 80 см/ от западната крепостна стена на първата столица Плиска.

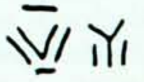

Надписът се намира в археологическия музей в Плиска. Датировка IX-X век /Дончева 1980:163/

Надпис № 22 /Табл. II /

Върху бронзова седемлистна розета /с диаметър 3,8 см/, открита в насипа над южния басейн на голямата цистерна в дворцовия квартал на Плиска в пласт от втората половина на IX в. /Ваклинов 1978:246; Бешевлиев 1981:75; Триарски 1980:9/. Намира се в Националния исторически музей - София.

Розетата е масивна плочка, изпъкнала в средата, с гравиран на лицевата страна знак IYI , често срещан върху предмети, скали, пещери, строителни материали и др. На всеки лъч - лист от обратната страна са гравирани по два знака от руноподобен надпис:

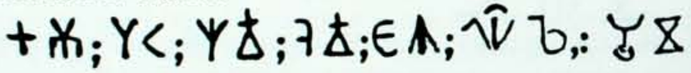

Във връзка с разчитането на този надпис първооткривателят отбелязва с основание, че опитите не дават резултат. През последните години отново бяха направени опити за разкриване на тайната на този интересен паметник. Според Ед. Триарски знаците са разпределени така:

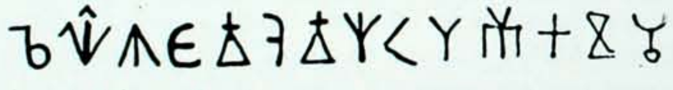

i ou? is x? e r e ph n y p d o h

- hod°p°yn phere x? isou? i - hod°p°n phere X risto isoui

hod°p°yn или hodop°in вероятно е от гр. οδοποιέν / οδοποιεῖν /Триарски 1980:2/.

Е. Сачев също прави опит за четене, като за основа използува чувашкия език: ку: О/ртма/х ă/uă/р ćć, u/ă/т к/ар/т ув = Gu O (rtma)x a(ia)r ćć j(a)d k(ar)d uw, което в превод гласи: Тази амуниция за ездитен кон да се знае /като предупреждение/ носи печатните знаци на дома /Сачев 1977:81/.

Според В. Бешевлиев с по-голяма вероятност може да се установи употребата на тези знаци като магически. На лицевата страна на тази розета-амулет IYI означава небето или небосклона, а на обратната страна със знаците върху всеки лъч са отбелязани най-вероятно известните седем главни звезди: Слънце, Луна, Марс, Меркурий, Юпитер, Венера и Сатурн, които са играели важна роля в представите и на прабългарите подобно на традицията у източните народи. В. Бешевлиев предполага, че амулетът с кукичка на обратната страна, в която се вдявал конец или връв, е използван за предсказване на бъдещето - знакът или денят, на който се спирало въртенето, показвал дали това, което ще се предприеме в посочения ден, ще бъде успешно, или не /Бешевлиев 1981:23/. Много е вероятно чрез самата форма на бронзовата розетка-амулет да е представен и божественият символ, символът на "WÅW" на Исус Христос /Матея 2:1 - де е родилият се Цар Иудейски? Защото видяхме звездата му на изток" /т.е. пътеводната за мъдреците "мистериозна" звезда. Исус Христос е този, който държи вдясно от себе си седем звезди /Откровение 1:16/, "На ангела на Ефеската църква напиши: тъй казва Оня, който държи седемтях звезди в десницата Си..." /Откровение 2:1/; И на ангела на сардикийската църква напиши: тъй казва Оня, който има седемтях духове Божии и седемтях звезди /Откровение 3:1/. Вероятно надписът започва от този лъч на розетата, върху който е отбелязан знакът + /освен ако не е рунически знак/, както е при повечето надписи и документи /Бешевлиев 1985:89; Pognon 1907/.

Надпис № 22ᵃ /Табл. II /

Надписът е врязан върху камък /с размери 30 х 14 см/ от сградата на старобългарския манастир при с. Равна, Провадийско /Попконстантинов 1988:492/. Надписът се намира в Градския музей - Провадия.

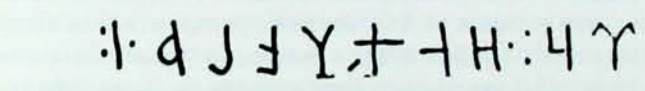

По своята графика почти всички знаци /с височина, варираща между 1-2 см/ имат аналогии с руническите знаци, открити у нас, и с известните Орхоно-енисейски надписи /Васильев 1983:79; Айдаров 1971:38/, с изключение на знак 10, който е като кирилско или гр. А. Датировка - края на IX началото на X в.

Надпис № 23 /Табл. II /

Врязан е върху покривна керемида /с размери 10 х 8 см/ от сграда на манастира при с. Равна, Провадийско. Намира се в Градския музей в Провадия. Надписът е едноредов, врязан след изпичането /височина на буквите 5-6 мм/.

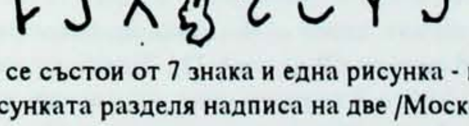

Надписът се състои от 7 знака и една рисунка - глава на мъж със заешки уши върху нея. Рисунката разделя надписа на две /Москов 1983:37, Попконстантинов 1984:67/. Според М. Москов надписът има сакрално-хвалебствено смислово съдържание: Bilgä cabiḫ (čaviḫ)

- Билге /рисунка/ чабънг = в превод: Слава тебе, мъдри или Мъдри /лицето на рисунката/, твоята слава. По палеографските си особености и смислово надписът от Равна държи връзка с Орхоно-енисейските надписи. Руническият надпис от Равна може да бъде отнесен в периода втората половина на IX - първата половина на X в.

Надпис № 24 /Табл. II /

Надписът е врязан върху амфора, открита при археологически проучвания на старобългарско селище при с. Дуранкулак, Добричко /Североизточна България/ в насип от X век. Съхранява се в Историческия музей в гр. Добрич.

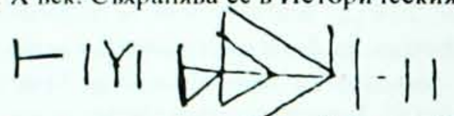

Височината на знаците варира между 3-4 см. Интерес представлява начертанието на твърде усложнената графика на знака вдясно от ıYı .

РУНОПОДОБНИ НАДПИСИ

А. СТАРОБЪЛГАРСКИ МАНАСТИР ПРИ МУРФАТЛАР /Басараб/ - Румъния

Скалният манастир се намира на 15 км западно от Констанца, открит през 1957 г. По стените на шестте църкви и помещения /всички от X век/ са врязани близо 60 руноподобни надписа, около 30 кирилски, глаголически - 2 и два на гръцки, около 1000 рисунки и знаци. По-голямата част от руноподобните надписи са врязани по стените и стълбовете на църквите B1, B4, гробница C1, надгробните параклиси E3,5. Значителна част от тях са изпълнени с особено писмо, което в основната си част, от палеографска гледна точка, не намира аналогии с нито един алфавит от тюркоезичните народи от т.нар. доно-кубански ареал и с руническите надписи и знаци от българския предхристиянски период, т.е. преди средата на IX в., което от своя страна показва, че трудно бихме могли да открием фонетични съответствия между българските и доно-кубанските, орхоно-енисейските рунически надписи и знаци. От всичко 54 форми на букви в сравнение с доно-кубанските и орхоно-енисейските алфавити палеографска близост имат само 16, а това число съставлява едва половината от познатите нам руни от Източна Европа /Кизласов 1989:259/.

Надписи в църква B1.

Надпис № 25 /Табл. III / е врязан вляво над входа към наоса на църква B1, състои се от 16 знака /дължина 20 см, височина на буквите между 1-2 см/:

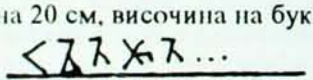

/Бешевлиев 1976 : 18/. Във факсимилето на Бешевлиев /Табл. I по негово издание/, вместо знак надредният знак Є /знак 8/, погрешно е предаден знак - Ь ; вместо -Ⲧ е отбелязано / ㄱ - знак 12/. Този надпис е убягнал от вниманието на Ед. Триарски, който в няколко свои публикации прави опит да дешифрира някои от руноподобните надписи от този манастир.

Надпис № 26 /Табл. III / е врязан върху южната стена на църквата, на височина около 1,60 м от подовото ниво. Надписът се състои от 12 знака с

дължина 20 см, височината на буквите е между 1 и 2 см:

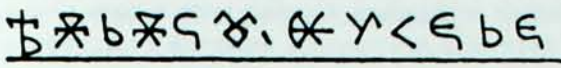

Според факсимилето на В. Билчуреску след втория знак /отдясно наляво/ е отбелязан още един - Ь. Трудно е да настояваме , че има следи от някакъв знак, но е видно, че разстоянието между втория знак - Ь и третия -Є , е малко по-голямо. Ед. Триарски в своята статия "Nieznany alfabet" прави опит да разчете този надпис по факсимиле, което се отличава от оригиналния текст, където ясно се вижда на мястото на 11-я знак - Ӿ , а не ✱. Към тези наши наблюдения ще добавим още, че хоризонталната чертица и в знак 9 и 11 /които са еднакви по графика, вероятно и по фонетична стойност/ завършва в краищата с къси клинчета; а на знак № 1 - Є долната дъга е извита надолу /Триарски 1980:6/. Такова е начертанието на Є в името - NЕРΛДЬ /в църква B4/, което от своя страна дава основание да изкажем съмнение относно фонетичната стойност на Є=X /според Триарски/, освен ако авторът на името NЕРΛДЬ да се е повлиял от руническия знак -Є .

На около 5-6 см над този руноподобен надпис е врязан старобългарски кирилски надпис -ΔΛѪЬNЫЄСМЬ.Макар и повреден, неправилно е отнесен от Е. Триарски към старогерманските рунически епиграфски паметници /Триарски 1980:8/. Изписването на двата надписа един под друг /на разстояние 5-6 см/ дава основание да изкажем предположението, че вероятно се касае за двуезичен надпис - единият повтаря по съдържание другия?

Според Триарски руноподобният надпис гласи: Ѣ✱Ь✱ϚᏰӾ = Y<ЄЪЄ xipnymosl?kip?e = Xip°nymos L°kipe?, като изказва предположението, че Lokipe или Lokike е локално култово име? Несъответствието на двата знака /графично и фонетично/ със знаците в самия надпис /а не във факсимилето/ ни дава основание да се усъмним в предложеното от Е. Триарски четене. Датировката на надписа е краят на IX - първа половина на X в.

Надпис № 27 /Табл. III / е тризнаков, врязан върху стената на църква B1. Дължината на надписа е 8 см, височината на буквите - 2 см.

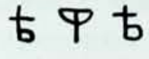

Два от знаците съответстват по своето начертание на ятовия знак – Ѣ и са непознати както в орхоно-енисейските, таласките и други надписи с рунически знаци, с изключение на надписа върху розетата от Плиска. Вероятно както в плисковската розета, така и тук е използван кирилският знак - Ѣ, чийто произход все още не е изяснен окончателно. Средният знак наподобява по своята графика пси Ψ със затворена горна част.

Надпис № 28 /Табл. III / е триредов, с дължина 9 см, височина 6 см, а височината на буквите варира между 1,5 - 2,5 см. Врязан е върху стената на северната страница на входа на църква B4:

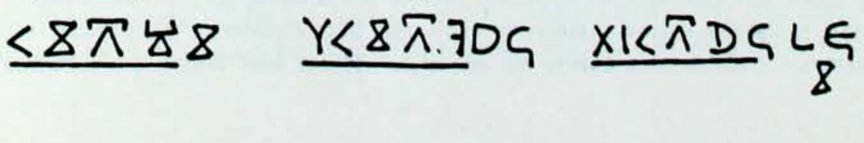

Триарски вижда тук три отделни надписа:

Ред 1: Oh'hon = Ohathon = Agathon. Според него в този ред е отбелязано името Агатон - един от петимата Агатоновци, известни от житийната литература /Триарски 1980:5/.

В ред 2 чете името на друг светец: Garhhony = Garthony = Chariton + 350 г.

В третия ред чете: Xagathnid = Xagath^{o}nid = Agathonik от III век. Първият знак отдясно наляво - 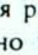, както вече отбелязахме, е със същото начертание, познато и в надписа с името NЕРАДЬ. Под надписа са врязани един под друг два равнораменни кръста с размери 4 х 4 см, 5 х 5 см. Датировка на надписа - Х век.

Надпис № 29 /**Табл.** III / е еднореден, единадесетзнаков, с дължина 27 см, височина на буквите 2-3 см, врязан върху южната стена на наоса на църква В4. Във факсимилето на В. Бешевлиев и Е. Триарски седмият знак отдясно наляво е предаден неточно като 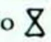. Не са отбелязани двете къси чертици, спускащи се надолу, които вероятно имат връзка с фонетичните особености на този знак. Надписът има следния вид:

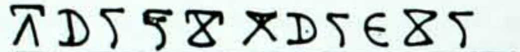

Според Е. Триарски в надписа е отбелязано: G^{e}org Ar^{e}op^{a}gath.

Надпис № 30 /**Табл.** III / е еднореден, състои се от 17 знака, врязан върху северната стена на наоса на църква В4. Във факсимилето на В. Бешевлиев при изписването на знак 15 /отдясно наляво/ вместо неправилно е отбелязан знакът - . В този надпис има знаци, които от палеографска гледна точка са непознати за много от руническите орхоно-енисейски, таласки и други епиграфски паметници: 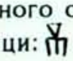. Според Е. Триарски надписът гласи:

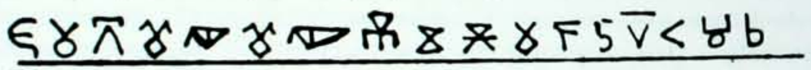

= Йоан Ефески епископ.

Надписът е в хронологическите граници на Х век.

Надпис № 31 /**Табл.** III / е еднореден, четиризнаков, с дължина 3 см, височината на буквите варира между 1-1,5 см. Врязан е над главата на светец, изобразен върху южната стена на църква В4

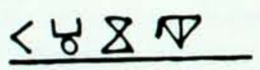

Според Е. Триарски надписът гласи: Phohn = Phoh^{a}n = Pohan Pagan /Триарски 1980:6/. Фигурата на светеца се отличава от изображенията на останалите светци най-вече по предаване на нимба и дрехата, която е представена така, както се изобразява козината на някои животни, нарисувани по стените на църквите от Мурфатлар и редица други паметници от Плиска, Преслав, Равна. Тази подробност при предаването на дрехата е от съществено значение, тъй като единствено Йоан Кръстител /Предтеча/ винаги е представян с дреха от камилска кожа, препасана през кръста с ремък. И тук авторът е останал верен на традицията, спазвана в християнското изкуство. Над главата с рунически знаци най-вероятно е отбелязано името на светеца - Йоан или Иван, а не Pohan = Pagan.

Надпис № 32 /**Табл.**III/ е двуредов надпис, /с дължина 16 см, височината на буквите варира между 8 мм и 2,5 см/, врязан върху южната стена на църква В4 /над входа на гробницата/:

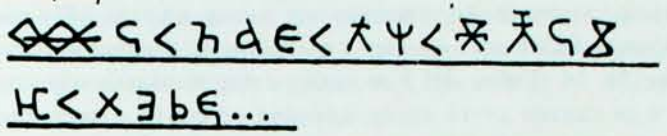

Според Е. Триарски надписът е еднореден, видно и от неговото факсимиле, което съдържа погрешно предадени буквени знаци, които не съответстват на същинското състояние на надписа. На място ясно се виждат очертанията на р. 1 отдясно наляво третият знак е 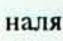, а не /долната част на знака е с формата на латинско Л, а не дъговидна; вертикалната хаста е пресечено от две къси чертици; четвъртият знак е А, а не вертикален; единадесетият е еров знак Ь или 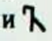 незатворена петлица.

Вторият ред се състои от седем знака, липсва във факсимилето на Триарски. Според него първият ред от надписа гласи: Ogepp^{o}s (Agepp^{e}ps) D^{u}n^{a}ri ing^{u}mnos, третата част от надписа е свързана с административна функция в църквата: игумен. Името може да звучи Ogeppos или Ageppes. Втората дума Триарски я свързва^{с} името на р. Дунав. Изводът му е, че лицето, упоменато в надписа, е игумен и църковните му функции обхващат района на Долния Дунав.

Надпис № 33 /**Табл.**III/ е двуредов /с дължина 16 см, височина на буквените знаци 1,5 см/, врязан върху северния стълб на църква В4:

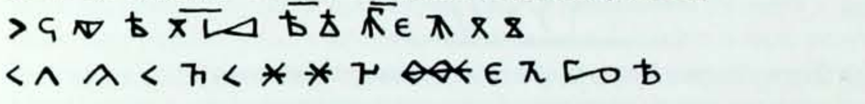

Над и под надписа ясно се виждат врязани два кръста с дължина на рамената 12 х 7 см. Около рамената на кръста под надписното поле едва личат следи от Н̄С X̄У єє / /явно е направен опит традиционното изписване Н̄С- X̄С- да бъде чрез рунически знаци /?/. Според Е. Триарски, който и тук допуска грешки във факсимилето, вторият ред е самостоятелен, а на място при нашата работа установихме, че по средата на реда, т.е. между петте знака /отдясно наляво/, има 3 см разстояние и следват останалите осем знака. Скалата тук е равна и гладка и не би представлявало трудност за автора на надписа да продължи текста. Явно е, че надписът е разделен на две части за разлика от представеното от Триарски факсимиле, според когото надписът гласи така:

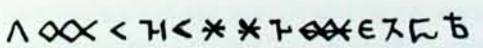 = El^{ca}z^{a}r^{e}mnos

Epponynmos, т.е. името Elizaria, Elizachario.

Б. СТАРОБЪЛГАРСКИ СКАЛЕН МАНАСТИР ПРИ КРЕПЧА, ПОПОВСКО

Скалният манастир при Крепча, Поповско /Североизточна България/ се намира на около 1,5 км западно от селото. Той става известен на науката в началото на века благодарение на неуморимия изследвач на българските старини К.

Шкорпил /Шкорпил 1914:103/, който открива в една от скалните църкви петредов старобългарски кирилски надпис /№142/. През последните години тук бяха открити няколко старобългарски кирилски надписа, единият от които съдържа датата на изписването 6430/921 г. /Попконстантинов 1977:19/ и няколко рунически надписа, врязани по стените на двете църкви. По-голямата част от руноподобните надписи се намират в същинската манастирска скална църква.

Надпис № 34 /Табл. III / се намира върху лявата страница на входа към църквата и се състои от 16 знака, единият от които е надреден. Височината на знаците варира между 1-1,5 см.

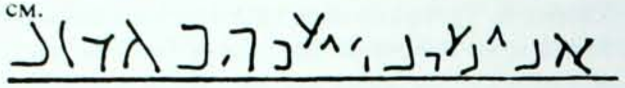

Някои от знаците наподобяват еврейското писмо /?/. Датировката на надписа е X век.

Надпис № 35 /Табл.III / се намира в скалната манастирска църква и е врязан върху северната стена. Дължината на осемзнаковия надпис е 15 см, височината на буквите варира между 1-1,5 см. Датировка - X век.

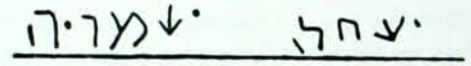

Между третия знак /отдясно наляво/ и четвъртия знак /?/ има разстояние 2 см, вероятно продиктувано от грапавината на скалата.

Надпис № 36 /Табл. / е врязан също върху северната стена на манастирската църква и се състои от 4-5 знака. Дължината на надписа е 8 см, височината на знаците е 1-1,5 см.

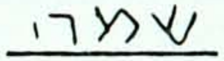

Четирите знака се срещат и в другите надписи от този манастир, а някои от тях са познати от другите рунически надписи, открити в границите на средновековна България.

Надпис № 37 /Табл. III / е врязан върху северното лице на манастирската църква. Размерите на надписното поле, в което е вместен триредовият надпис, са 15 x 6 см, височината на знаците варира между 1-3 см.

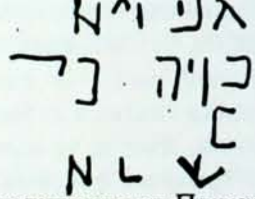

Мнозина от тюрколозите са обръщали поглед към паметниците от Плиска, Равна, Мурфатлар с т.нар. тайнствено писмо, но никой от тях досега не е успял задоволително да разчете някои от надписите с "руническо" или "руноподобно" писмо. Това се дължи на факта, че тук не се касае за същинско "руническо" писмо, а по-скоро за писмо със смесен характер /надписите от старобългарския манастир при Мурфатлар и върху бронзовата розета от Плиска/, което съвсем неоснователно се свързва от някои румънски изследвачи, отчасти и от Е. Триарски, с нормандската или германската руническа писменост. Включването

и използването на отделни знаци, които са ни познати от кирилската и глаголическата писменост - 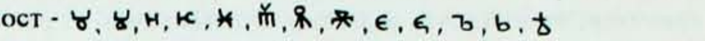 е факт, сам по себе си заслужаващ внимание и показващ, че носителите на тази писменост са от един и същ произход - българи, познаващи еднакво добре три-четири графични системи писменост. Към тези наблюдения трябва да добавим и това, че прабългарски рунически знаци са намерени в места, които са влизали в пределите на средновековна България.

Естествено възниква въпросът какво е продиктувало използването на смесеното писмо /руническо, глаголическо и кирилско/ в скалните манастири при Мурфатлар, Крепча, Равна, върху розетата от Плиска, от една страна, а от друга - на същинското руническо писмо в манастирите при Шудиково /Югославия/, Равна /България/, крепостта при Слон/ Румъния/, Бяла, Варненско, Плиска, писмо, което е по-близко по графичните си особености до орхоно-енисейските и таласките, донско-кубанските паметници. Наличието на "рунически" надписи в манастирите при Мурфатлар, Крепча, Шудиково, Равна /все паметници от IX-X в./ подсказва, че част от монасите и поклонниците са от прабългарски произход, тъй като "руническото" писмо в дохристиянския, а както се установява сега, и в християнския период, макар и спорадично, е било използвано именно от тях. Това предположение може да се подкрепи не само със сходството на отделните знаци и лигатурни съчетания, но и с обстоятелството, че някои от имената на светците са предадени чрез "руноподобни" знаци, което е още едно доказателство, че техните автори са християни-българи, вероятно някои от тях и последователи на религиозни течения и ереси, обхванали, както е известно от изворовите данни, още в самото начало новопокръстена България. Затова е и неоправдано свързването на "руническите" надписи при Мурфатлар с някакво норманско или "автохтонно проторумънско население" /което едва ли би могло да бъде и в Равна, Крепча, Плиска, Шудиково/, както се опитват да ни убедят някои румънски изследвачи на Мурфатларския старобългарски манастир. Както вече отбелязахме, своеобразието на руноподобните паметници не позволява да бъде предложено убедително четене. Такъв извод може да бъде възприет с мъка, но той свидетелства за сложността на познанията за писмените паметници от ранносредновековната българска история, и все пак да се надяваме, че няма да лиши изследователския стремеж за разшифроването на тези спорни, интересни и важни паметници на старобългарската култура.

И така в процеса на съпоставително-дистрибутивния анализ са направени опити за разчитането /разшифроването/ на доста надписи. Билингвите, макар и рядко да се срещат, са отправен пункт за дешифриране: в ред паметници се срещат едни и същи графеми, но с различна фонетична стойност във вариантите на западнотюркските алфавити и сродните им севернокавказки, волго-донски, орхоно-енисейски. Всеки неизвестен знак се разглежда в средата на известните знаци, тъй като на един и същ археологически обект се срещат по няколко надписа, малко отличаващи се от графична гледна точка; писмото на знаците с известно значение се увеличава за сметка на знаците с отличителни елементи. Тези отличия вероятно се дължат било на диалектни, било на вариантни форми, използвани от представителите на различни диалектни групи. Примери от подобен род се срещат в доста паметници, което от своя страна показва, че те принадлежат на различни диалектни групи, в чиито алфавити се срещат почти толкова варианти графеми, колкото вероятно са и диалектите /?/, и числото на знаците се увеличава за сметка на тези варианти. Това явление напълно съвпада с мнението на В. Томсън за орхоно-енисейския рунически алфавит: "Обилието на отделни знаци веднага предизвиква вероятното предположение, че загадъчното писмо всъщност не е обикновен алфавит с определени знаци за всеки отделен звук, а че то би могло да е сричково или в краен случай такова, в което знаците за един и същ звук в известен смисъл се разнообразяват.

Не следва да забравяме, че тези рунически паметници по време са приблизително с хилядолетна история. Трябва да помним, че всички подобни съвпадения с други алфавити представляват като че ли оптическа измама. Само тогава, когато по други пътища се удава да се определи значението на писмената, подобни съвпадения с други алфавити представляват интерес за изясняването на произхода на писмената" /Томзен 1894:333/.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Айдаров, Г. 1971. Язык орхонских памятников древнетюркских письменности VIII в. - Алма-Ата.

Амонжолов, А. 1978. К генезису тюркских рун. - Вопросы языкознания 2.

Бешевлиев, В. 1981. Прабългарски епиграфски паметници. София.

Бешевлиев, В. 1979. Значение на първобългарския знак /IYI/. - Известия на народния музей - Варна, XV.

Бешевлиев, В. 1976. Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. - Векове, 4.

Барня, Й. - 1962. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Доброджа). - Dacia, VI.

Байчоров, С. Я. 1989. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставропольск.

Василев, Д. Д. 1983. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Ленинград.

Ваклинов, Ст., Ваклинова, М. 1983. Съкровището от Над сент Миклош. София.

Ваклинов, Ст. 1977. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. София.

Дончева-Петкова, Л. 1980. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII-X век. София.

Димитров, Д. П. 1948. Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Над сент Миклош. - Известия на историческото дружество XXII/XXIV.

Коледаров, П. 1979. Политическа география на средновековната българска държава. София.

Кононов, А. Н. 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-

IX вв. Ленинград.

Константинов, К. 1977. Два старобългарски надписа от скалния манастир при Крепча, Търговищки окръг. - Археология, 3.

Константинова, В. 1980. Скалният надпис от с. Крепча, Търговищки окръг (езикови бележки). - ГСУ "Климент Охридски" 74, 3. София.

Кызласов, И. 1989. Древнетюркская руническая письменость Восточной Европы (Новые аспекты изучения). - Сборник: Проблеми на прабългарската история и култура. София.

Лившиц, В. 1978. О произхождении древнетюркской рунической письменности. - Советская тюркология 4.

Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. 1984. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София.

Махмутов, А. - 1969. Как возник древнетюркской алфавит. - Исследования по тюркология. Алма-Ата.

Младенов, Ст. - 1934. Първобългарско, а не печенежко е т.нар. Атилово златно съкровище от Над сент Миклош. - ГСУИФФ. XXXI.

Москов, М. - 1983. Прабългарски рунически надпис. - Palaeobulgarica VII, 1.

Москов, М. 1987. Прабългарски рунически знак /Y/ за теонима Тангра. - Palaeobulgarica XI, 1.

Попконстантинов, К. 1984. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Варненски окръг. - Известия на народния музей Варна. т. 20.

Попконстантинов, К. 1985. Разпространение на старобългарската писменост през IX-XI в. (по епиграфски данни). - Старобългарска литература 17. С.

Попконстантинов, К. 1987. Глаголическата писмена традиция в Средновековна България през IX-XV век. (по епиграфски данни). - Кирило-Методиевски студии. - София, 4.

Сачев, Ев. 1977. Надписът върху бронзовата розета от Плиска. - Векове, 6.

Томзен, В. 1894. Датировка орхонских и енисейских надписей. Санкт Петербург.

Фехер, Г. 1925. Паметници на прабългарската култура. - Известия на българския археологически институт, III.

Шкорпил, К. 1927. Паметници от столица Преслав. - В: България 1000 години 927-1927. София.

Щербак, А. М. 1971. О рунической письменности о Восточной Европе. - Советская тюркология. 4.

Altheim, F. 1948. Hunnische Runen. Halle.

Altheim, F. 1959. Geschichte der Hunen. Berlin Bd. I.

Barnea, I. 1962. Les monuments rupestres de Basarabi en Dobrudja. - Cahiers archéologiques. XIII.

Beschevliev, V. 1977. Beobachtungen über die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarab. - Известия на народния музей - Варна, XIII.

Clauson, G. 1970. The Origin of the Turkish "Runic Alphabet. - Acta Orientalia. XXXII. Copenhagen.

Goschew, I. 1940. Die Lesung der griechischen inschrift der Schalen 9 der Goldenschatzes von Nagy-Szent-Miklos. - Atti V Congresso intern di studi bizantini Roma 2.

Grabar, A. 1968. Quelques observations sur le trésor de Nady Szent Miklos. - Acad. des inscriptions - Belles-letters. Comptes-rendus des séances de l'année.

Hampel, J. 1885. Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklos sogenannter "Schatz des Atilla". Budapest.

Haussig, H. - Wilhelm 1985. Die Runen des Schatzes von Nagyszent Miklos in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas. - In: Runen, Tamgas Und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden.

Mavrodinov, N. 1943. Le trésor protobubulgare de Nagyszentmiklâs. - Acta Archaeologica Hungarica, XXIX, Budapest.

Meyer, I. R. 1965. Bemerkungen über Vokalund Schriftsystem der Runentürkischen. - Acta Orientalia, XXIX.

Németh, J. 1971. The Runiform inscriptions from Nagyszent-Miklos and the Runiform Scripts of Easter Europe. - Acta linguistica, Budapest, t. 21.

Pognon, H. 1907. Inscriptions sémitique de la Syrie de la Mésopotamie et de la région de Mossoul. Paris.

Popkonstantinov, K. 1986. Die inschriften des Felsklosters Murfatlar. - Die Slawischen sprachen, 10.

Pritsak, O. 1955. Die bulgarischen Férstenliste. Wiesbaden.

Pudih, Iv. 1965. Sudikovski znaci. - Nauhno društvo Bosne i Herzegovine Codišnjak - III, Centar za Balnolo ka ispitavanja. Saraevo.

Thomsen, V. 1922. Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-szent-Miklos. - Samlede. Afhandlinger. t. III. Kobenhavn.

Tryjarski, Ed. 1980. Nieznamy alfabet. - Problemy, Warszawa, 3.

Tryjarski, Ed. 1985. Die Runenartigen Schriften Sudosteuropas. - In: Runen, Tamgus und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden.

Vaklinov, St. 1978. Ein Denkmal Runischen Schrifttums Pliskas. - Studia in Honorem Veselin Beševliev. Sofia.

DES INSCRIPTIONS RUNIQUES DE LA BULGARIE MÉDIÉVALE

Kazimir Popkonstantinov

Dans l'étude présente on examine le probléme de l'apparition et de la diffusion de l'écriture runique en Bulgarie médiévale. L'image de la diffusion de cette écriture est compliquée par le fait que dans les limites des mêmes aires historiques et culturelles existent de différentes variantes de la tradition proto-bulgare runique (Pliska, Préslav, Varna, Ravna, Kreptcha, Murfatlar et la région de Mikhaïlovgrad). Certaines des inscriptions runiques sont, du point de vue graphique et, probablement, du point de vue phonétique, très proches des monuments de Talassie et de Ravna d'Orkhon et du Jénisséi. Les inscriptions du monastére prés de Ravna (rég. de Provadia), celles du monastére rupestre prés de Kreptcha (rég. de Popovo), sur la rosette de bronze de Pliska, du monastère rupestre près de Murfatlar (Roumanie), représentent une variante de l'écriture runique. Tous ces monuments datent de l'époque qui suit l'arrivée des élèves de Cyrille et Méthode en 885. On rencontre, de même, des monuments d'une écriture mixte (des lettres runiques, glagolitiques et cyrillique) qui suggère que les auteurs de ces inscriptions connaissaient bien les différents systèmes graphiques et, dans certains cas, les avaient utilisés.

Dans l'étude on examine les opinions des auteurs travaillant sur les problémes des monuments runiques, tout en corrigeant certaines de ces opinions.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ЗА ДАТИРОВКАТА, РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО И СЕМАНТИКАТА НА МЕДАЛЬОНИТЕ С IYI И ДВОЕН КРЪСТ

Георги Атанасов /Силистра/

Още в първите години на археологическите проучвания в Преслав е открит един елипсовиден бронзов медальон, върху едната страна на който е гравиран знакът IYI, а върху другата двоен /архиепископски, патриаршески?/ кръст с разклонени краища /обр. 1/[1]. Разкопките както в Преслав, така и в другите ранносредновековни центрове показаха, че знакът IYI има най-голямо разпространение в епохата на Първото българско царство[2]. Това допълнително повиши интереса към медальона, който се коментира по различни поводи в много проучвания[3]. През последните години обаче бяха открити и публикувани цяла серия подобни енколпиони с ипсилон и кръст, които предоставят по-големи възможности за наблюдения по датировката и за разсъждения за семантиката на знаците. Всички те са от укрепления из Североизточна България - Дръстър /Силистра/[4] /обр. 2/, Апиария /Ряхово/, Русенско /обр. 3/[5], Средище, Силистренско /обр. 4/[6], втори екземпляр от Преслав /обр. 5/[7], Окорш, Дуловско /обр. 6/[8] и Красен, Русенско /обр. 7/[9]. За съжаление нито един не е от сигурно датирана археологическа среда, което налага по-внимателно вглеждане в абсолютната и относителната датировка на крепостите, от които произхожда. Преслав е обитаван непрекъснато от VIII до XIV в., Дръстър /Силистра/ от II в. до ден днешен, Красен от IX-X до XIV-XV в., а Ряхово /Апиария/ от II до VI и от IX до средата на XI в. Донякъде за прецизирането на датировката могат да спомогнат екземплярите от Средище и Окорш, защото според археологическите проучвания тези раннобългарски крепости са изградени към IX в.[10] и са окончателно напуснати при печенежките нашествия през втората четвърт на XI в.[11]

Посочените медальони са обединени в една група, защото върху всички присъства знакът IYI. Има обаче и известни различия между отделните екземпляри. Тези от Преслав /първият/, Дръстър, Средище и Ряхово си схождат по много показатели - всички са бронзови, елипсовидни, с ухо за окачване, знаците върху лицевите и опаковите страни са почти еднакви, размерите близки. Има някои дребни отлики в размерите и гравираните знаци, което предполага, че са лети по един модел, но в различни калъпи. Медальонът от Окорш има същите знаци, но е отлят от олово с по-издължена форма и по-големи размери. Вторият медальон от Преслав /обр. 5/ е открит при разкопките на базиликата в м. Стамбол йолу. Подобно на находката от Средище /обр. 4/, преди да бъде счупен, е имал формата на първия медалион от Преслав /обр. 1/, но тук върху двете лица е врязан един и същ знак IYI. Най-накрая енколпионът от Красен е също бронзов, но с правоъгълна форма и вместо кръста е гравирана ладия /кораб/. Всичко това налага при изясняването на семантиката и предназначението на тези паметници да изходим от хронологията, смисъла и разпространението на знака IYI, който ги обединява в една група.

Най-голяма популярност придоби идеята на проф. В. Бешевлиев, че ипсилонът, фланкиран с хасти, е символ на Тангра и съответно има прабългарски произход[12]. Самият Бешевлиев, а наскоро и М. Московдори предполагат, че трите знака възпроизвеждат самото име на върховното тюркско /прабългарско/ божество[13]. Близко е и становището на Ст. Михайлов[14] и на Е. Сачев[15]. Те смятат, че наистина има буквосъчетание, но че буквите не са рунически, а гръцки и с тях е записана тюркска дума - според Сачев iuvi-gi - велики, а според Михайлов iji - тюркска заклинателна магическа дума с подчертан апотропеичен характер.

При този библиографски преглед трябва да спомена и предположенията на някои археолози от по-възрастното поколение, които виждаха във фланкирания с хасти ипсилон прабългарска родова тамга /знак на рода Дуло, на Борис и Симеон[16]/. Преди няколко години полският учен Е. Триарски лансира качествено нова идея, според която IYI е не само символ, но дори криптограма с рунически знаци на името на Исус Христос[17].

Напоследък и П. Петрова в нарочна статия се спря върху значението и датировката на фланкирания ипсилон[18]. За съжаление е ползувала само част от изследванията по тази тема, което е една от причините за едностранното му тълкуване. Като изхожда от древни семантични стойности на ипсилона /без хасти/, нямащи връзка с времето и средата, в които се разпространява из България, и като пропуска присъствието му в съвременните гръцки и готски рунически писмена, тя го тълкува като символ на божествените близнаци и божествената власт /последната идея е заета от В. Бешевлиев/. Не особено прецизна и недостатъчно обвързана с конкретния археологически материал е и датировката, която предлага авторката - езическия период и първите години след приемането на християнството. И веднага след това го обявява за християнска формула, изписана с руни, от което излиза, че е формирана и дълго разпространена в езическа България и отпада в първите години след християнизацията. Пресилена е и взаимовръзката, която се прави със знака Y̲ /определен като сигла ĪC- - Исус/, защото той е разпространен както в България, така и в евразийските степи и Северното Черноморие /там отсъства IYI /, като руническа буква или самостоятелен знак /тамга?/.

По-голям прием обаче намери идеята на В. Бешевлиев за отъждествяването на ипсилона с Тангра и тя бе възприета последователно от Т. Тотев[19], Д. Овчаров[20] и Ж. Аладжов[21]. Отначало и аз я споделях отчасти при коментари върху оловни медальони от Силистра и Окорш[22], но по-късно, по повод новооткрит медальон от Дръстър, се отнесох с някои резерви към идентифицирането на ипсилона с Тангра, и особено към по-ранната му датировка[23]. Тези съмнения бяха породени от съотнасянето на знака /знаците/ с датираните археологически паметници, върху които е открит. Ако беше символ на Тангра, би било редно да се открива в Северното Черноморие, Азовските степи, Северен Кавказ и салтово-маяцките центрове, които също са обитавани от почитащи Тангра прабългари и други сходни етноси от VI до X век. Там действително се среща знакът Y ,но нито веднъж досега фланкиран с хасти. В такъв случай ако наистина IYI е символ на Тангра, той се е създал и наложил основно в Дунавска България, защото е разпространен единствено в нейните средновековни предели. Същевременно обаче този знак /знаци/ отсъства върху инвентарните предмети и керамика от прабългарски езически трупополагания, където врязаните и релефните знаци не са рядкост, и същевременно е масово явление върху паметници от втората половина на IX и X в. Дори имам впечатлението, че най-голямо е разпространението му върху сгради и предмети, датирани след 865 г., много от които пряко или косвено свързани с християнския култ. Особено красноречиви в това отношение са фланкираните ипсилони, врязани върху камъни, тухли и керемиди от столичните църкви и манастири /Голямата базилика, Кръглата църква, Болярската църква, Патлейна, Княжеския манастир до Равна и пр./, и в скалните монашески обители до Крепча и Яйлата[24].

Докато горната граница в разпространението на IYI е сравнително добре определена към края на X в. /липсва върху керамиката на бързо колело, върху находки и строежи, датирани след края на X в./, долната граница, свързана с появата му, е спорна. Според все още предварителни наблюдения и въз основа на публикувани паметници установявам отсъствието му върху ранната сиво-черна излъскана керамика от I тип /Нови Пазар/ и появата му върху по-късната сиво-черна керамика. От това следва да се определи долната граница най-общо в първата половина на IX в. Отсъствието му в прабългарските езически трупополагания и върху най-ранните типове славянска и прабългарска керамика е важно наблюдение, но на този етап все още недостатъчно условие да се откажа от хипотезата, че е бил разпространен и през първата половина на IX в., респективно в последните десетилетия на езическия период. В потвърждение на това предположение ще посоча фланкираните ипсилони върху гърнета и амфорови стомни[25] от трупоизгаряния в некрополите до Търговище[26], Султана[27], Капул Вийлор[28], върху колона от Аспаруховия вал и каменен блок от вала до Обзор[29], върху зидовете на големия /Крумовия/ и малкия дворец в Плиска[30]. Действително датировката на архитектурните детайли от валовете не може да се прецизира, но врязаните ипсилони върху съдове от трупоизгаряния /макар и само в няколко гроба от стотиците проучени трупоизгаряния/ налагат да се допусне, че този знак се е появил няколко десетилетия преди покръстването. По този повод нека си припомним позабравената идея на Н. Мавродинов, че IYI може да е знак на княз Борис и цар Симеон[31]. Корелацията на долната граница в появата и разпространението му ме кара да развия тази идея и да предложа хипотезата, че фланкираният ипсилон е знак /тамга/ на целия Симеонов владетелски род, който идва на политическата сцена тъкмо в началото на IX в. /хан Крум/ и слиза точно в края на X в. /цар Роман/. Прочее, това съвпада в общи линии с хронологическите граници, в които се разпространява IYI , изяснява появата му преди покръстването, голямото разпространение в края на IX и X в. при управлението на княз Борис, Симеон Велики, Петър и Борис II и отпадането му към края на X - началото на XI в. с кончината на Роман и последвалото ликвидиране на българското царство. Това обаче в никакъв случай не решава изцяло проблема за семантиката и появата на знака ипсилон, защото тематично тук той е обвързан с конкретни паметници. Идеята, че е знак на Крумовата /Симеоновата/ династия отразява само етап в символиката и разпространението му. Как е станал родова тамга на Крумовия род, оригинално творение ли е или е заимстван, случайна или закономерна е приликата му с ипсилони /често фланкирани/ върху антични и християнски паметници от Мала Азия и Северна Африка[32] и пр., са проблеми, които са периферни за тази статия и заслужават задълбочено специализирано проучване. Конкретно за случая е по-важно да се изясни нанасянето му върху разнотипни паметници, респективно върху медальоните.

Някои проучватели настояваха, че е строителен знак, защото се открива много често върху сгради и строителни материали[33]. От своя страна археолозите, които се занимават с керамика, твърдят, че е грънчарско клеймо, защото се среща редовно като релефен /по дъната/ и врязан /по стените/ на много съдове[34]. Ако приемем за верни тези твърдения, се изправяме пред абсурдната ситуация, според която от началото на IX до края на X в. в българското царство действа мощен производствен "клан", който от Дунав до Сердика и от Шудиково в Черна гора до Черно море строи крепости, кули, дворци, църкви, манастири, прави различни типове керамични съдове, изсича скални монашески обители, издига землени укрепления, лее накити и пр. Явно това е несериозно и истината за голямото разпространение на IYI върху различни паметници по цялата територия на Първото българско царство и особено в т.нар. централен комитат /центровете на царството в Североизточна България/[35], трябва да се търси в друго направление. Според мене именно значението му като владетелски знак на Крумовата династия обяснява голямото му разпространение върху различни паметници за дълъг период от време. То навярно е свързано и с постепенната му еволюция от родова тамга към владетелски знак и държавен символ, съпроводен с поетапното увеличаване на популярността и разпространението му. Подобна еволюция през същата епоха в Киевска Русия има и знакът на Рюриковичите - тризъбецът[36]. Още по-показателна е еволюцията на двуглавия орел във Византия няколко века по-късно, който от знак на Палеолозите става емблема на василевса, после символ на империята и накрая на целия православен Изток[37].

Ако действително се превръща във владетелски и държавен символ съзнателно или несъзнателно, фланкираният ипсилон може да бъде поставен върху различни места и предмети - гранични валове, крепостни стени, дворци, строителни материали, върху продукцията на царски /държавни/ каменоделски, тухларски, грънчарски и пр. работилници и т.н. Най-после IYI може да носи закрила от посегателство и да гарантира защитата както на обекти, сгради и територии от държавния и царския домен, така и на специални хора, които имат право да се ползват от него и да го носят. Според мене случаят с моливдовула от Преслав[38] и с медальоните от Североизточна България е тъкмо такъв. Интересно е да се допълни по този повод, че преди години проф. Ст. Михайлов само върху един известен медальон с кръст и IYI подозираше, че такива енколпиони са получавани и носени от висши сановници на Първото българско царство[39]. Естествено беше да се очакват нови еднотипни находки и това действително стана през последните няколко години, защото вече са известни седем подобни медальона.

Няколко думи и за съчетаването на IYI с патриаршеския кръст. Авторите, които търсят езическа символика в ипсилона, не можеха да го "примирят" с кръста и допуснаха, че става въпрос не за патриаршески кръст, а за шесткратно нанасяне на знака Y[40]. Върху медальона от Дръстър и особено върху медальона от Окорш двойният кръст е така гравиран, че не оставя никаква възможност за възприемането му като съчетаване на ипсилони. Освен това фланкирани с хасти ипсилони откриваме заедно с кръста и върху други ранносредновековни паметници. Най-после, християнската символика на кораба върху медальона от Красен е вън от всякакво съмнение.

От една страна, кръстът е силен апотропей и появата му върху енколпиони у нас е повсеместна практика след покръстването[41]. От друга страна, двойният кръст е символ на независимата църква и затова се нарича още архиепископски /патриаршески/[42]. Пропуска се обаче налагането на двойния кръст с разширени краища в императорската иконография след средата на IX в., където замества лабариума, хризмата и еднораменния кръст и става символ на императорската победа[43]. Особено красноречиво свидетелство за тази му семантика във Византия е поставянето му върху триножник /планина/ и върху сферата на дясната ръка на василевса[44].

Възприемането на двойния кръст в България като символ на триумфа е теоретически допустимо, защото налагането на християнството и разгрома на езичниците е знаменателна победа, оценена по достойнство от тогавашния християнски свят[45]. Навярно имперските амбиции на Симеон Велики също са изисквали въвеждането на императорски инсигнии, респективно на двойния кръст, но той отсъства върху печатите му. Безпристрастното вглеждане в паметниците с двоен кръст обаче показва, че безспорното му въвеждане в българската царска иконография става при Петър. Виждаме го върху печатите му с Ирина /Мария/, където повтаря детайлно формата на кръста на императорския триумф /наричан още императорски кръст/, изобразяван върху монетите на византийските василевси от IX до XIII в.[46] Навярно официалното признаване на Петър за цар, сродяването му с императорската фамилия чрез брака с принцеса Ирина и въздигането на независима българска патриаршия са били необходими и достатъчни условия да получи право на двоен кръст. Двоен кръст, но като символ на християнския триумф /над голготския хълм/, има и върху печата на Йоан Багатур, датиран в X в.[47] Към X в. се отнася и бронзовият печат с гравиран двоен кръст от Преслав[48].

Аналогични кръстове по стените на Кръглата църква се датират към средата на X в.[49], а подобни от скалните манастири около Дръстър се определят най-общо към времето на Петровото царуване[50]. Тези факти налагат извода, че двойният кръст има ограничено разпространение в земите на Първото българско царство /Преслав, Дръстър/ и сигурно датираните паметници, по които се среща, са след началото на X в. Най-после трябва да се има предвид, че двойният кръст е символ на християнството и християнския триумф изобщо. В този смисъл съвместяването в един паметник на т.нар. владетелски /държавен/ символ /знак/ с кръста ще да има дълбок смисъл. Разгадаването му на сегашния етап обаче може да бъде само хипотетично, както хипотетично е предположението за семантиката на фланкирания ипсилон. Представянето му върху медальоните, от една страна, може да символизира християнския характер на царската власт и по-точно властта, дадена от Бога. Прочее, формулата от Бога владетел е в основата на титулатурата на византийските василевси. Тя започва да навлиза в България още при хановете, за да се наложи съвсем естествено след покръстването[51]. От друга страна, съвместяването може да означава пълния и узаконен триумф на българските владетели и българската държава /идентифицирани с IYI / с извоюваната царска титла и самостоятелна Патриаршия, чието олицетворение е именно двойният кръст с разширени краища. Всичко това ми дава основание да предполагам, че медальоните с фланкиран ипсилон и двоен кръст може да са носени от държавни /царски/ мъже със специални прерогативи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. - Археология, 1967, 2, с. 36-39.

[2] Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X в., С., 1980, с. 10-12, табл. XXI; Аладжов, Ж. Проучвания върху старобългарските знаци. В търсене на закономерности. - РП, XXII, 1991, с. 84-85.

[3] Мавродинов, Н. Разкопки и проучвания в Плиска. - РП, III, 1948, с. 166; Станчев, Ст. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. - РП, III, 1948, с. 243; Бешевлиев, В. Значението на първобългарския знак IYI . - ИНМВ, XV /XXX/, 1979, с. 17-24; Михайлов, Ст. Към тълкуването на сложния знак IYI и на израза "Медното гумно". - ИНМВ, 23 /38/, 1986, с. 92-95; Атанасов, Г. Ранносредновековни амулети от Дръстър. - ИНМВ, 24 /39/, 1987, с. 81-82; Тотев, Т. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон IYI от Североизточна България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, с.5-13.

[4] Атанасов, Г. Цит съч., с. 81-82, табл. I_8, II_8.

[5] Аладжов, Ж. Нов медальон със знаци. - Нумизматика, 1981, 3, с. 28-30, обр. 1.

[6] Атанасов, Г. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. - Добруджа, 9, 1992, табл. I_1.

[7] Тотев, Т. За една група метални печатчета-амулети от Преслав. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, С., 1989, с. 266-268, обр. 2а, б.

[8] Атанасов, Г. Ранносредновековни оловни медальони от Североизточна България. - Нумизматика, 1988, 2, с. 21-24, обр. 1.

[9] Тотев, Т. За една група бронзови амулети..., с. 5-9, обр. 4.

[10] Рашев, Р. Раннобългарски укрепления на Долния Дунав /VII-XI в./. Варна, 1982, с. 141-144.

[11] Атанасов, Г. Етнодемографски промени в Добруджа /X-XVI в./. - ИПр., 1991, 2, с. 79-80.

[12] Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 17-24.

[13] Москов, М. Прабългарският рунически знак IYI : за теонима Тангра. - Старобългаристика, 1987, 1, с. 15-23.

[14] Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 92-95.

[15] Сачев, Е. Надписът върху бронзовата розета от Плиска. - Векове, 6, 1977, с. 78-81.

[16] Станчев, Ст. Цит. съч., с. 243; Мавродинов, Н., Цит. съч., с. 166.

[17] Tryarski, E. Alter und neue Probleme der runenartigen Inschrift Europas. Versuch der Entziferung der Murfatlar und Pliska. - In: Runen Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1985, s. 57-78. Още по-категорично за християнския произход на IYI настоява Р. Рашев в доклада си за значението на знаците, изнесен на конференцията в памет на проф. Ст. Ваклинов в София на 14 декември 1991 г.

[18] Петрова, П. За произхода и значението на знака "ипсилон" и неговите дофонетични варианти. - Старобългаристика, XIV, 1990, 2, с. 39.

[19] Тотев, Т. Прабългарски метални амулети от Преслав. - В: Плиска - Преслав, 2, С., 1981, с. 185.

[20] Овчаров, Д. За прабългарските амулети. - МПК, 1977, 1, с. 11-14.

[21] Аладжов, Ж. Нов медальон..., с. 29-30.

[22] Атанасов, Г. Средновековни амулети от Силистра. - ИНМВ, 22 /37/, 1986, с. 78; Ранносредновековни оловни..., с. 21-24.

[23] Атанасов, Г. Средновековни амулети..., с. 81-82.

[24] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., табл. XXI, с. 95-100; Атанасов, Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. - ИНМВ, 25 /40/, 1989, с. 60, табл. III_3.

[25] Именно началото на IX в. се определя като terminus post quem за амфоровидните стомни, върху които често се открива IYI . Вж: Ангелова, Ст. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII-X в. - ГСУ, ИФ, 77, 1989, с. 86.

[26] Станилов, Ст. Ранносредновековен некропол в град Търговище. - Векове, 1975, 5, с. 73-77, табл. I_1.

[27] Mitrea, B. La necropole birituelle de Sultana, résultats et problémes. - Dacia, XXXII, 1-2, 1988, p. 121.

[28] Зирра, В. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Вийлор. - Dacia, VII, 1963, с. 355, рис. 22.

[29] Рашев, Р. Цит. съч., с. 39, 49, обр. 7, 9.

[30] Миятев, К. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. - ИАИ,

XIV, 1944, с. 80, обр. 146/34; Дончева - Петкова, Л. Цит. съч., с. 95.

[31] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 166.

[32] Примерите са посочени в: Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 92-93. Професор Т. Иванов ми обърна внимание, че е видял фланкирани ипсилони върху подовете на антични жилища в Тунис.

[33] Макарова, Т. И., А. С. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутренного города Плиски. В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 213-217.

[34] Станчев, Ст. Цит. съч., с. 244.

[35] Венедиков, И. Военното и административното устройство на България през IX-X в. С., 1979, с. 18 сл.

[36] Рыбаков, Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. - СА, VI, 1940, с. 237 сл.

[37] Solovjev, A. V. Les emblèmes héraldiques de Byzance et Slaves. - Semenarium Kondakovianum, VII, 1935, p. 119-164.

[38] Открит при разкопки в пласт от X в. Предстои публикуването му от Ж. Аладжов.

[39] Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 96-97.

[40] Бешевлиев, В. Първобългарски амулети. - ИНМВ, IX /XXIV/, 1973, с. 53-63; Аладжов, Ж. Цит. съч., с. 29-30; Мусакова, Е. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. - Археология, XXIX, 1987, 2, с. 11-14.

[41] Мусакова, Е. Цит. съч., с. 11-13.

[42] Reaux, L. Croix. - In: Dictionnaire illustré d'art et d'archéologie. Paris, 1934, p. 234, fig. 6; Schwarz-Winklofer I., H. Biedermann. Das Buch der Zeichen und Symboll. Graz, 1975, s. 74, 86, No 364, 365.

[43] Grabar, A. L'empereur dans l'art byzantine. London, 1971, p. 32-39.

[44] Grierson, P. Catalogue of the byzantine coins the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, III, Wachington, 1973, p. 139.

[45] Гюзелев, В. Княз Борис I. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 110 сл. с посочените извори и литература.

[46] Юрукова, Й., В. Пенчев. Средновековни български печати и монети. С., 1990, с. 34-39.

[47] Пак там, с. 43.

[48] Тотев Т. За един бронзов печат с кръст и неясен надпис от Преслав. - ИНМВ, VII /XXII/, 1971, с. 201-203.

[49] Медынцева, А., К. Попконстатинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. - С., 1984, с. 95, табл. XXII$_{12}$.

[50] Атанасов ,Г. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от Крайдунавска Добруджа. - Добруджа, 7, 1990, с. 210, табл. VI-4; Скални монашески обители в Добруджа /IV-XIV в./. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1990, с. 6, 7, 12.

[51] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 74, 201.

Списък на образите

Обр. 1. Медальон с IYI и двоен кръст от Преслав

Обр. 2. Медальон с IYI и двоен кръст от Дръстър /Силистра/

Обр. 3. Медальон с IYI и двоен кръст от Апиария /Ряхово/, Русенско

Обр. 4. Фрагмент от медальон с IYI и кръст от Средище, Силистренско

Обр. 5. Медальон /фрагмент ?/ с IYI върху лицето и опакото от Преслав

Обр. 6. Оловен медальон с IYI и двоен кръст от Окорш, Дуловско

Обр. 7. Медальон с IYI и кораб от Красен, Русенско

Обр. 8. Двойни кръстове с разширени в края рамене от: а/ върху моливдовули на цар Петър, б/ върху монети на византийските императори от средата на IX до XIII в., в/ върху моливдовул на Йоан Багатур от средата на X в., г/ върху монети на византийските императори от средата на IX до XI в., д/ върху стените на Кръглата църква в Преслав, е/ върху бронзов печат от Преслав, ж/ върху стените на скалните църкви до Алфатар, Силистренско.

SUR LA DATATION, LA DIFFUSION ET LA SÉMANTIQUE DES MÉDAILLONS À IYI ET À DOUBLE CROIX

(Résumé)

Guéorgui Atanassov

L'objet de l'analyse de cette recherche sont les médaillons avec le signe IYI et avec une double croix patriarcale, découverts dans les fortifications médiévales, surtout en Bulgarie du Nord-Est. Le signe IYI est traité ordinairement comme étant le symbole de Tangra, ou bien comme une marque générique proto-bulgare. Mais le fait que cette marque n'est pas rencontrée dans les restes des habitations proto-bulgares sur la côte Nord de la Mer Noire, rend doutables, selon l'auteur, ces hypothèses. Selon lui, la marque IYI apparaît quelques décennies avant la consécration et, il semble que c'est le signe (tamga) de la dynastie de Kroum (de Siméon). Cela explique son apparition sur des monuments de caractère différent, en y jouant le rôle de symbole d'une appartenance souveraine ou d'État. La combinaison avec une double croix patriarcale aux extrémités élargies est expliquée par le caractère de la dernière, étant le symbole du triomphe. La double croix apparaît chez le tsar Pétar et son existance sur ses sceaux est liée à la reconnaissance officielle de Petar comme tsar, sa parenté avec la famille impériale de Constantinople et la création de la Patriarchie bulgare indépendante.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ПЪРВОБЪЛГАРСКИЯТ НАДПИС ОТ ФИЛИПИ. НОВИ ТЕОРИИ И ФАКТИ

Иван Божилов (София)

Надписът от Филипи е сред първобългарските епиграфски паметници, които имат най-дълга история и най-често са привличали вниманието на изследвачите. Обстоятелствата, при които той е открит, са известни, но все пак бих искал да ги припомня съвсем накратко. Първият допир с надписа /или по-точно с част от него/ датира от 1707 г. През тази година отец Браконие /Braconnier/ на път за Света гора посещава развалините край Филипи, открива плоча с гръцки надпис и го преписва, макар и с твърде много грешки. Тази плоча по-късно става известна като плоча или фрагмент А. Издаден въз основа на направения препис доста незадоволително, надписът не убягва от вниманието на някои учени /Дж. Бъри, В. Н. Златарски/, но не е проучван задълбочено. Обяснението е много просто: след откритието на отец Браконие плочата е засипана и не е видяна от никой друг. Едва през 1923 г., по време на редовни археологически разкопки във Филипи, ръководени от Ж. Шарбоно /J. Charbonneaux/ и Ф. Шапутие /F. Chapouthier/, плочата е открита повторно. През 1924 г. двамата френски археолози имат щастието да попаднат на още една плоча с гръцки текст /плоча или фрагмент В/. Най-сетне разкопките на базилика В, ръководени от П. Льомерл /1932-1935/, наред с другите резултати доведоха до разкриването на още няколко парчета от плочи /четири или шест?/ с отделни гръцки букви или кратки буквени съчетания.

Надписът от Филипи - нито един сериозен специалист не допуска, че изброените по-горе фрагменти са от различни епиграфски паметници - е издаван неколкократно: Ф. Дворник, Г. Фехер, В. Бешевлиев, П. Льомерл. Откъслечността на надписа - факт, добре познат на всички - не позволява цялостно възстановяване на текста и установяване на сигурна смислова връзка между двата основни фрагмента /А и В/. Независимо от обективното затруднение, този интересен - и като съдържание, и като място на откриване - епиграфски паметник, е тълкуван и обясняван не един път. Ако трябва с няколко думи да представя същността на досегашните хипотези, появили се в едно или друго време, но твърде близки помежду си, ще отбележа следното: надписът свидетелствува за българско военно присъствие във Филипи /836/37 или 847 г./, което, от една страна, е обвързано с въстание на славяните в Солунската област, а от друга, със завръщането на византийското население на Тракия, прехвърлено от кан

Крум /813/ в "България отвъд реката Дунав". Това тълкуване на надписа, както и всяко друго близко до него, съдържа някои недостатъчно изяснени моменти и не винаги може да отговори задоволително на всички трудни въпроси, поради което той продължава да привлича вниманието на съвременните изследвачи.

*

През 1986 г. Й. Караянопулос публикува малка книжка, посветена на надписа от Филипи, или, както той пише, от Диреклер[1]. Какви цели си е поставил гръцкият учен? Първо, да изследва отново археологическата обстановка около базилика В във Филипи и преди всичко да проучи въпроса дали надписът е открит in situ, или не[2]. На второ, но не по-малко важно място, е идеята за критична преоценка на досегашните опити за историческо обяснение на надписа. Това намерение той е осъществил, като е разгледал следните въпроси: въстанието на славяните в Пелопонес, българския поход към Източна Македония, въстанието на славяните от Солунско, действията на Алексий Муселе в Христупол по време на това въстание, отъждествяването на споменатите в надписа Χριστιανοί и локализирането на местоживелищата на славянското племе смоляни[3].

До какви изводи стига Й. Караянопулос? Ще се опитам да бъда кратък и точен: 1/ Присъствието на гравираните плочи в Диреклер не предполага, че те са открити in situ, че са гравирани на място, нито пък че гравьорите се намирали там; 2/ Не може да се каже къде е гравиран надписът и как се е появил във Филипи; 3/ Поне за момента това е проблем, който не би могъл да бъде решен; 4/ Хипотезите, според които славяните са наводнили /"inondé"/ района между Солун и Константинопол, нарушили са връзките между двата града, а славянското племе смоляни и българите са завладели през 837 г. Филипи, са лишени от всякакво основание[4].

Както се вижда, категорични отговори на твърде важни въпроси, които изменят изцяло нашите представи за българо-византийските отношения през 30-те години на IX в. И аз като Й. Караянопулос нямам вкус към тези пътища на историческо дирене, "които имат по-скоро форма на исторически роман, отколкото продукт на истинско историческо изследване"[5]. И тъкмо поради това имам възражения по становищата на гръцкия учен.

1. Въпреки положените немалко усилия Й. Караянопулос не е успял да докаже убедително, дори, бих казал, задоволително, идеята си, че надписът не е открит in situ /очевидно под "dalles...ont été découvertes in situ" Й. Караянопулос разбира, че плочите не са открити на мястото, където надписът е гравиран/. Не са намерени отговори и на следните въпроси: къде, кога и по какъв повод /победа на българите над смоляните - sic!/ е съставен и гравиран надписът; кога плочите са донесени във Филипи и защо е била необходима тази вторична употреба на строителни материали при грижите, положени за построяване на базилика В /обратният пример с разнасянето на материали от базиликата не е сериозен аргумент - вж. с. 47, бел. 160/.

2. Неубедително е отъждествяването на Χριστιανοί от надписа със смоляните /защо е било необходимо славянското племе да бъде споменато веднъж с името, с което е известно - смоляни - и втори път с твърде общото, деконкретизиращо понятие Χριστιανοί ?/ Няма съмнение, че в случая имаме работа с една равностойна опозиция - Βούλγαροι- Χριστιανοί. И нейното "разгадаване" не предизвиква особени затруднения. Безспорно тази конструкция не визира случайни, еднократни връзки, а дълготрайни отношения, чието начало датира отдавна/ "на християните българите направиха много добрини"/, и по-важно, отношения, които имат бъдеще/ "но Бог вижда"/. Едва ли бихме могли да се съмняваме, че този партньор на българите в рамките на постоянни двустранни отношения са ромеите /смоляните в никакъв случай не биха могли да заемат това място, дори еднократно/.

3. Съмненията в датировката на славянското въстание в Солунско /837/ са неоправдани. Една година преди отпечатването на книжката на Й. Караянопулос тази датировка, и то не само въз основа на пребиваването на "кесаря" /Алексий Муселе/ в Христупол, но и на присъствието на "магистъра" /Мануил/ в района на Волерон, беше доказана убедително от С. Менго [6].

4. Тъй като посоката на движението на българите към Източна Македония /а и подробностите по придвижването им вътре в тази област/ ще бъде обект на бележките ми и в следващите страници, тук ще се задоволя да посоча, че идеята на Й. Караянопулос /българите се движат по диагонала североизток-югозапад/е погрешна.

*

През 1990 г. П. Георгиев публикува статията "Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина"[7]. Само този наслов е достатъчен да ни подскаже намеренията на автора. Но тъй като П. Георгиев не се е задоволил с него, ще цитирам уводната фраза, която още веднъж ни насочва към целта му: "Тук ще се опитам да изложа собственото си виждане по повдигнатите проблеми, които несъмнено ще привлекат вниманието и на други специалисти, главно епиграфи и историци" /с. 55/. Или, ако трябва да бъда по-ясен, идеята на П. Георгиев е да ни предложи ново четене на надписа /или да коригира някои места от текста/ и да го подложи на ново историческо обяснение.

Ще представя накратко моето виждане по основните идеи на П. Георгиев в статията. Ще се опитам да представям най-важните изводи на П. Георгиев и едновременно да ги разглеждам и оспорвам. Преди да пристъпя към обсъждането на тези пунктове от статията, по които имам възражения, ще отбележа, че не бих искал да се занимавам с новите четения, предложени от П. Георгиев. Те биха могли да бъдат по-сериозни и да заслужават определено внимание само ако са направени след продължително общуване с оригинала, т.е. със самия надпис, съхраняван в музея на Филипи. Струва ми се, че примерът на Й. Караянопулос /по неговите думи той е посещавал Филипи неколкократно/, възприел четенията и възстановките на Дворник, Бешевлиев и Льомерл, заслужава внимание [8].

1. "Надписът се е състоял от 4 или повече наредени една до друга плочи, върху които текстът е преминавал последователно, без прекъсване" /с. 59/. Проблемът с броя на плочите /както и поправките на текста/ едва ли трябва да се

разисква от разстояние. От друга страна, този проблем беше отдавна решен от П. Льомерл, който разкопа базилика В във Филипи: надписът е запазен върху пет /от общо седем/ плочи на южния стилобат на базилика В. Това становище се възприема и от последния изследвач на надписа, работил sur place - Й. Караянопулос [9].

2. “В палеографско и смислово отношение се открояват три части, писани, изглежда, от различни лица, но отнасящи се до близки по време и свързани помежду си събития” /с. 59/. С риск да стана отегчителен още веднъж ще отбележа, че и палеографските наблюдения, които не са извършени върху оригинала, губят до известна степен своята стойност. Но нека все пак разгледаме снимките. На пръв поглед има известна разлика в графиката на двете основни части от надписа /А и В/. Докато текстът на плоча А е изписан с по-закръглени букви /напр. Υ , Ο /, на плоча В се забелязва стремеж към използване на поъгловати букви / Υ , но и Υ ; ◊ , но и Ο !/. В същото време не може да не направи впечатление еднаквото изписване на някои букви със специфична графика - Α , Е и т.н. Но по-сериозни са две други съображения: а/ разпределението на текста между трима гравьори /!/ и пет плочи ми се струва невъзможно /освен че е ненужно, разбира се/; б/ /трудно е да се допусне/ за да не кажа невероятно!/, че първата част /началната плоча е загубена?/ завършва с първия ред върху втората плоча /фрагмент А/, при положение че броят на частите е три и съвпада с броя на гравьорите, също три!

Толкова за палеографията. Сега няколко думи за трите части на надписа, отразяващи три различни събития. Фрагмент А /=Браконие/ има конкретно съдържание: поход на българите, предвождани от капкан Исбул, свързан със славянското племе смоляни. Фрагмент В /=Шарбоно - Шапутие/ има абстрактно, философско съдържание с най-обща характеристика на отношенията българи-християни. Неговото съдържание безспорно е следствие от фрагмент А /събитието, което дава основание за подобен размисъл/. Сведения за други събития липсват. И това не е изненадващо, тъй като поставянето на надписа във Филипи може да бъде оправдано само ако в него става дума за събитие, свързано с града или околностите. Впрочем малко по-долу ще видим, че въпросната кампания е била много по-богата на събития, част от които са отбелязани с други надписи.

3. Ἕ Τῶν πολῶν Βονλγάρων /ред първи на фрагмент А/. П. Г. приема, че тази конструкция не е част от титлата на българския владетел, а е използувана “в свободен текст” и е свързана “с целта на българския поход към Родопите и Беломорието” /с. 60-61/. Няма да се впускам в спор дали този израз е част от владетелскататититла, или не. Позоваването на В. Бешевлиев не е съвсем коректно. Коментирайки Чаталарския надпис, той пише: “на израза τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχοντα отговаря в N 14,1-2- τον πολῶν Βονλγάρων ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων. Не мога да не отбележа, че да се приписва на съставителя на надписа /не на гравьора, а на човека, дал идеята - капкан Исбул?/ подобно намерение, т.е. да демонстрира по такъв начин, че войската, дошла от Плиска в Източна Македония, има за цел да приобщи към българската държава “всичките българи”,

населяващи тази византийска територия, ще бъде неубедително, произволно, дори съвременно вулгаризиране на подобни намерения, ако те действително са съществували и са били преследвани с военни и политически средства.

4. Посоката на движение на българските войски, или по-точно на пътя, по който те са стигнали до Източна Македония, е един от основните въпроси при правилното интерпретиране на надписа. Ето мнението на П.Г.: “В планинските условия на Родопите този път може да се очертае по трасето от Филипопол, по долината на Места към Никополис ад Нестум /дн. с. Гърмен/, към Драма, Филипи и Пангей...” /с. 61/. Какви са аргументите за подобно категорично твърдение? Бих казал, никакви, защото позоваването на факта, че този път бил познат още от античността, не е никакъв аргумент. А възражения има много: а/ движението през Родопите едва ли е било лесно и за предпочитане; б/още в края на VIII век, по-точно през 789 г., българите са открили безспорно подобрия път за проникване в Източна Македония[10], а той е по долината на Струма. Събитията от 808 или 809 г. още веднъж потвърждават тази възможност[11]; в/Филипи е само една от точките, в които е отбелязано българското присъствие в Източна Македония през 836/37 г. Другите две са Василика /Халкидическия полуостров/ и Обилос /близо до устието на Струма/, засвидетелствани по безспорен начин с надписи /за това по-долу/. При това положение заключението е неизбежно: отправната точка на българската войска е била Сердика, а посоката - на юг по долината на Струма /път, също познат от античността/ - отвеждала българите към Солун и неговите близки и по-далечни околности.

5. П. Георгиев обвързва тълкуването на надписа от Филипи с така наречената “Маламирова хроника” /”Налице е възможност и двата надписа, на Маламир от Шумен и на Персиан от Филипи, да третират едни и същи или пък близки и взаимно свързани събития: поход на българските войски към Егейското крайбрежие, към Филипи и Пангей” - с. 62/. Тук въпросът не е до това дали в надписа Φιλιπόπολιν трябва да се схваща като обозначение на Филипи, а не на Пловдив /П. Г. подхваща старата идея на А. Грегоар/, а до нещо друго: събитията, разказани в Маламировия надпис, са свързани със Западна Тракия, с градовете Проват и Бурдизон, т.е. посока и област, противоположни на Филипи [12].

6. Основният въпрос при тълкуването на надписа от Филипи винаги е бил един: определянето, установяването на целта, поставена пред българските войски, нахлули в Източна Македония. П. Г. прави опит да излезе от една ограничена схема и да потърси събития, които са станали “отвъд” Филипи. Според него крайната цел на българите е била планината Пангей. Как се обосновава подобна, на пръв поглед странна идея? На един от малките фрагменти /фрагмент С според Бешевлиев/, открит по време на разкопките на П. Льомерл, се забелязва буквеното съчетание ..ΑΓΑ.. Следващата буква не е запазена добре; от нея се вижда само лявата вертикална хаста /?/. Това съчетание е възстановено от В. Бешевлиев като ἄγα [τά]. П. Георгиев възразява категорично на подобно четене, приема, че четвъртата буква е сигма /Σ/, която /опирайки се на Бешевлиев/ схваща като окончанията -ος, - ην и т.н. По този начин той получава думата - αγας ⇨ αγαος, която пък възстановява като [π] αγαος ⇨ [π]α(γ)γα(Τ)ος!, с. -

58/. Подобно четене според мене е произволно. Фрагмент С не го позволява, както и някои езикови норми и епиграфски принципи. Отхвърля го и логиката /едва ли бихме очаквали в един надпис, поставен на определено място, в случая във Филипи, да се указва посоката на движението или по-точно следващото селище или местност, която ще бъде достигната от българите!/. Не бихме могли да допуснем - все пак хипотезите имат някакъв предел! - че съставителят на надписа е познавал името Пангей /затова след малко/, произнасял го е фонетично правилно и го изписва като Παγας ⇨ Παγαος!

Името на планината Пангей, известно от античността /Херодот/, се среща сравнително рядко, дори твърде рядко у средновековните автори /ὄρος τὸ Πάγγαιος/. Тук бих искал да обърна внимание на един интересен пример. Манастирът "Св. Богородица Козинишка", който се намира близо до Драма, в планината Пангей, се свързва с името на св. Герман и е основан през втората половина на IX в. /около 867-874?[13]/. Житието на светеца[14] отразява учудващо добре топонимията на района, нещо твърде рядко за агиографска творба. В него се говори последователно за Европа, Македония, Христополис /Кавала/,.Драма, Филипи, Пополия /неустановено/, Матикия, Черница /локализирането на последните два топонима също предизвиква колебания/. Планината, в която светият мъж основава своя манастир, е наречена Μακεδονίαν ὀρέων, ἅπαν τὸ ὄρος или само τὸ ὄρος. Тази деконкретизация в случая - ако не приемем, че и тя е рожба на агиографската традиция - би могла да бъде обяснена по следния начин: името Пангей присъства в книжовната традиция, но започва да изчезва от разговорната практика. В същото време другото име на планината - Κοσύνιτζα, Κοσίνιτα / тракийският му произход се обосновава убедително/[15] или Кушиница, Кушница в българската традиция - все още не се е наложило. В заключение, не бих твърдял категорично, че в надписа би трябвало да очакваме името Κοσύνιτζα /ако въобще името на планината е трябвало да се появи там - нещо, в което не вярвам/, но в никакъв случай не приемам евентуалното изписване Πάγγαιος (Παγας!).

7. Последното ми възражение е срещу тълкуването на понятието Χριστιανοί. Отъждествяването на **християните** от надписа с ромеите беше поставено под съмнение единствено от Й. Караянопулос. Това съмнение, както вече посочих, е неоснователно. Изглежда, усилията на гръцкия учен са подтикнали и П. Г. да търси ново, бих казал, още по-необичайно решение на този въпрос. П. Г. без колебание приема, че с понятието християни съставителят на надписа е обозначил жителите на Χριστούπολις /=Кавала/, които са били партньори /противници/ на българите в определени политически или военни отношения /с. 64/. Не бих искал да се занимавам пространно с този въпрос, тъй като той е решен прекалено произволно. Все пак съм длъжен да отбележа някои неща. Подобно отъждествяване не би могло да бъде предложено на вниманието на специалистите, без да бъде подкрепено поне с един пример. Позоваването на печата, публикуван някога от Шлюмберже и сетне от В. Лоран, няма никаква стойност, тъй като става дума за град в Пелопонес, и то град, който наистина се е наричал Χριστιανούπολις /което, разбира се, не означава, че самоназванието на

жителите на града е било Χριστιανοί!). По мое знание не би могъл да бъде посочен нито един пример[17], който да ни убеди, че жителите на Христуполис /=Кавала/[18] са били наричани или сами са се наричали християни /същото се отнася и за едноименния град в Кападокия[19]/.

Не мога да отмина с мълчание и още един въпрос: името, с което градът е бил познат на българите. Този въпрос, за съжаление, не може да се реши категорично нито по отношение на използваното име, нито по отношение на времето, когато то е използвано. Все пак две обстоятелства заслужават внимание. Първо, градът започва да се нарича и Кавала / Καβάλα/ ; наистина това име се утвърждава през късното средновековие[20], но неговата поява при всички случаи трябва да се отнесе към по-ранно време. Второ, градът има българско наименование: **морүнєцъ, морүньць**, наложило се в литературната традиция през XI в.[21], но традиция, близка до легендите, до историческата памет на българите, която започнала своето формиране значително по-рано. И така, едва ли трябва още веднъж да доказвам настойчиво, че конструкцията българи - християни изисква участието на две равностойни народностни групи и че християни може да бъде еквивалент само на ромеи.

*

Първобългарският надпис от Филипи наистина може да бъде обект на ново тълкуване или предлаганите досега обяснения да бъдат коригирани, за да звучат много по-убедително. Това може да стане само в един случай: надписът да бъде поставен в друга изворова среда, или по-точно при неговото изучаване да бъдат привлечени нови извори, каквито съществуват и също са епиграфски. Тъй като тези извори, съпоставени с данните, които могат да бъдат извлечени от надписа, открит край Филипи, съм разгледал другаде[22], тук ще припомня само основните моменти. Като отбелязвам мимоходом мраморната колона от Голямата базилика с надпис Πόλεμος τῆς Σέρας[23], който, макар и недатиран, свидетелства за присъствието на български войски в Източна Македония, в долината на Струма /първите десетилетия на IX в./, бих искал да насоча вниманието към два други надписа, доскоро неизвестни. Първият[24], познат днес само по естампажа, направен през 1914 г. от Шарл Авезу, произхожда от с. Василика /западната част на Халкидическия полуостров/[25]. Макар и съхранен частично, той все пак може да се свърже без колебание с времето на кан Маламир и капкан Исбул, чиито имена се четат сигурно в запазения текст.

Другият надпис, или по-точно неговото кратко съдържание, е запазено в текста на един документ, който произхожда от манастира "Ивирон". Според документа /той е съставен през втората половина на XI в./ за разграничителен белег между имоти на манастира "Ивирон" и друг имот, разположени в с. Обилос/на левия бряг на Долна Струма, близо до устието на реката/[26], е служил камък с надпис ὅρος τῶν Βουλγάρων[27]. Няма съмнение, че този камък, който произхожда от околностите на селото, е маркирал граничната линия между България и Византия.

И така четирите надписа - надписът от Филипи и изброените по-горе три надписа /от Плиска, Василика и Обилос/ - бележат четири точки на българско присъствие в Източна Македония около 836-837 г. Това присъствие е следствие от добре обмислена и планирана военна кампания, която е отвела българските войски по долината на Струма до Халкидическия полуостров, Егейското крайбрежие и Филипи. А основният резултат от тази кампания е била промяната в българо-византийската граница в междуречието на Долна Струма и Долна Места.

БЕЛЕЖКИ

[1] Karayannopulos, J. L'inscription protobulgare de Direkler. Athénes, 1986.54 p. et 15 illustrationes (по-нататък: Karayannopulos. Direkler).

[2] Ibidem, 18-25.

[3] Ibidem, 26-46.

[4] Ibidem, 47-48.

[5] Ibidem, p. 38, note 122.

[6] Mango, C. On-Reading the Life of St. Gregory the Decapolite. - In: Βυζαντινά, 13, 1985 (= Δώρημα στὸν 'Υ. Καραγιαννούπουλο), 639-643.

[7] Исторически преглед, 1990, 3, 55-66 (по-нататък: Георгиев. Филипи).

[8] Karayannopulos, J. Op. cit., 13-14.

[9] Lemerle, P. Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945, 135, 416, 420; Karayannopulos, J. Op. cit., 12-13.

[10] Theophanes. Chronographia. Ed. C. de Boor. I. Lipsiae, 1883, 463.28-464.2; Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. I/1.С., 1918, с. 242; История на България. 2.С., 1981, с. 129.

[11] Theophanes. Chronographia, 484. 29-485.4; Златарски, В.Н. История..., I/1, 251-252; История, 2, с. 134.

[12] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 13, 127-128 (по-нататък: Бешевлиев. ПН).

[13] Dujčev, Iv. Une ambassade byzanrine auprès des Serbes au IXe siècle. - In: Dujčev. Midioevo bizantino-slavo. I. Roma, 1965, 225-230.

[14] ΛΛ SS. Maii III (1866), 6 - 10.

[15] Иванов, Й. Н. Местните имена между Долна Струма и Долна Места. С., 1982, с. 148 (по-нататък: Иванов. Местните имена).

[16] Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1981, N N 11.79, 12.76, 13.786, 15.76, 16.76, 17.92; 18.92, 19.99, 21.47 (по-нататък: Notitiae Episcopatuum).

[17] В Източна Македония по мое знание единственият обект, който би могъл да бъде сближен с Χριστιανοί, е манастирът Χριστίνης, или по-точно μονὴ τῆς ἁγίας Χριστίνης (Actes du Prôtaton. Ed. diplomatique par D. Papachryssanthou. Paris, 1975, n 4.1,6.24), разположен близо до град Иерисо. Но едва ли може да се допусне, че монасите от манастира биха могли да бъдат партньори на българите, появили се в неговите околности.

[18] Най-разпространената форма на името на града е Χριστούπολις /Χριστςπολις/, засвидетелствувана в извори от различен произход, време и характер. Ето някои примери: Actes d'Iviron. Des origines au milieu du XIe siècle. Ed. diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou. Paris, 1985, n°6.33, 30.1; Actes de Xénophon. Ed. diplomatique par D. Papachryssanthou. Paris, 1986, n°23.2, 25.1; Actes de Lavra III. Ed. diplomatique par P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, D. Papachryssanthou. Paris, 1979, n°137.26,27,28; Actes d'Esphigménou. Ed. diplomatique par J. Lefort. Paris, 1973, App.B.64; Actes de Saint Pantéléèmôn. Ed. diplomatique par P. Lemerle, G. Dagron, S. Čircović. Paris, 1982, n°12.31; Actes de Kutlumus. Ed. diplomatique par P. Lemerle. Paris, 1988(II^{2}), n°10, app.336,37; Les archives de St. Jean-Prodrome sur le mont Ménécée par A. Guillou. Paris, 1955, n°16.1; Gautier, P. Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator. - REB, 32(1974), 121.1525-1526; Dvornik, F. La Vie de St. Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, p. 54.23; ΛΛ SS Maii III.Parisi et Romae 1866, p. 8; Notitiae Episcopatuum, n°7.617, 9.491, 10.581, 13.631, 17.48, 18.48, 19.52, 20.47, 21.35; Anne Comnène. Alexiade. II. Ed. B.Leib, Paris, 1943 (réimpression: 1967), 171.30, 175.21; Acropolita. Historia. Ed. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, 66, 73; Th. Scutariota. Ed. Const. Sathas, Paris, 1894, 487.7, 491.23; Cantacuzenus. Historia. Ed. I. Schopen. I, 262; II, 226, 264, 265, 306, 332, 346; III, 32; Gregoras. Historia. Ed. I. Bekker. I, 247, II, 623, 627, 653, 746-747.

[19] Notitiae Episcopatuum, n 4.19,8.15,9.74,15.14,8.84,11.104.

[20] Ibidem, n 21.35.

[21] Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925 /фототипно издание: С., 1970/, с. 286; Љ. Стојновић. Стари српски записи и натписи, кн . I, Београд, 1902 /фототипно издание: 1982/, № 89, с. 35; Иванов. Местните имена, 129, 161.

[22] Божилов, И. ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ . - Старобългарска литература, 24, 1991 /под печат/.

[23] Бешевлиев, ПН, № 16, с. 141.

[24] Feissel, D. et M. Sève. La Chalcidique vue par Charles Avezou (avril - mai 1914). Notes de voyage et inscriptions. - BCH, 103, 1979, 288-289, fig. 25; V. Beševliev. Zur Deutung des protobulgarischen Inschrift von Vassilika, Chalkidike. - JÖB, 35, 1985, 143-148.

[25] Lefort, J. Villages de Macédoine. 1. La Chalcidique occidentale. Paris, 1982, 35-36; Bellier, P., Bondoux, R.-Cl., Cheynet, J. CL., Geyer, B., Grélois, J.-P Kravari, V. Paysages de Macédoine. Paris, 1986, p. 132 et carte E 10.

[26] Actes d'Iviron, I, p. 84, fig. 7.

[27] Ibidem, n 30.6; Божилов, И. ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ...

UNE INSCRIPTION PROTO-BULGARE DE PHILIPPES.
THÉORIES ET FAITS NOUVEAUX

Ivan Bojilov

L'auteur fait une critique approfondie des dernières études de cet important monument épigraphique datant du IXe siècle - celles de J. Karayannopulos et de P. Guéorguiev. Il est prouvé que l'inscription est découverte in situ; que le terme "chrétiens" y est l'équivalent justement des Byzantins, et non pas des Slaves-Smolènes ou les habitants de la ville de Kavala; qu'est évident le lien de cette inscription avec l'insurrection des Smolènes et l'offensive de l'armée bulgare vers la Mer Égée. L'auteur jette un nouveau jour sur l'inscription, en la comparant aux trois autre inscriptions: 1. celle de Pliska (où il est question de la bataille près de Sérès); 2. celle de Vassilika (sur la péninsule Chalcidique); 3. une inscription disparue, dont le contenu est conservé dans un document du monastère d'Ibéron, marquant la frontière bulgaro-byzantine de ce temps-là, près de la Basse Strouma. Les quatre inscriptions, celle de Philippes et les trois autres, témoignent d'une campagne bulgare militaire bien raisonnée, qui avait abouti à un changement de la frontière dans l'interfluve de Strouma et Mesta.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ НА СТИХОВЕ ОТ ПСАЛОМ 67 В ГРЪЦКИ ЗАКЛИНАТЕЛЕН НАДПИС ОТ ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев (Шумен)

Разглежданият в следващите редове гръцки надпис е врязан с тънко острие върху плоските страници /лице и опако/ на оловна плочка, намерена през 1976 г. при разкопки на най-големия от откритите до днес в Преслав осем манастира - дворцовия.[1] Нека тези кратки наблюдения и бележки за надписа и предназначението на плочката в сборника в чест на 90-годишнината на чл.-кор.проф.д-р Веселин Бешевлиев бъдат приети като знак на уважение към личността и забележителното научно творчество на големия български учен.

С оглед датировката на надписа не е без значение обстоятелството, че оловната плочка се откри в един от вътрешните дворове на комплекса, на около 20 м от главната манастирска църква /квадрат 455, дълбочина 0,60-0,80 м/. Все в тази насока и относно предназначението му е важно да отбележим и това, че в този участък попадат гробове на проучен около църквата некропол [2]. Отсъствието на издатък с "ухо" или на пробит отвор за нанизване и провесване при носене пред гърдите показва, че плочката е била предназначена за поставяне в гроб, както впрочем се разбира и от съдържанието на нанесения върху нея надпис.

Оловната плочка е с почти правилна четвъртита форма и размери 2,8 х 2,4 см. Дебелината на оловния лист, от който е изрязана, се движи между 1 - 1,5 мм. Четирите й ъгъла са леко заоблени, а една от късите стени /долната/ - дъговидно изрязана /обр. 1 и обр. 2/. Врязаните с тънко острие букви /изглежда, след нагряване на плочката/ са неравни по височина /3 до 8,5 мм/. Независимо от това издават ръката на опитен скриптор. Върху лицето на плочката са разпределени в 7 реда, а на опакото - в 4 реда. Началото на надписа съгласно утвърдената отрано християнска практика започва с начертаване на християнски кръст.

Лице:	Опако:
+ ΑΝΑCΤΗΤΟ	ΠΝΟCΕΚΛΗΠ
ΟΘΑΠΑΔΑΜΑCΚΟ	ΕΤΟCΑΝΟCΤΗ
ΚΕΑΠΘΝΕΤΟCΑΝ	ΚΕΤΕΚΗΡΟC
ΥΕΧΘΡΥΑΥΤΟΥ	ΑΠΟΠΡΟCΟ
ΚΕΦΥΓΕΤΟCΑΝ	ΠΟΥΑΥΤΟΥ
ΑΠΟΠΡΟCΟΠΟΥ	
ΑΥΤΟΥ	
+ Ἀναστήτο	π(ά)ν(τ)ος ἐηληπ-

ὁ Θ(εὸς) απα Δαμασκο(ν)
κεάπ(ο)θ(α)νέτοσαν
ὑ ἐχθρὺ αὐτοῦ
κὲ φυγέτοσαν
ἀπὸ προσόπου
αὐτοῦ

έτοσαν ὀς τή-
κετε κηρὸς
᾽απὸ προσό-
που αὐτοῦ

В реконструирания текст:
+ Αναστήτω
ὁ Θ(εὸς) απα Δαμασκο(ν)
και ἀοξανέτωσαν
οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ
και φυγέτωσαν
ἀπὸ προσώπου
αὐτοῦ

πάντως ἐκλιπ-
έτωσαν ιός τή-
κετε κηρὸς
ἀπὸ προσώ-
που αὐτοῦ

В превод текстът на надписа гласи:

Лице: + ДА ВЪЗКРЕСИ
БОГ ОТЕЦ ДАМАСКО
И НЕКА ДА УМРАТ
НЕГОВИТЕ ВРАГОВЕ
И ДА ИЗЧЕЗНАТ
ОТ ЛИЦЕТО
МУ

Опако: НАПЪЛНО ДА СЕ ИЗ-
ГУБЯТ, КАКТО СЕ
ТОПИ ВОСЪК
ОТ ЛИЦЕ-
ТО МУ.

С изключение на апа Дамаско и израза в края на опакото - "както се топи восък от лицето му" - в разчитането на текста няма трудности. Вън от съмнение е, че се отнася за заклинание. Такива оловни плочки са известни от древността. Те са били носени или поставяни в гробове с цел заклинанието да постигне своята жертва. Срещаме ги и през християнската епоха. На гръцки език се наричат καταθεσμοί, а на латински - defixiones.

Дамаско е лично име и ако се съди от съпровождащото го духовно звание - апа /отец/, е от сирийски произход[3]. За това как е попаднала разглежданата оловна плочка, предназначена за отец Дамаско, в този богат преславски манастир, може само да се изказват предположения. Като се държи сметка за заниманията на манастирските братя с активна преводаческа и книжовно-просветна дейност, изписването на гръцкия надпис е можело да стане в манастирския скрипторий [4]. По-произволни биха били опитите ни да осветлим личността на апа Дамаско и неговото попадане в Преслав. Ще отбележа само това, че при тогавашните активни контакти между източноправославните обители на Византия и християнския Изток с обителите на Балканите, а по-късно и в древна Русия, попадането или по-точно идването на отец Дамаско в такъв голям християнски културен център като българската столица през X в. е естествено и лесно обяснимо.

За едно по-дълбоко вникване и изясняване на съдържанието и характера на разглеждания надпис от особено важно значение е изразът в края на опакото на оловната плочка "както се топи восък от лицето му". Във връзка с това се налага да се види изписването му в стих 3 на псалом 67 от Библията. Според Septuaginta /III в.пр.Хр./ последният гласи така: "...ὡς τήκειται κηρὸς ἀπὸ προσώπου Πυρός, οὕτως ἀπόλοιντο οἱ αμαρτωλοί ἀπό προσώπου τοῦ θεοῦ". Славянската /Елисаветинска/ Библия: ".... ꙗ́кѡ та́етъ во́скъ ѿ лица́ ѻ҆гнѧ̀, та́кѡ да погі́бнꙋтъ грѣ́шницы ѿ лица́ бж҃їѧ ; Biblia Hebraica /Textus Masoreticus/: в латинска транскрипция: "Kehimmem donag mippeney᾽eš yo᾽bedu reša῾iym mippeney Elohiym"; в новобългарска транскрипция: "Кехиммим донаг миппене еш йоведу решаим миппене Ельохим". От пръв поглед се хвърля в очи, че въпросният израз е реминисценция на стих 3 от посочения по-горе библейски псалом, а цялостният текст на надписа върху оловната плочка е доста свободна комбинация от отделни изрази в него и в предшестващия го стих 2. Не е без значение да изтъкна и това, че тези два стиха: 2. "Да се дигне Бог, и да се разпръснат враговете Му и да бягат от лицето Му, които го мразят"; 3. "Разнеси ги, както се дим разнася, както се топи восък от огън, тъй нечестивците да загинат от лицето Божие"[5], които авторът на разглеждания надпис е използвал, имат място и в богослужебната практика. Това са припевите към пасхалните стихири "Да воскреснетъ Богъ и разточатся врази Его..." .

Съставен доста свободно от цитираните два стиха на псалом 67, текстът върху оловната плочка от Преслав е трябвало да играе роля на заклинание или не амулет с апотропеично /предпазно/ предназначение. Нанизани на верижка, такива амулети се носели провесени пред гърдите или пък, както при разглеждания случай с апа Дамаско, са били подготвяни за поставяне в гроб. Носенето на подобни алумети е особено широко разпространено през старобългарската епоха. Върху тънки оловни пластини се изписвали понякога дълги апокрифни текстове, главно на молитви [6].

Вярването в магическата сила на писани при определени условия думи и изрази, почерпани от сакрална литература, отвежда в дълбока древност. Така през езическата епоха се изписват надписи върху врати на жилища и се вярвало, че предпазват от нещастие. През римско време магическото значение на оловото намира израз в голям брой вотивни пластини и амулети. Приемало се, че този метал притежава лечебни и козметични свойства [7]. Сред нашия народ магическата сила на оловото е също позната [8].

През християнската епоха носенето с предпазна цел на отделни гръцки евангелски и други сакрални текстове, изписани върху оловни плочки като преславската или върху друг материал, също било широко разпространено. Така в Оксиринх през 1905 г. е открит неголям къс хартия, върху който с дребни букви е описано посещение на храма от Исус Христос и неговите ученици с край от проповед на Исус от някакво неизвестно Евангелие [9]. Като амулети били използвани текстове и от един ранносирийски литературен паметник "Легенда за Авгар"[10], който през X в. бил преведен от книжовниците на Симеоновия културен кръг в Преслав[11].

Много пригодни за носене като амулети се оказали отрано някои текстове от книгата Псалми на Стария завет. Така според И.Ш. Шифман в редица псалми, които той разглежда само като произведения на религиозната лирика, се откриват магически формули, призвани да избавят от различни видове беди[12]. Носенето на цели текстове на отделни псалми, включени в "моски" от кожа и плат или пък в реликвиарни кръстове и кутийки, се запазва до наши дни. Специален интерес в това отношение представлява главният герой в нашумелия роман на Б. Пастернак "Доктор Живаго", който носи като апотропей целия текст на Псалом 90[13].

От първостепенно значение за извеждане датировката на разглежданата плочка е обстоятелството, че тя се откри при редовни археологически разкопки, в сигурно датирана среда с материали /главно старобългарска битова керамика и византийска сребърна монета на Й. Цимисхий /969-976/. За отнасянето й в хронологическите граници на X в. насочва и палеографското начертание на буквите в надписа.[14] По-подробно на този въпрос ще се спрем в друго изследване.

БЕЛЕЖКИ

[1] Дворцовият манастир е разкрит и проучен през периода 1969-1979 г. под ръководството на автора. Подготвената и отчетена като изпълнена задача през 1983 г. монография в АИМ не е отпечатана. Предварителни сведения за манастира вж: Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. - Старобългарска литература, 17, 1985, с. 70-85.

[2] Непубликувани материали на Т. Тотев. В първичната документация, съхранявана в НА на АИМ, плочката с надписа е записана под полеви инв. № 13206.

[3] Апа се среща и пред имена на светци на източноправославната църква. На икона от манастира "Св. Екатерина" в Синай го виждаме изписано пред името на свети Мина, вж: Rice, D. T. Umetnost vizantijekog doba. Beograd, 1968, с. 29, fig. 19.

[4] Известни наблюдения за манастирския скрипторий се съдържат у Тотев, Т. Преславските манастири - средища на художествен живот през IX-X в. - Векове, 1980, кн. 5, с. 46-52; Дворцовият манастир в Преслав..., с. 75 и сл.

[5] Цитатите са направени по Библия, издание на Свети Синод на Българската Църква. С., 1925.

[6] Попконстантинов, К. Епиграфски паметници. - В: Сборник Перник, 2, С. 1983; Константинова, В., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва от X в. върху оловна пластина. - Die Slawischen Sprache, Band 13, 1987, S. 45-54.

[7] Залесская, В. Н. Сцены охоты на ранневизантийских филактериях: символика образов. - В: Античная торевтика. Л. 1986; Fitz, J. Bleigegenst and Isutereisu II. Geschichte der Stadt in der Romerzeit. - Archeologia Hungarica a concilio archeologicorum Academiae Sientiarum Hungaricae redatae. Budapest, 1957, vol. 36, S. 384-385.

[8] Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. - Сборник Народни умотворения, С., 1914, т. XXIII.

[9] Свенцицка, И. С. Тайните писания на първите християни. С., 1981 /превод от руски Зл. Найденов/, с. 12.

[10] Мещерская, Е. Н. Легенда об Авгаре - раннесирийский литературный памятник. М., 1984; К изучению сирийских источников и греческо-славянских версий апокрифических легенд /на материале сказание об Авгаре/. - В: Палестинский сборник, вып. 23/86/, Л. 1971, с. 168-172.

[11] Соболевский, А. И. Особенности русских переводов домонгольского периода. - СОРЯС, Т. 88. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, 1910, с. 162-177.

[12] Шифман, И. Ш. Ветхий Завет и его мир. М., 1987, с. 168-169.

[13] Във връзка с това вж: Лихачов, Д. В живото пространство на историята /Размисли върху романа на Борис Пастернак "Доктор Живаго"/. - Факел, 1988, кн. 5 /превод от руски на София Бранц/.

[14] Gardthausen, W. Griechische Paläographie. Leipzig, 1913, Tafel III.

Списък на илюстрациите (вж. Приложение)

обр. 1 Оловна плочка с гръцки надпис от Преслав - лице и опако /X в./

обр. 2 Факсимиле на надписа върху оловната плочка от Преслав /лице и опако/

Автор на илюстрациите: Нъшан Карагьозян от Шумен; ул."Г. Димитров" №35

RÉMINISCENCE DES VERS DU PSAUME 67 DANS UNE INSCRIPTION INCANTATOIRE GRECQUE DE PRÉSLAV

Totju Totev

On examine une inscription sur une plaque de plomb, découverte en 1976 lors des fouilles du monastère du palais à Préslav. La plaquette n'est pas une amoulette, elle est destinée à être mise dans une tombe. L'inscription représente des vers du psaume 67 (en combination libre), adressée au prêtre (apa) Damasko qui était évidemment d'origine syrienne. Le fait qu'un prêtre syrien avait décédé et avait été enterré à Préslav, prouve l'existance de relations actives entre la Bulgarie et l'Orient chrétien au Xe siècle.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

БЕЛЕЖКИ ЗА РАННАТА ИСТОРИЯ НА ТЪРНОВСКИТЕ МАНАСТИРИ

Йордан Алексиев (В. Търново)

След успешното въстание на братята Асен и Петър и възстановяването на българската държава Търново е провъзгласено за нейна столица. Започнало строителство на църкви и манастири. Утвърждаването на столичния град ставало и чрез пренасяне на свети мощи, които закриляли отделния човек и жителите на целия град от беди и нашествия. Тази практика, характерна за Византийската империя, ревностно се изпълнявала от първите Асеневци в борбата за утвърждаването на българската държава и столичния град [1].

Първата датирана църква в Търново е "Св. Димитър", изградена в навечерието на въстанието[2].

Цар Иван Асен I пренесъл в столицата мощите на св. Иван Рилски. В житието на светеца, написано от Патриарх Евтимий, четем: "... а сам той (цар Иван Асен I - б.м.) се устреми; та дойде спешно в своя царски град и започна да изгражда църква на името на светеца в славния град Трапезица... И когато царят разбра, че патриархът е дошел, бързо излезе да го посрещне на мястото, наречено Кръстец, с целия си синклит. И като целуна с почитание мощите на светеца, задържа ги да останат там 7 дни, докле бъде доизградена църквата. И щом я осветиха, с чест положиха в нея мощите на преподобния в 6703 (=1195) година" [3].

След по-късни преустройства тази църква става най-голямата на Трапезица и към нея се оформя манастир[4]. Особено ревностен в пренасянето на мощи бил цар Калоян, тъй като това е свързано с цялостната му политика за укрепване и утвърждаване на държавата. От житието на Иларион Мъгленски научаваме, че "преблагочестивият цар Калоян владееше българския скиптър" пренесъл мощите на светеца в Търнов и "ги положи в честната и славна църква "Св. 40 мъченици" [5] . "Преблагочестивият и преславният цар Калоян" пренесъл в столицата и мощите на Св. Филотея - "пренесоха го (тялото на светицата - б.м.) в славния град Търнов и го положиха в църквата на пречистата Богородица, истинна божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка" [6]. А мощите на Йоан Поливотски били пренесени от "многославния Калоян, българския цар, "от град Месина в своя славен град Търнов... тогава беше годината 6712 (=1204)" [7]. Цар Калоян пренесъл и мощите на Михаил воин от Потука и "като го подреди достойно, положи [го] във Великата църква на Патриаршията" [8]. По-късно цар Иван Асен II пренесъл мощите на света Петка от Епиват в Търново и "ги положиха в царската църква" [9]. През средата на XIV в. цар Иван-Александър пренесъл мощите на прочутия отшелник Гаврил Лесновски в църквата "Св. Апостоли" [10].

В столичния град според сведенията на писмените извори и резултатите от археологическите разкопки са установени манастири:

- на хълма Царевец, основната столична крепост: Патриаршията и четири градски манастира (на терасата при т.нар. Балдуинова кула, на западния склон на хълма - при църкви № 10 и № 14, на терасата при Лобната скала [11])
- на хълма Трапезица: три манастира при църкви № 3, 8 и 12 [12]
- в "новия град", квартала в проучената ивица на Янтра, между Царевец и Трапезица - "Св. Димитър", "Великата лавра Св. 40 мъченици", "Св. Богородица Темнишка", "Св. св. Петър и Павел" [13]
- на хълма Света гора - един [14] (схема I)
- манастирът "Устие"[15]
- манастири в близката столична околност [16]

Според характера на информацията за манастирите в Търново и близката околност можем да обособим следните групи: по писмени извори, археологически разкопки, предания, археологически останки и комбинациите между тях (вж. табл. I).

Манастирите около столичния град обхващат зона с радиус от 5 до 30 км (схема II). При повечето от средновековните манастири през Възраждането възникват на същите места или в непосредствена близост нови манастири. Сравнително малко са манастирите, проучени по археологически път. Бъдещите проучвания,особено на манастири, за които има сведения в писмените извори, ще дадат възможност да се очертаят плановата схема и архитектурният образ на манастирите от Второто българско царство.[17]

За топонима Света гора. Първото споменаване в изворите на топонима Света гора е в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист, където е казано: "... достигна до Търново, който беше царстващият град на българите, втори след Цариград и словом и делом. И като намери тогава много прочутия манастир на всеславната дева и Богородица, Христовата майка, той (Т. Търновски - б.м.) се посели в него. Даже и до днес този [манастир] се нарича с обикновеното си име Света гора..."[18] Още по-конкретни данни за характера на местността намираме в Похвално слово за Евтимий, написано от Григорий Цамблак: "... Край град Търново има една местност, отделена от него само с една река, видима отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води; водната й щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; в дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, **а над нея се издига гъста гора и пространна**. В тази местност се намираше храм на приснодевата Христова майка и Богородица (подч. мое)"[19]. В коментар на израза "една местност" авторите на изданието приемат "за по-приемливо", че "тук Цамблак описва местността Ксилифор, която е богата на извори и потоци и се вижда от всички части на стариния Търновград, понеже се намира през река Янтра, на изток от него"[20]. Още по-конкретни са сведенията в Пространното житие на Ромил Видински, написано от Григорий Доброписец:"...

Околните жители на споменатия град Търнов **познават близките планини. Защото има една планина, намираща се близо до Търнов, наричана с местното име Устие. Има и един хълм до града, наричан и той от стари времена Света гора;** в тях живеят множество иноци, живеят и до днес" [21].

Местността Устие се споменава и в една приписка в Лествица, където е отбелязано: "В годината 6972 (=1363/64), индикт II, биде написана тази книга с тези три пръста от последния от иноците Теодосий, на мястото УСТИЕ при град Търново при благоверния Иван Александър и неговата царица, новопросвещената Теодора. Моля ви отци и братя като поправяте, а не кълнете".[22]

За Света гора споменава и К. Иречек, който пише: "...главните пътища водят през двата пролома на Янтра край реката, единият от юг, към Габрово, през тъй **нареченото Хустето, старото УСТИЕ...** другият на север към крайдунавската равнина през Дервента (на турски теснина, проход)"[23]. По-нататък Иречек пише, че "на юг от сегашния град **се издига зад реката един хълм, цял обрасъл в гора;** прозорците на къщите, обърнати към тази страна, гледат в най-близко съседство през водата към короните на дърветата. **От средните векове до ден днешен този горист хълм се нарича Света гора**" [24].

От сведенията на изворите става ясно, че Света гора означава само хълма, който се намира южно от Царевец и Трапезица и е отделен от тях само с река Янтра. Там се намира манастирът "Св. Богородица Одигитрия". При благоустройствени работи на хълма близо до средновековния манастир са открити няколко варовикови главички, които принадлежат на голяма орелефна група - вероятно "Свалянето от кръста"[25]. Под "гъста гора и пространна" трябва да разбираме по-високите възвишения южно от хълма в дълбочината на пролома[26], а "близките планини" навярно означава както споменатите "пространни гори", така и мястото, наречено Устие. Според К. Шкорпил останките от манастира се локализират "между пролома Устето и Синия вир, който пробива южния скалист склон на Търновската планина между с. Шемшево и Чолакова махала (дн. кв. Чолаковци - б.м.)... Западният от тези върхове се нарича Клисе баир... На връх Клисе баир на две места се виждат развалини на манастир, за които не се е запазило никакво предание..."[27]

С много голяма вероятност можем да приемем, че тези останки са от известния от изворите манастир "Устие". Името **Устие** навярно е дошло от вливането на река Янтра, което е недалеко от това възвишение.

От казаното е ясно, че топонимът **Света гора** означава само хълма южно от Царевец и се включва в по-широкото понятие "близки планини" (или, както ги нарича К. Шкорпил, "търновски планини") заедно с възвишенията южно и югозападно от Търново, като югозападният хълм през средновековието се е наричал Устие. Въз основа на сведенията от писмени извори, стари описания и предания на територията на "търновската планина" се намирали следните манастири: "Св. Богородица Одигитрия" (на хълма Света гора), "Св. Марко" (Марковия манастир), южно от Света гора, в дълбочината на пролома[28], манастирът "Устие" (на югозападните възвишения). В изворите има сведения за оживена просветна дейност в манастира "Света Богородица", но сведението на Григорий Доброписец, че в "близките планини живеят множество иноци, живеят и до днес", дава основание да приемем, че манастирите са били големи и имали многобройно братство. Те са били средища на оживена книжовна и просветна дейност. Тази дейност била характерна и за манастирите в близката столична околност, които затварят пръстена в северна и източна посока: най-известните от тях са "Св. Троица"[29], Преображенският манастир, "Св. св. Петър и Павел" при Лясковец, Горнооряховският "Св. Илия", "Св. Никола" и "Успение Богородично" в Арбанаси, Мерданският манастир "Св. 40 мъченици". Важни книжовно-просветни средища са били и манастирите, разположени във втория кръг около столицата: "Св. Архангел Михаил" при Присово, "Св. Пророк Илия" при Плаково, къпиновският "Св. Никола", Килифаревският "Рождество Богородично"[30].

Няколко думи за хронологията на манастирското строителство в столицата и близката й околност. **Началото** се свързва с първите години от възобновяването на българската държава и с първите Асеневци, които са първите ктитори на това строителство. Голямо строителство има при царуването на цар Калоян, свързано с пренасянето в столицата на много свети мощи. Забележителна е ктиторската дейност на цар Иван Асен II. **Вторият период** обхваща началото на XIV в., когато са построени градските манастири на Царевец, и се активизира при царуването на Иван-Александър, особено след женитбата на царя с Теодора-Сара (която се отнася към края на 1347-1348 г.)[31] Последният, **трети период**, се отнася към царуването на Иван Шишман, като се активизира след 1375 г., когато патриаршеската катедра е заета от Евтимий Търновски. За този период трябва да се посочи, че не царят е водещата фигура, а българският патриарх.

Последният период на манастирското строителство се свързва с началото и дейността на Търновската книжовна школа и реформата на Патриарх Евтимий, чието влияние се разпростира не само в границите на средновековната българска държава, но и в съседните славянски страни. Не е случаен фактът, че именно следовниците на Евтимий след края на XIV в. стават двигател на интелектуалния живот на съседните славянски страни и Русия. Във връзка с това е показателно отношението на Константин Костенечки към написаните в Търново книги, които той поставя на еднакво равнище с написаните в атонската Света гора.[32] За връзките между атонската Света гора и търновските манастири свидетелства фактът, че повече от известните търновски книжовници и монаси са пребивавали в атонските манастири, както и отношението на българските владетели, които многократно ги подпомагали и дарявали.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ангелов, Д. Средновековният български град като църковен център. - В: Средновековният български град, С., 1980, 73-76; Обществена идеология и социално-религиозни движения. - В: История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 199.

[2] Николова, Я. Градоустройство и архитектура. - В: История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 271-272.

[3] Патриарх Евтимий. Съчинения. С., 1990, с. 56.

[4] За църква № 8 "Св. Иван Рилски" на Трапезица вж. Димов, В. Разкопките на Трапезица във Търново. - ИБАД, V, С., 1915, с. 130-137, обр. 80.

[5] Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 91.

[6] Пак там, с. 111.

[7] Пак там, с. 161.

[8] Пак там, с. 173.

[9] Пак там, с. 91. В бел. 34 е отбелязано, че мощите на Св. Петка са били в църквата "Св. 40 мъченици", където останали до падането на Търново под турско робство. Според В. Берон (Археологически и исторически изследвания, В. Търново, 1886, с. 73-75) и М. Москов (Черковата "Св. Петка", Търново, 1915, с. 3) тази църква се намирала под основите на джамията на Царевец, северно от двореца. Кр. Миятев (Дворецът на Царевец. - В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава, I, С., 1973, с. 17) смята, че "Св. Параскева" е дворцовата църква. Я. Николова (Църквата "Св. Параскева" във Велико Търново. - ИОМВТ, IV, 1968, с. 22-23) приема, че църквата се намирала извън царския дворец на Царевец.

[10] Иванов, Й. Български старини в Македония. С., 1970, с. 395.

[11] За Патриаршията вж. Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в (=Царевград Търнов, т. III). С., 1980; Нурков, Хр., Ат. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. - ГМСБ, V, 1979, с. 42; Алексиев, Й. Манастирите на Царевец. - В: Величието на Търновград, С., 1985, с. 350-352.

[12] За тях вж. Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. - ИБАД, V, С., 1915, с. 123-125, обр. 76 (за № 3), с. 130-137, обр. 80 (за № 8), 144-145, обр. 107 (за № 12).

[13] За "Св. Димитър" вж. Николова, Я. Градоустройство и архитектура... с. 272; за "Св. 40 мъченици" и "Великата лавра" вж. Попов, Ат. Търновската Велика лавра. - ИБИД, т. XXXIII, С., 1980, с. 83-98; Търновската Велика лавра (албум). С., 1985, 55 с. За "Св. Богородица Темнишка" вж. Патриарх Евтимий. Съчинения, с. 111; за църквата "Св. св. Петър и Павел" вж. Патриарх Евтимий. Пос. съч., с. 161, и Николова, Я. Градоустройство и архитектура, с. 272.

[14] За "Св. Богородица Одигитрия" вж. Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, II, С., 1974, с. 361; Русев, П., И. Гълъбов., Г. Данчев., А. Давидов. Похвално слово за Евтимий. С., 1971, с. 189.

[15] Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, С., 1986, с. 471; Петров, П., Ж. Гюзелев. Христоматия..., с. 423; Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново. - ИБАД, I, С., 1910, с. 150.

[16] Вж. схема II.

[17] Вж. табл. I.

[18] Петров, П., В. Гюзелев. Пос. съч., с. 361.

[19] Русев, П., И. Гълъбов, Г. Данчев, А. Давидов. Пос. съч., с. 189.

[20] Пак там, бел. 57.

[21] Стара българска литература. Т.4., с. 471.

[22] Петров, П., В. Гюзелев. Пос. съч., с. 423.

[23] Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 282.

[24] Пак там, с. 283.

[25] Николова, Я. Принос към средновековната българска пластика. - Археология, 1960, 4, с. 14-18; Дрангов, Б., Л. Квинто. Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново. - МПК, 1977, 2, с. 8.

[26] Според Н. Станев там се намират останките от манастира "Св. Марко". Вж. Станев, Н. История на търновската подбалканска котловина. В. Търново, 1942, с. 32-34.

[27] Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново. - ИБАД, I, С., 1910, с. 150.

[28] Вж. бел. 26.

[29] За него вж. Русев, П., Ив. Гълъбов, Г. Данчев, А. Давидов. Похвално слово за Евтимий... с. 163-167 (вж. и бел. 39). Вж. също Петров, П., В. Гюзелев, Христоматия по история... с. 366; Русев, П., И. Гълъбов, Г. Данчев, А. Давидов. Похвално слово..., с. 139.

[30] За Килифаревския манастир. Вж. Николова, Я. Археологически проучвания на Килифаревския манастир. - В: ТКШ, 2, С., 1980, с. 435-442.

[31] Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография, С., 1985, с. 168.

[32] Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XII-XIV век. С., 1985, с. 68.

Манастирите в столицата

№ 1 – Патриаршията на Царевец
№ 2 – манастир при църква № 9 (терасата при Балдуиновата кула)
№ 3 – манастир при църква № 10 (западна крепостна стена)
№ 4 – манастир при църква № 14 (западен склон)
№ 5 – манастир при църква № 21 (тераса на Лобната скала)
№ 6 – манастир при църква № 8 (на Трапезица)
№ 7 – манастир при църква № 3 (на Трапезица)
№ 8 – манастир при църква № 12 (на Трапезица)
№ 9 – манастир при църквата "Св. Димитър" (в "новия град")
№ 10 – манастир"Великата лавра"при църквата "Св. 40 мъченици" (в "новия град")
№ 11 – манастир "Св. Богородица Темнишка" (в "новия град")
№ 12 – манастир при църквата "Св. св. апостоли Петър и Павел"
№ 13 – манастир "Св. Богородица Пътеводителка (Одигитрия)" (Света гора)

Легенда:
* XIIв. - изграждане на църквата
XIII в. - изграждане на манастира
+ - археол. разкопки
x - архитектурни останки /установени на място/
+ * - съществува само църквата или е построена нова

Местност квартал	Наименование (патрон)	Писмени извори	Арх. раз-копки	Преда-ния	Дати-ровка	Продъл-жава да съществува
Царевец	Патриаршия	+ (8)	+	+	края на XII в.	
Царевец	църква № 9		+		XIII в.	
Царевец	църква № 10		+		XIII в.	
Царевец	църква № 14		+		XIV в.	
Царевец	църква № 21		+		XIV в.	
Трапезица	църква № 8	+ (3)	+		XII-XIIIв.*	
Трапезица	църква № 3		+		XIII в.	
Трапезица	църква № 12		+		XIII в.	
"Нов град"	"Св. Димитър"	+	+		XII-XIIIв.*	+
"Нов град"	Велика лавра	+ (5) (9?)	+	+	XII в.	+
"Нов град"	"Св. Петър и Павел"	+ (7)			XIII в.	+
"Нов град"	"Св.Богородица Темнишка"	+ (6)			XIII в.	+
Света гора	"Св.Богородица Пътеводителка"	+ (18) (19) (21)			XIV в.	
Устие	"Устие"	+(21)(22)	x		XIV в.	
Дълга лъка	"Св.Марко"		x		XIII в.(?)	
Дервеня	Преображенски	+	+		XIV в.	+
Дервеня	"Св.Троица"	+ /29/	x	+	XIV	+
Лясковец	Петропавловски			+	XIII	+
Арбанаси	"Успение Богородично"			+	XIV	+
Арбанаси	"Св.Никола"			+	XIII	+
Мерданя	"Св.40мъченици"		x	+	XIII	+
Горна Оряховица	"Св.Илия"		x	+	XIII	+
Килифа-рево	"Рождество пресветой Богородици"	+ /30/	+	+	XIV	+
Плаково	"Св.Илия"		x	+	XIII	+
Капиново	"Св.Никола"			+	XIII	+
Присово	"Св.Архангел"			+	XII	+

Манастирите в столичната околност

№ 1 – манастира “Устие”
№ 2 – старият Преображенски манастир
№ 3 – Преображенският манастир
№ 4 – средновековна църква при манастира “Св. Троица”
№ 5 – манастирът “Св. Троица”
№ 6 – манастирът “Св. Илия” при Горна Оряховица
№ 7 – манастирът “Св. Никола” при Арбанаси
№ 8 – манастирът “Св. Богородица” в Арбанаси
№ 9 – Петропавловският манастир при Лясковец
№ 10 – “Св. Богородица Одигитрия” (на Света гора)
№ 11 – манастирът “Св. Марко”
№ 12 – “Св. Архангел Михаил” (Присово)
№ 13 – “Св. 40 мъченици” (с. Мерданя)
№ 14 – “Св. Илия” (с. Плаково)
№ 15 – “Св. Никола” (с. Капиново)
№ 16 – “Рождество Богородично” (Килифарево)

NOTES SUR L'ANCIENNE HISTOIRE DES MONASTÈRES DE TARNOVO

Jordan Alexiev

On fait un aperçu sur la vie monastique à Tarnovo et aux environs de la capitale. On expose une nouvelle chronologie de la construction de monastères dans la capitale bulgare médiévale: 1. Sous les premiers Assénides, y compris Ivan Assen II, lorsqu'on fait construire un grand nombre d'églises et de monastères; les reliques de saints illustres sont transportés, etc. 2. Le début du XIVe s. et le règne d'Ivan Alexandre - on construit des monastères dans la ville, sur la colline de Carevec. 3. Le règne d'Ivan Sisman, lorsque le trône des patriarches est occupé par Eutyme. Il y a une floraison de la vie littéraire, des relations actives avec le mont Athos. Ce n'est pas par hasard que Constantin Kosténecki fait situer les livres, écrits à Tarnovo, au même niveau que ceux, créés à Athos.

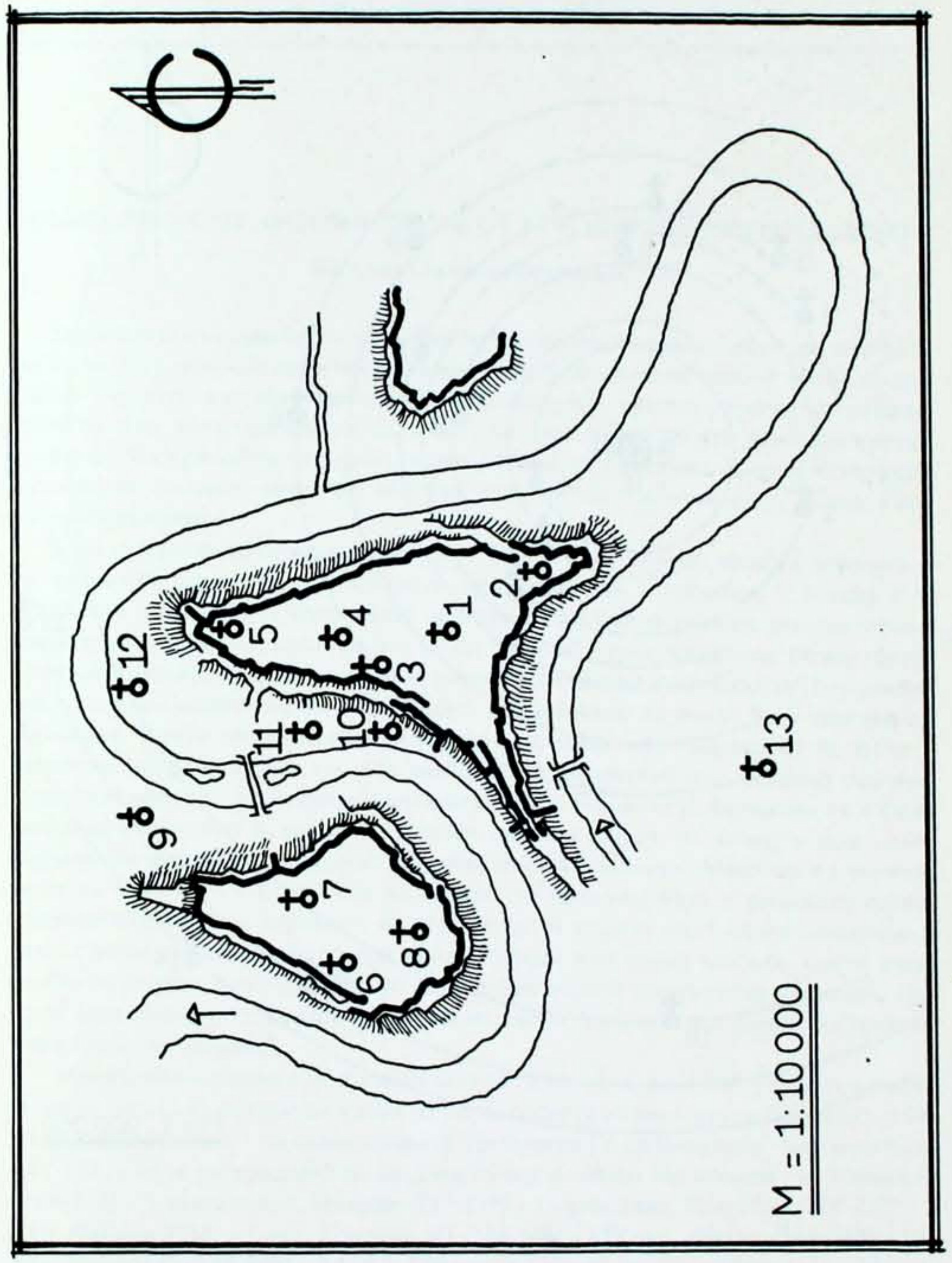

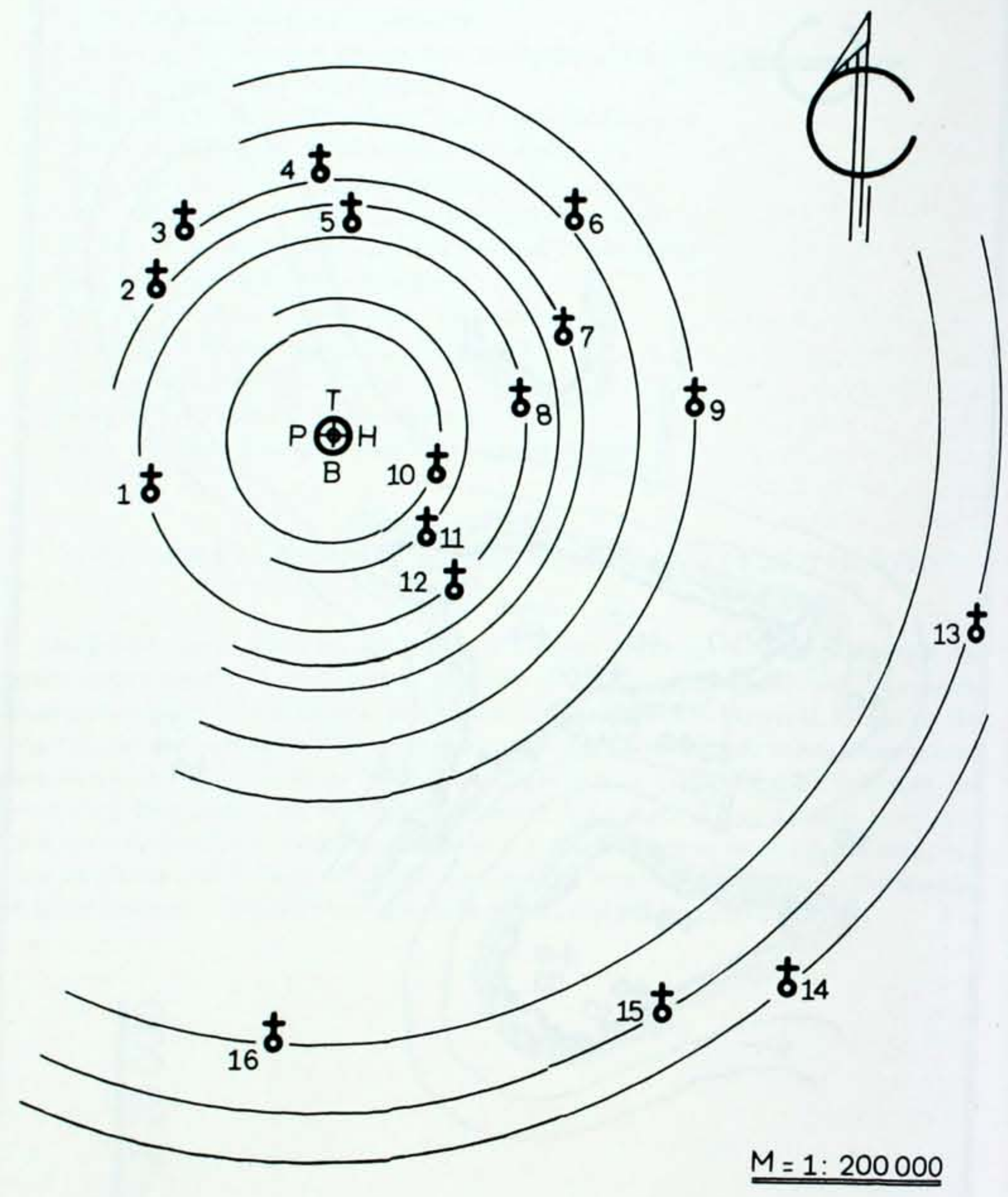

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

СЪКРОВИЩЕ ОТ АНТОНИНИАНИ ОТ С. КОПРИНКА, КАЗАНЛЪШКО

Богдана Лилова (Казанлък)

Монетните съкровища са важен извор за сведения относно икономическия, а много често и относно политическия живот през определена епоха и за определен район. Те потвърждават известни от писмени или археологически източници събития или категорично ги отричат със силата на своята фактологическа стойност. Разкриването на колективни находки от различните епохи е нерядко явление по нашите земи, но въпреки това те са изключително ценни като исторически извор.

Казанлъшката котловина, известна с богатото си древно минало, е богата и на различни по време и стойности нумизматични съкровища[1]. Такава е и откритата през 1987 г. колективна находка от сребърни римски императорски монети-антониниани, постъпила в музея "Искра" - град Казанлък. Откритието е случайно, по време на окопаване на розови насаждения в местността Падарската могила, в землището на село Копринка, разположено на около 3 км западно от Казанлък. Както обикновено се откриват колективните находки от II, III в. - закопани направо в пръстта или поставени в керамичен или метален съд или кожена торбичка - се открива находката и от с. Копринка[2]. Вероятно тя е била поставена направо в пръстта, защото липсват следи от кожа, а има само керамични фрагменти, с които е осеяна цялата местност. Мястото на укриването на монетите е в чертите на селище от предримската и римската епоха, засвидетелствано от керамика от тези епохи. В същата местност е разположен малък могилен некропол от три средноголеми надгробни могили, които имат заоблена форма и са наранени от иманярски изкопи и войнишки траншеи. Целият археологически комплекс отстои на около 4 км североизточно от тракийския град Севтополис[3].

Монетната находка е от първата половина на III в., като най-ранните монети в нея са от 215 г., сечени по време на управлението на император Каракала /198-217/, а най-късните - на императорите Требониан Гал и Волузиан - негов син, до 251-253 г. Те се разпределят по следния начин: от общо 446 монети - на Каракала /198-217/ - 3 екземпляра, Макрин /217-218/ - 1 екземпляр, Елагабал /218-222/ - 2 екз., Пупиен /238/ - 1 екз., Гордиан III /238-244/ - 159 екз., Филип /244-249/ - 103 екз., Филип II /244-249/ - 24 екз., Отацилия Севера /жена на Филип I/ - 22 екз., Траян Деций /249-251/ - 36 екз. /между тях две консекреции, една на император

Август, една на император Септимий Север/, Херения Етрусцила /жена на Траян Деций/ - 16 екз., Херений Етруск /251/ - 4 екз., Хостилиан /251/ - 3 екз., Требониан Гал /251-253/ - 42 екз. и сина му Волузиан /251-153/ - 29 екз.

Изработени са от сплав от сребро и мед, като медта при някои екземпляри е причинила силна корозия на повърхностния слой, и това затрудни разчитането им [4].

Най-ранни са антонинианите на император Каракала /215, 216 г./, който пръв започва да сече този тип монети през 214 г.[5] През 215 г. върху неговите антониниани се появяват нови изображения или елементи, които са свързани с Изтока. Те свидетелстват за исторически известни събития, както например похода на Каракала към Сирия, срещу партите. Известно е отиването му в град Александрия през 215 г. и в Асирия през 216 г., от когато са и монетите му находката [6].

Едни от редките монети в находката са на император Макрин и император Пупиен, които са на престола за твърде кратко време. Последният представител на династията на Северите, който сече антониниани, е Елагабал - син на Каракала, представен с твърде малко екземпляри. Изображенията върху опакото на неговите монети са свързани с войната и желанието за победа.

От историческите извори знаем, че управлявалият само 99 дни,и то съвместно с друг император - Балбин, император Пупиен е водил през 238 г. борба срещу сарматите[7]. Това са едни от първите вести за неприятностите, които варварските племена започват да причиняват на Римската империя. Вследствие от войните на Изток, които империята води в началото на III в. и зачестилите варварски нападения от север се стига до финансова криза. На нея вероятно се дължи раждането и на новата монета - антониниана. По всичко личи, че причината за укриване на разглежданата от нас колективна находка трябва да търсим в страха от поредно нападение на юг от Балкана, което е причина и за множеството други колективни находки от II, III в. Така по времето на Гордиан III и императорите след него борбата срещу походите на варварите е основна за Римската империя [8]. Най-многобройна е частта от монети на император Гордиан III, следван от Филип I и Требониан Гал [9]. Интересно е да се отбележи и фактът, че антониниани и денари на Гордиан III се срещат най-често като единични находки в района на Казанлъшката котловина.

Основната монетарница, в която се секат монетите на императорите, представени в находката, е римската. От Каракала до Волузиан всички секат монетите си в Рим. Пръв Гордиан (отнася се за монетите в съкровището от с. Копринка) сече монети и в монетарницата на Антиохия. От първия период имаме една монета, а от втория са останалите 9 монети от общо десетте, сечени в Антиохия. След него на изток секат монети Филип I и синът му Филип II. Разбира се, сеченето на монетите в Антиохия се свързва с персийските войни, които империята води. Продукцията на тази монетарница не е голяма, но се отличава с разнообразие. Представените божества и императорът върху обратната страна на монетите се тълкуват като стремеж към победа на римските легиони и самия император. Представени са Марс, Фортуна, императорът.

Освен в Рим и Антиохия при Траян Деций се секат монети в Милано. След него също се използва тази монетарница от т.нар. "войнишки императори".

Хронологическият анализ на съкровището очертава като горна граница 251-253 г., от монетите на Волузиан, сечени в Рим и Милано. Екземплярите от нашата находка са общо датирани 251-253, затова приемаме, че бихме могли да търсим времето за укриване на съкровището между 251 и 262 г. Последната година ни е добре известна с нахлуването на готи и сармати на юг от Балкана [10].

Както вече споменахме, в науката са добре познати колективни монетни находки от II и III в., но по-рядко са тези, които минават границите на управление на Филип I и са открити на юг от Балкана[11]. С това нашата находка става ново попълнение на нумизматичната карта на Тракия за средата на III в.

Приложеният каталог служи за детайлно разглеждане на монетите, което спомага за откриване на нови варианти от вече известни типове. Така при каталожен № 129 в изображението на обратната страна липсва колелото под стола на Фортуна.

Като предоставяме прецизно проученото монетно съкровище от с. Копринка, Казанлъшко, на нумизматичната наука, смятаме, че това е нашият малък принос за нейното развитие за III в. - време на бурни икономически, политически и социални промени в Римската империя, част от която са и нашите земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] В историческия музей - гр. Казанлък се съхраняват колективни монетни находки, открити в Казанлъшката котловина, които са от различни исторически епохи. Най-ранната е от V в. пр.н.е., а най-късната - от XVII в. Изказвам своята благодарност на н.с. Бистра Божкова за оказаната помощ.

[2] Божкова, Б. Съкровище от римски монети. Нумизматика,–1987, 4, 31-41 и пос. там лит.

[3] Непубликувани проучвания на авторката върху археологическата карта на района.

[4] Химическият анализ на находката, консервацията и реставрацията й са извършени от специалисти, работещи в катедра "Консервация и реставрация" при ВИИИ "Н. Павлович" - София, под ръководството на доц. В. Инкова.

[5] RIC, I, IV, p. 85.

[6] История на древния Рим., С., 1974, с. 58, 340.

[7] Извори за българската история, II, София, 1958, с. 58.

[8] Кацаров, Г., Д. Дечев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, с. 386-400.

[9] Вж. приложения каталог.

[10] Извори за българската история, II, София, 1958, с. 60.

[11] Gerov, B. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkan raum im Lichte der Munzschatzfunde I. Das II und III. Jahrhundert (101-284) in Sechster Band. Herausgegeben von Hildegard Temporini. Berlin - New York, 1977.

КАТАЛОГ

КАРАКАЛА /198-217/

№ 1.л. ANTONINVS PIVSAVG. GERMAN
Бюст на императора с лъчиста корона и наметка на д.
о. Сол стои на л.с вдигната д.р., в л.р. глобус P.M.TR.P. XVIII COS. IIIIP.P.
антониниан, д. 22/23 мм, т. 5,52 г., инв. № 4050 (обр. 1)
RIC, IV, I, p. 250, № 264 в. Рим 215 г.

№ 2.л. Като № 1
о.P.M.TR.P. XVIIIICOS. IIII P.P.
Сарапис с калатос на главата стои насреща с глава на л. вдигната д.р.
в лявата държи скиптър.
антониниан, д. 21/23 мм, т. 5, 88 г, инв. № 4051.
RIC, IV, I, p. 253, № 280 д. Рим 216 г.

№ 3.л. Като № 1
о.P.M.TR.P.P. XVIIIICOS P.P.
Сол стои насреща с гл. на л., вдигната д.р. и в л.р. държи глобус
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,89 г., инв. № 4052
RIC, IV, I, p. 253, № 281 а. Рим 216 г.

МАКРИН /217-218 г./

№ 4. Л. IMP.C.M. OPEL. SEV. MACRINVS AVG.
Бюст на императора с лъчева корона на д.
о. FELICITAS TEMPORVM
ФЕЛИЦИТАС стои на л. държи кес кадуцей и скиптър.
антониниан, д. 21/23, т. 4,56 г., инв. № 4053
RIC, IV, II, p. 10, № 63. Рим - недатирана

ЕЛАГАБАЛ /218-222 г./

№ 5.л. IMP.CAES.M.AVR.ANTONINISAVG.
Бюст на императора с л.д. на д.с. наметка
о. MARIS VICTOR
Марс гол върви на д. държи копие и трофей. Зад него се развява плащ.
антониниан, д. 21/23, т. 4,27 г, инв. № 4054
RIC, IV, II, p. 36, № 122, pl. 2,15. Рим 222 г.

№ 6.л. Като № 5
о. VICTOR.ANTONINI AVG.
о. Виктория бягаща на д. държи венец и палмово клонче.
антониниан, д. 21/23, т. 4,73 г., инв. № 4055
RIC, IV, II, p. 38, № 155 c. pl. 3,1

ПУПИЕН /238/

№ 7 л. IMP.CAES.PVPIEN.MAXIMVS AVG.
Бюст на императора с л.к. на д. с наметка
о. AMOR MVTVVS AVGG.
Ръце в ръкостискане
антониниан, д. 21/22, т. 4,77 г., инв. № 4056,обр. 4.
RIC, IV, II, p. 173 № 9, pl.л 12,12, Рим 238 г.

ГОРДИАН III /238-244/

№ 8 л. IMP.CAES.M.ANT.GORDIANVS AVG.
Бюст на д. с лъчиста корона
о. FIDES MILITVM
Фидес стои на среща с глава на л., държи знаме в д.р. и напречно копие в л.р.
антониниан, д. 22/21 мм., т. 5,04 г., инв. № 4057,обр. 5
RIC, IV, III, p. 15, № 1, табл. 1,1, Рим 238-39 г.

№ 9 и 10 л. Като № 8
антониниан, д. 21/21 мм , т. 4,77 г., инв. № 4058 и № 4058

№ 11 л. Като № 8
IMP.CAES.M.ANT.GORDIANVS AVG.
о. IOVI CONSERVATORI
Юпитер прав, гол, с глава на л., с мълния в д.р. и скиптър в
л.р. В краката му Спес с цвете в д.р.
антониниан, 21/22 мм, т. 4,57 г, инв. № 4059. Рим 238-239 г.

№ 12 л. Като № 11
антониниан, д. 21/21 мм, т. 4,24 гр, инв. № 4060
RIC, IV, III, p. 15 № 2

№ 13 л. Като № 11
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,27 г, инв. № 4061

№ 14 л. Като № 11
о. PAX AVGVSTI
Пакс права насреща с глава на л., държи клонче в д.р. и напречно скиптър в л.р.
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,54 г, инв. № 4062
RIC, IV, III, p. 16, № 3

№ 15 л. Като № 11
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,86 г, инв. № 4063

№ 16 л. Като № 11
антониниан, д. 24/25 мм, т. 4,49 г инв. № 4064

№ 17 л. Като № 11
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,80 г, инв. № 4065

№ 18 л. Като № 11

Провиденция права насреща с глава на л. държи кълбо
в д.р. и напречен скиптър в л.р.
антониниан, д. 22/21 мм, т. 4,96 г., инв. № 4066RIC, IV т., III, p. 16, № 4
Рим 238-239 г.

№ 19 л. Като № 18
антониниан, д. 21/25 мм., т. 4,56 г., инв. № 4067

№ 20 л. Като № 18.
антониниан, д. 21 мм., т. 4,07 г., инв. № 4068

№ 21 л. Като № 8
о. VICTORIA AVG.
Виктория в ход на л. държи венец в д.р. и палмово клонче в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,79 г., инв. № 4069
RIC, IV, III, p. 16, № 5

№ 22 л. Като № 21
о. също
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,45 г, инв. № 4070

№ 23 л. Като № 21
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,86 г, инв. № 4071

№ 24 л. Като № 21
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,52 г, инв. № 4072

№ 25 л. Като № 8
о. VIRTVS AVG.
Виртус във военни дрехи, прав насреща с глава на л., в д.р. държи щит, на който се подпира, в л.р. вертикално копие
антониниан, 20/21 мм, т. 4,40 г, инв. № 4073
RIC, IV, III, p. 16, № 6

№ 26 л. Като № 25
антониниан, 22/23 мм, т. 4,41 г, инв. № 4074

№ 27 л. Като № 25
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,56 г, инв. № 4075

№ 28 л. Като № 8
о. AEQVITAS AVG.
Еквитас стои насреща с глава на л., държи рог на изобилието в л.р. и везни в д.р.
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,67 г, инв. № 4079
RIC, IV, III, p. 19, № 34, Рим 240 г.

№ 29 л. Като № 8
о. CONCORDIA AVG.
Конкордия седнала на л. на трон държи патера в д.р. и рог на изобилието в л.р., но единичен.

антониниан, д. 21 мм, т. 4,09 г, инв. № 4080
RIC, IV, III, p. 19, № 35

№ 30 л. Като № 29, но с двоен рог на изобилието
антониниан, д. 21 мм, т. 4,04 г, инв. № 4081

№ 31 л. Като № 30
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,08 г, инв. № 4082

№ 32 л. Като № 8
о. LIBERALITAS AVG.
Либералитас права насреща с глава на л. държи
в д.р. абакус и двоен рог на изобилието в л.р. - нов тип
антониниан, д. 21/23, т. 4,82 г, инв. № 4083
RIC, IV, III, p. 19, № 36

№ 33 л. Като № 32
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,33 г, инв. № 4084

№ 34 л. Като № 32
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,61, инв. № 4085

№ 35 л. Като № 32
антониниан, д. 21/24 мм, т. 5,9 м, инв. № 4085

№ 36 л. Като № 32
антониниан, д. 21/23, т. 3,65, инв. № 4087

№ 37 л. Като № 32
антониниан, д. 21/22 мм, т. 6,32 г, инв. № 4088

№ 38 л. Като № 32
антониниан, д. 20/21, т. 4,70 г, инв. № 4089

№ 39 л. Като № 32
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,48, инв. № 4090

№ 40 л. Като № 8
о. P.M.TR.P.II COS.P.P.
Гордиан облечен в тога прав насреща с воал на главата, обърната на л. държи в д.р. патера над олтар и жезъл в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,26 г, инв. № 4076
RIC, IV, III, p. 19, № 37, Рим 240 г.

№ 41 л. Като № 40
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,77, инв. № 4077

№ 42 л. Като № 40
антониниан, д. 22/23 мм, т. 5,05 г, инв. № 4078

№ 43 л. Като № 8
о. ROMAE AETERNAE
Рома със шлем седи върху щит на л., облечена във военни дрехи.
В д.р. държи Виктория, в л. - копие.
антониниан, д. 23/25 мм, т. 4,29 г, инв. № 4091

RIC, IV, III, p. 19, № 38

№ 44 л. Като № 43
антониниан, д. 22 мм, т. 3,90 г, инв. № 4092

№ 45 л. Като № 8
о. VIRTVS AVG.
Виртус прав с глава на л. във военни дрехи държи клонче в д. р. и копие в л.р.
В д. в краката - щит.
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,42 г, инв. № 4093
RIC, IV, III, p. 19, № 39

№ 46 л. IMP.CAES.GORDIANVS PIVS AVG.
Бюст на императора с лъчиста корона на д.
о. AEQVITAS AVG.
Еквитас права насреща с глава на л. държи везни и рог на изобилието
/като № 28/
антониниан, д. 21 мм, т. 5,18 г, инв. № 4094
RIC, IV, III, p. 21, № 51

№ 47 л. Като № 46
о. LIBERALITAS AVG. II
/като № 32/
антониниан, д. 23/24, т. 4,76, инв. № 4095
RIC, IV, III, P. 21, № 53

№ 48 л. Като № 46
о. като № 43
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,85, инв. № 4096
RIC, IV, p. 21, № 55

№ 49 л. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG.
Бюст на императора с л.к. на д.
о. AEQVITAS AVG.
като № 28
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,81 г, инв. № 4097
RIC, IV, III, p. 22, № 63 Рим, 240 г.

№ 50 л. Като № 49
о. като № 30
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,26 мм, инв. № 4098
RIC, IV, III, p. 23, № 65

№ 51 л. Като № 49
о. LIBERALITAS AVG. III
като № 32
антониниан, д. 21/23, т. 4,23, инв. № 4099
RIC, IV, III, p. 23, № 67

№ 52 л. Като № 51
антониниан, д. 21/23, т. 3,87, инв. № 4100

№ 53 л. Като № 51
антониниан, д. 21/23, т. 4,38 г, инв. № 4101

№ 54 л. Като № 49
антониниан, д. 24/23 мм, т. 3,82 г, инв. № 4002

№ 55 л. Като № 49
о. P.M.TR.P.II COS. P.P.
/като № 40/
антониниан, д. 23/24 мм, т. 5,17 г, инв. № 4103
RIC, IV, III, p. 23, № 68

№ 56 л. Като № 55
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,93 г, инв. № 4104

№ 57 л. Като № 49
о. като № 39
антониниан, д. 21 мм, т. 3,36 г, инв. № 4105
RIC, IV, III, p. 23, № 70

№ 58 л. Като № 57
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,18 г, инв. № 4106

№ 59 л. Като № 57
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,84 г, инв. № 4107

№ 60 л. Като № 49
о. като № 25
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,46 г, инв. № 4108
RIC, IV, III, p. 23, № 71, Рим 240 г.

№ 61 л. Като № 60
антониниан, д. 22 мм, т. 3,34 г, инв. № 4109

№ 62 л. Като № 49
о. AETERNITATI AVG.
Сол прав с глава на л., вдигната д.р., с л.р. държи кълбо.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,33 г, инв. № 4110
RIC, IV, III, p. 24, № 83, Рим 241-243 г.

№ 63 л. Като № 62
антониниан, д. 21/23 мм, т. 5,20 г, инв. № 4111

№ 64 л. Като № 62
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,23 г, инв. № 4112

№ 65 л. Като № 62
антониниан, д. 20/23 мм, т. 3,76 г, инв. № 4113

№ 66 л. Като № 62
антониниан, д. 21/24 мм, т. 4,38 г, инв. № 4114

№ 67 л. Като № 62
антониниан, д. 23/24 мм, т. 3,84 г, инв. № 4115

№ 68 л. Като № 62
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,21, инв. № 4116

№ 69 л. Като № 62
антониниан, д. 22/20 мм, т. 3,8 г, инв. № 4117

№ 70 л. Като № 62
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,42 г, инв. № 4118

№ 71 л. Като № 62
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,16 г, инв. № 4119

№ 72 л. Като № 62
антониниан, д. 21 мм, т. 4,47, инв. № 4121

№ 73 л. Като № 62
антониниан, д. 21 мм, т. 4,47 г, инв. № 4121

№ 74 л. Като № 62
антониниан, д. 22 мм, т. 4,21 г, инв. № 4122, Рим 241-243 г.

№ 75 л. Като № 49
о. IOVI STATORI
Юпитер, гол насреща с г. на д. държи мълния в л.р. и дълъг скиптър в д.р.
антониниан, 21/22 мм, т. 3,10 г, инв. № 4123
RIC, IV, III, p. 25, № 84

№ 76 л. Като № 75
антониниан, д. 21, т. 4,23 г, инв. № 4124

№ 77 л. Като № 75
антониниан, д. 22 мм, т. 4,61 г, инв. № 4225

№ 78 л. Като № 75
антониниан, д. 22 мм, т. 4,61 г, инв. № 04125

№ 79 л. Като № 75
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,84, инв. № 4127

№ 80 л. Като № 75
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,33 г, инв. № 4128

№ 81 л. Като № 75
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,44 г, инв. № 4129

№ 82 л. Като № 75
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,43 мм, инв. № 4130

№ 83 л. Като № 75
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,77 г, инв. № 4131

№ 84 л. Като № 75
о. IOVIS STATOR
антониниан, д. 21 мм, т. 3,72 г, инв. № 4132
RIC, IV, III, p. 25, № 85, изображение като № 75

№ 85 л. Като № 49
о. LAETICIA AVG.N.
Летиция права насреща с г. на л. държи венец в д.р. и котва в л.р.
RIC, IV, III, p. 25, № 86

№ 86 л. Като № 85
антониниан, д. 21 мм, т. 3,53 г, инв. № 4134

№ 87 л. Като № 85
антониниан, д. 21/24 мм, т. 3,93 г, инв. № 4135, Рим, 241-243 г.

№ 88 л. Като № 85
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,09, инв. № 4136

№ 89 л. Като № 85
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,39, инв. № 4137

№ 90 л. Като № 85
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,44 г, инв. № 4138

№ 91 л. Като № 85
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,15 г, инв. № 4139

№ 92 л. Като № 85
антониниан, д. 20/22 мм, т. 5,22 г, инв. № 4140

№ 93 л. Като № 49
о. P.M.TR.P.IIII COS II P.P.
Аполон седнал на л. в д.р. държи клонче с л.р. облегнат на лира
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,88 г, инв. № 4141
RIC, IV, III, p. 25, № 88

№ 94 л. Като № 93
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,11 г, инв. № 4142

№ 95 л. Като № 93
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,29 г, инв. № 4143

№ 96 л. Като № 49
о.P.M.TR.P.V COS. II P.P.
Аполон - тип като № 93
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,21 г, инв. № 4144
RIC, IV, III, p. 25, № 89

№ 97 л. Като № 96
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,12, инв. № 4146

№ 98 л. Като № 96
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,12 г, инв. № 4146, Рим 241-243 г.

№ 99 л. Като № 96
антониниан, д. 21 мм, т. 4,65 г, инв. № 4147

№ 100 л. Като № 96
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,57 г, инв. № 4148

№ 101 л. Като № 96
антониниан, д. 21 мм, т. 3,98 г, инв. № 4149

№ 102 л. Като № 49
о. P.M.TR.P.IIII COS.II P.P.
Император Гордиан във военни дрехи на д. държи в д.р. копие, в л.р. кълбо
антониниан, д. 22 мм, т. 4,76 г, инв. № 4150
RIC, IV, III, p. 25, № 92

№ 103 л. Като № 49
о. P.M.TR.P.V COS. II P.P.
изображение като № 102
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,78, инв. № 4152
RIC, IV, III, p. 25, № 93

№ 104 л. Като № 103
антониниан, д. 22/24 мм, т. 3,94 г, инв. № 4152

№ 105 л. Като № 103
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,81 г, инв. № 4153

№ 106 л. Като № 103
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,99 г, инв. № 4154

№ 107 л. Като № 103
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,14 г, инв. № 4155

№ 108 л. Като № 49
о. VIRTVTI AVGVSTI
Херкулес прав, гол на д., с д.р. подпрян на хълбок с л.р. се подпира на кривак, опрян на скала, зад която се вижда лъвска кожа.
антониниан, д. 22/24, т. 4,477 г, инв. № 4156
RIC, IV, III, p. 25, № 95

№ 109 л. Като № 108
антониниан, д. 21 мм, т. 4,79 г, инв. № 4157, Рим 241-243 г.

№ 110 л. Като № 108
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,74 г, инв. № 4158

№ 111 л. Като № 108
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,88 г, инв. № 4159

№ 112 л. Като № 108
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,47 г, инв. № 4160

№ 113 л. Като № 108
антониниан, 21/22 мм, т. 3,42 г, инв. № 4161

№ 114 л. Като № 108
антониниан, д. 21 мм, т. 4,30, инв. № 4163

№ 115 л. Като № 108
антониниан, д. 21 мм, т. 4,30, инв. № 4163

№ 116 л. Като № 108

антониниан, 21/22 мм, т. 4,20 г, инв. № 4164

№ 117 л. Като № 108
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,97 г, инв. № 4165

№ 118 л. Като № 108
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,00 г, инв. № 4166

№ 119 л. Като № 108
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,17, инв. № 4167

№ 120 л. Като № 108
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,23 г, инв. № 4168

№ 121 л. Като № 49
о. FELICIT.TEMP.
Фелицитас стои насреща с г. на л. в д.р. държи кадуцей, а в л.р. рог на изобилието
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,14 г, инв. № 4169
RIC, IV, III, p. 30, № 140

№ 122 л. Като № 121
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,28 г, инв. № 4170, Рим 243-244

№ 123 л. Като № 49
о. FELICITAS TEMPORVM
изображение като на № 121
антониниан, д. 24/25 мм, т. 3,96 г, инв. № 4171
RIC, IV, III, p. 30, № 142

№ 124 л. Като № 123
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,43, инв. № 4172

№ 125 л. Като № 49
о. FORT.REDVX
Фортуна седнала на л. държи д.р. кормило, а с л. ръка рог на изобилието. Под стола колело.
антониниан, д. 23/25 мм, т. 4,90, инв. № 4173
RIC, IV, III, p. 31, № 143

№ 126 л. Като № 125
антониниан, д. 22 мм, т. 4,13 г, инв. № 4174

№ 127 л. Като № 125
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,96, инв. № 4175

№ 128 л. Като № 125
антониниан, д. 23/26 мм, т. 4,32 г, инв. № 4176

№ 129 л. Като № 49
о. FORTVNA REDVX
изображение като № 125, без колело под стола /нов тип/
антониниан, д. 21/20 мм, т. 3,76, инв. № 4177
RIC, IV, III, p. 31, № 144

№ 130 л. Като № 49
о. като № 123
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,37 г, инв. № 4178

№ 131 л. Като № 130
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,80 г, инв. № 4179

№ 132 л. Като № 130
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,92 г, инв. № 4180, Рим 243-244

№ 133 л. Като № 130
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,74 г, инв. № 4181

№ 134 л. Като № 129
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,78 г, инв. № 4182

№ 135 л. Като № 129
антониниан, д. 22/23 мм, т. 5,33 г, инв. № 4183

№ 136 л. Като № 129
антониниан, д. 22 мм, т. 4,77 г, инв. № 4184

№ 137 л. Като № 129
антониниан, д. 23 мм, т. 4,76 г, инв. № 4185

№ 138 л. Като № 49
о. MARS PROPVG.
Марс бягащ на д. държи копие и щит
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,42 г, инв. № 4186
RIC, IV, III, p. 31, № 145

№ 139 л. Като № 138
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,23 г, инв. № 4187

№ 140 л. Като № 138
антониниан, д. 22/21 мм, т. 4,33 г, инв. № 4188

№ 141 л. Като № 49
о. MARTEM PROPVGNATOREM
изображение като № 136
антониниан, д. 23/25 мм, т. 3,67 г, инв. № 4189
RIC, IV, III, p. 31, № 147

№ 142 л. Като № 49
о. PROPVD AVG.
Провиденция права на л. държи жезъл над глобус в д.р. и скиптър в л.р.
антониниан, д. 22 мм, т. 4,70 г, инв. № 4190
RIC, IV, III, p. 31,148

№ 143 л. Като № 142
антониниан, д. 22/26 мм, т. 3,72 г, инв. № 4191, Рим 243-244 г.

№ 144 л. Като № 49
о. SECVRIT.PERP.
Секуритас стои на л. държи копие с д.р. и се подпира на колона с л.р.

антониниан, д. 22/24 мм, т. 3,93, инв. № 4192
RIC, IV, III, p. 31, № 151

№ 145 л. Като № 144
антониниан, д. 22 мм, т. 4,36 г, инв. № 4193

№ 146 л. Като № 144
антониниан, д. 22 мм, т. 4,45 г, инв. № 4194

№ 147 л. Като № 144
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,05 г, инв. № 4195

№ 148 л. Като № 49
о. SECVRITAS PERPETVA
изображение като № 144
антониниан, д. 22 мм, т. 4,49 г, инв. № 4196
RIC, IV, III, p. 31, № 153

№ 149 л. Като № 148
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,96 г, инв. № 4197

№ 150 л. Като № 148
антониниан, д. 22 мм, т. 4,30 г, инв. № 4198

№ 151 л. Като № 148
антониниан, д. 22 мм, т. 421 г, инв. № 4199

№ 152 л. Като № 49
о. VICTOR. AETER.
Виктория права на л. с л.р. държи палмова клонка, с дясна ръка държи щит и се опира на него. До щита седнал на л. пленник.
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,62 г, инв. № 4200
RIC, IV, III, p. 31, № 154

№ 153 л. Като № 152
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,97 г, нив. № 4201, Рим 243-244

№ 154 л. Като № 152
антониниан, д. 22 мм, т. 4,47 г, инв. № 4202

№ 155 л. Като № 152
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,11 г, инв. № 4203

№ 156 л. Като № 152
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,29 г, инв. № 4204

№ 157 л. IMP.CAES.M.ANT.GORDIANVS
Бюст на императора с л.к. на д. о. Фидес седнала на л. държи в д.р. знаме в л.р. рог на изобилието
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,54 г, инв. № 4057
RIC, IV, III, p. 34, инв. № 185, Антиохия 238-239 г.

№ 158 л. Като № 49
о.FIDES MILITVM
Фидес права държи знамена в л. и д.р.

антониниан, д. 22 мм, т. 5,10 г, инв. № 4205
RIC, IV, III, p. 37, № 209, Антиохия, 242-243 г.

159 л. Като № 49
о. MARTI PACIFERO
Марс в ход на л. държи клонка в д.р., копие и щит в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,28 г, инв. № 4206
RIC, IV, III, p. 37, № 212

160 л. Като № 49
о. ORIENS AVG.
Сол прав, гол насреща с глава на л. вдигната д.р. и кълбо в л.р.
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,70 г, инв. № 4207
RIC, IV, III, p. 37, № 213

№ 161 л. Като № 160
антониниан, д. 23 мм, т. 41,6 г, инв. № 208

№ 162 л. Като № 160
антониниан, д. 22 мм, т. 4,77, инв. № 4209, Антиохия 242-244 г.

№ 163 л. Като № 160
антониниан, д. 21 мм, т. 3,98 г., инв. № 4210

№ 164 л. Като № 49
о. SAECVLI FELICITAS
Гордиан прав на д. държи венец в л.р. и копие в д.р.
антониниан, д. 23/24 мм, т. 4,24 г, инв. № 4211
RIC, IV, III, p. 37, № 216

№ 165 л. Като № 164
антониниан, д. 21/22, т. 3,16, инв. № 4212

№ 166 л. Като № 164
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,16, инв. № 4213

№ 167 л. Като № 49
о. текст не се чете
седнала женска фигура на л. в д.р. държи клонче
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,98, инв. № 4214

ФИЛИП /244-249/

№ 168 л. IMP.M.IVL.PHILIPPVS AVG.
Бюст на императора с л. корона на д. о. Императорът седи на стол на л. държи в д.р. глобус, а в л.р. къс скиптър
антониниан, д. 23/24 мм, т. 5,9 г, инв. № 4215
RIC, IV, III, p. 68, № 2в, Рим 245 г.

№ 169 л. Като № 168
антониниан, д. 23/24 мм, т. 4,13 г, инв. № 4216

№ 170 л. Като № 168

о. P.M.TR.P.III COS.P.P.
Фелицитас права, в л.р. кадуцей, в л.р. рог на изобилието
антониниан, д. 22 мм, т. 4,13 мм, инв. № 4217
RIC, IV, III, p. 68, № 3, Рим 246 г.

№ 171 л. Като № 170
антониниан, д. 21/24 мм, т. 3,12 г, инв. № 4218

№ 172 л. Като № 170
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,12 г, инв. № 4219

№ 173 л. Като № 170
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,82 г, инв. № 4220

№ 173 л. Като № 170
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,83 г, инв. № 4220

№ 174 л. Като № 170
антониниан, д. 21 мм, т. 5,09, инв. № 4221

№ 175 л. Като № 170
о.P.M.TR.IIII COS II P.P.
Изображение като № 170
антониниан, д. 22 мм, т. 3,77 г, инв. № 4222
RIC, IV, III, p. 69, № 4, Рим 247 г.

№ 176 л. Като № 175
антониниан, д. 21 мм, т. 3,53 г, инв. № 4223

№ 177 л. Като № 175
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,08 г, инв. № 4224

№ 178 л. IMP.PHILIPPVS AVG.
Бюст на императора с л.к. на д.
о. P.M.TR.P.IIII COS II P.P.
Изображение като № 170
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,46 г, инв. № 4225
RIC, IV, III, p. 69, № 5

№ 179 л. Като № 178
о. P.M.TR.P.V.COS.III P.P.
Изображение като № 170
антониниан, д. 22 мм, т. 4,23 г, инв. № 4226
RIC, IV, III, p. 69, № 6, Рим 248 г,

№ 180 л. Като № 178
о. надпис като № 179
Марс прав на л. държи клонче в д.р. и щит в л.р., на който се обляга, и дълго копие
буква A в л. поле
антониниан, 21/23 мм, т. 4,07 г, инв. № 4227
RIC, IV, III, p. 69, № 7, Рим 248 г.

№ 181 л. Като № 180
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,45 г, инв. № 4228

№ 182 л. Като № 178
о. SAECVLARES AVGG.
Лъв в ход на д. под него I
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,06 г, инв. № 4229
RIC, IV, III, p. 70, № 12, Рим 248 г.

№ 183 л. Като № 182
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,88 г, инв. № 4230

№ 184 л. Като № 182
антониниан, д. 22 мм, т. 3,74 г, инв. № 4231

№ 185 л. Като № 178
о. текст като на № 182
Вълчица на л. кърми близнаците. Под нея II
антониниан, д. 21 мм, т. 4,72 г, инв. № 4232
RIC, IV, III, p. 70, № 15

№ 186 л. Като № 185
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,54 г, инв. № 4233

№ 187 л. Като № 185
антониниан, д. 22 мм, т. 4,48 г, инв. № 4234

№ 188 л. Като № 178
о. Като № 182
Елен в ход на д. Под него V.
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,40 г, инв. № 4235
RIC, IV, III, p. 70, № 19

№ 189 л. Като № 188
о. Антилопа в ход на л., под нея Т
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,30 г, инв. № 4236
RIC, IV, III, p. 70, № 21, Рим 248 г.

№ 190 л. Като № 188
о. Върху ниска колона надпис CO III
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,12 г, инв. № 4237
RIC, IV, III, p. 71, 24c

№ 191 л. Като № 178
о. SAECVLVM NOVVM
Статуя на Рома, стояща в центъра на шестколонен храм
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,52 г, инв. № 4238
RIC, IV, III, p. 71, № 25 в

№ 192 л. Като № 191
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,52 г, инв. № 4239

№ 193 л. Като № 191
антониниан, д. 21/32 мм, т. 3,65 г, инв. № 4240

№ 194 л. Като № 168
о. ADVENTVS AVGG.
Императорът на кон на л. с вдигната д.р. за благослов, в л.р. държи копие
антониниан, д. 22 мм, т. 5,04 г, инв. № 4241
RIC, IV, III, p. 71, № 26в, Рим 244-247 г.

№ 195 л. Като № 194
антониниан, д. 21/24, т. 3,79 г, инв. № 4342

№ 196 л. Като № 194
антониниан, д. 22 мм, т. 5,12, инв. № 4243

№ 197 л. Като № 194
антониниан, д. 23 мм, т. 4,22 г, инв. № 4244

№ 198 л. Като № 168
о. Като № 194
Еквитас права с глава на л. държи везни в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 22 мм, т. 4,21 г, инв. № 4245
RIC, IV, III, p. 71, № 27в, Рим 244-247 г.

№ 199 л. Като № 198, но с бюст на Ф II
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,78 г, инв. № 4245, нов тип хибрид

№ 200 л. Като № 198
антониниан, д. 22 мм, т. 5,72 г, инв. № 4246

№ 201 л. Като № 198
антониниан, д. 22 мм, т. 4,25 г, инв. № 4247

№ 202 л. Като № 198
антониниан, д. 22/24 мм, т. 3,84 г, инв. № 4248

№ 203 л. Като № 198
антониниан, д. 22 мм, т. 4,58 г, инв. № 4249

№ 204 л. Като № 198
антониниан, 20/24 мм, т. 3,32 г, инв. № 4250

№ 205 л. Като № 198
антониниан, д. 21/25 мм, т. 2,82 г, инв. № 4251

№ 206 л. Като № 198
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,72 г, инв. № 4252

№ 207 л. Като № 198
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,60 г, инв. № 4253

№ 208 л. Като № 198
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,24 г, инв. № 4254

№ 209 л. Като № 198
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,07 г, инв. № 4255

№ 210 л. Като № 198

антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,30 г, инв. № 4256

№ 211 л. Като № 198
антониниан, 22/23 мм, т. 5,15 г, инв. № 4257, Рим 244-247

№ 212 л. Като № 198
антониниан, д. 22/24 мм, т. 3,63 г, инв. № 4258

№ 213 л. Като № 198
антониниан, д. 21/23 мм, 3,77 г, инв. № 4259

№ 214 л. Като № 168
о. ANNONA AVGG.
Анона права на л. с житни класове и др. над модус и рог на изобилието
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,02 г, инв. № 4260
RIC, IV, III, p. 71, № 28с

№ 215 л. Като № 214
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,62 г, инв. № 4261

№ 216 л. Като № 214
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,28 г, инв. № 4262

№ 217 л. Като № 214
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,85 г, инв. № 4263

№ 218 л. Като № 214
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,65 г, инв. № 4264

№ 219 л. Като № 214
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,80 г, инв. № 4265

№ 220 л. Като № 214
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,21 г, инв. № 4266

№ 221 л. Като № 168
о. FELICITAS TEMP.
Фелицитас права на л. държи дълъг кадуцей в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,93 г, инв. № 4267
RIC, IV, III, p. 72, № 31

№ 222 л. Като № 221
антониниан, д. 23 мм, т. 4,19 г, инв. № 4268, Рим 244-247

№ 223 л. Като № 168
о. LAETIT.FVNDAT
Летиция права насреща с глава на л. с венец в д.р. и кормило в л.р.
антониниан, д. 23/24 мм, т. 4,60 г, инв. № 4269
RIC, IV, III, p. 72, № 36в

№ 224 л. Като № 223
антониниан, д. 23 мм, т. 4,12 г, инв. № 4270

№ 225 л. Като № 223
антониниан, 22/23 мм, т. 4,40 г, инв. № 4271

№ 226 л. Като № 168
о. LIBERALITAS AVGG.II
Либералитас права на л. с абакус в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,88 г, инв. № 4272
RIC, IV, III, p. 72, № 38в

№ 227 л. Като № 226
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,02 г, инв. № 4273

№ 228 л. Като № 226
антониниан, 21/22 мм, т. 4,41 г, инв. № 4274

№ 229 л. Като № 226
антониниан, д. 22 мм, т. 4,45 г, инв. № 4275

№ 230 л. Като № 226
антониниан, д. 21 мм, т. 4,66 г, инв. № 4276

№ 231 л. Като № 226
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,91 г, инв. № 4277

№ 232 л. Като № 236
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,30 г, инв. № 4278

№ 233 л. Като № 168
о. PAX AETERN
Пакс в ход на л. с копие в л.р. и клонче в д.р.
антониниан, д. 22 мм, т. 4,52 г, инв. № 4279
RIC, IV, III, p. 73, № 41, Рим 244-247

№ 234 л. Като № 233
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,99 г, инв. № 4280

№ 235 л. Като № 233
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,17 г, инв. № 4281

№ 236 л. Като № 168
о. ROMA AETERNAE
Рома седнала на л. държи в д.р. Виктория, в л.р. копие. Седи на щит
антониниан, д. 24 мм, т. 3,75 г, инв. № 4282
RIC, IV, III, p. 73, № 44в

№ 237 л. Като № 236
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,60 г, инв. № 4283

№ 238 л. Като № 236
антониниан, д. 23 мм, т. 3,86 г, инв. № 4284

№ 239 л. Като № 236
антониниан, д. 3 мм, инв. № 4284-а

№ 240 л. Като № 236
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,51 г, инв. № 4284-б

№ 241 л. Като № 236
антониниан, д. 22 мм, т. 2,99 г, инв. № 4284-в

№ 242 л. Като № 236
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,29 г, инв. № 4285

№ 243 л. Като № 168
о. SALVS AVG.
Салус прав на л. храни змия над олтар и държи кормило с д.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,74 г, инв. № 4286
RIC, IV, III, p. 73, № 47

№ 244 л. Като № 168, но бюст на Ф. II
о. SECVRIT. ORBIS
Секуритас седнала на л. държи скиптър с д.р. с л.р. подпира главата си
антониниан, д. 22 мм, т. 3,78 г, инв. № 4286-а
RIC, IV, III, p. 73, № 48-в нов тип, хибрид, Антиохия

№ 245 л. Като № 168
о. VICTORI AVG.
Виктория в ход на д. държи клонче в д.р. и венец в л.р.
RIC, IV, III, p. 74, № 49в

№ 246 л. Като № 245
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,16 г, инв. № 4288

№ 247 л. Като № 168
о. VICTORIA AVGG.
Виктория в ход на л. държи клонче и венец
антониниан, т. 3,84 г, д. 21/23 мм, инв. № 4289
RIC, IV, III, p. 74, № 51

№ 248 л. Като № 247
антониниан, д. 22 мм, т. 3,82 г, инв. № 4290

№ 249 л. Като № 247
антониниан, д. 22 мм, т. 4,08 г, инв. № 4291

№ 250 л. Като № 247
антониниан, д. 22 мм, т. 4,18 г, инв. № 4292

№ 251 л. Като № 247
антониниан, д. 22 мм, т. 3,86 г, инв. № 4293

№ 252 л. Като № 247
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,38 г, инв. № 4294

№ 253 л. Като № 168
о. VIRTVS AVG.
Виртус прав на л. стъпил с д. крак на шлем. В д.р. държи клонче, в л.р. копие
антониниан, д. 22 мм, т. 3,92 г, инв. № 4296
RIC, IV, III, p. 74, № 52

№ 254 л. Като № 168
о. надпис като № 253
Виртус седнал на л. с броня. В д.р. държи клонче в л.р. копие. Зад него щит

антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,48 г, инв. № 4295
RIC, IV, III, p. 74, № 53, Рим 244-247

№ 255 л. Като № 253
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,21 г, инв. № 4297

№ 256 л. Като № 168
Бюст на Ф II
о. AETERNITAS AVGG.
Слон в ход на л. с ездач, който държи жезъл и пръчка
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,93 г, инв. № 4297
нов тип RIC, IV, III, p. 99, № 246а, хибрид, Антиохия

№ 257 л. Като № 168
о. Като № 256
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,88 г, инв. № 4297
RIC, IV, III, p. 75, № 58, Рим 247-249 г.

№ 258 л. Кат.о№ 178
о. FIDES EXERCITVS
Четири знамена, върху второто от д. - орел
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,35 г, инв. № 4298
RIC, IV, III, p. 75, № 62

№ 259 л. Като № 258
антониниан, д. 22 мм, т. 4,34 г, инв. № 4299

№ 260 л. Като № 258
антониниан, д. 22 мм, т. 4,07 г, инв. № 4300

№ 261 л. Като № 258
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,83 г, инв. № 4301

№ 262 л. Кат о№ 258
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,05 г, инв. № 4302

№ 263 л. Като № 178
о. VICTORIA CARPICA
Виктория в ход на д. държи венец и копие в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,25 г, инв. № 4303
RIC, III, p. 75, № 66, Рим 247-249

№ 264 л. IMP. PHILIPPVS PIVS FEL.AVG.P.M.
Бюст на императора с лъчева корона на д.
о. SPES FELICITAS ORBIS
Спес в ход на л. държи цвете в д.р. и повдига палота си с л.р.
антониниан, д. 22 мм, т. 4,38 г, инв. № 4304
RIC, I., III, p. 77, № 73, Антиохия-недатирана

№ 265 л. Като № 264
о. VIRTVS EXERCITVS
Виртус прав на д. държи копие в д.р., която е повдигната,

а с л.р. се подпира на щит
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,87 г, инв. № 4305
RIC, IV, III, p. 77, № 74

№ 266 л. Като № 168
о. P.M.TR.P.IIII COS.II P.P.
Филип с воал на главата стои на л. и извършва обред над триножник, държи патера в д.р. и жезъл в л.р.
антониниан, д. 20 мм, т. 3,64 г, инв. № 4306
RIC, IV, III, p. 77, № 76 и 75В, Антиохия 247

№ 267 л. Като № 168
о. P.M.TR.P.VI COS.PP
Фелицитас с рог на изобилието в л.р. и кадуцей в д.р. стои насреща с г.на л.
антониниан, д. 21 мм, т. 4,82 г, инв. № 4307
RIC, IV, III, p. 78, № 78 и 77, № 75, Антиохия 249

№ 268 л. Като № 267, но с бюста на ФII
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,67 г, инв. № 4308
нов тип, Антиохия-хибрид

№ 269 л. Като № 268
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,18 г, инв. № 4309

№ 270 л. Като № 267
о. ETERNIT.IMPERI
Сол с лъчева корона на ход на л. с вдигната д.р., в л. р. държи камшик
антониниан, д. 21 мм, т. 4,60 г, инв. № 4310
RIC, IV, III, p. 81, № 112

№ 271 л. Като № 270
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,23 г, инв. № 4311

ОТАЦИЛИЯ СЕВЕРА /съпруга на Ф. I/

№ 272 л. OTACIL. SEVERA AVGG.
Бюст на императрицата на д.
о. PIETAS AVGG.
Пиетас права на л. с вдигната д.р. над олтара държи кутия с парфюм.
В полето - △
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,13 г, инв. № 4330
RIC, IV, III, p. 82, № 115

№ 273 л. Като № 272
антониниан, д. 21 мм, т. 3,49 г, инв. № 4330

№ 274 л. MARCIA OTACIL. SEVERA AVG.
Бюст на империатрицата на д.
о. PVDICITIA AVG.
Пудитиция седи на л. държи скиптър с л.р., а с д.р. повдига воала си
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,60 г, инв. № 4331

RIC, IV, III, p. 83, № 123c

№ 275 л. Като № 274
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,77 г, инв. № 4332

№ 276 л.
M.OTACIL. SEVERA AVGG.
Бюст на императрицата на д.
о. CONCORDIA AVGG.
Конкордия седнала на л. държи патера в д.р. и двоен рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,36 г, инв. № 4333
RIC, IV, III, p. 83, № 125c

№ 277 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 4,31 г, инв. № 4334

№ 278 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 3,96 г, инв. № 4335

№ 279 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 4,52 г, инв. № 4336

№ 280 л. Като № 276
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,41 г, инв. № 4337

№ 281 л. Като № 276
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,54 г, инв. № 4338

№ 282 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 4,60 г, инв. № 4339

№ 283 л. Като № 276
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,08 г, инв. № 4340

№ 284 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 4,47 г, инв. № 4341

№ 285 л. Като № 276
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,83 г, инв. № 4342

№ 286 л. Като № 276
антониниан, д. 22 мм, т. 4,09 г, инв. № 4343

№ 287 л. Като № 276
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,61 г, инв. № 4344

№ 288 л. Като № 276
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,33 г, инв. № 4345

№ 289 л. Като № 276
о. IVNO CONSERVAT.
Юнона с воал на главата права на л. държи патера и скиптър в л.р.
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,17 г, инв. № 4346
RIC, IV, III, p. 83, № 127

№ 290 л. Като № 289

антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,16 г, инв. № 4347

№ 291 л. Като № 272
о. PIETAS AVGVSTAE
Пиетас права с г. на л. и вдигната д.р. държи кутия с парфюм
антониниан, д. 21/25 мм, т. 4,77 г, инв. № 4348
RIC, IV, III, p. 84, № 130

№ 292 л. Като № 291
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,00 г, инв. № 4349

№ 293 л. MARC. OTACI. SEVERA AVG.
Бюст на императрицата на д.
о. PIETAS AVG.N.
Пиетас права на л. държи скиптър в л.р. и кълбо в д.р.
Вляво в краката й стои дете на д.
антониниан, д. 22 мм, т. 4,28 г, инв. № 4350
RIC, IV, III, p. 84, № 133, Антиохия, недатиран, ANTIOCH

ФИЛИП II

№ 294 л. M. IVL. PHILIPPVS CAES.
Бюст с л. корона на д.
о. PRINCIPI IVVENT
Ф. II във военни дрехи стои на д. с копие в д.р. и кълбо в л.р.
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,68 г, инв. № 4312
RIC, IV, III, p. 95, 216с, Рим 244-246 г.

№ 295 л. Като № 294
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,61 г, инв. № 4313

№ 296 л. Като № 294
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,26 г, инв. № 4314

№ 297 л. Като № 294
о. Като № 294-текст
Ф. II на л., прав държи дълго копие и кълбо
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,42 г, нив. № 4315
RIC, IV, III, p. 96, № 218д

№ 298 л. Като № 297
антониниан, д. 22/23 мм, т. 3,82 г, инв. № 4316

№ 299 л. Като № 294
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,17 г, инв. № 4317

№ 300 л. Като № 297
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,92 г, инв. № 4318

№ 301 л. Като № 297
антониниан, д. 23 мм, т. 4,17 г, инв. № 4319

№ 302 л. Като № 294

о. Като № 197-текст
Филип прав насреща с кълбо и копие. В краката му в л. седнал пленник
антониниан, д. 21 мм, т. 3,23 г, инв. № 4320
RIC, IV, III, p. 96, № 219

№ 303 л. Като № 302
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,01 г, инв. № 4321

№ 304 л. Като № 302
антониниан, д. 23 мм, т. 4,15 г, инв. № 4322

№ 305 л. Като № 302
антониниан, д. 20/23 мм, т. 3,52 г, инв. № 4323

№ 306 л. Като № 294
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,28 г, инв. № 4324, Рим 244-246

№ 307 л. Като № 294
антониниан, д. 22 мм, т. 3,96 г, инв. № 4325

№ 308 л. IMP. PHILLIPUS AVG.
Бюст на Ф. II с л. корона на д.
о. VIRTVS AVG.
Марс в ход на д. гол с трофеи и копие. Г. в д. поле
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,02 г, инв. № 4326
RIC, IV, III, p. 96, 223, Рим 246-248 г.

№ 309 л. Като № 308
Г - в л. поле
антониниан, д. 21 мм, т. 4,41 г, инв. № 4327

№ 310 л. Като № 308
о. LIBERALITAS AVGG.III
Ф. I и Ф. II седят на л. Филип I държи къс скиптър в л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,15 г, инв. № 4328г
RIC, IV, III, p. 97, № 230, Рим 247-249

№ 311 л. IMP.M.IVL. PHILIPPVS AVG.
Бюст на Ф. II с лъчева корона на д.
о. P.M.TR.IIII COS.P.P.
Фелицитас права на л. с кадуцей в д.р. и рог на изобилието в л.р. антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,66 г, инв. № 4329
RIC, IV, III, p. 98, № 232, Антиохия 247 г.

ТРАЯН ДЕЦИЙ /249-251/

№ 312 л. IMP.TRAIANVS DECIVS AVG.
Бюст на императора на д.
о. PAX AVGVSTI
Пак с права на л. държи клонче в д.р. и копие в л.р.
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,43 г, инв. № 4355

RIC, IV, III, p. 121, № 6, Рим 249 г.

№ 313 л. IMP. TRAIANVS DECIVS AVG.
Бюст на императора на д.
о. GEN. ILLVRICI
Генус прав на л. държи патера в д.р. и рог на изобилието в л. р. С поло на г.
антониниан, д. 21 мм, т. 4,17 г, инв. № 4356
RIC, IV, III, p. 121, № 9

№ 314 л. IMP.C.M.Q.TRAIANVS DECIVS AVG.
Бюст на императора на д.
о. ABVNDANCIA AVG.
Абунданца права на д. държи с две ръце рог на изобилието, който се излива.
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,93 г, инв. № 4357
RIC, IV, III, p. 121, № 10в

№ 315 л. Като № 314
антониниан, д. 20/23 мм, т. 4,99 г, инв. № 4358

№ 316 л. Като № 314
о. ADVENTVS AVG.
Императорът на кон в ход на л. с вдигната д.р. и късо копие в л.р.
антониниан, д. 19/21 мм, т. 2,81 г, инв. № 4351
RIC, IV, III, p. 121, № 11в

№ 317 л. Като № 316
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,13 г, инв. № 4352

№ 318 л. Като № 316
антониниан, д. 22 мм, т. 4,23 г, инв. № 4353

№ 319 л. Като № 316
антониниан, д. 22/24 мм, т. 3,13 г, инв. № 4354

№ 320 л. Като № 316
о. DACIA
Дачия права на л. държи знаме
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,61 г, инв. № 4359, Рим 249-251 г.

№ 321 л. Като № 320
антониниан, д. 22 мм, т. 4,11 г, инв. № 4360

№ 322 л. Като № 320
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,37 г, инв. № 4361

№ 323 л. Като № 320
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,47 г, инв. № 4362

№ 324 л. Като № 320
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,53 г, инв. № 4363

№ 325 л. Като № 320
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,48 г, инв. № 4364

№ 326 л. Като № 314

о. GENIVS EXCERC.ILLIRICIANI
Генус прав на л. с поло, държи с д.р. патера, с л.р. рог на изобилието.
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,81 г, инв. № 4365
RIC, IV, III, p. 222, № 16с

№ 327 л. Като № 314
о. GENIVS EXERCITVS ILLIRICIANI
Генус прав на л. с поло държи с д.р. патера и рог на изобилието. В д. поле - знаме
антониниан, д. 22 мм, т. 4,64 г, инв. № 4366
RIC, IV, III, p. 122, № 18

№ 328 л. Като № 327
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,42 г, инв. № 4366

№ 329 л. Като № 327
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,80 г, инв. № 4367

№ 330 л. Като № 327
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,72 г, инв. № 4368

№ 331 л. Като № 314
о. PANONNIAE
Двете Панонии с воали обърнати с гръб една към друга на л. и д.
Държат по едно знаме от външната си страна. Д. фигура е с вдигната д.р.
антониниан, д. 21 мм, т. 4,33 г, инв. № 4369
RIC, IV, III, p. 122, № 21в, Рим 249-251 г.

№ 332 л. Като № 331
антониниан, д. 22 мм, т. 4,12 г, инв. № 4370

№ 333 л. Като № 331
антониниан, д. 21 мм, т. 5,31 г, инв. № 4371

№ 334 л. Като № 331
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,70 г, инв. № 4372

№ 335 л. Като № 331
антониниан, д. 20/21 мм, т. 428 г, инв. № 4373

№ 336 л. Като № 331
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,65 г, инв. № 4374

№ 337 л. Като № 314
о. VBERITAS AVG.
Уберитас права на л. с кесия на д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21 мм, т. 5,49 г, инв. № 4375
RIC, IV, III, p. 123, № 28

№ 338 л. Като № 337
антониниан, д. 20/26 мм, т. 3,15 г, инв. № 4376

№ 339 л. Като № 337
антониниан, д. 19/20 мм, т. 3,67 г, инв. № 4377

№ 340 л. Като № 337
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,57 г, инв. № 4378

№ 341 л. Като № 337
антониниан, д. 23/26 мм, т. 3,15 г, инв. № 4379

№ 342 л. Като № 314
о. VICTORI AVG.
Виктория на д. - бягаща, държи венец в д.р. и клонче в л.р.
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,91 г, инв. № 4380
RIC, IV, III, p. 123, № 29c, Рим 249-251 г.

№ 343 л. IMP. CAE. TRA. DECIVS AVG.
Бюст на императора на д.
о. ABVNDANTIA AVG.
Абунданца права на д. държи в двете ръце изливащ се рог на изобилието.
антониниан, д. 21 мм, т. 3,27 г, инв. № 4381
RIC, IV, III, p. 124, № 33, Милано 250-251

№ 344 л. IMP. CAE. TRA. DEC. AVG.
Бюст на д.
о. DACIA
Дачия права на л. държи знаме в д.р.
антониниан, д. 21 мм, т. 4,01 г, инв. № 4382
RIC, IV, III, p. 124, № 36

№ 345 л. Като № 344
о. GEN. ILLVRICI
Генус прав на л. с поло държи патера в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21 мм, т. 3,53 г, инв. № 4383
RIC, IV, III, p. 124, № 38

№ 346 л. Като № 343
о. PANNONIAE
Двете Панонии прави, обърнати с лице една към друга, държат помежду си знаме
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,33 г, инв. № 4384
RIC, IV, III, p. 124, № 41

№ 347 л. Като № 314
о. AEQITAS AVGG.
Еквитас права на л. с д.р. държи везни, а с л.р. рог на изобилието
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,53 г, инв. № 4385
RIC, IV, III, p. 125, № 45, Антиохия, недатирани

№ 348 л. DIVO AVGVSTO
Глава на AVGVSTO с лъчева корона на д.
о. CONSECRATIO
Орел насреща с разперени крила
антониниан, д. 21 мм, т. 4,17 г, инв. № 4386

RIC, IV, III, p. 130, № 77, Милано 250-251

№ 349 л. DIVO SEVERO
Глава на Септимий Север с лъчева корона на д.
о. CONSECRATIO
Олтар
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,47 г, инв. № 4387
RIC, IV, III, p. 132, № 96

ХЕРЕНИЯ ЕТРУСЦИЛА /съпруга на Траян Деций/

№ 350 л. HER.ETRVSCILLA AVG.
Бюст на д.
о. FECVNDITAS AVG.
Фекундитас права на л. държи д.р. над главата на дете, което стои на д. В л.р. държи рог на изобилието
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,85 г, инв. № 4388
RIC, IV, III, p. 127, № 55в, Рим - недатирани

№ 351 л. Като № 350
о. IVNO REGINA
Юнона права с воал на г. на д., с патера в д.р. и скиптър в л.р. В краката ѝ в л. паун
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,84 г, инв. № 4389
RIC, IV, III, p. 127, № 57

№ 352 л. Като № 350
о. PVDITICIA AVG.
Пудитициа права на л. с воал, който повдига с д.р., а с л.р. държи скиптър
RIC, IV, III, p. 127, № 58 в, Рим - недатирани

№ 353 л. Като № 352
антониниан, д. 21 мм, т. 4,75 г, инв. № 4391

№ 354 л. Като № 352
антониниан, д. 21 мм, т. 3,79 г, инв. № 4392

№ 355 л. Като № 352
антониниан, д. 22 мм, т. 3,52 г, инв. № 4393

№ 356 л. Като № 350
о. като № 352 - текст
Пудитициа седнала на л. с воал
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,43 г, инв. № 4394
RIC, IV, III, p. 127, № 59в

№ 357 л. Като № 356
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,96 г, инв. № 4395

№ 358 л. Като № 356
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,90 г, инв. № 4396

№ 359 л. Като № 356
антониниан, д. 20 мм, т. 4,41 г, инв. № 4307

№ 360 л. Като № 356
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,57 г, инв. № 4398

№ 361 л. Като № 356
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,70 г, инв. № 4399

№ 362 л. Като № 356
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,42 г, инв. № 4400

№ 363 л. Като № 356
антониниан, д. 21 мм, т. 4,53 г, инв. № 4401

№ 364 л. Като № 356
антониниан, д. 22 мм, т. 3,86 г, инв. № 4402, Рим - недатирани

№ 365 л. Като № 356
антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,00 г, инв. № 4403

ХЕРЕНИЙ ЕТРУСК /251/ - син на Траян Деций

№ 366 л.Q. HER. ETR. MES. DECIVS NOB.C.
Бюст с л. корона на д.
о. PIETAS AVGG.
Меркурий прав на л. държи кесия и кадуцей
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,57 г, инв. № 4404
RIC, IV, III, p. 138, № 142в, Рим 250-251

№ 367 л. Като № 366
о. PIETAS AVGVSTORVM
Кана в центъра, от двете й страни съдове
антониниан, д. 21/24 мм, т. 4,64 г, инв. № 4405
RIC, IV, III, p. 139, № 143

№ 368 л. Като № 367
антониниан, д. 21/22 мм, т. 5,50 г, инв. № 4406

№ 369 л. Като № 366
о. SPES PVBLIKA
Спес в ход на л. държи цвете и си повдига плата с л.р.
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,89 г, инв. № 4407
RIC, IV, III, p. 139, № 149

ХОСТИЛИАН /251/ - син на Траян Деций

№ 370 л. C. VALENS. HOSTIL. MES. QVINTVS N. C.
Бюст с л. корона на д.
о. PRINCIPI IVVETVTIS
о. Хостилиан прав на л.с д.р. държи знаме, с л.р. обърнато копие
антониниан, д. 20/22 мм, т. 5,69 г, инв. № 4408

RIC, IV, III, p. 144, № 181c,d, Рим, 251 г.

№ 371 л. Като № 370
антониниан, д. 21 мм, т. 3,58 г, инв. № 4409

ТРЕБОНИАН ГАЛ /251-253/

№ 372 л. IMP. CAE. C. TREB. GALLVS AVG.
Бюст с л.к. на д.
о. AETERNITAS AVGG.
Етернитас права на л. с д.р. държи феникс върху глобус,
с л.р. държи повдигната полата си
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,34 г, инв. № 4410
RIC, IV, III, p. 162, № 30, Рим, недатирани

№ 373 л. Като № 372
о. ANNONA AVGG.
Анона права на д. държи с д.р. изправено кормило,
с л.р. житни класове, стъпила на кораб
антониниан, д. 22 мм, т. 3,82 г, инв. № 4411
RIC, IV, III, p. 162, № 31

№ 374 л. Като № 373
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,69 г, инв. № 4412

№ 375 л. Като № 372
о. APOLL. SALVTARI
Аполон прав на д. държи клонче и лира
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,02 г, инв. № 4413
RIC, IV, III, p. 162, № 32

№ 376 л. Като № 372
о. LIBERTAS AVGG.
Либертас права с г. на л. държи торбичка с д.р. и скиптър с л.р.
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,01 г, инв. № 4414
RIC, IV, III, p. 163, № 37

№ 377 л. Като № 375
антониниан, д. 21/19 мм, т. 4,13 г, инв. № 4415

№ 378 л. Като № 375
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,14 г, инв. № 4416

№ 379 л. Като № 375
антониниан, д. 19/22 мм, т. 3,06 г, инв. № 4417

№380 л. Като № 375
антониниан, д. 21/23 мм, инв. № 4418

№ 381 л. Като № 375
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,24 г, инв. № 4419

№ 382 л. Като № 305

антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,05 г, инв. № 4420

№ 383 л. Като № 372
о. PIETAS AVGG.
Либертас права на л. държи торбичка в д.р. и скиптър в л.р.
В полето вдясно - звезда
антониниан, д. 19/22 мм, т. 3,56 г, инв. № 4421
RIC, IV, III, p. 163, № 38

№ 384 л. Като № 383
антониниан, д. 19/20 мм, т. 3,72 г, инв. № 4422

№ 385 л. Като № 372
о. PIETAS AVGG.
Пиетас права на л. с вдигнати две ръце
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,25 г, инв. № 4423
RIC, IV, III, p. 163, № 41

№ 386 л. Като № 385
антониниан, д. 22 мм, т. 3,48 г, инв. № 4424

№ 387 л. Като № 372
о. Като № 385, но в д. поле звезда
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,23 г, инв. № 4425, Рим - недатирани

№ 388 л. Като № 387
антониниан, д. 20 мм, т. 3,82 г, инв. № 4426

№ 389 л. Като № 387
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,21 г, инв. № 4427

№ 390 л. Като № 372
о. IVNO MARTIALIS
Юнона седи на л. държи скиптър и житен клас в д.р.
антониниан, д. 21 мм, т. 3,45 г, инв. № 4428
RIC, IV, III, p. 166, № 69, Милано - недатирани /251-253/

№ 391 л. Като № 390
антониниан, д. 22/24 мм, т. 4,40 г, инв. № 4429

№ 392 л. Като № 390
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,32 г, инв. № 4430

№ 393 л. Като № 390
антониниан, д. 20/22 мм, т. 2,74 г, инв. № 4431

№ 394 л. Като № 390
антониниан, д. 22 мм, т. 3,94 г, инв. № 4432

№ 395 л. Като № 390
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,46 г, инв. № 4433

№ 396 л. Като № 390
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,75 г, инв. № 4434

№ 397 л. Като № 390

антониниан, д. 22/23 мм, т. 4,40 г, инв. № 4435

№ 398 л. Като № 390
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,60 г, инв. № 4436

№ 399 л. Като № 390
о. PAX AETERNA
Пакс права на л. държи палмово клонче в д.р. и скиптър в л.р.
антониниан, д. 20/22 мм, т. 4,06 г, инв. № 4437
RIC, IV, III, p. 166, № 71, Милано /251-253/

№ 400 л. Като № 399
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,75 г, инв. № 4438

№ 401 л. Като № 399
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,03 г, инв. № 4439

№ 402 л. Като № 399
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,84 г, инв. № 4440

№ 403 л. Като № 399
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,82 г, инв. № 4441

№ 404 л. Като № 390
о. PIETAS AVGG.
Пиетас права с г. на л. и вдигнати ръце. В л. при краката олтар
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,99 г
RIC, IV, III, p. 166, № 72

№ 405 л. Като № 404
антониниан, д. 22 мм, т. 3,72 г, инв. № 4443

№ 406 л. Като № 404
антониниан, д. 21 мм, т. 3,91 г, инв. № 4444

№ 407 л. Като № 404
антониниан, д. 20/22 мм, т. 2,60 г, инв. № 4445

№ 408 л. Като № 404
антониниан, д. 21/22 мм, т. 4,43 г, инв. № 4446

№ 409 л. Като № 404
антониниан, д. 19/22 мм, т. 3,03 г, инв. № 4447

№ 410 л. Като № 404
антониниан, д. 19/21 мм, т. 3,45 г, инв. № 4448

№ 411 л. Като № 404
антониниан, д. 20/23 мм, т. 3,59 г, инв. № 4449

№ 412 л. Като № 404
антониниан, д. 21/22 мм, т. 3,82 г, инв. № 4450

№ 413 л. Като № 404
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,18 г, инв. № 4451

ВОЛУЗИАН /251-253/

№ 414 л. IMP. CAE. C. VIB. VOLVSIANO AVG.
Бюст на императора с л.к. на д.
о. CONCORDIA AVGG.
Конкордия права на л. държи патера с д.р. и двоен рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,03 г, инв. № 4452
RIC, IV, III, p. 178, № 167, Рим, недатирани

№ 415 л. Като № 414
о. Като № 414 - текст
Конкордия седнала на л. край олтар държи патера в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21/23 мм, т. 3,81 г, инв. № 4453
RIC, IV, III, p. 178, № 168

№ 416 л. Като № 414
Конкордия седнала на л. държи патера в д.р. и двоен рог на изобилието. В полето звезда
антониниан, д. 20/21 мм, т. 1,91 г, инв. № 4454
RIC, IV, III, p. 178, № 169

№ 417 л. Като № 416
антониниан, д. 21 мм, т. 3,32 г, инв. № 4455

№ 418 л. Като № 414
Конкордия седнала на л. държи патера в д.р. и рог на изобилието в л.р.
антониниан, д. 21/20 мм, т. 2,53 г, инв. № 4456
RIC, IV, III, p. 178, № 170, Рим, недатирани

№ 419 л. Като № 414
о. IVNONI MARTIALI
Юнона седи насреща в кръгъл храм с 2 колони. Зад гърба й паун
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,54 г, инв. № 4457
RIC, IV, III, p. 178, № 171

№ 420 л. Като № 414
о. Като № 419
Виртус стои на л. прав, подпрян на щит с д.р. с л.р. държи копие
антониниан, д. 21 мм, т. 3,33 г, инв. № 4458
RIC, IV, III, p. 179, № 186

№ 421 л. Като № 414
о. Като № 420
Виртус прав насреща, г. на л. държи копие и се обляга на щит. В д. от него звезда
антониниан, д. 20/24 мм, т. 1,94 г, инв. № 4459
RIC, IV, III, p. 179, № 187

№ 422 л. Като № 420
антониниан, д. 19/21 мм, т. 3,33 г, инв. № 4459

№ 423 л. IMP. C. C. VIB. VOLUSIAVS AVG.
Бюст на императора на д.
о. FELICITAS PVBL.
Фелицитас права на л. държи дълъг кадуцей и рог на изобилието
антониниан, д. 20 мм, т. 3,56 г, инв. № 4460
RIC, IV, III, p. 181, № 205, Милано, недатирани

№ 424 л. Като № 423
антониниан, д. 19/20 мм, т. 4,36 г, инв. № 4461

№ 425 л. Като № 423
антониниан, д. 21/23 мм, т. 4,20 г, инв. № 4462

№ 426 л. Като № 423
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,11 г, инв. № 4463

№ 427 л. Като № 423
антониниан, д. 20/21 мм, т. 4,2 г, инв. № 4464

№ 428 л. Като № 423
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,91 г, инв. № 4465

№ 429 л. Като № 423
антониниан, д. 21 мм, т. 3,51 г, инв. № 4466

№ 430 л. Като № 423
о. VIRTVS AVGG.
Виртус прав на д. държи копие и се подпира на щит
антониниан, д. 20/21 мм, т. 2,94 г, инв. № 4467
RIC, IV, III, p. 181, № 206, Милано, недатиран /251-253/

№ 431 л. Като № 430
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,62 г, инв. № 4468

№ 432 л. Като № 430
антониниан, д. 21 мм, т. 31 г, инв. № 4469

№ 433 л. Като № 430
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,25 г, инв. № 4470

№ 434 л. Като № 430
антониниан, д. 20/21 мм, т. 5,31 г, инв. № 4471

№ 435 л. Като № 430
антониниан, д. 19/21 мм, т. 3,67 г, инв. № 4472

№ 436 л. Като № 430
антониниан, д. 19/21 мм, т. 4,47 г, инв. № 4473

№ 437 л. Като № 430
антониниан, д. 21 мм, т. 5,05 г, инв. № 4474

№ 438 л. Като № 430
антониниан, д. 20/21 мм, т. 3,47 г, инв. № 4475

№ 439 л. Като № 430

антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,74 г, инв. № 4476

№ 440 л. Като № 430
антониниан, д. 20/22 мм, т. 3,47 г, инв. № 4477

№ 441 л. Като № 430
антониниан, д. 19/21 мм, т. 3,93 г, инв. № 4478

№ 442 л. Като № 430
антониниан, д. 21 мм, т. 3,99 г, инв. № 4479

TRÉSOR D'ANTONINIENNES DU VILLAGE DE KOPRINKA, RÉGION DE KAZANLAK

Bogdana Lilova

On publie la découverte d'un trésor de monnaies d'argent romaines - antoniniennes, près du village de Koprinka, où il y avait un village antique. Les monnaies les plus anciennes sont du temps de l'empereur Caracalla (198-217), tandis que les plus récentes datent de la période de Trébonian Gal et de Volouzian (251-253). On donne un catalogue détaillé.

ИЗКУСТВО, ЛИТЕРАТУРА, ФОЛКЛОР
ART, LITTERATURE, FOLKLORE

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

НОВИ ДАННИ ЗА СВЕТИЛИЩЕТО НА АПОЛОН ПРИ ГОРСКО АБЛАНОВО, ТЪРГОВИЩКО

Иванка Дончева (В.Търново)

Недалече от днешното село Горско Абланово, Търговищко, през римската епоха е съществувало значително по размери селище, със сведения за което науката разполага от доста отдавна [1]. Както показват публикуваните още в началото на века оброчни релефи на тракийския Херос, там по всяка вероятност е съществувало тракийско светилище, свързано с това божество. Откриването на един монументален жертвеник, и по-скоро неговата украса от делфини и грифони, даде основание на Д. Овчаров да предположи, че това светилище е било посветено на Аполон Делфиниос [2].

Досега от Горско Абланово, освен споменатия жертвеник на Аполон, са публикувани три оброчни релефа и една статуйка на тракийския конник[3]. И на трите релефа липсва посвещение на определено божество, само на единия е запазено името на посветителя, тракийско по произход.

Повод за това съобщение е четвърти мраморен оброчен релеф на тракийския конник от Горско Абланово, непубликуван досега, който се съхранява в музейната сбирка на гр. Попово [4] под инв.№ 250 (обр.1). Открит е случайно при обработка на почвата в местността Такътлъка, където е открит и жертвеникът на Аполон.

Това, което силно впечатлява при този релеф, е изключително добрата изработка, издаваща ръката на голям майстор. Смея да твърдя, че откритите досега у нас оброчни релефи с такава фина изработка са единици. Макар и фрагментиран, релефът е изключителен паметник на тракийското изкуство през римската епоха.

Изобразената сцена представя млад конник, яздещ в спокоен ход надясно, т.е. можем да я отнесем към тип А по класификацията на Г. Кацаров [5]. Конникът е облечен в къс, силно надиплен хитон, закопчан с кръгла аграфа на дясното рамо. От хламидата е запазена само малка част. В лявата си ръка конникът държи овален щит с профилирана рамка, по-скоро - лявата му ръка е промушена през дръжката на щита и е хванала поводите на коня. Такова изобразяване на щита е необичайно, както е необичайно и местоположението му - в пространството между конника и главата на коня, а не точно зад главата на коня, както обикновено се представя. Дясната ръка на конника е запазена само до лакътната свивка, така че не може да се разбере какво точно е държал в нея. Може да се предположи, че щом в лявата държи щит, в дясната е държал късо копие, но не е изключено лявата ръка да е била вдигната в жест на benedictio latina, за което донякъде има данни в запазената извивка на лакътя. Горната част на лицето на конника, което е обърнато 3/4 надясно, е леко повредена, но много добре личат красивото младо лице и прецизно изработените къдри на косата.

Конят е добре моделиран, с правилни пропорции, с изключително пластично изработена грива и украшение на челото. Както вече споменахме, релефът е фрагментиран - липсват долната част на главата на коня, краката и опашката му. Пред коня е изобразена до кръста /останалата част не е запазена/ фигура на гол младеж с къдрава коса, държащ поводите на коня. Такава сцена се среща за първи път в иконографията на тракийския оброчен релеф. Обикновено аколитът /или аколитите/ се изобразява зад коня, най-често държащ опашката му. Единствен, но не и буквален аналог бихме могли донякъде да видим в една оброчна плочка на Аполон, където също има аколит пред коня, държащ поводите му, но той е облечен в дълъг химатион [6].

Сцената е изпълнена в много висок релеф, почти граничещ с кръглата скулптура. Изобразените фигури са моделирани с изключителна пластичност и правилни пропорции, нещо нехарактерно за тракийския оброчен релеф [7]. Фигурите са включени в правоъгълна конкавна рамка, по-широка в горната, а по всяка вероятност, и в долната липсваща част, както е при повечето релефи с подобни рамки. Над главата на конника е издълбана дъговидна ниша.

В горната дясна половина на рамката се чете надпис на гръцки език - ТYХН, изписан с правилни четвъртити по форма букви. Тъй като надписът е бил разположен симетрично от двете страни на нишата над главата на конника, лесно бихме могли да възстановим и неговата първа част, която представлява обичайното за това време благопожелание "На добър час" - АГАТН ТYХН.

По всяка вероятност и на долната рамка е имало надпис, но за съжаление той не е запазен и ние не можем да узнаем нито на кое божество е бил посветен релефът, нито името на посветителя. Не можем да разберем и дали е имало фигури под краката на коня или зад него, което също не е изключено.

Но по данните от релефа ще се опитаме да разберем на кого е бил посветен. Първият насочващ ни факт е мястото, където е открит - предполагаемо светилище на Аполон. Иконографията на конника - младото красиво лице, къдрите на косата, също ни насочват към Аполон. Въпреки че щитът не е атрибут, характерен за Аполон, фактът, че на други оброчни релефи, където изрично е посочено името на Аполон, също е изборазен щит - например в светилището на Аполон при с. Драгановец, Търговищко [8], светилището на Аполон при с. Труд, Пловдивско [9], светилището на хълма Джендем тепе в Пловдив [10], светилището на Аполон при с. Крън, Старозагорско [11], оброчна плочка от Карнобат [12] и др. - ни дава основание да свържем и изображения на релефа конник с Аполон.

В подкрепа на тази хипотеза е също и единственият аналог на аколит, държащ поводите на коня, изобразен на оброчна плочка, на която Аполон е представен с един от най-характерните му атрибути - лирата, в аспекта му на Аполон Китаред [13].

Изроените до тук факти подкрепят предположението, че разглежданият релеф е посветен на Аполон, а изобразеният на него конник е Аполон в своя най-широк аспект на върховен покровител и закрилник от всякакви беди. Всичко това е още едно потвърждение на хипотезата, че в околностите на Горско Абланово, в местността Такътлъка, е съществувало светилище, посветено на Аполон.

Култът на Аполон е един от най-интересните и важните за изясняване на тракийската религия. В тракийските земи той прониква още в предримската епоха и отрано се свързва с местните култове, най- вече с култа към тракийския конник. Това тясно свързване на двата култа се дължи най-вероятно на това, че са намерени най-широки допирни точки поради широкия обхват на култа на Аполон като всеобщ покровител и отблъскващ злините, с доста генерализирани функции [14].

В иконографията на Аполон през римската епоха се среща доста голямо разнообразие. Тук вече атрибутите са изгубили своето конкретно значение и много рядко при интерпретацията на култа те означават конкретен негов аспект. Те по-скоро имат символично значение за обозначаване на божеството изобщо. Поради това в иконографията от тази епоха понякога се смесват по няколко атрибута и е трудно да се определи точният аспект на почитания култ. Във всички случаи обаче, свързан с тракийския конник и проникнал в тракийската религия, Аполон явно се почита в аспекта му на върховен покровител и всъщност в образа на местното тракийско божество, сляло се с него. В образа на Аполон местното тракийско население почита своя бог покровител, обикновено изразен с някакъв местен епитет, който в неговите представи се покрива много с тази всеобхватна функция на гръцкия Аполон.

Относно датировката на релефа пак на помощ ще ни дойде неговата иконография. Знаем, че щитът започва да се изобразява на този вид паметници от началото на III в. Така че, ако вземем предвид и датировката на останалите открити при Горско Абланово оброчни паметници, бихме могли с основание да датираме релефа в първата половина на III в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Добруски**, В. Материали за археологията на България. - МСб, XVIII, 1901, с. 797; **Кацаров**, Г. Антични паметници из България. - ИАИ, VIII, 1934, с. 45-46; **Kazarov**, G. Die Denkmäler der Thrakischen Reitgottes in Bulgarien. Budapest, 1938, с. 82; **Тодоров**, Я. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С, 1928, с. 197; **Велков**, Ив. Новооткрити старини. - ИАИ, V, 1928/29, с. 376-377; **Овчаров**, Д. Тракo-римско селище и светилище на Аполон при Горско Абланово, Търговищко. - Археология, 1972, кн. 2, с. 46-55; **Gočeva**, Zl., M.**Opperman**. Corpus Cultus Equitis Thracii, (CCET), II, 2, Leiden, 1984, с. 75-77.

[2] **Овчаров**, Д. Пос. съч., с. 49-54.

[3] **Kazarov**, G. Пос. съч., с. 82, обр. 212, 213; CCET, II, 2, с. 75-77 и пос. л-ра, обр. 581, 582, 583, 584.

[4] За възможността да публикувам този оброчен релеф изказвам благодарност на Ив. Атанасов, уредник в музейната сбирка на гр. Попово.

[5] **Kazarov**, G. Пос.съч., с. 5.

[6] **Kazarov**, G. Пос.съч., обр. 251; **Тодоров**, Я. Пос. съч., 196, № 282^{г}.

[7] **Маразов**, Ив. Пластическа характеристика на тракийския оброчен релеф. - Проблеми на изкуството, 1968, кн.1.

[8] **Константинов**, К. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. - Тракийски паметници, II, С., 1980, с. 142-173, обр. 364, 370.

[9] **Čončev**, D. La voie romaine Philippopolis - Sud radice. - Latomus, XVIII, 1959, p. 154-170.

[10] **Kazarov**, G. Пос.съч., № 797, обр. 394.

[11] **Табакова-Цанова**, Г. Светилището на Аполон Терадеенос при с. Кръи, Старозагорско. - В: Тракийски паметници, II, С., 1980, с. 173-192, обр. 492, 493.

[12] **Kazarov**, G. Пос.съч., № 498, обр. 255.

[13] **Kazarov**, G. Пос.съч., № 482, обр. 251; **Тодоров**, Я. Пос.съч., с . 196, № 282г; CCET, II, 2.

[14] **Гочева**, Зл. Култът на Аполон в Тракия (канд. дис.). С., 1976.

DE NOUVELLES DONNÉES SUR LE SANCTUAIRE D'APOLLON PRÈS DE GORSKO ABLANOVO, RÉGION DE TARGOVISTE

Ivanka Dontchéva

D. Ovtcharov suppose que le sanctuaire près du village de Gorsko Ablanovo est consacré à Apollon Delphinios.

Il publie un quatrième relief rituel du Chevalier de Thrace, conservé au musée de la ville de Popovo. On le rapporte au type A, selon Katzarov. Ce qui est unique dans le relief, c'est la position de l'acolite qui ne suit pas le chevalier, mais reste devant lui en tenant les licols.

L'auteur suppose que c'est justement Apollon qui y est présenté. Le relief date de la première moitié du IIIe siècle ap. J.-C.

ЕДНА ХИПОТЕЗА ВЪВ ВРЪЗКА СЪС СИМВОЛНАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА СКУЛПТОРНАТА УКРАСА НА КРЪГЛАТА /ЗЛАТНА/ ЦЪРКВА НА ЦАР СИМЕОН

Аксиния Джурова (София)

Уважаеми колеги, дами и господа,

Преди да направя моето съобщение, бих искала да благодаря на организаторите на този симпозиум, посветен на близо седемдесетгодишната дейност в попрището на науката на член-кореспондента Веселин Бешевлиев, и лично на него за възможността да участвам. Изключително широката историко-филологическа база, върху която се опира в своите изследвания проф. Бешевлиев, го прави един от ярките представители на онова ерудирано поколение на нашите учители, към което ние ще се стремим като към нещо недостижимо. Недостижимо като езикова подготовка, дала му възможност да борави с първоизточниците, като духовна уравновесеност, позволила му да премине през всичките превратности на житейския път, недостижимо и като духовен оптимизъм, предпазил го от екстремните залитания в нихилизъм и национализъм.

Предоставям на вашето внимание една работна хипотеза, свързана с интерпретация, различна от правената досега, на два капитела на Кръглата /Златната/ църква в Преслав. Хипотеза, в която се опитвам да разкрия смисъла на орнаменталния репертоар, използван в интериора и екстериора на църквата, съобразен с християнската символика. Нашата изходна позиция при изследването на средновековната култура е съобразена с нейните символно-сакрални особености, очертаващи я като култура на херменевтичния мимезис, на каноничността като феномен, на универсалната нормативност. От това следва, че всяко изображение илюстрира създадения от Бога свят [1].

Необичайната архитектура и строеж, богатата скулптурна, мозаечна и керамична украса на Кръглата, наречена още от съвременниците на Симеон Златна църква са били предмет на редица публикации [2]. В по-голямата си част обаче тези различни елементи от градежа и украсата на църквата са били оценявани в историко-естетически план и като че ли тяхната функция в единния знаков комплекс, в който те са функционирали в храмовото пространство и в литургичното време, е била игнорирана или оставяна на втори план. Възможно ли е обаче да възстановим как езикът на изкуството и литургичното тайнство са изразявали мисията на божия наместник - в случая цар Симеон - в построената за него църква, бил ли е подчинен този език на някаква идейна програма?

Ако изхождаме от политическите амбиции на цар Симеон и провежданата от него културна политика, свързана със строителството на “новия Божи дом” на новопокръстената християнска държава, в който се полага естественият паралел с византийската столица и мечтата по златния блясък на константинополските храмове, бихме могли да се опитаме да реконструираме евентуалния идеен замисъл на построената за него църква [3]. Всяка реконструкция е естествено да се гради на голяма доза условност и тук възникват редица въпроси, един само от които е каква е била степента на осъзнатост и ниво на културна възприемаемост на внедрителите на тази нова култура и на тези, за които тази култура се е създавала. Дали достатъчно са изследвани тези две нива или по-скоро дали при проучванията досега се е правила разлика между тях? И дали ние сега без целия този фундамент от необходими проучвания на принципа на една инверсна логика не прехвърляме гледни точки, чужди на средновековния човек?!

В Гръцкото житие на Климент Охридски четем:

“Затова той /Симеон/ довършил недовършеното от баща си, като засилил божествената проповед, непоколебимо затвърдил православието с построените навсякъде църкви и дал широк и открит път на божия закон.”[4]

С приемането на престола цар Симеон полага усилия за превръщането на Преслав в това, което за ромеите е бил Константинопол. Новата българска столица бива утвърдена по християнска традиция и осветена чрез натрупването на “божия благодат” с пренасянето на частици от мощи на християнски светци и мъченици, с усилено църковно и манастирско строителство. Княжеската резиденция и базиликата, откритите 21 кръстокуполни църкви и Златната църква свидетелстват за небивал разцвет на изкуствата, съпроводен и с развитие на книжнината[5]. От сведението, което е оставил черноризец Тудор Доксов в приписката към старобългарския превод на “Четири слова против арианите” на Атанасий Александрийски, включени в ръкопис от Държавния исторически музей в Москва, Син. 10630, знаем, че е сътворена “светата златна нова църква от същия княз” в годината 6515 /=907/, индикт 14"[6].

Църквата е описвана многократно в науката. Аз ще се спра само върху факти, които имат отношение към предлаганата хипотеза. Мнението на учените, изследвали Кръглата църква, е, че тя е била създадена за цар Симеон [7]. Наличието пък на миниатюра на цар Симеон в Иполитовия сборник, руски препис от XII в., за който се предполага, че е създаден по български образец, в който царя е изобразен държащ в ръцете си оцветена в злато еднокуполна църква, наподобява описанието, оставено ни от Йоан Екзарх в Шестоднева [8], в което се споменава за образи на Симеон, изписани с багри на стена, дава основание на известния български изследвач на старините на Велики Преслав Вера Иванова Мавродинова да допусне, че в Кръглата църква се е намирало и мозаечно изображение на цар Симеон [9]. Интересно е и това, което тя отбелязва: “В развалините на тази преславска църква са намерени най-голямото количество мозаечни кубчета със син и зелен цвят - точно каквито са и цветовете на подовата настилка” [10].

От всички опити да се открие паралел на тази църква - от паметниците на Константинопол до византийските провинции /предимно Армения и Грузия/, както и Екс ла Шапел в Аахен в столицата на Карл Велики, може би най-близък паралел ни дава църквата “Света Богородица” /Фенари Иса Джамия/ в манастира на Константин Липс /Либиеца/ в Константинопол, също от 907 г. Проф. Андрей Грабар посочва, че сходството е по-скоро на ниво декоративна украса, отколкото конструкция, и се проявява предимно в корнизите, капителите, релефите, орнаменталния репертоар /например използването на палмовото дърво, палметата/, мозаечната икона и украса от фаянс [11]. Но за нас е от значение и констатацията на проф. Сирил Манго, че църквата на Константин Липс е била частна църква и тя свидетелства, че тази “промяна от едно публично и тържествено изкуство към едно частно и скъпоценно изкуство е може би най-впечатляващият облик на епохата” [12].

Дали Кръглата, наречена още Златна църква може да се отнесе към този тип частно изкуство, на дворцовия елит и царя, след като всички изследвачи са единодушни, че църквата е била построена за Симеон /известни различия съществуват единствено по въпроса дали той е бил и неин ктитор/ [13].

На този въпрос ще се опитаме да отговорим, разглеждайки скулптурната украса с оглед символиката на златото и Златния век. Прочитът, който предлагам на орнаменталния репертоар, както отбелязах вече, ще бъде съобразен с комплекса от нормативни механизми, управляващи средновековната култура, с основната концепция, заложена в морализиращата структура на средновековието, т.е., че всяко изображение илюстрира създадения от Бога свят и светите изображения в храма са се подчинявали на една единствена идея и цел - да разкрият свещеното съобщение, да пресъздадат божествения космос в храма господен [14]. Тази идея, заложена в изкуството на средновековието, остава непроменена като своеобразен детерминат на културния растеж на времето, в което на заобикалящия свят се е гледало като на текст, написан от божията десница. Постсредновековната култура не е успяла все още да изработи такива съвършени механизми, в които една мирогледна система и идеология така да се установяват, отразяват и функционират чрез своите нормативни механизми.

Сред комплекса от нормативни механизми, управляващи средновековната култура, символът е бил един от основните структурни елементи на известния със своята пансемиотичност език на средновековието. Той е бил риторическо умение, което препраща към определени значения. Понякога дешифрирането на символите поради особената отворена структура на средновековните текстове опира до безброй нива на символна интерпретация. Така например четенето на Стария и Новия завет означава преди всичко дешифрирането на фигури. Критериите за редуциране на неизчерпаемата плодовитост на символите трябва да се търсят в контекста, т.е. безкрайността на възможните значения и прочити опира до средновековния детерминат - единствеността на божието послание, с една дума, до това как да се чете новият текст, осмислен в своя нов контекст [15].

Светите отци на църквата са получили от класическата традиция правила за разшифроване на алегориите in verbis, но те не са притежавали правила за разшифроване на алегориите in factis. Св. Августин пише, че за да разберем значението на събитията, разказани в Библията, трябва да разберем мистичното значение на нещата, за които Библията говори. Ето защо средновековната цивилизация, тръгвайки от класическите и елинистични енциклопедии, от "Historia Naturalis" на Плиний до Физиолога, създава свои собствени енциклопедични книги: каталози, бестиарии, лампадарии на "Imagines mundi" - Образите на света, за да означи мистичното значение на всяка частица от предметния свят, изхождайки от една от основните постановки на средновековието, изразена във формулата "комплексност - комплементарност", т.е. всяка твар и частица са част от божествения универсум [16].

Можем ли да приложим основните принципи на средновековното изкуство към създадената християнска култура в България при царуването на Симеон /893 - 927/? Ако застанем на изходните позиции на внедрителите на християнската култура в България, които за нас в случая са единствено възможните, отговорът би могъл да бъде само положителен с всичките условности, разбира се, които една реконструкция носи. Друг е въпросът на какво равнище тези принципи са функционирали [17]. От втората половина на IX в., след покръстването, България официално приема християнството и българската култура навлиза в един друг етап на развитие - на славянската писмена реч, тази, която по-късно ще стане основата на духовния израз на цялата славия ортодокс [18]. Още веднъж подчертавам, че в случая става въпрос за високата култура, тази, която се внедрява на нивото на осъзнатост и предполага определено ниво на културна възприемаемост, за така наречения "свят на двореца" и "култура на дворцовото изкуство" и "патриаршеското изкуство" и книжнина, т.е. за културата на това общество, което създава култура по своя поръчка, чрез поканването отначало и на византийски майстори, за да създаде култура за себе си [19]. В случая не засягам другия, за жалост почти неизследван, "ежедневен аспект" на християнизацията, който представлява продължителен аспект на религиозен синкретизъм, познат у нас повече като "двуверие" /като например изживяването на езически вярвания в старобългарските версии на апокрифната литература или проникването на нехристиянски култови практики в такива литургични книги като Синайския евхологий/[20]. Не искам да се спирам и на проблема за византийско-славянската симбиоза във византийските провинции, защото тя лесно би могла да ни доведе до един погрешен път - да се търсят национални или познати на доскорошната ни научна практика реалистични категории в света на религиозната практика. Но съм длъжна да отбележа тази немаловажна и винаги оставаща на втори план страна, защото в нея се корени една /подчертавам - само една/ от причините, поради които вместо да се търси появата на едни или други елементи в средновековната култура, от логическата същност на която те биха могли да бъдат само обяснени, да се търсят паралели от неправилното прехвърляне на светогледни позиции, оформени след Ренесанса. Средновековната култура говори на език, различен от езика на следренесансовия човек, "покварен" от замяната на богочовека от човекобога. Така по линията на една инверсна логика се стига понякога до фиктивни резултати и обяснения [21].

И така, ще се спрем на два от най-познатите и разглеждани в публикациите

за Кръглата църква капители.

Какво е известно досега за тях?

Първо. Като изключим проф. Кръстю Миятев, който не отбелязва тяхното наличие в Кръглата църква, останалите учени ги отнасят към нея [22]. Според Никола Мавродинов "тези два капитела са били капители на вградени в стените стълбове - без съмнение на пиластрите /или в притвора на църквата, или пред него, от двете страни на вратата/"[23]. От това следва изводът, че капителите са били разположени в западната част на храма, където са стояли оглашените.

Второ. Пиластровите капители /както ги намираме определени от фамилията Мавродинови, Нели Чанева-Дечевска и др./[24] имат три страни, като лицевите са идентични и в двата капитела - палма с две петлистни палмети от двете страни. Това потвърждава възможността те да са стояли един срещу друг.

Трето. В начините на разполагане на животинските и растителните мотиви при тях е налице пренебрегване на тектоничната строгост на капителите по подобие на арменските църкви, както отбелязва Нели Чанева-Дечевска, и особено на църквата в Евартноц[25]. Това предполага, че на тях са изобразени преди всичко отделни сцени, отколкото самостойни мотиви по законите на тектоничната строгост, нещо характерно за капителите на цариградското църковно строителство.

Четвърто. Какво е изобразено на тях?

Първи капител - вдясно лъв с извита назад глава и трилистна палмета[26]. Вляво феникс /според Вера Мавродинова/[27], според Никола Мавродинов - паун[28], и фазан /според Николай Труфешев/[29]. По начина на стилизация и позната схематизация от предроманския и романския период IX-XI в. на парапетните украси във византийските църкви от същия период и капителите от църквата на Константин Липс в Константинопол би могла да се допусне и възможността тук да е представен орел [30].

По-голяма част от изследвачите са единодушни, че от двете страни на капитела са представени ловни сцени, а Никола Мавродинов, изхождайки от факта, че в Кръглата църква отсъстват кръстове по подобие на кръстовете в Гебекилисе, предполага, че в нея "растителните фризове и животински капители говорят не за измисления рай, а за сладостта на живота".[31] Николай Труфешев отива още по-далеч, като отрича всякакви паралели със "свещеното писание" и обяснява появата на сцените с "фантазията на народния майстор-каменоделец, който е бил представител на народното направление в българското изкуство" [32].

Вторият капител със своя животински репертоар е дал още по-големи основания на изследвачите за търсене на паралели в посока извън възможната за средновековния език на изкуството - отново в реалния живот. Какво е изобразено на него?

Вдясно заек е навел муцуната си към предните крака в криеща се поза, отдолу са поместени три палмети. Вляво - заек с вдигнати крака зоба грозде. Долу в краката на заека се вижда предната част от фигура на куче с гердан, обърнало глава да го захапе. Над заека пространството е запълнено с палмети.

Мотивите в капитела се определят като части от ловни сцени[33], съответно реалистични, игнорира се напълно “религиозна мисъл или тенденция” [34]. Единствено Вера Мавродинова обяснява символиката на заека като “олицетворение на краткостта на човешкия живот, както се среща в християнското изкуство, във византийските паметници и по-късно изчезва”. Но това обяснение не е разширено върху мотивите, представени на двата капитела[35].

И така, да се опитаме да потърсим появата на сцените от двете страни на капитела с оглед на тяхното местоположение в храма и неговата цялостна идейна програма, доколкото тя би могла да бъде възстановена по наличния археологически материал[36].

Да започнем с общия мотив в двата пиластрови капитела, разположен на лицевата им част - палмата, фланкирана в основата с по една петлистна палмета. При римляните палмата е била традиционният символ на победата. В християнското изкуство палмовото клонче символизира триумфа на Христос над греха и смъртта, като най-често то се свързва с влизането му в Ерусалим /Иоан, XII, 12-13/[37]. Палмата се среща като основен елемент и в описанието на Соломоновия храм:

29 - И по всички стени на храма околовръст издълба изображение и херувими, палми и разпукващи се цветове, отвътре и отвън

30 - На двете половини от вратата от маслинено дърво той издълба херувими, палми и разпукващи се цветове и ги обкова със злато, покри със злато и херувимите,и златото /Трета книга на Царства, V, 6-7/

Във Видението на Иезекиил, където се описва Соломоновият храм, четем:

41,8 - И аз видях върху дома му в цялата му окръжност...

17 - ...както отвътре в храма, тъй и отвън, и по цялата стена наоколо отвътре и отвън имаше резбарски изображения

18 - бяха направени херувими и палми

палма между два херувима и у всеки херувим по две лица

19 - от едната страна към палмата имаше обърнато лице човешко, а от другата страна към палмата лице лъвско, тъй беше направено наоколо в целия храм.

От това следва, че във вътрешната декорация на храма на Соломон палмата е един от основните елементи заедно с херувимите и лъва. В християнската символика, както отбелязахме вече, палмата е атрибут на праведността и триумфа на Христос над греха. Ако изхождаме от положението, че в храмовото строителство притворът символизира Стария завет, а самата църква е Новият завет “яко же нов Соломон” и възможността тези капители да са били поставени на пиластрите при входа, в западната част на храма, то симетричното разполагане на символа на праведността - палмата - в частта, която е била предназначена за оглашените, е съвсем логично.

Да проследим в каква връзка са мотивите, разположени от двете страни на капитела. В първия капител отдясно е изобразен лъв. Лъвът е един от най-разпространените символи през средновековието, изразява сила, величие и твърдост. Според една от легендите младите лъвове се раждат слепи, но прогледват на третия ден след като техният баща им вдъхне живот. Затова лъвът се

свързва с Възкресението. Той е символ и на Христос. Лъвът се явява и във Видението на пророк Иезекиил и се свързва с евангелист Марко, който най-обстойно описва в своето евангелие именно Възкресението[38].

Известно е също, че лъвът спи с отворени очи, така че той е символ и на бдителността. Поради гордостта и жестокостта си той е използван и като символ на царя на нощта: “Ще настъпиш лъв и аспид. Ще стъпчеш млад лъв и змия” /Пс. 91, 13/. Лъвовете са и пратеници на Бога, изпълняващи Неговите указания /Четвърта книга на Царства, глава 17; Трета книга на Царства, глава 10, 18-19, 26/.

В лявата част на капитела според Вера Мавродинова е изобразен феникс[39]. В античността фениксът е символ на вечното възраждане. В Първо послание на апостол Павел към коринтяните фениксът се свързва с Възкресението на Христос и се появява също във връзка с Разпятие Христово[40]. Следователно той е символ на вечното възкресение и на безсмъртието на вярата. Поради фрагментарността на запазеното изображение ние сме склонни да допуснем, че е възможно тук да е представен и орел. Самият начин на стилизация и разпространението на неговата символика във византийските и романските паметници между IX и XII в. сравнителто по-често от феникса, както и възможната успоредица с отсрещностоящия пиластров капител, ни дава основание да допуснем подобна възможност [41]. Орелът, както и феникса, също се свързва с Възкресението, с вярването, че периодически обновява перушината си и младостта си, летейки близо до слънцето и след това гмуркайки се във водата /”и подновява се като на орел твоята младост”, Пс. 102,5/. Орелът също символизира новия живот, започнал с Кръщението, както и силата на християнския дух /Исай, 40, 31/[42]. Той е символ също и на евангелист Йоан, на вдъхновението на евангелиста, извисил се в съзерцанието на божествената природа на Христос. С една дума, орелът символизира Възкресението и силата на вярата. В сцените на двуборство, в които той обикновено е стъпил победоносто върху змия или заек, той символизира победата над преходността и похотливостта особено в случаите, когато е представен с корона [43].

Така и трите мотива в първия капител - палмата, лъвът, фениксът или орелът - са в символна връзка. Те утвърждават триумфа на вечно възкръсващата вяра и силата на праведността, като същевременно изтъкват пазителя на божиите указания.

Да се опитаме да анализираме символиката на сцените от втория капител, на който от едната страна е изобразен заек, зобащ грозде с куче в краката си а от другата - криещ се заек. Заекът е символ на похотливостта в християнското изкуство. В западното изкуство, например под краката на Мария, понякога виждаме постлана заешка кожа като символ на нейната победа над похотта.[44] Кучето пък поради своята наблюдателност и вярност се възприема и в християнското изкуство с тези си добродетели.[45] Каква е символиката на лозата и гроздето, един от най-разпространените символи в християнското изкуство и особено в раннохристиянското? Лозницата е и един от най-често срещаните символи в Евангелието, тя се използва като илюстрация на връзката между Христос и вярващите[46]. В този смисъл можем да си обясним мотива на лозницата, появяващ се в представителните храмове на Византия и нейните провинции. Лозници с грозде опасват във вид на външни корнизи църквите в Армения още от IV в. и в този смисъл е достатъчно да си припомним корниза в храма на Евартноц, както и мозаечните фризове в храмовете на Антиохия и Грузия [47].

В Кръглата църква от корниза с лозницата и гроздето, опасващ външно църквата, са останали 14 фрагмента и четири цели къса. Този корниз е и един от най-пластичните, наред с корнизите с палметата, полупалметата, аканта и др. Лозницата понякога се отнася към лозето като към място за закрила, където се намират децата на Бога /пазители на лозето/. И тук можем да си припомним Исай /I, 5, 7/: "Лозе на Господа Саваота е домът Израелев, а мъжете на Иуда - обичана негова градина". Лозницата е била използвана и като символ на Христовата църква, в която тези взаимоотношения са основни. Християнството е религия на личния контакт на вярващия с Бога, както четем в Иоан, 15,1, 5, 8:

1- И аз съм истинската лоза и моят Отец е лозарят

5 - Аз съм лозата, вие пръчките, който пребъдва в Мене, и аз в Него, той дава много плод, защото без мене не можете да вършите нищо.

Клоните на лозата заедно с житните класове се използват като символи на виното и хляба на вярващите. Гроздето вече като вино за причастие е символ на кръвта на Христос[48]. Изображението на сцени на труд в лозето понякога означава работата на добрите християни в лозята на Господа - една често срещана илюстрация във византийските илюстрирани псалтири към псалом 79 [49]. Гроздето или листът на лозата са използвани и като емблема за Спасителя - истинската лоза.

В нашия капител, в лявата му част, е използвана не сцената на обработка на лозето, а на нападението му от заека. Както отбелязахме вече, наличието на куче в краката на заека, опитващо се да го захапе, е дало основание на Вера Мавродинова да сметне, че тук е възпроизведена ловна сцена[50]. Доказателство за тази констатация й дава фактът, че кучето е изобразено с гердан на шията, следователно то е ловджийско, заключава авторката. Оттук следва още един извод, направен от Мавродинова, че на този капител е изобразена само част от ловна сцена, може би същата, от която е "взета малката жанрова картина със сгушения заек на дясната страна на същия капител" [51]. Една подобна интерпретация, направена от известния познавач на преславските старини, се вписва в традицията на изобразяването на ловните сцени и лова - едно аристократично занимание за гръцките, римските, византийските, респективно славянските владетели в мирно време. Подобни изобразени сцени на лова и двуборството получават символично значение на борба и победа над смъртта[52]. Например в периоди на мир царят е демонстрирал именно в лова своите сили и могъщество[53]. В нашия случай и на двете страни на капитела заекът е показан в поза на зобащ гроздето или скрит между листата. Какви подобни паралели срещаме в традицията на византийското и славянското изкуство?

Най-близки паралели на разглеждания капител ни дават илюстрираните византийски и славянски псалтири от XI до XVI в. Към псалом 79 обикновено

срещаме следните илюстрации: прекопаване на лозето, Христос в сияние, носен от херувими, миропомазването на Йосиф, лозе, нападнато от полски и горски хищници - глиган, бобър, заек, лисица: Лондонски псалтир от 1066 г. Add.mss. 19352, Барберински псалтир от XI в., Ватикана, Barb. gr. 372[54], и Киевски псалтир от 1397 г., Ленинград, библиотека "Салтиков-Щедрин", 1252 VI.[55]. Тези сцени са обикновено илюстриращи стихове 8-16:

8 - Боже на силите, възстанови ни! Да светне лицето ти и ще се спасим.

9 - Ти пренесе от Египет лозата, изгони народите и я посади.

10 - Очисти за нея място, закрепи корените й и тя изпълни земята.

11 - Планините се покриха със сянката й, клоните й са като кедри Божии

13 - Тя пусна клони до морето и младочки до реката

14 - Горският глиган я подрива и полският звяр я обгризва

15 - Боже на силите! Обърни се милостиво, погледни от небето и виж и посети това лозе.

16 - Опази туй, що е насадила твоята десница, и младочките, които ти укрепи за себе си[56].

Вторият капител, като изхождаме от илюстрациите към Киевския и Барберинския псалтир, както и групата Годуновски псалтири от XIV-XVI в., които показват стигащите до морето лозници, нападнати от полските и горските хищници, вероятно илюстрира посегателството върху Христовото лозе и по-конкретно стихове 13 - 14 [57].

Като контрапункт на този капител може да се приеме първият, който илюстрира силата и покровителството на Бога над праведните. Една подобна интерпретация би могла да бъде приемлива, ако приемем за вероятно и твърдението, че тези капители са били поставени на пиластрите на западния вход на храма, където са стояли оглашените - т.е. те илюстрират опасността от оставеното без пазител лозе. Децата на Бога - лозите и гроздето - процъфтяват само под грижите на пазителя и неговия наместник на земята, защото "Лоза на Господа Саваота е домът Израилев, а мъжете на Иуда - обичана негова градина" /Исай I, 5-7/.

Изобразените в двата капитела сцени насочват към текстови източници, възхваляващи силата на идеалния владетел чрез актуализация на образи от Царства и Псалтира, т.е. с такива владетели като Давид, Соломон или Йосиф, един похват, често използван в символното изкуство на храмовото изкуство[58]. Тук обаче би могъл да бъде поставен въпросът, дали тези, които са посещавали храма, са имали необходимата подготовка за осмислянето на една подобна символика, свързана и с миропомазването на владетеля. Ако приемем, че в случая ние разглеждаме един паметник на дворцовото изкуство, създадено от общество, което прави култура по своя поръчка, култура, която принадлежи нему, то естествено би било да дадем положителен отговор. Тук трябва да отчитаме и факта, свързан с функционирането на Псалтира, една от най-познаваните и четени книги през средновековието, книга, която се е знаела наизуст от монасите или се е изчитала в определени дни в годината открай докрай[59].

Като изхождаме от позициите на внедрителите на християнството у нас, и на този ранен етап би трябвало да предположим едно сравнително високо ниво на царския двор и църковния клир около него, поне познаването на тези псалми, които традиционно са се свързвали с миропомазването на владетеля, какъвто е случаят с 21-и и 79-и псалом, изпълняващи своеобразна емблематична функция. Място за разгърнат илюстративен цикъл на страните на капителите не е имало. Именно поради това е възможно сцените, изобразени тук, да са изпълнявали емблематична функция. Светът на средновековието, както отбелязахме вече, е светът на знаците и символите, познати за средновековния човек и непознати за нас. Това обаче не ни дава правото, както отбелязахме вече, по линията на една инверсна логика да търсим реалния живот в света на знаците, още повече в една църква, която е била построена за цар Симеон.

В посоката на тези разсъждения бих искала да се спра и на въпроса защо Кръглата църква е наречена още Златна. Във Видението на Иезекиил, както отбелязахме вече, при описването на Соломоновия храм четем: "И аз видях върха на дома му в цялата му окръжност." И така защо Кръглата църква е наречена още и Златна? Както знаем, сведение за това, че църквата е била наречена още Златна, откриваме в приписката на Теодор Дуксов в "Четири слова против арианите" [60]. Симеон съградил "златна нова църква". Според Н. Мавродинов църквата е наречена нова, защото е била съградена малко преди съставянето на Симеоновия сборник /Светославов сборник от 1073 г. - препис/, а златна поради позлатения си купол [61]. Андрей Грабар отнася Златната църква към типа на дворцовите постройки /chapelles palatines/, макар че тя не е спадала към дворцовия комплекс, а към манастира, построен на изхода на р. Тича до Върбишкия проход [62]. Кръгла църквата е наречена сравнително късно, още в най-ранните публикации /Кр. Митяев, М. Бичев/, и то въз основа на един чисто формален белег, при това не съвсем прецизен - уподобяване на композицията ѝ на кръглите църковни постройки тип баптистерии. Далеч съм от мисълта да допусна подменянето на названието Златна църква, дадено още от съвременниците, с Кръгла поради търсене на символна връзка с кръговата композиция на Соломоновия храм /Видението на Иезекиил, 41, 8/.

Да се върнем към определението на Теодор Дуксов "златна нова църква". Възможно ли е това определение да ни дава възможния отговор на въпроса - т.е. да се фиксира символичната успоредица с построения от Сомолон храм Божи.

В Трета книга Царства в V, VI и по-конкретно в глава VI, 21-22, четем:

21 - Извътре Соломон обкова храма с чисто злато, и протегна златни вериги, и ги обкова със злато

22 - Целия храм той обкова със злато, целия храм докрай, и целия жертвеник, който е пред давира, обкова със злато"

Бихме могли също да припомним и успоредицата между християнски храм и Соломоновия: "И ходеше Исус в храма, в притвора Соломонов" /Иоан 10-25/. Да си припомним също и репертоара от животински и растителни орнаменти, които са покривали този храм - палми, разпукващи се цветове, херувими, лъвове и други, част от който се среща и в остатъците от скулптурната украса в Кръглата църква и в керамопластиката на Кръглата /Златната/ църква на цар Симеон.

Отчитайки възхода на книжнината и изкуството, постигнат при неговото царуване, както и факта, че храмът е бил построен за него, аз предлагам на вашето внимание само един от възможните варианти за идейна програма на Златната църква във връзка със старозаветната праобразователна символика, който според мене би бил по-логичен дори да остане в рамките на една хипотеза, отколкото навлизане на реалния живот и сцени от околностите на Преслав в неговата украса. Основание за това ми дава и фактът, че Симеон е владетел със силно изразена политическа идеология. След 914 г. вместо αρχων на печатите той се назовава вече в βασιλεὺς τῶν ρωμαίων [63]. Като идеология на владетеля Симеоновата е уникална със своя универсализъм [64]. Тук можем да си припомним и неговите действия в Мала Азия и Хърватско, както и химерата му за Цариград. Владетелят в семиотичен план изразява монархическата идеология "sol aeternis". Обобщената идеологическа сила на централната власт е във факта, че владетелят е над промяната, и именно тази идеология се е налагала през средновековието с цяла система от символи. Множеството, ежедневието, обикновените хора могат да бъдат ефимерни, но монархът не е подвластен на времето[65].

Ако това е политическата идеология на владетеля, защо тогава да не се опитаме да свържем църквата, построена от Симеон с определена идейна програма във връзка със старозаветната праобразователна символика, с кръга от идеи, указващи на миропомазването на владетеля, т.е. с такава програма, която утвърждава божия помазаник, построил храм по подобие на златния Соломонов храм, при положение че до нас са достигнали сравнения на Симеон с втори Птоломей и цар Давид. И въпреки че не е ясно точно за кой Птоломей става дума, дали за Птоломей I Сотир /323 - 383 г. пр. н. е./, основател на династията, на музея и библиотеката в Александрия, или за Птоломей II Филаделф /285 - 246 г. пр. н. е./, при който се извършва първият превод на Библията от еврейски на гръцки език, за нас е важно, че успоредицата и в двата случая е насочена към владетел, прославил се със събирането на книжовно богатство[66]. Да си припомним също: "Симеон, цар български, написа много книги и като цар Давид свиреше на златни струни и повече от всичко обичаше книгите" [67]. А в Хрониката на Симеон Логотет можем да открием успоредица на Симеоновата със Соломоновата войска: "В четвъртия час на деня /9 септември 923/ пристигнал Симеон, следван от безчислена свита, разделена на много отряди, едни от които били със златни щитове и копия, други със сребърни щитове и копия. Те заобиколили Симеон и го приветствали като император на ромейски език" [68]. А в Трета книга на Царства 10, 16-17 четем:

16 - Цар Соломон направи двеста големи щита от ковано злато - по шестотин сикли злато отиде за всеки щит

17 - и триста по-малки щита от ковано злато - по три мини злато отиде за всеки щит.

И така, ако допуснем, че в иконографската програма на Златната църква е залегнала идеята за идеалния владетел във връзка със старозаветната праобразователна символика, възможно е Кръглата златна църква да е наподобявала Соломоновия златен храм.

В Трета книга на Царства 6, 11-21 четем:

6 - И биде Слово Господне към Соломона и му бе казано

12 - Ето ти градиш Храм, ако ходиш по моите устави, постъпваш по моите наредби и пазиш всичките ми заповеди, като постъпваш според тях, аз ще изпълня върху теб словото си, което бих казал на баща ти Давид.

13 - И ще живея сред израелските синове и няма да оставя моя народ

14 - Соломон съгради храм и го завърши...

21 - Извътре Соломон обкова храма с чисто злато...

А в 79-и псалом, стих 18-19 четем:

18 - Да бъде ръката ти върху мъжа на твоята десница, върху човешкия син, когото ти укрепи за себе си

19 - И ние няма да отстъпим от тебе.

Седемдесет и деветият псалом утвърждава изцяло божия помазаник на земята като единствен истински пазител на Христовата вяра и застъпник на праведните по подобие на старозаветните владетели като Давид, Йосиф или Соломон, в нашия случай най-вероятно Соломон, ако имаме предвид прочита, който предлагаме на два от пиластровите капители на Кръглата църква.

В тази насока ми се иска още да отбележа нещо познато, но може би необходимо да бъде изтъкнато в нашия случай. Във византийската естетика златото символизира "абсолютната метафора" на светлината така, както светлината е абсолютна метафора на Бога /Първо послание на апостол Павел, Йоан I, 5/. Затова златото е иконата на светлината, а светлината е иконата на божествената енергия. В този смисъл златото е идеалната емблема за вехтозаветното понятие на славата [69]. Старозаветният образ на Соломон като цар по преимущество е целият обкръжен със златен блясък. Както отбелязва С. Аверинцев, пламтящата в злато светлина е именно слънчевата светлина, отблясък на този златен век, в който царските права принадлежат на царя слънце и отговарят на това състояние на нещата, което е било желателно за византийската вяра и се е представяло за действително от византийската държавност [70]. Поради това мечтаният "златен век" се е асоциирал от византийците и с библейския рай, с установяването на едно общество, което твори във вечен мир. Това е всъщност продължение на римската идея за обожествяването, превърната във Византия "в една есхатологически вкоренена вечна мисия, за една по божия воля вечна земна световна империя на гръцката народност /разбирана в културен аспект/, християнската вяра и римското право." [71]

Византийската християнска идея за империята е била винаги предмет на подражание за новопокръстените варварски владетели, положили в основата на своята политика и в типа култура, която създават, химерата за имперския идеал и универсализъм,[72] не на последно място и за Златния век. Изхождайки от постановката, че за първи път типът култура, създаден от цар Симеон, се определя като златен век в средата на миналия век от Сп. Палаузов, и то във връзка с богатия книжовен живот, който се развива по това време, ние смятаме, че подобно определение би могло да се приложи върху цялостния подем на изкуствата

?

в този период, така както вече доказа това в своята книга Иван Божилов [73]. Без да приемама докрай (позицията Pax Byzantina.-Pax symeonica освен като необходима функционална форма, отговаряща на конфронтационната политика на цар Симеон в последните десетилетия от царуването му срещу Византия, аз споделям изказаните в тази книга постановки, свързани с опита да се обяснят политическите амбиции по линия на дуплицирането на уникалността /в случая Византия/, характерно за първите варварски владетели, приели християнството, и водещо ги неминуемо към конфронтация поради посегателство върху византийската ойкуменическа доктрина[74].

Историческият опит досега показва, че идеята за Златния век наред с идеала за установяване на едно общество, което твори във вечен мир, е носила в себе си и стремежа за власт и мощ, както добре изтъкна това още преди 50 години Ф. Дьолгер[75]. В тази насока на разсъждения ние предлагаме версията, според която построената за цар Симеон и вероятно поръчана от него "златна нова църква" би могла да носи като идеен замисъл едно наподобяване на Соломоновия златен храм като олицетворение на идеалната емблема на вехтозаветното понятие за славата и владетеля, независимо, че църквата е създадена във второто десетилетие от неговото царуване, когато стремежът му за власт и мощ не е още така изявен, както в края, но вече добре очертан.

БЕЛЕЖКИ

[1] MGH, Epist. II, 1, 195

[2] Кондаков, Н. Очерки и заметки по истории средневековного искусства., Прага, 1929; Миятев, Кр. Българското изкуство през IX-X в. - В: Сборник България 1000 г. С., 1930; Местни традиции и национални елементи в Кръглата преславска църква. - Известия на Археологическия институт, VI, 1930 - 1931, 194-205; Кръглата църква в Преслав. София, 1932; Filov, B. Chapiteaux de marbre avec decoration de vigne en Bulgarie, Melange Charle Diehl, II, Paris, 13-18; Кръглата преславска църква и нейните предшественици. - Археологически преглед, XIV, 1933, 75-84; Mille, G. L'Eglise ronde de Preslav, Compte rendus de l'Academie des Belles lettres, 1933, 169-193; Мавродинов, Н. Външната украса на старобългарските църкви. Известия на Археологическия институт, VIII, 1934, 262-330; Старобългарското изкуство. София, 1959; Grabar, A. Sculpture byzantine de Constantinople /IV-X s./. Paris, 1963; Ходинот, Р. Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав.- Археология, X, 1968, 1,20-31; Мавродинова, В. Културата и изкуството през време на Първата българска държава. - В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 63-100; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. София, 1977, 196-200; Василиев, А., Г. Силянова - Новикова, Н. Труфешев, Ива Любенова. Каменна пластика. - В: Българско художествено наследство. София, 1984; Игнатов, Б. Кръглата преславска църква. - В: История, изкуство и култура на Средновековна България. София, 1981, 229-243; Чанева-Дечевска, Нели. Църкви и манастири във Велики Преслав. София, 1980; Църковната архитектура на Първата българска държава. София, 1984.

[3] За политическите амбиции на цар Симеон виж: Божилов, Ив. Цар Симеон Велики /893-927/: Златният век на Средновековна България. София, 1983; L'Ideologie politique du tzar Symeon: Pax Simeonica, In: Byzantinobulgarica, 8, 1986, 73-88.

[4] Милев, Ал. Гръцки жития на Климент Охридски. София, 1966, XIX, 60, 128, 12-15

[5] Ваклинов, Ст. Формирането на старобългарската култура..., 167-227.

[6] Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина, I, София, 1943, 76; Vaillant, A., Discours contre les Ariens de Saint Athanase, Sofia, 1954, 14.

[7] Божилов, Ив. Цар Симеон Велики, 77 и сл.

[8] Мавродинов, Н. Описанието на Преслав в Шестоднева на Иоан Екзарх. - Исторически преглед, 1955, 3, 66-76; Миятев, Кр., Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. - Археология, I. 1959, 1-2, 9-16; Мавродинова, В. История, 188-199.

[9] Мавродинова, В. История..., 188, ил. 136.

[10] Мавродинова, В. История..., 119.

[11] Grabar, A. Sculptures byzantines de Constantinople..., 111-115; Macridi, Th. The Monastery of Lips and the Birilas of the Paléologne, DOP, 18, 1964, 253-277, ill. 1-85; Megaw, A., The Original Form of the Theotokos Church of Constantin Lips, DOP, 18, 1964, 279-298, fig. 1-14; Mango, C. and E. J. W. Hawkins. Additional Notes. DOP, 18, 1964, 299-315, fig. 1-65; idem: Additional Finds at Fenari Isa Gammij, Istanbul, DOP, 221, 19681, 177-284, fig. 1-40; Mango, C. La civilta byzantina dal IX all XI secolo, Bari, 1978, 260-263; idem: Byzantina Architecture, ill. 162, tabl. XIV.

[12] Mango, C. Architectura byzantina. Milano, 1978, 206.

[13] Божилов, Ив. Цар Симеон Велики..., 71.

[14] Gellrich, J. The idea of the Middle Ages. Language Theory, Mythology, and Fiction, Cornell University press, Jthaca and London, 1986, 1-29.

[15] Eco, U. Trattato di semiotica generale. Milano, Bompiani, 1975.

[16] Наумов, Ал. Мисли върху старославянската и старобългарската теория на превода. - Език и литература, XXXIV, 1979, 5; По въпроса на най-старата поезия. Старобългарска литература, 8, 1980; Теодосий Хилендарац и Светог писмо. - В: Хилендарски сборник, 5, 1983, 81-89.

[17] Džurova, A. Certaines observations sur le charactère du modèle culturel en Bulgarie au XIV-e siècle. Notes préliminaires, ΑΡΜΟΣ, ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ Λ., 1990, 585-591, L'intégration du monde slave dans le cadre de la communauté orthodoxe (IX-XII siecles); Notes Préliminaires, in: Harvard Ukrainian studies, special issue. Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine, Volume XII /XIII, 1988/, 1989, 643-671; Византия и славяните - типологическо съпоставяне на културните модели. Тезиси за дискусия върху проблемите на славяно-византийската културна общност. - В: Кръгла маса по проблемите на Византия и славяните, организирана на Шестия международен конгрес по изследвания на Югоизточна Европа, 30 август - 5 септември 1989 г. - В: Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания, том IV, 1990 /под печат/; Bulgarie-recepteure ou prototype dans le context de la communauté slavo-byzantine /Quelques remarques methodologoques et theoriques/, New York /sous presse/.

[18] Picchio, R., Questione della lingua e slavia cirilometodiana, Studia della lingua presso gli slavi, Roma 1972; Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slavdom, American Contrubitions to the Seventh International Congress of Slavists, Warsawa, August 21-27, 1973, vol. II, The Hague-Paris, 1973, 439-467; The Function of the Biblical Thematic Clues in the Literari Code of "Slavia Orthodoxa", Slavia Hierosolymitiana, I, Jerusalem, 1977, 1-31.

[19] Μαλιγκούδης, Φ. Εκφρανσεις της Ελληνο-σλαβικής καθημερινότητας κατά τον Μεσαίωνα. Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 3-25.

[20] Frček, J. Euchologium Sinaiticum, texte slave avec sources grecques et traduction française, I-II, Paris 1933 (Patrologia Orientalia, Tome XXIV), fasc. 5, 611-801, tome XXV, fasc. 3, 490-615; Arranz, S. J. La Liturgie de l'Euchologe slave du Sinai, Orientalia Christiana Analecta, 231, Roma 1988, 15-74; Christologie et ecclesiologie des prières pour les malades de l'Euchologe Slave du Sinai (Sinai, sl. 37, X s.), in: L'Eglise dans la liturgie, Conferances Saint-Serge XXVI semaine d'etudes liturgiques, Paris, 26-29 juin 1979, 19-60.

[21] Джурова, А. Източната и Западната църква. - В: Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Исторически факултет, Катедра по история и теория на културата, 78, 1984, 40-70.

[22] Виж бел. 2.

[23] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство..., 212-213.

[24] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство..., 212-213; Мавродинова, В. История..., 92-95; Чанева-Дечевска, Нели. Църкви..., 75-103.

[25] Чанева-Дечевска, Нели. Църкви..., 101.

[26] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство..., 209-210.

[27] Мавродинова, В. История..., 94.

[28] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство..., 210.

[29] Труфешев, Н. Каменна пластика..., 37.

[30] Klingerder, F. Animal in art and thought to the end of the Midle Age, London, 1971, 272; Мнацакалян, С. Х. Эвартноц, Эреван, 1971, 116-117, 119; виж също бел. 11.

[31] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство..., 210.

[32] Труфешев, Н. Каменна пластика..., 37.

[33] Акрабова-Жандова, Ив. Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 173-180.

[34] Труфешев, Н. Каменна пластика..., 37.

[35] Мавродинова, В. История..., 93-94.

[36] Във връзка с това виж подробното описание на скулптурната украса и фризовете с растителни и геометрични мотиви в книгата на Кръстю Миятев (Кръгла църква..., 59-64, 70-80), както и посочената литература в бел.2.

[37] Ferguson, G. Signs and symbols in christian art, New York, Oxvord Univ., 1966, 36; Alison-Frantz, M. Byzantine illuminated ornement. - In: The Art Bulletin, XVI, 1934, 44-76; Riegl Al. Stilfragen Grundlegunden zu einer geschichte der ornement, Munchen 1976; Лелеков, Л. А. Искусство Древней Русси в его связах с Востоком. - В: Древнерусское искусство. Зарубежные связи, Москва, 1975, 75, 45-51; Рожковска, Ани, Мавродинова, Л. Стенописен орнамент. - В: Българско художествено наследство, София, 1985, 45-51.

[38] Ferguson. Op. cit., 21.

[39] Мавродинова, В. История..., 94.

[40] Ferguson. Op. cit., 23.

[41] Тук имам предвид неговата връзка със символиката на заека и разпространението на мотива на двуборството орел - заек. Виж: Klingender, 272, 274; Splendeur de Byzanse, Bruxelles, 1982, 12; Marava A. - Chauzinicolaou ... Ch. Toufezi - Paschou, Catalogue of the illuminated byzantine manuscripts of the national library of Greece, Athens, fig. 322.

[42] Ferguson. Op. cit., pass.

[43] Klingender. Op. cit., 274.

[44] Ferguson. Op. cit., 20.

[45] Ferguson. Op. cit., 15.

[46] Ferguson. Op. cit., 39.

[47] Мнацаканян, С. Эвартноц..., 57-58, 120, 124-125, 126; Армянские соборы святого Эчмиадзина, Лисабон, виж илюстрациите от релефите в църквата в Ахтамар.

[48] Ferguson. Op. cit., 31-32.

[49] Dufrènne, S. Tableaux synoptiques de 15 psautiere medievaux à illustrations integrales issues du texte, Paris, 1978, psaume 79.

[50] Мавродинова, В. История..., 94.

[51] Пак там.

[52] Grabar, A. L'Empereur dans l'art Byzantin, Paris 1936, 58-60; Даркевич, В. Светское искусство Византии. Москва, 1975, 205-211.

[53] Grabar, A. L'Empereur dans l'art Byzantin, Paris 1936, 58.

[54] Klingender, p. 272, ill. 165; p. 313, ill. 194.

[55] Dufrènne, S. Tableaux, psaume 79; S. der Nerssessian, L'Illustratione des psautiers grecs du Moyene Age, II, Londres Add. 19352, fig. 158, 156; Вздорнов, Г. Исследование о Киевской псалтыри, I-II, Москва, 1978, псалом 79; Буслаев, Ф.И. Византийская и древнерусская символика по рукописям от XV до конца XVI в.- Буслаев, Ф. И. Собрание сочинения, 2, Спб. 1910; Розов, Н. Н. О генеалогии русских лицевых псалтырей XIV-XVI вв.- В: Древнерусское искусство, Художественная культура Москвы и прилежащих с ней княжеств XIV-XVI вв., Москва, 1970, 226-257.

[56] Всички цитати са направени по изд. на Библията. С., 1982.

[57] Джурова, А. Томичов псалтир, I-II. - В: Monumenta slavico-byzantina et Mediaevalia Europensia, vol. I, С., 1990, виж частта, отнасяща се до псалтира като богослужебна книга с указаната подробна лит. по въпроса /39-41/.

[58] Djurić, V., Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednijeg veka i njihove kniževneparalele, ZRBU, XI, 1963, 99-118.

[59] Виж бел. 57.

[60] Горский, А. - К. Новоструев. Описание рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 2, Москва, 1859, №111, 32-33; Дуйчев, Ив., Из старата българска книжнина, I, 1943, 76; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, С., 1961, 109.

[61] Мавродинов, Н., Старобългарското..., 150.

[62] Grabar, A., Martyrium, I, 1946, 567.

[63] Юрукова, Й., В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990, 28-31 с указ. там подробна литература по въпроса.

[64] Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 300-1453, London, 1971, 104.

[65] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, София, 1979, 193.

[66] Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина; Vaillant A., Textes vieux slaves, I, Paris, 1969, 70.

[67] Милетич, Л. Цар Симеон, споменат в един средновековен български ръкопис. - Български преглед, IV, 1898, 159.

[68] Гръцки извори за българската история, V, С., 1964, 180.

[69] Аверинцев, С. С. Золото в системе символов ранневизантийской культурой, Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа, Москва, 1973, 43-52; L'or dans le système des symboles de la culture protobyzantine., - In: Studia Mediterraenea, 20, 1979, 47-67.

[70] Аверинцев, С. С. Золото..., 52.

[71] Dolger, F. Byzanse und die europische staatswelt, Speyer, 1953, 34-69; idem: Die Mittelalterliche "Familie des Fürsten und Völker" und des Bulgarien herrsches, Byzans, 159-182 /преведено на български от Ив. Дуйчев: Средновековното семейство на владетелите и народите и българският владетел. - В: Списание на БАН, LXVI, 32/1943, 182-221/.

[72] Džurova, A. La symbolique d'or et l'age d'or dans l'idéologie politique a partir de Theodorich, Ravenna /sous presse/.

[73] Божилов, Ив. Цар Симеон Велики, С., 1983.

[74] Виж бел. 72 и указаните в тази статия аргументи.

[75] Виж бел. 71.

UNE HYPOTHÈSE CONCERNANT L'INTERPRÉTATION SYMBOLIQUE DE L'ORNEMENT SCULPTURAL DE L'ÉGLISE RONDE (D'OR) DU TSAR SIMÉON

Aksinia Djourova

Dans l'étude on examine la symbolique de l'ornement sculptural de l'Église ronde (d'Or) du tsar Siméon au Grand Préslav, la capitale du Premier Royaume bulgare. Cette symbolique était l'expression de l'idéologie politique du tsar Siméon - unique dans son universalisme et oecuménisme - et qui l'avait inspiré à bâtir un temple pareil au Temple d'Or de Salomon. Selon l'auteur, les idées reflétées dans cette symbolique doivent être interprétées dans le cadre de la conception pénétrant le 79e psaume, affirmant l'oint de Dieu sur la terre comme le seul défenseur de la foi chrétienne et le protecteur des justes, à l'image des souverains du Vieux Tesament, dans le cas, de Salomon.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

НЯКОИ АСПЕКТИ НА ХРИСТИЯНСКАТА СИМВОЛИКА В РИСУНКИТЕ-ГРАФИТИ ОТ СТАРОБЪЛГАРСКИЯ МАНАСТИР КРАЙ С. РАВНА, ПРОВАДИЙСКО

Румен Бояджиев (София)

В това изложение ще хвърлим поглед върху някои частни проблеми, засягащи определени типологически белези на средновековните рисунки-графити с християнска насоченост от североизточните български земи.

Преди няколко години взехме участие в разкопките на манастира край с. Равна /Провадийско/, който по всяка вероятност е функционирал през основополагащите за старобългарската християнска култура IX и X в. Още тогава ни беше предоставена рядката възможност да работим с обемен непубликуван рисунков материал от този археологически обект. Ще се спрем по-конкретно на един изобразителен символен тип с християнска насоченост, който заема пообособено място сред останалите рисунки-графити с езическо "потекло" - поточно т.нар. християнска орнитологична символика.

1. ХРИСТИЯНСКА ОРНИТОЛОГИЧНА СИМВОЛИКА

При системните разкопки в манастирския комплекс през периода 1978-86 г., както установихме, са разкрити около 45 рисунки-графити на птици. Към тях причисляваме лесно разпознаващите се изображения на пернати, като в този брой не включваме определени фрагменти /последователно възпроизвеждани контури на едно и също същество/ и други образци, които, било вследствие на неумение при изпълнението, било поради повреда на материала или поради прекалена стилизация не сме били в състояние да идентифицираме категорично като представители на крилатия животински свят.

Още при пръв поглед върху образците добиваме визуална представа за неравностойната художествена дарба на изпълнителите на тези рисунки-графити. Почти всяка отделна рисунка е врязана в мекия варовиков материал от различна ръка.

За да се избегнат някои упреци за примитивизъм на изображенията, не трябва да забравяме, че тези многобройни начертания не са снети от някой ръкопис, а са били врязвани набързо, под открито небе върху лицевите камъни /има и двустранни рисунки/ на постройките и оградните зидове с нож, шило или друг, случайно попаднал предмет. Въпреки това обаче някои от графитните изображения са изпълнени прецизно или издават рисунъчно или пластическо умение.

Дълго преди да изкристализират християнските символни виждания относно птичия свят, древните примитивни общества вече са били изградили определен култ към пернатите. Погледнато в един по-обобщен семантичен аспект, образът на птицата още от дълбините на времето се е явявал отражение на мислите, фантазиите и символите, които са обладавали т.нар. "горни сфери". В дохристиянската иконография птиците почти винаги играят ролята на пратеници на човека към космоса или на посредници между човека и космоса, който той обитава[1]. Така векове преди фиксирането на моделите на християнската иконография определени качества на птиците са били прикрепяни към дадени жизнени ситуации и са били натоварени с определена символика. Векове по-късно, в ранните дни на християнското изкуство, птиците са използвани като символи на "окриляната душа". Дълго преди художникът да се е опитвал да идентифицира птиците според техните видове, птичата форма е била използвана, за да внуши духовното като противопоставено на материалното. През средните векове християнската иконография усвоява смело един голям набор от варианти на символиката на птицата. Както е добре известно, християнската символика като цяло не е напълно оригинална. Често тя преосмисля ред символни типове от езическите митологични системи. Това е особено актуално и в нашия случай, където в непосредствена близост са врязани най-популярните християнски и езически символи.

Понеже обект на нашето внимание е християнската символика, въплътена в рисунките-графити от с. Равна, наложително е да акцентуваме върху още един показателен факт. От тези 45 рисунки на птици със сигурност сме в състояние да обособим около 28-30, в които е пресъздаден по-близо до природата или по-иносказателно стилизиран паунът.

1.1. ПАУН

Като древен иконографски тип паунът е бил подлаган през вековете на множество символни трактовки. Взет в християнското си символно разбиране, той не се материализира еднопланово през столетията във фреските в катакомбите или пък по каменните фризове на базиликалните катедри и саркофази. Още при първите християни залягa в центъра на символно ядро, олицетворяващо възкресението на телата. Като символ на безсмъртието паунът се среща често в сцени на Рождество, обикновено кацнал на стряхата на "витлеемската колиба", а "стоте очи", пръснати по опашката му, нерядко са символизирали "всевиждащата вселенска църква".

От наша гледна точка обаче е по-добре да не идеализираме и окрупняваме определени символни комплекси, които в далечното минало съвсем не са били осмисляни като такива. Опасността от увлечение в прекалено теоретизиране на символиката е особено актуална в случая с рисунките-графити от християнския манастир при с. Равна. Ситуацията там е сложна, защото определени рисунки може действително да са натоварени с по-дълбоко символно съдържание, ако са дело на някой клирик, а други да са само декоративни вариации - дело на някой езичник, само повърхностно запознат с многозначната християнска символика. Тъй че някои изследвачи съзнателно са поставяли знак за равенство между чисто декоративните похвати, отличаващи рисунките на пауни от

раннохристиянско време в римските катакомби от други извисени духовни сюжети, които все още не са занимавали съзнанието на вярващите от онова време.

Макар символното осмисляне на пауна да е доста вариативно, в цялост могат да се разграничат два типа на изображение на пауни в изкуството: първо, ПРОТИВОПОСТАВЕНИ пауни, и второ, ИЗОЛИРАНИ /единични/ изображения на "райската" птица. В Равна иконографски схеми от първия тип не се срещат /или поне до 1986 г. не са открити/.

Започвайки прегледа на втората група изображения на пауни, т.нар. "изолирани", единични птици, ще цитираме една мисъл, изказана за този иконографски тип: "... Паметниците, за които ще говорим по-нататък - пише Андре Льоклер /1937/, - не притежават всички символно значение. В някои от тях паунът е само декоративен елемент..."[2]. Тази мисъл би трябвало да се вземе под внимание особено при едно по-обстойно тълкуване на графитния материал. Проблемът е дискусионен, понеже една рисунка върху варовиков блок нерядко е носителка на известно преносно значение сама по себе си, а не се явява задължително структурно звено в определен комплекс от строго фиксирани иконографски прийоми, обуславящи някой официален атрибут на "високата култура" /ръкопис, изящен култов предмет или пластика/.

От целия корпус с рисунки-графити, открити при разкопките от периода 1978-86 г., бяхме в състояние да изолираме и да класифицираме, както вече споменахме, тридесетина рисунки на пауни. Неточността в общия брой графити се поражда от факта, че три или четири изображения поради лаконичността на изразните средства могат да се отнесат и към други видове птици.

Тези приблизително 30 рисунки-графити, различаващи се по неравностойната си художествена ценност, могат да бъдат причислени към "изолирания" /отделния/ тип паун в християнската иконография. Повечето пернати са предадени в профил, но в различни пози на покой или движение. Макар и всички птици да не са предадени обемно и детайлизирано, на повечето от тях са присъщи атрибутите на разкошната "райска птица". На главите на няколко от тях доста отчетливо и правдоподобно, а някъде и силно стилизирано, е очертан гребенът - короната на пауна.

Разкошното оперение на пауна /особено на мъжкия/ впечатлявало до такава степен хората от античността и средновековието, че станало причина за приписването на птицата на комплекс символни категории. То се предавало закономерно посредством разнообразни иконографски похвати. По несходен път са материализирани върху камъка блестящите паунови пера. Най-опростеният подход при графитите е еднопосочно или двойно защриховане на птичето тяло. При някои образци "очите" от опашката са пренесени и върху тялото. Опашката, най-яркият белег на царствената птица, е предавана също различно в иконографски план. Някъде тя е само графично загатната, другаде художникът е правил опит да я пресъздаде в детайли. В някои случаи опашката не е ясно разграничена от трупа, но е недвусмислено загатната посредством издължената си форма и е положена в покой на земята. Най-често ограничен брой от лъчеподобни драскулки лаконично предават богатото оперение.

Както се вижда, в поне досега открития рисунков материал символиката на пауна е ясно разграничима. Според нас по всяка вероятност тук става дума не за един вид хаотично и просто игрово реалистично врязване на образа на една пленителна птица, а за християнски иконографски символен тип ако не архаичен, поне формиращ се, наложен по североизточните български земи заедно с разпространението на християнството. Както отбелязахме и преди, не трябва самоцелно да абсолютизираме нещата.

Но кое също ни дава основание да разглеждаме този символен тип като плод на една християнска, а не езическа нагласа?

Първо, според хипотетичното семиотично структуриране на манастирския комплекс почти всички изображения на пауни са открити в работните квадрати, маркиращи наличието на "вътрешния сакрал" /центъра/ на култовия комплекс. Това са напр. кв. I /самата църква/, кв. Б и В /непосредствено до базиликата, обхващащи "киострото"/, а също и площта в близост до монашеските общежития. Също така изолирани изображения са открити в близост до източната входна кула и около т.нар. "игуменарница". В крайна сметка, погледнато статистически, девет рисунки на пауни са открити по стените на базиликата, а единадесет са врязани на територията, обхващаща външната стена на т.нар. "киостро" и непосредствено до църквата. Останалите няколко рисунки са разкопани около западния вход на вътрешния двор и по зидовете около източната кула и "игуменарницата", а само три са разположени в близост до външните стени на "сакралното" манастирско ядро. Следователно по брой тези птици, обуславящи съвкупност от ценностни аспекти на християнската религия, преобладават в централната, вътрешна зона на комплекса. Това е неголямо пространство, където поклонниците не са пребивавали постоянно, а дворът /недалеч от баните и тоалетните/ вероятно често е бил посещаван от монаси или послушници и навярно е служел за място за почивка и беседи /там са открити и врязаните имена на гръцки монаси/.

Второ, характерно за тази манастирска част е, че процентно взето, там преобладават християнските по дух символни изображения. Изображенията на пауни не са плътно заобиколени с "варварски" сюжети. Често те са преплетени с отделни букви или думи /формули/ на кирилица или с гръцко писмо. Някои рисунки са съпътствани от изображения на дървета - ARBOR MUNDI.

Трето, определени рисунки на пауни недвусмислено издават християнската си символна натовареност поради съчетаването си с кръста. Явно това наслагване в изобразителното пространство не е случайно, а търсено. Както вече неколкократно отбелязахме, рисунките от средновековния манастир при с. Равна се родеят с комплексния иконографски тип на "изолирания" паун. Някои раннохристиянски образци, открити в средиземноморския район, показват, че нерядко изображенията на пауни се дублират с начертаното редом с тях кръстно изображение.

Една подобна рисунка навярно е най-майсторски пресъздадената птица от целия графитен корпус /рис. 1/. Пластичността на рисунъка и пропорциите

навяват чувството, че птицата сякаш е пренесена без изменение от страниците на някой от ръкописите, може би преписвани или съхранявани в манастирския скрипторий. Паунът е в покой, като контурите и оперението са представени пестеливо и с вещина. Зад /или над/ райската птица - вдясно - е пресъздадено изображение на "латински кръст", като целостта му е нарушена поради повреда на материала. Фактът, че находката е открита сред руините на базиликата, подсказва недвусмислено символния подтекст на двете фигури. Възможно е тази и други подобни рисунки-графити да са излезли изпод ръката на образовани монаси, свързани с книжовната работа в манастира, а не на случайни поклонници.

1.2. ГЪЛЪБ

От пауна, разпалващ въображението на християните през първите векове от съществуването на новата религия, а и през средновековието, ще насочим вниманието си към една друга птица - не така пленителна, но не по-малко използвана в символен аспект - гълъба.

Още по покритите с фрески тавани на катакомбите има голям брой изображения на гълъби или на други пернати. Някои от тях са така вплетени в декорацията, че не би могло да се свържат с определено значение. Но като цяло гълъбът в древното и най-вече в християнското изкуство е бил използван като символ на чистота и мир. Може би все пак най-важната употреба на образа на гълъба в християнската иконография е да замества Светия дух. Тази представа намира място най-рано в разказа за кръщаването на Исус Христос. Гълъбът, символизиращ видимите прояви на Светия дух, битува в представянето на св. Троица, Кръщението, Благовещението на Мария. Гълъбът е изобразяван кацнал на кръста, вероятно именно като символ на Светия дух. С течение на времето той се разпространява в иконографията и е лишен от всякакъв атрибут /напр. без клонка в човката/. По този начин птицата вече се схваща не само в ролята на вестоносец на небесната милост, но, така да се каже, сама се трансформира в образ на човешката душа.

Ако се обърнем към разглеждания от нас старобългарски рисунков материал, ще констатираме, че в този графитен корпус символичният образ на пауна е многократно по-често пресъздаван, отколкото на гълъба. При разкопките в манастирския комплекс /до 1986 г./ са открити минимален брой рисунки на гълъби - само четири-пет. На една от малките рисунки се различават контурите на пернато в полет, а друга - по-разгърната - предава птица, малък кръст и нещо, наподобяващо надпис.

Интересното е, че и фигурите на гълъби /поне ситуираните в квадрати при разкопките/ са врязани по зидове, намиращи се в хипотетичния център на манастирския сакрал, т.е. в църквата или по стените на "киострото".

Безспорно най-оригиналната рисунка на гълъб е фрагмент от един от най-интересните отломъци от стената на църковната сграда /рис. 2/. Той съдържа един билингвистичен надпис /гръцко писмо и кирилица/ с богослужебен характер, който вече е привличал вниманието на специалистите[3]. Въпреки наличието и на други символи и знаци, начертанието на въпросния гълъб, което доминира в изобразителното пространство, е предадено пестеливо, но с умение /крилата, оперението и пр./. Птицата стиска в човката си нещо, наподобяващо клонка, като по този начин навява определени асоциации с ръкописната практика, а и с някои типологични модели от по-ранната християнска епоха.

Върху вече споменатия блок ясно се различават още две рисунки на пернати, които бихме причислили към един трети иконографски тип - на грабливите птици орел и ястреб.

1.3. ОРЕЛ /грабливи птици/

Орелът би могъл да се тълкува в изкуството и като символ на Възкресението. Тази символна мотивировка се основава и на архаичното вярване, че той периодично сменя оперението си и се подмладява, последователно реейки се високо към слънцето и гмуркайки се във водата[4]. Орелът е използван, за да представя и новия живот, започнал при кръщелния купел /може би "родените" за нов живот покръстени езичници/, и упованието на християнската душа, придобито чрез молитва. Също така в по-обобщен смисъл ликът на орела символизира Христа, а в по-конкретен и широко разпространен смисъл - евангелиста Йоан.

Символиката, свързана с образа на сокола, макар и не толкова широко разпространена, също носи свой семантичен заряд, формиран с течение на времето. По този начин опитоменият сокол нерядко е използван, за да представя един свят човек или пък езичника, новопокръстен в Христовата вяра[5].

Тук не се спираме на езическата трактовка на тези символи, макар че конкретно в случая с равненските графити изображенията на грабливи птици остават по-изолирани при едно тълкуване с християнска символна насоченост.

Рисунките-графити с изображения на т.нар. грабливи птици са около осем. Характерното за тези изображения, криещи според нас определен символен подтекст, е, че повечето от половината /т.е. около пет/ се вместват в рамките на един изчистен, повтарящ се, традиционен иконографски тип. Две от рисунките се намират на варовиковия блок с двуезичен надпис и начертание на гълъб, за който стана дума по-горе.

Едната от малките рисунки вероятно представя орел в полет /рис. 3/. Пестеливо, само с помощта на къси, надлъжни драсвания върху варовиковата повърхност, е пресъздадено оперението на птицата. Наблегнато е в по-голяма степен само върху контурите на издигнатото в полет тяло. Посредством пластичността на рисунъка сякаш безплътната птица се е устремила към висините. Над нея се забелязват три двойки припокриващи се триъгълници, които при определено тълкуване биха могли да се идентифицират и като стилизирани планински масиви. Срещат се и други рисунки-графити с пернати или дървета /ARBOR MUNDI/, в които по сходен начин е представен хоризонтът.

Пълна противоположност на това по-свободно изградено изображение е съседното на него от същия блок /рис. 4/. Тук вече щрихите са успоредни и образуват по-скоро геометрични фигури; липсват всякакви излишни детайли, господства геометризмът. Тялото, лишено от естествените си очертания, е съвкупност от малки геометрични фигури, а крилата са изобразени условно, чрез няколко успоредни начертания. Главата е предадена по възможно най-опростен

начин в профил, т.е. в строг хералдичен дух. И така, докато едната рисунка би могла да претендира за известна художественост в изпълнението и е по-реалистична по дух, другата безспорно е символ, наподобяващ по-скоро езически тотем. Но да не игнорираме и факта, че и двете рисунки са върху камък, открит в централния базиликален кораб.

Накрая ще спомена и за едно изображение, намерено върху северната стена на църквата, навяващо силни близкоизточни реминисценции /рис. 5/. Правят впечатление размерите на рисунката - изображението се разпростира върху целия камък /сега той е пречупен/. И в този случай господства стилизацията. Тялото на орела /?/ има конусовидна форма, методично "разграфена". Крилете са съществували по-скоро във въображението на твореца и са лишени от всякакъв обем, а главата е предадена пак твърде лаконично. Хералдическият принцип отново е спазен, като образецът се родее с определени древни източни образци или излъчва магизма, присъщ на изкуството на евразийските народи. Рисунката се е намирала на един от църковните зидове, където не всеки непосветен би се осмелил да врязва, но не е известно чие дело е, тъй като липсват вербални податки.

Сякаш тези символни образци са носители освен на официалното ниво на християнско светоусещане и на определени елементи от източните символни представи, т.е. на един вид синтез на ортодоксална и евразийско-чергарска образност.

В заключение бихме могли да констатираме, че езическите или езическо-новохристиянските символни образци делят място с ортодоксалната християнска символика в пределите на този интересен във всяко отношение манастирски комплекс.

В рисунките-графити най-широко е застъпена символиката на пауна, следвана от символиката на орела /ястреба/ и на гълъба. При съпоставките с примерния план на манастира смятаме, че "ядрото" на орнитологичната символика е съсредоточено във вътрешността на манастира, т.е. в и около сакралния център - базиликата, "киострото" и монашеските общежития, скриптория. Тази закономерност изпъква ясно, ако хвърлим един бегъл поглед върху значителния брой изображения на животни /напр. на коне/ и на други чисто езически по дух символи, "превзели" външните манастирски зидове и стените на стопанските постройки.

И така, закономерно е да смятаме, че повечето рисунки-графити на птици, някои от тях неприкрито издаващи родство с християнската доктрина, са по-скоро дело на пряко обвързани с дейността на манастира монаси, т.е. на хора грамотни и проповядващи Христовата вяра, отколкото на немалобройната маса поклонници - доскорошни езичници, посещавали манастира.

БЕЛЕЖКИ

[1] Chetwynd, T. A Dictionary of Symbols. London, 1984, p. 49.

[2] Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. T. 13, 1. Paris, 1937, col. 1091.

[3] Вж. по-конкретно Попконстантинов, К. Разпространение на старобългарската писменост през IX-XI в. /По епиграфски данни/. - В: Старобългарска литература, 17, С., 1985, с. 61-69.

[4] Ferguson, G. Signs and Symbols in Christian Art. New York, 1966, p. 17.

[5] Ibidem, p. 18.

CERTAINS ASPECTS DE LA SYMBOLIQUE DANS LES IMAGES GRAFFITI QUES DU MONASTÈRE PRÈS DE RAVNA, RÉGION DE PROVADIA (IX-Xs.)

Roumen Bojadgiev

On examine les problèmes concernant la typologie des images-graffiti ques médiévales avec un contenu chrétien. On analyse la symbolique chrétienne ornithologique /paon, pigeon, aigle et d'autres oiseaux rapaces/ existant dans le monastère près de Ravna. L'étude de ce genre d'images permet à confirmer que la plupart d'elles sont l'oeuvre de moines instruits du monastère lui-même, et non pas de pèlerins (récents païens) qui fréquentaient cet important centre spirituel de la Bulgarie de Nord-Est.

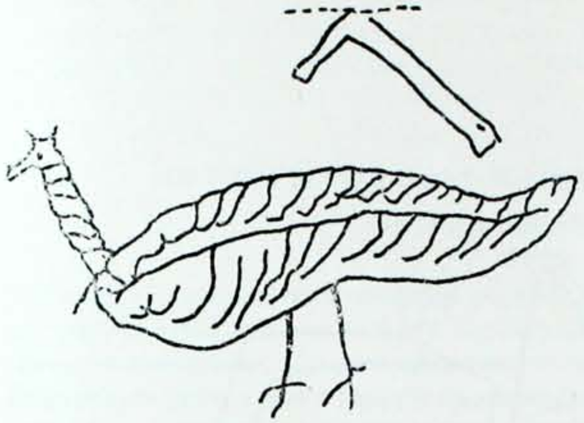

рис. 1

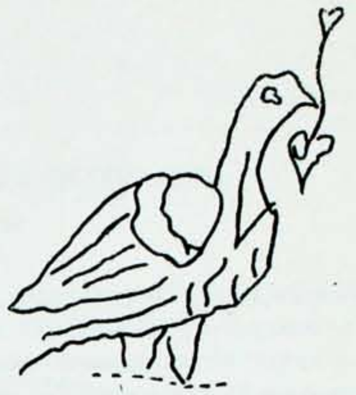

рис. 2

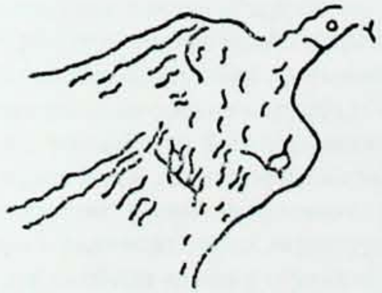

рис. 3

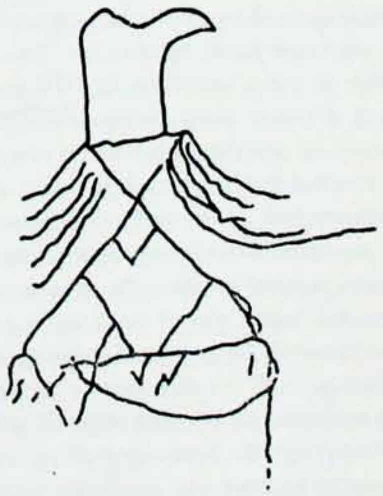

рис. 4

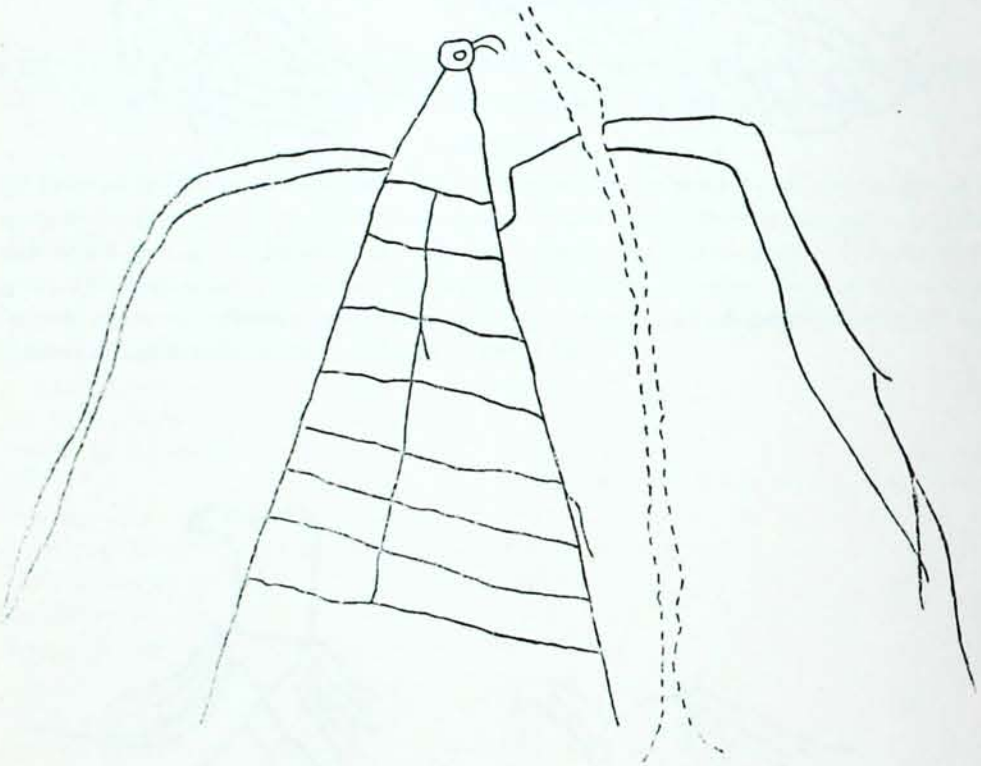

рис. 5

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

ПРЕДИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динеков (София)

Един от недостатъчно изяснените въпроси в историографията на българската литература е въпросът за нейната периодизация. Особено много трудности се срещат в две насоки: 1/ в установяването на основните периоди в историята на българската литература и техните граници; 2/ в успоредяването на тези периоди с главните направления в развитието на европейските литератури. Не говоря в световен мащаб, защото Н.И. Конрад посочи несъвпадението на европоцентризма с реалната хронология на литературния процес в извъневропейските страни и континенти [1]. Както е известно, ускореното развитие на българската литература през Възраждането размества границите на направленията сантиментализъм, романтизъм и реализъм. А що се отнася до общата периодизация на историята на българската литература, неизяснените въпроси засягат началния период, границата между стара и нова литература, съществуването на направлението барок и неговото хронологическо място.

С оглед на решението на първия въпрос /началото на историята на българската литература/ ще се спра на най-ранната проява на писменост и литература в България - първобългарските каменни надписи от VIII-IX в. Става дума за една научна проблематика, за разработването на която първостепенни заслуги има проф. Веселин Бешевлиев; през целия му научен път първобългарските надписи заемат средищно място. Първата му студия в тази област е обнародвана в 1926 г.: “Гръцкият език в прабългарските надписи”[2]. Трябва да се отбележат фундаменталните му издания на пълния корпус на първобългарските надписи[3].

В своите изследвания на първобългарските надписи, образец на научна взискателност и точност, на богата осведоменост в широк кръг науки /езикознание, история, археология, палеография, историческа география и др./, проф. Бешевлиев взема отношение и към проблемите, които засягат историята на българската литература - надписите като литературни творби. За правилното изясняване на този въпрос особено важна е студията “Началото на българската литература”[4]. Бешевлиев се спира многократно на този проблем /особено във встъпителната глава на изданието на първобългарските надписи от 1979 г./.

Тук ще засегна два въпроса: 1/ първобългарските нáдписи като литературни паметници; 2/ тяхното място в периодизацията на историята на българската литература.

Първобългарските надписи са едно от най-ценните исторически богатства на нашия народ от ранните векове на българската държава, дар на времето, на миналото, на националната памет. Те са били стотици по българските земи, но са били разрушавани и подлагани на унищожение; до нас са достигнали около сто надписа. За пръв път стават достояние на науката в началото на XVIII в. - през 1707 г. французинът отец Браконие е преписал един първобългарски надпис от развалините на град Филипи /между Драма и Кавала/. Вторият надпис преписва от една мраморна колона в Шумен през 1831 г. Бланкенбург, вероятно руски офицер. Откритият в черквата “Св. 40 мъченици” в Търново Омуртагов надпис е обнародван през 1859 г. едновременно от д-р Хр. В. Даскалов и П.Р. Славейков. През втората половина на XIX в. започват и научните издания на надписите[5].

Надписите са открити главно в два района: в околностите на Солун и в Североизточна България. Те обхващат период от 150 години. Издълбани са върху камък, най-често от материали, взети от стари, разрушени постройки. Написани са на гръцки език /с изключение на два паметника - на първобългарски с гръцки букви/. Надписите свидетелстват, че преди покръстването в българската държавна канцелария е бил използван гръцкият език. Проф. Бешевлиев разделя надписите на шест групи: 1/ Res gestae /военни подвизи/; 2/ триумфални /върху колони/; 3/ мирни договори; 4/ военни надписи; 5/ строителни; 6/ възпоменателни.

Това разпределение говори преди всичко за разнообразието на първобългарските надписи; те обхващат важни събития от държавния, обществения и личния живот; създадени са непосредно след събитията, поради което често имат оценъчен характер. Всичко това определя голямата им стойност като исторически извори; отдавна са влезли в историографията - като изключително ценна опора на изследванията върху началните два века от историята на българския народ, особено при изучаването на прабългарите.

С оглед на задачата, която си поставям, ще обърна внимание на обема на надписите. На първо място събуждат интерес по-обширните надписи, засягащи исторически събития, живота на хановете, сторителството. В тях се оглежда реалната действителност от времето на Тервел, Крум, Омуртаг, Маламир.

Ще приведа няколко надписа, които дават представа както за съдържанието, така и за литературно-жанровото им оформяне[6]. Ще започна с един от Омуртаговите надписи върху колона, намерен вероятно в Плиска; сега е в черквата “Св. 40 мъченици” в Търново:

“Кан сюбиги Омортаг, обитавайки в своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома, като измери /разстоянието/, направи на средата могила, и от средата на тази могила до старния ми дворец има 20,000 разтега и до Дунава има 20,000 разтега. Самата могила е всеславна, и след като измериха земята, направих този надпис. Човек, и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомни за оногова, който го е направил. А името на архонта е Омортаг кан сюбиги. И нека бог да го удостои да преживее сто години” (№56).

Следващият надпис върху мраморна колона е изгубен; той е бил видян от Бланкенбург в Шумен през 1831 г. Интересно е известието за обичаи при строежи /ядене, пиене, подаръци/:

“Кан Сюбиги Маламир, от бога архонт. Неговият стар боила, кавканът Исбул, направи този водоскок и го даде на архонта. А архонтът даде на българите ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи подаръци. Нека бог удостои от бога архонта да преживее заедно с капхана Исбул сто години” (№58).

Два възпоменателни надписа върху мраморни колони, намерени в Плиска и с. Насърлие /Радко Димитриево/, Шуменско:

“Кан сюбиги Омортаг Шюн, жупан търканът, беше мой храненик и умря във войската. Неговият род беше Кюригир” (№61).

“Кан сюбиги Маламир. Чепа боготор боил беше кулубър и храненик на архонта. Той, като се разболя, умря. Това се постави за негов спомен” (№69).

Кратки са надписите /легендите/ върху оловни печати:

“Богородице, помагай на цезаря Тервел” (№ 81).

“Христе, помагай на твоя роб Телерюг, богохранимия патриций” (№82).

Емилиян Станев се вдъхнови за своята повест “Легенда за Сибин, преславския княз” от надписа върху чаша, намерена в гроб в Преслав:

“Господи, помози, Сивин велик жупан в България” (№87).

Съвсем кратки са надписите върху триумфални колони с имена на крепости, завоювани от български ханове: Месемврия, Созопол, Скутари, Аркадиопол, Димотика и др. Колоните са прославяли подвизите на владетелите.

Особено място заемат надписите на скалите, върху които е изобразен Мадарският конник. В. Бешевлиев дава точно описание: “При с. Мадара /Шуменско/ на около 30 м от основата на отвесна скална стена от пясъчник е изсечен огромен релеф /вис. 2,60, шир. 3,10 м/, представящ конник, обърнат надясно, следван от куче. Пред предните крака на коня се намира приклекнал лъв, прободен с копие. От двете страни на релефа, също и под него, се намират седем остатъка от надписи”... “Надписите заедно с релефа са заемали първоначално една плоскост от около 40 кв.м. Обаче ветровете, стичащата се отгоре вода от топящи се снегове и буйни дъждове, също и множеството лишеи са нанесли големи повреди на първоначално цялостните надписи. Те са заличили не само отделни букви, думи и редове, но са унищожили напълно част от надписите” [7]. Оттук и трудността да се възстанови текстът, който е свързан с отношенията между Византия и България в началото на VIII в. Бешевлиев определя датата на горния десен надпис между 705 и 707 г., а долните надписи са вероятно от първата половина на VIII в. Старинността на надписите ги прави много важни извори за най-старата българска история. Споменават се имената на Тервел, Крумесис, Омуртаг и на византийския император Юстиниан II Ринотмет; събитията засягат не само дунавските, но и солунските българи и славяни. Тук ни интересува както историческата стойност на мадарските надписи, така и съчетанието между словесен текст и художествено, релефно изображение -човешката фигура, конят, кучето, прободеният с копие лъв; една композиция със смисъл, който надписите трябва да доизяснят. Това е ярка проява на художествено виждане, на мислене, изразено със средствата на словесния и изобразителния език. Ето едно обстоятелство, което има важно значение за определяне на първобългарските надписи като литературни паметници.

Първобългарските надписи придобиват особена стойност, ако се анализират от гледище на литературната история. Тази гледна точка си проби късно път в нашата наука. Няма да проследявам историята на въпроса; няма да се връщам към изследванията отпреди 30 години, когато бяха преодолени схващанията, че първобългарските надписи имат значение преди всичко като исторически извори; не се оценяваше тяхната важност като литературни паметници[8]. Мога да призная, че теоретически въпросът бе решен, но на практика все още липсва обстоен литературноисторически, литературоведски анализ на надписите.

Ще отбележа основите трудности, които трябваше да се преодоляват.

1. Преди всичко - езикът. Надписите са написани на гръцки, а литературата се създава предимно на националния език. Не бе много мъчно да се докаже, че много европейски литератури са започвали не само с отделни творби, но с цели периоди на чужд език /напр. латински/; двуезичието е познато явление в развитието на редица литератури - от далечното минало до най-ново време.

2. Първобългарските надписи имат характер на делови, документални писмени произведения, които стоят извън рамките на художествената литература; не са изпълнявали функцията на литературни творби. Критерият за "литературност", "художественост", "изкуство" се мени исторически; често пъти деловите, документалните писмени произведения мъчно могат да се разграничат от литературно-художествените. Произведение, създадено в съзнанието на автора като документално, с времето може да еволюира и да поеме функцията на художествена литература /"Житие и страдания грешнаго Софрония"/. Жанровото съдържание на литературата се мотивира по различен начин: през средновековието в литературата влизат философията, историята, богословието, риториката, географията, дори съчинения, свързани с естествознанието. Защо да се учудваме - и съвременната литература е разширила границите си в посока към философията, есеистиката, публицистиката, мемоаристиката.

Необходимо е да отбележа, че известни групи първобългарски надписи не могат да бъдат включени в литературата: триумфалните надписи, мирните договори, военните надписи /заповеди, инвентари на въоръжението/, надписите на печати.

3. Възражението, че първобългарските надписи са кратки по обем, няма никакво значение. Литературата познава множество кратки художествени жанрове: анекдота, епиграмата, четиристишията и т.н., а фолклорът - пословиците, гатанките, клетвите, наричанията. Решаващ е не размерът, а поетическият израз, художественото оформяне, лиризмът, емоционалността и т.н.

Първобългарските надписи са преди всичко творби на прозата, принадлежат на повествователния /наративния/ жанр; те са разкази за събития. Белгийският византолог Анри Грегоар в 1934 г. нарече надписа за 30-годишния мир "летопис" /chronigue du roi Malamir/[9]. Действително разказът е построен в летописна последователност:

"/Кан сюбиги Маламир/ от бога архонт. Дядо ми Крум намери с нас тези произведения /?/. Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците, и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който царуваше заедно с капхан Исбул, отиде с войската срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците, и придоби всякаква слава, и дойде във Филипопол и гърците избягаха, и тогава капхан Исбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополийците" (№ 13).

Повествователният характер на Чаталарския надпис /намерен в Шуменско/ е съвсем ясен: разгърната фабула, добре очертан финал; авторът има усет за композиция. В разказа умело са включени приети формули, които не нарушават вътрешното единство. Колкото и на пръв поглед разказвателният поток да изглежда елементарен, неизвестният автор е притежавал писателска култура:

"Кан сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, където се е родил. Обитавайки стана на Плиска, съгради малък стан на Тича и премести /там/ войската си срещу гърци и славяни. И направи изкусно мост на Тича заедно с малкия стан и постави в този малък стан четири колони, а върху колоните два лъва. Нека бог удостои поставения от бога архонт, като гази /или - да гази/ добре с крака си императора, докато тече Тича..., като владее над многото българи и като подчинява враговете си, да преживее в радост и веселие сто години. Времето пък, когато се съгради /това/, беше по български сигор елем, а по гръцки 15 индиктион" (№57).

Проф. В.Бешевлиев анализира няколко надписа, за да покаже, че имаме работа с летописни исторически традиции. Това е една традиция на българската литература още от VIII в. /а може би и от края на VII в./ - забележителни исторически събития да се ознаменуват с летописни разкази. Тази традиция продължава след създаваните на славянска писменост "Именникът на българските ханове", "Историкиите" на Константин Преславски, "Българският апокрифен летопис" и др. Бешевлиев посочи приемствеността, анализирайки надписа на Иван Асен II за Клокотнишката битка, а също и надгробния надпис на Мостич от X в.

4. Ще обърна внимание на още един важен момент: старобългарските надписи са най-ранната писмена проява на историческо и философско мислене у българите. Народното самочувствие, отразено в тях, се изразява по разнообразни начини. Българските владетели постоянно подчертават формулата "поставен от бога", чрез което се стараят да се изравнят с византийските императори, защото - както добре изтъква В. Бешевлиев - "според наследената от римляните византийска държавна доктрина византийският император се е смятал за поставен от бога владетел на цялата вселена; всички останали държавни глави са били теоретически нему подчинени"[10]. С особена гордост в Чаталарския надпис се заявява: "Кан сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, в която се е родил". В надписите често се говори за победите над византийците. Но за авторите това не е било достатъчно; трябвало е да се даде морална оценка на събитията. Правдата се приписва на българите, византийските действия се осъждат, като

осъждането се обляга върху волята на върховния носител на истината - езическия бог: "Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните /т.е. на ромеите/, а християните забравиха, но бог вижда". Следователно съществува цяла морално-философска система. В няколко надписа се дават конкретни примери за неетичното поведение на византийците, неподчинено на нравствените принципи особено при нарушаване на сключените мирни договори. С голямо задоволство се отбелязват българските победи /вж. цитирания Омуртагов надпис от Чаталаре/.

Познатият, вече широко популяризиран пасаж от Търновския надпис "Човек, и добре да живее, умира и друг се ражда..." разкрива отношението на прабългарите към миналото и настоящето, към съдбата на човека. В този израз е вместена една своеобразна философия на историята. Смисълът му не може да бъде разбран, ако не се държи сметка за контекста: в надписа се говори за строителството на Омуртаг, схванато като подвиг, като велико дело, извършено по волята на един човек. Но и този човек е безсилен пред смъртта; въпреки величието на своя живот, той не може да я избегне. Остава само едно - делото. Такъв е смисълът на човешкия живот /на съдбата/ на цялото общество, на хода на историята изобщо. От тази гледна точка се преценява историческото развитие на българския народ в течение на век и половина, от създаването на българската държава до покръстването. Тази присъда е изразена във формула, която има поетическо звучене - в образно, емоционално и стилово отношение.

Народно-етичното съдържание /можем да го наречем и политически поглед/ е много важен показател на българския характер на надписите. Оспорва се принадлежността им към българската култура - заради гръцкия език, поради произхождането им от една канцелария, където са работили като преводачи и редактори лица, запознати с гръцкия език, с византийските дворцови обичаи. Не е напълно изяснен въпросът за народностната принадлежност на преводачите и редакторите. Най-вероятно е да са били гърци - монаси от заварени манастири или пленници. Използвани са в голяма степен гръцки образци, но се предполага, че текстовете са били писани от българи и след това превеждани на гръцки. Много важно е наблюдението на В.Бешевлиев: "Съставителят е бил лице с известни писателски качества, навярно дворцов летописец"[11].

Че византийската традиция е проникнала още в предхристиянска България, това е безспорно, но то не променя първобългарското мислене и емоционална насоченост на надписите. Още едно важно обстоятелство: първобългарските надписи не са копие на византийските. Обичаят да се съставят летописни надписи е бил донесен от прародината на първобългарите. Оттук и още едно наблюдение - широкото разпространение на каменните надписи в българските земи в сравнение с другите балкански територии, където те са рядко явление.

Ако се постави въпросът за езика на първобългарските надписи, това означава да се анализират особеностите на използвания гръцки език, да се съпостави езикът на надписите с езика на византийската литература от същата епоха. Отново ще се обърна към изводите на В.Бешевлиев: "Стилът на първобългарските надписи е съвършено прост, без всякаква украса, по възможност сбит и

предметен. Той е стилът на обикновената гръцка реч през VIII-IX в." Що се отнася до византийски литературни паралели, могат да се посочат писателите Малала, Теофан и Константин Багренородни[12]. Изследването показва и известно влияние на старобългарския език. Безспорно стиловите особености се определят до голяма степен и от изискванията на жанра.

Направената характеристика на първобългарските надписи ни е необходима, за да можем да определим тяхното място в историята на българската литература.

Първобългарските надписи като писмена система и култура предхождат развитието на старобългарската литература на славянски език и славянско писмо, появила се през IX в., след християнизацията на България, органично свързана със славянския мироглед, философия, цивилизация. Първобългарските каменни надписи са уникално явление.

Американските литературоведи Р. Уелек и С. Уорън дефинират понятието литературен период по следния начин: "Периодът е отрязък от време, в което ни се струва, че има някакво единство; съвършено очевидно е, че това единство може да бъде само относителна величина. Това значи, че в определен период от време известна схема от норми се реализира най-пълно. Ако единството, което определя този или онзи период, би било абсолютна величина, то периодите биха следвали един след друг като каменна зидария без всякаква приемственост. Затова във всеки период присъстват непременно и остатъци от предходната схема и зародиши на бъдещето"[13].

Анализът, който бе направен, показва, че първобългарските надписи като явление отговарят на тази дефиниция, дори в изискването за приемственост: от една страна, връзката с прародината на първобългарите, а от друга - с развитието на старобългарската християнска литература /надписите на гръцки при Борис и Симеон, славянските надписи в по-късната епоха/.

Имаме на пръв поглед едно парадоксално развитие на нашата национална литературна култура: започва на гръцки език, за да премине след век и половина на сляванси, т.е. на старобългарски. Но тази парадоксалност е само външна. Историята познава и други такива случаи: в средновековието латински, арабски, дори български /среднобългарски при румъните/, в ново време - английски в Азия, френски в Африка. У нас през Възраждането се появява паралелна българска литература на гръцки /Н.Пиколо, Ив. Селимински, дори Гр. Пърличев/.

В доклада си на конференцията за периодизацията на историята на българската литература, организирана от Института за литература през 1979 г., предложих първобългарските надписи да се обособят в отделен период с название Първобългарска писменост. Още тогава отбелязах: "Названията на периодите не са окончателни"[14]. Сега предпочитам като по-точно названието Предистория на българската литература. Използвам термина "предистория" поради следните причини:

а/ Своеобразния характер на литературната изява, свързана с делови и документални писмени паметници, с непълноценно развитие, с ограничена жанрова система.

б/ Създадена на чужд език /гръцки/, тази литература се отдалечава от народностната стихия, която носи родният език - и като творческа енергия, и като духовен и емоционален свят.

в/ Особената социална функция на първобългарските надписи: обслужват държавната организация, изхождат от ръководните кръгове, откъснати са от масовия потребител поради ограниченото познаване на гръцкия език. В това отношение първобългарските надписи като литературна култура се отличават твърде силно, дори категорично от фундаменталното направление на литературата, създадена на роден език през втората половина на IX в. /свързана с делото на Кирил и Методий/, продължаваща своя път до днес.

г/ Първобългарските надписи обаче се явяват и съществуват в свой контекст, който е част от общото национално културно развитие. Предхристиянска, езическа България създава своя висока култура, която не бива в никой случай да бъде подценявана - като духовен свят в себе си, като система от мирогледни норми и морални стойности, като религиозно и политическо мислене, със свои творчески традиции, със забележителни художествени постижения: монументалното строителство, архитектура и скулптура; приложните изкуства - не само у прабългарите, но и у славяните; в приложните изкуства влиза и оформянето на писмените паметници като каменни колони /от мрамор, варовик, гранит, сиенит/. Всичко това говори за един исторически културен цикъл. И тòзи цикъл завършва или по-скоро продължава през IX в. с една необикновена динамичност, както показаха археологическите разкопки през последните години в Плиска и Преславската област, извършени от Т. Тотев, Р. Рашев, К. Попконстантинов, П. Георгиев и др. Богатият епиграфски материал разкри картината на кръстосвания и съчетания на различни писмености: гръцка, прабългарска /така нареченото руническо писмо/, глаголическа, кирилска, свидетелство за културни процеси, чието начало - като надежда и переспектива - е в епохата на първобългарските надписи. Прабългарите са търсили път и средства за писмен изказ; принудени са били да използват гръцкото писмо и език. Наследниците им бяха по-щастливи - пишеха на свой, роден български език и със своя, славянска азбука. Това не значи, че усилията на предходниците бяха обречени. Създателите на първобългарските надписи изпълниха с успех задачата си и издълбаха върху камък своите мисли, за да ги предадат на следващите поколения. И камъкът ги запази - те стигнаха до нас.

БЕЛЕЖКИ

[1] Конрад, Н. И. Запад и Восток. Москва, 1972.

[2] Годишник на Народния музей за 1922-1925, С., 1926, 381-429.

[3] Първобългарски надписи. - Годишник на Ист.-фил. фак., XXXI, 1934-1935, с. 1-189; XXXII, 1935-1936, с. 1-78; Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963; Първобългарски надписи. С., 1979; Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.

[4] Beševliev, V. Die Anfänge der Bulgarische Literatur. International Journal of slavic linguistics and poetics, IV, 1961, p. 116-145. Вж. моята статия в същото издание: Über die

Anfänge der bulgarischen Literatur, III, 1960, p. 109-121. Двете статии са писани едновременно и едновременно са изпратени за печат.

[5] Вж. подробности у Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. 1979.

[6] Примерите са взети от изданието на В. Бешевлиев от 1979 г., като се посочва номерът там на всеки отделен текст.

[7] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с. 89.

[8] Вж. Динеков, П. Въпросът за началото на старата българска литература. - В: Похвала на старата българска литература. II изд. С., 1989, с. 52-67.

[9] Grégoire, H. Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. - Byzantion, IX, 1934, p. 773-783.

[10] Бешевлиев, В. Културно-историческо значение на прабългарските надписи. - Сп. на БАН, XIV, 1969, кн. 3-4, с. 20.

[11] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с. 80.

[12] Бешевлиев, В. Пак там, с. 54.

[13] Уеллек, Р., С. Уоррен. Теория литературы. Москва, 1978, с. 283.

[14] Вж. Периодизация на историята на старата българска литература. - В: Динеков, П. Литература и култура. С., 1982, с. 27-42; Проблеми на старата българска литература. С. 1989, с. 56-73.

PRÉHISTOIRE DE LA LITTÉRATURE BULGARE

Pétar Dinékov

L'auteur fait une analyse détaillée des monuments épigraphiques de la période protobulgare du point de vue littéraire. On fait remarquer leur lien avec la littérature de chroniques et la prose historique. Le contenu des inscriptions montre l'aspiration raisonnée des bulgares pour la narration historique et marque les processus culturels en déroulement.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

БЪЛГАРСКОТО ЕЗИЧЕСТВО - КАПИЩА, КУМИРИ И ЖРЕЦИ

Анчо Калоянов /В. Търново/

Българското езичество почти два века /VII-IX в./ осигурява мирогледната основа на обществения живот на Първото българско царство, но досегашното схващане, че покръстването е и завършителен етап при етногенетичния процес, задължаваше наличните сведения за езически практики и представи да бъдат определяни етнично /прабългарски или славянски/. По същество този подход отричаше съществуването му като самостойно явление. Подобно е положението и с българската митология, но многобройните примери с текстове на обредни песни по цялото землище, християнизирани по един и същ модел, дават основание да се мисли, че още до покръстването тя е съществувала като система в ролята на метаезик, чрез който е бил улеснен процесът на консолидация между трите етнични съставки. Близостта между религия и митология позволява да допуснем същото и за българското езичество. Взаимоотношенията между тях не са изяснени достатъчно; приемам, че митът, третиран като факт на светоусещането, на емоционалното вживяване на човека в ритъма на вселената, за да се получи желаното ниво на доверие към нея, намира своя най-откровен изказ в етничните /езическите/ религии. Съвместната уредба на светските дела в държавата несъмнено е способствала и изисквала сближаването на видимите форми на религиозния живот на пришълци и заварени, а то от своя страна е водело до формирането на сравнително единен празничен календар и на общи култови средища. От така формулираната изходна позиция ще направя опит да разгледам наличните сведения за видимата /представителната/ страна на езичеството - капищата, кумирите и жреците, като оставям без внимание изповядваните култове.

По обясними причини можем да се доверим само на ограничен кръг писмени паметници: Отговорите на папа Николай, Беседа против богомилите на Презвитер Козма, Синодика на цар Борил и отчасти на Чудото с българина[1]. Археологическите проучвания са твърде ценни, защото ни позволяват да видим езичеството отвътре, без помощта на коментатор, но като изключим култовите сгради и съоръжения в столицата Плиска или в близост до нея, редови езически светилища не са били изследвани системно. Твърде малко са използвани и данните от фолклора и от етнографията и една от целите на изложението по-нататък е да се защити целесъобразността на привеждането им в известност.

Трите думи "капище", "кумир" и "жрец", както и техните синоними "требище", "болван" и "влъхва", чрез които се означават светилища, идоли и свещенослужители, предполагат отношения на взаимообвързаност в една определена социолингвистична ситуация в периода, предшестващ фиксирането на старобългарски език в писмени паметници. Тъкмо това обстоятелство не ни задължава категорично да обвързваме произхода на съответната дума с етничната принадлежност на означеното от нея. А оставането на изброените по-горе шест думи в езика ни чак до новобългарския му период, което за "капище" и "кумир" отбелязва проф. Веселин Бешевлиев в "Първобългарите"[2], илюстрира органичното им присъствие в него и незаменяемостта им.

КАПИЩА. Названието "капище" за езически храм - светилище отпреди покръстването - става известно от първите запазени преводи на свещените книги[3]. В старобългарски думата е дошла от езика на Испериховите българи. Пак от преводите е известна думата "капь" в значение на "подобие, статуя", тъй че според наставката -ище "капище" означава място, където се намира статуя, макар да има случаи, в които тя се употребява и за идол: "капища поганъскаꙗ сърєбро и злато оуста имѫтъ и нє глаголѫтъ" /Супрасълски сборник/. Все пак наставката -ище показва продължителното й битие в езика на българските славяни, което ще да е резултат от съжителството между анти и прабългари. Думата се среща в Сказанието на Стефан Светогорец от XV в., в ръкописни сборници със слова и поучения до най-късно време, позната е на Поп Пунчо[4], който я пояснява с "елинска църква", а така също и на Стефан Захариев /"на един рът показват развалини от язическо капище, дето техните прадеди някогаж принасяли жрьтва по един жив елен, та и сега го наричат Еленина черкова"/[5].

Останките от сгради с неизвестно предназначение от Плиска и Мадара се определят като капища[6]. Те са почти с квадратен план, със стени, ориентирани по посоките на света, т.е. мястото на сградата бележи центъра на вселената в определен ден от годината /в момента на извършването на обредите/, където минава космическата ос. Все същата старинна и по потекло езическа представа ни разкриват наши обредни песни, в които църквата се намира под едно дърво или от престола изниква дърво.

Спомен за съоръжения, подобни на капища, се пази в нашия песенен фолклор. Известната коледна песен за юнак-конник, който преследва сур елен със златни рога и сребърни уста, навярно има за основа жертвоприношение и някои от вариантите завършват със залавянето и посичането на елена във "вити стърги" или "платнен сарай" /дворец от платна/. В познатата по единствен запис, направен от Михаил Арнаудов, песен /Б Н Т, 8, с. 334, от Софийско/ овчарче, за да завърне изгубено стадо, прибягва към едно твърде странно начинание - "на връх на Стара планина /загради стърга каменна,/ нареди стребро столове, /накачи сърма цадилки,/ нареди ведра ковани,/ па си застана край стърга,/ сас меден кавал засвири,/ сас златен званец задрънка", стадото му го зачува и идва, мома девица излиза, изнесла злато в паница и в златна чаша водица, закърмя го, а овца щерица /ялова/ с жълтица на чело и безцен камък на гърло моли овчарчето да я убоде с малко ноженце, за да паднат три капки кръв; от трите капки кръв пламва ясен огън, от безценния камък изгрява звезда, която всички звезди надгрява, а финалът е още по-загадъчен - "цар си войници наслужи". В многобройни варианти на коледна песен предимно от източните краища лудо-младо съгражда сред зима по Коледа висок чардак, прави лък и стрела, с които, вместо да умери звезда в небето, прострелва мома. Специално внимание заслужава и кратка лирическа песен от Софийско /СбНУ, т. 44, № 549/: Янко гради златни самотвори двори, които при изгрев слънце сами се отварят, при залез сами се затварят, вътре е делия-девойка, която пее и води

танец, приказвайки си, че се страхува не от царя, а от "милаго бога" - "кога грьми, да не загрьми,/ кога треска, да ме не udари,/ кога сева, да не ме изгори". Както се разбира, "милият бог" е един езически гръмовержец. Връзката на градените от песенните герои съоръжения с някакви астрономически наблюдения личи по упоменаването на звезди и слънце.

В Чудото с българина вместо "капище" се появява "требище" - "и трєбища ихъ расыпа" /и жертвениците им разори/. Едва ли става дума за два вида езически светилища /едните с идоли, а другите с жертвеници/, доколкото в Отговорите на папа Николай идолопоклонството и жертвопринасянето се обединяват чрез едно място - отказалите се да приемат християнството "принасят жертва на идоли или пък свиват колене пред тях". От археологически находки са известни два типа жертвеници - преносими и издълбани в скала, които след Карел Шкорпил са познати предимно с името шарапташи. По време на студентски фолклорни експедиции в селища по долината на р. Русенски Лом бяха открити около петнадесетина такива съоръжения: в близост до шарапташа срещу средновековния град Червен има две свастики; до единия от намерените край село Чилнов - рунически знак, а при няколко - следи от дупки за колове и стълпове. Безспорно най-интересен е двойният жертвеник до Красен с две правоъгълни корита и две площадки - голяма и малка, оградени от изток със следи за седем кола в дъга и друга редица откъм юг, поради което може да се предположи, че са служили за определянето на дните и часовете, спазвани при жертвоприношенията. В близост до мястото има некропол от IX век, в един гроб от който са намерени бойна брадва, юзда и стреме. Описаните жертвоприношения в Чудото с българина, вече осветени от свещеник - поп, на най-хубавия вол, десет овце и десет свине могат да се извършат именно на подобна като при Красен площадка, а това идва да покаже, че шарапташите са служили и след приемане на християнството и че тяхно продължение са оброчищата, най-ранните от които са датирани от началото на XVI век. Димитър Маринов в "Народна вяра и религиозни народни обичаи" съобщава /с. 609, Суходол, Софийско/ за обичай да се събира в един кюп кръвта на гергьовските агнета и на принесения за общоселски курбан бик, който се отваря при задаването на застрашителни облаци, за да се гадае дали облакът е градоносен.

Все още пръснати по краеведски сборници са сведенията за т.нар. "еленски" или "елински" църкви, познати предимно в планинските краища. Обикновено са на високи места около развалини на църкви, с оброчища, на които се принасят кръвни жертви /вол, агне/ най-често на Илинден или Петровден. Свързани са с устойчива в своите варианти легенда за доброволна жертва на елен, който бил заменен с домашно животно поради неспазени правила за жертвоприношение. Известен е и топоним Елимска кукя от дарствената грамота на крал Стефан Душан за манастира Трескавец - "путємь на Врачєвиць до Єлимска коукꙗ"[8]. Топонимът Врачєвьць, обвързан с "езическа къща", пък подсеща, че зад Църква Врачарница, Църква Марица, Църкви Тодорови в дивна гора Богданова, споменати в народните песни, стоят добре познати на някогашния средновековен българин езически култови средища.

КУМИРИ. Думата "кумир" от алано-осетински е преминала в старобългарски език чрез посредничеството на прабългарите[9]. Най-ранната й поява е в Супрасълския сборник със значение 'идол', а от по-сетнешните паметници се среща в Беседа против богомилите и в Синодика на цар Борил. Докато Презвитер Козма повсеместно употребява "кумир", съставителят на

Синодика при анатемата срещу иконоборците използва "идол", както е в гръцкия оригинал, а при друг случай превежда "идол" с "кумир" /същото място руският преводач превежда с "идол", въпреки че според М. Г. Попруженко е имал на разположение при превода от гръцки и българския текст/[10]. От контекста, в който Презвитер Козма използва думата "коумиръ", можем да установим какво означава: първо, те са антропоморфни изваяния от камък и дърво - "горше бо суть коумиръ глухихъ и слѣпыихъ , кумири бо камени и древни суще, вештию не видѧ ни слышать" /По-лоши са от глухите и слепи кумири. Кумирите, понеже са от дърво и камък, нито виждат и чуват/; второ, на кумирите се покланят, в тяхна чест се извършват служби - "и овы прѣльсти покланѧтис кумиром" /и едни подлъга да се кланят на кумири/, "... слоужба коумиром, влъжба, вражда..." /... идолослужене, магия, вражда.../, "оудалѧтис вам от трѣбъ кумирьскъ" /да се вардите от идолски треби/. Наличието на кумири се потвърждава и от цитираното вече място от Отговорите на папа Николай /"принасят жертва на идоли или пък свиват колене пред тях"/, а също така и от сведението за мраморен идол на богиня у българи-езичници край Света гора Атонска от XI век[11]. Изрази или пословици като "ще играе дървен /железен/ господ", "от всеки пън светец не се одялва", "ще те бия до медна бога" косвено потвърждават, че в периода на българското езичество по нашите земи е имало някакви статуи, изваяния, подобия.

От Симеоновия "Изборник" е известна още една дума със значение 'идол' - "болванъ", която се смята за прабългарска заемка в старобългарски език[12]. В новобългарски "болван" значи, буца пръст, грамаден камък, и е опазена в множество местни имена, пръснати по цялото землище. По сетнешното развитие на семантиката може да се допусне, че освен "идол" като изваяние, дело на човешки ръце, "балванъ" е могло да означава и природен обект за поклонение, каквито могат да бъдат метеорити, обгорени от мълния стволове, пънове, каменни стълпове. В Тетевенска Стара планина е познат връх Булованя, а до него има седловина Попови гробове. Ролята на балвая е имал навярно и съществуващият до началото на нашия век висок каменен стълп до капището на Мадара, както и многобройните Маркови камъни със следи от копитата на коня и кучето, при някои от които има шарапташи /Маркова трапеза при Чокоба, Сливенско, Марково корито при Кошов, Русенско, Марков камък, Грешният камък и Попът край Дерели, Карловско/. Все към тоя тип обекти за поклонение ще трябва да отнесем мраморното кълбо до извор с росенова поляна, на която идвали болни през Русаля, за да чуят решението на самодивите, тъй като мястото било и самодивско хороигрище, под връх Гюргево кале до дн. село Ресен, Пазарджишко. Според Ст. Захариев върху мраморното кълбо, изкусно изработено, "от двете му страни са вдълбани по една ръка с отворени пръсти"[13].

ЖРЕЦИ. "Жрец" е дума, производна на старобълг. "жръти", 'принасям жертва'[14]. За явно езическия характер на действието вж. у Презвитер Козма - "Кто ли не веселит сѧ видѧ кресты на высоких мѣстѣх стоѧща. На них же прежде жьрѧху бѣсом чл҃вци, закалающе сн҃ы своѧ и дщери" /Кой не се радва, като вижда кръстове по високите места, където по-рано хората принасяха жертви на бесовете, като колеха своите синове и дъщери?/. От същия глагол е и "жрьтва", без съответствие в останалите славянски езици, а поради специфичността си и думата "жрец" рано изчезва. Пак у Презвитер Козма, в раздела, посветен на духовенството, "жрец" е употребена четирикратно, отнесена към християнските свещенослужители. Появата и изчезването на думата издава нещо твърде характерно за българската действителност, а именно, че до

момента на превода на свещените книги е имало специално подготвени лица, които да принасят жертви.

Ролята на жреца като гадател ще да е била съществена /според питането на княз Борис "пред сражения да се съблюдават дни и часове, да се извършват заклинания, игри, песни и някакви гадания"/. Гаданията и заклинанията съвкупно могат да се определят като "влъшба" или "влъхованиє" /в Беседата и в Синодика на цар Борил/. В сборници от по-късно време се среща "волхование бесовское", с "влъхва" се сравнява Дяволът. Старобълг. "влъхвъ" със значение, гадател, преминава в новобългарски като "разбойник"/ а в народна песен - "влъхварин - курварин"/[15]. Развитието на семантиката на думата следва общия процес на обругаване на старата ценностна система на езичеството, както това се е получило при ругателното използване на "куче" и "гъска".

Думата е с неясен произход, но твърде е възможно "влъхвъ", "влъшба" и "влъхувание" да са свързани с българския шаманизъм. Вълчата образност при нашия шаманизъм, подсказана преди всичко от сведението на Лиутпранди за Боян, който се превръщал във вълк, намира своето потвърждение и във фолклора: "В гората вълци, а в село влъхва" /Слав., с. 106/; пак Славейков /СбНУ, XIII, с. 196/ съобщава за някой си дядо Вълчар /според записвача името може и да е прякор/, извършвал особени служби на връх Голак до пиянечкото село Разловци; в коледна песен от Бабово и Сваленик, Русенско, вълк е водач на коледари.

Българското езичество било победено, отхвърлено, преодоляно, но както това се е случило и при други народи, то се оказало доста жилаво и продължило да съществува успоредно с православието вече като "битово православие" или "православно езичество". Подпомогнала го и историческата съдба и по време на османското владичество дори редовият свещеник ставал проводник и узаконител на езически по същество практики. Навярно не само видение на ревностните служители на православната църква е описаната картина в сборник от слова на Теофан Рилски: Баба Друса и Горогледа баба Петка казват на поп Торно и на поп Мигно да запишат в кои празници не трябва да се работи /дванайсетте петъка, "мратинни соуботи и четвъртъци, и влъчъски празници и роусалски, и горещници и ст҃и Герман"/, а после събират много "прост народ", развращени и безбожници мъже, магьосници и бродници, възлизат на една могила, където поп Торно и поп Мигно "облекоха се в ризници и беззаконници поставиша закон"[16].

След върховия момент в развитието му в предхождащите покръстването десетилетия като самостойно явление в ролята на метаезик при консолидацията на трите етнични съставки българското езичество изживява процес на балканизация. Показателна е и посоката на промяната на названието "езичник, езически", което се използва в свещените книги. Предимно в неканоничните паметници се използва синонимът "поганик", "погани", който идва навярно от живия език /"погани дни" се наричат мръсните, некръстените дни от Коледа до Богоявление в Пиринския край, Родопите и Странджа, съществува и село с име Поганово/. В Синодика на цар Борил вече срещаме вместо "езически" или "погански" - "елински служби". В Богословски сборник от XVI век, писан от Висарион Дебърски, срещу началото на слово от Григорий Палама: "Пакы лютыи и злоначачелныи ѕъмiи свою главу на нас въздвиже шъпщеть истинѣ супротивоположнаа..." отдясно преписвачът е изписал пояснението си: "Гл҃ють еллины, ꙗко бѣше негде воднаа ѕъмiа ѕвѣрь великь соущъ..."[17] Засвидетелствано е още през XVI век онова, което наши фолклористи и етнографи записват на терен и в наши дни за българските митологични представи за строежа на света, и то осъзнавано още тогава именно като езическа /"елинска"/ митология.

БЕЛЕЖКИ

[1] Използвал съм изданията: Попруженко, М. Г. Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. С., 1936 - В: Български старини, кн. XII; Синодик царя Борила, Одесса, 1899.

[2] Бешевлиев, В. Първобългарите. С., 1981, с. 79: "Забележително е, че в старобългарски и новобългарски език за идол се употребяват прабългарските думи балван и кумир". "И тук новобългарската дума капище за езическо светилище е от първобългарски произход".

[3] Львов, А. С. Иноязычные влияния в лексике памятников старославянской письменности /тюркизмы/. - В: Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов..., с. 211-228, където е направен преглед и на досегашните тълкувания.

[4] Гергова, Иванка. Поп Пунчо от село Мокреш - виден представител на нашата ранна възрожденска култура. - В: Регионални проучвания на българския фолклор, т. 1, с. 32.

[5] Захариев, Ст. Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. С., 1973, с. 74.

[6] Ваклинов, Станчо. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 111; Овчаров, Д. Прабългарските капища - произход и предназначение. - Векове, 1983, 2, с. 56-62.

[7] Вж. Известия Русскаго археологическаго института в Константинополе, т. X, 1905, с. 398-400.

[8] Илиев, Ат. Българските предания за исполини, наречени елини, жидове и латини. - СбНУ, т. 3, с. 189.

[9] Львов, А. С. Цит. съч., с. 217.

[10] Синодик царя Борила, с. 30.

[11] Герасимов, Т. Сведения за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. - В: Сборник в чест на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 557-561.

[12] Вж. Български етимологичен речник, т. 1. С., 1971, с. 29.

[13] Захариев, Ст. Цит. съч., с. 78.

[14] Български етимологичен речник, т. 1, с. 554, 537.

[15] Пак там, с. 166.

[16] Словото е цит. по: Ангелов, Боню Ст. Съвременници на Паисий. Т. II, С., 1964, с. 133.

[17] Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с. 83.

LE PAGANISME BULGARE - TEMPLES, IDOLES ET PRÊTRES

Antcho Kalojanov

La recherche étudie l'existance des termes "kapichté" (temple païen); "koumir"(idole) et "jrec", dans le folklore et la culture bulgare traditionnelle. On prouve la conservation des éléments des cultes païens des Bulgares pendant des siècles après la christianisation, leur pénétration profone dans les sujets des chants et la pratique rituelle. L'analyse des sources historiques, littéraires et folkloriques se base sur des données de l'archéologie, généralement de la Bulgarie de Nord-Est. Le paganisme avait la fonction de métalangue lors de la consolidation des trois parties intégrantes de la nation bulgare. Ses traces dans la mythologie bulgare demandent des recherches plus approfondies dans le domaine.

Studia protobulgarica et mediaevalia europensia.
В чест на професор Веселин Бешевлиев.
Велико Търново, 1992

“БЪЛГАРСКИ АПОКРИФЕН ЛЕТОПИС”: ХРОНОТОП И СТРУКТУРА НА ТЕКСТА

Тодор Моллов (В. Търново)

1. За средновековието историческият процес може да се представи и като комуникативен акт с особена семиотична натовареност, който откроява в постъпващата информация нужни за социума събития и факти. Възприемането им в съответния историко-културен контекст се определя от системата на мирогледни представи /т.нар. “модел на света”/, които задават определен набор от специфични за всеки етнос реализации на концептуални, общи за средновековното мислене категории - време, пространство, световно дърво, владетел, народ, държавност и др. Тъкмо тази система на обществения адресат определя **непосредствения механизъм** на развръщане на събитията, т.е. на историческия процес като такъв - съобразно с нея се организира информацията, отбират се значимите факти и се установяват **определен тип връзки** между тях. Това, което не се описва на тоя език”, като че ли въобще не се възприема и изпада от полезрението на социума, който чете историята като “текст”[1].

2. Периодът между покръстването и падането на България под византийско владичество съвпада със завършващия етап от етногенетичния консолидационен процес. В културно отношение той се характеризира с особена аксиологична многоплановост, породена от различните възможности за динамична семиотична самопреценка на официалната и народнохристиянската културна подсистема при сблъсъка им с византийската култура. Оценявано като негативен член в опозицията висока - ниска култура, народното християнство консервира и стабилизира традиционната семиотична система. След падането на българската държавност тъкмо народнохристиянската културна подсистема става единствен легитимен представител на българската народностна култура в рамките на новата - вече етническа /и семиотична/ - опозиция свой - чужд. Ето защо предлагаме “Българският апокрифен летопис” от XI в.[2] да се разглежда като цялостен “текст”, подчинен на народнохристиянския модел на света с неговата пронизваща всички сфери космологичност и произтичащия от това поглед към историческите процеси и тяхната “значимост”[3].

3. Чрез “Български апокрифен летопис” неизвестният “автор” се е постарал да обхване огромен времеви период, далеч надхвърлящ рамките на актуалната човешка памет. Това е довело до разрушаване на привидното му християнско разбиране за времето и той, макар да се мъчи да генеалогизира и подрежда

хронологично владетелите, се подчинява на едно езическо в същността си разбиране за цикличността в природата. И ако линейното време е белег за историческо мислене, то цикличността ориентира историческите събития към космологическите текстове - база за ранноисторически описания [4]. Разрешението на космологичната драма, търсено по-рано в ритуала, в квазиисторическите описания се предава като осмисляне на реалните исторически събития и персонажи в съпоставка с инвариантни схеми и сюжети от предходните текстове с космологичен характер. В това отношение християнството се явява в качеството си на задаващо нови космологични схеми чрез разнообразни по произход /канонични и неканонични/ текстове, играещи ролята на нов семиотичен кодиращ механизъм.

3.1. Опитът да се създаде цялостна история на българската държава има като инвариант християнизираната история на човечеството, която също е циклична, с ясно изразено начало /Творение/ и край /Пришествието и Страшния съд/. За разлика от "Повесть временных лет" точката на отсчета е началото на България, което е описано в епизоди с ясна семантическа мотивировка, повтарящи чертите на "първото време" - по божие внушение божествен представител /пророк Исая/ отлъчва, отделя, повежда, насочва, довежда, населва, поставя цар. Повишената "действеност" по-нататък става един от основните структуроопределящи белези при описване на владетелите. Тя влиза в сравнително ясно очертано семантично поле, в което се разгръщат опозициите хармонична устроеност - хаос, начало - край, съзидателна активност - благочестива пасивност.

На текстово равнище цикличността като структурообразуващ елемент в летописа се проявява чрез периодичната ритмичност на владетелската "активност" и "пасивност", което оформя няколко композиционни цялостни блока, на които ще се спрем по-подробно.

3.2. В най-категорична форма личат два отбелязани "края" на българската държава: 1/ след царуването на Петър /гл. 7/: "тогава дойдоха някакви насилници като исполини и погубиха българската земя по морето"; 2/ в абсолютния край на летописа /гл. 19/: "и след това пак излязоха някакви насилници и измамници, наречени печенеги, неверни и беззаконници". Те съответстват от своя страна на две "начала": 1/ при двойката на епонимния цар Слав и Испор /гл. 2-3/: "този цар прочее насели села и градове; сътвори сто могили"; "създаде велики градове; създаде и велик презид; създаде и Плюска град; погуби голямо множество измаилтяни; насели цялата Карвунска хора"; 2/ при Селевкия /Симеклит/ с прозираща народноетимологично осмислена анаграматичност и обвързаност със "слава" /С-л-в-; клит-'слава' /и "първоначално" /срвн. Ноевия син Сим при своеобразното оцеляване /= ново творение/ на човечеството/: "и този създаде пет града по българската земя", и др.

3.3. Концептуалните оси, върху които се разгръщат описанията в двата цикъла, съответно могат да се изведат като: 1/ Възвеличаване на вече /от гл. точка от летописеца/ изгубената българска държавност; 2/ Надмогване състоянието на обреченост, пораженческите и есхатологични настроения чрез изграждане на квазиисторична сотирологична концепция.

Изложеното определя и доминантните поведенчески владетелски модели в двата цикъла, на които ще се спрем по-долу.

4. Първият цикъл съдържа два подпериода, отговарящи на езичеството и християнството в независима България: 1/ Слав, Испор, Изот; 2/ Борис и Симеон, Петър.

Макар и езичници, Слав и Испор, представители на двата основни /според летописеца!/ компонента на българската народност, се взаимодопълват с демиургична активност на двойка царе, разположени най-близо до "първото време", което определя и митичните им години - 119 и 172. Макар и леко редуцирана, активността е изявена и при Изот /100 г./.

Приемането на християнството при Борис го натоварва двузначно /той е и езичник, и Покръстител!/, което довежда до необходимостта от нова двойка царе - "братята" Борис и Симеон, в която инверсията "активност - пасивност" се смива. Борис е благочестив, благоверен, без жена и грях, но църковен устроител, а Симеон е активният владетел. При Петър благочестието и безгрешието, ако и да са добродетел, са пасивност в края на цикъла /погубването на България/.

Като всички млади народи от епохата след Великото преселение българите ориентират мястото си в следантичната ойкумена спрямо Рим - той е отправна ос на света при заселването, затова и в края на тоя цикъл Петър свършва земния си живот в Рим, с което повтаря инвариантната схема "Петър & Рим". Това не пречи двата периода да се ориентират и локално към различни точки от етнически усвоеното пространство - Плюска град за езическия подпериод и Преслав за християнизирания.

Тук е мястото да отбележим и ролята на река Дунав като сакрална река и хоризонтален маркер на митологемата "Световно дърво", ориентиращ ритуализираната обстановка на първотворението - фолклорът категорично свидетелства за съхранената до късно представа за равнинността и пустотата като белези на неусвоено /"отвъд"/ пространство за разлика от планините и хълмовете като за "свое" /срв. Стомогилния цар Слав: Влашка земя, както и анаграмата "слав-влас", анализирани подробно от А. Калоянов[5]/, както и разграничаващата роля /"преграда - преход"/ между "тук" и "отвъд". Смъртта на Испор отново "на Дунав" в тоя случай пак отпраща към ориентация и в космологичен план.

5. Цялостната инверсирана поведенческа стратегия на втория цикъл сякаш не се забелязва при Селевкия-Симеклит /срв. двойното му име и "братските" комплекси в 1, и 2, подцикъли на I цикъл!/, но смененият локален център с многозначителната народноетимологично осмисляна семантика "среда" /Средец/, както и ясната опозиция "планина /Витоша/: поле /Романия/", ориентират към богатия с митопоетични асоциации културен контекст на "Видение" и "Тълкуване" Даниилово /"И тук ще събере бедняци, попове и дякони. И монасите от Витоша планина, където са събрани много светии от цялата земя, ще тръгнат с кръст срещу измаила. Патриархът ще тръгне пред тях"/.

"Активността" на владетелите от тоя период е сякаш самоцелна и те са трагично обречени /Никифор: "погуби беззаконния цар Максимиан... и погина"; Симеон Премъдри: "погуби българската, ерусалимската и римската земя, областта на царя Константина", а е отречен от людете; Роман: "и отиде по море на изток, като да погуби два царя, а своята войска погуби"; Гаган Оделян: "създаде три града на българската земя... бе посечен от другоплеменник на Овчо поле"/. Като че предпочитанията на автора са към владетелите, които надделяват с религиозно благочестие /"пасивни" от наша гл. точка/ и конципират нова стратегия на оцеляване и спасение /Василий: "тогава падна венецът на благочестивия и христолюбив цар Константин на неговата глава... без жена, ни грях и благословено беше царството негово"; Мойсей, Арон, Самуил: "братя от вдовица пророчица"; друг цар: "от същото коляно"; друг цар: "син на праведната Теодора, благоверен и благочестив"; Арев: "седна на престола на царя Константина"; Тургий: "взе венеца на цар Константин"/.

6. В осмислянето на Българския апокрифен летопис като цялостен текст ни задължават и неколкократните споменавания на квазиисторическата личност "цар Константин" и владетелските му инсигнии. Според нас вмъкването на християнизираната легенда за откриването на честния кръст играе важна структурообразуваща роля не само в композиционното организиране на летописа. Дублирането на епизоди от живота на божествен персонаж /чудесно раждане, преследване на божата майка с младенеца и др./ с черти на умиращо и възкръсващо божество на балканската митопоетична традиция[6] се вплитат сполучливо в авторовата сотирологична концепция. Разполагането на разказа за него "преди" края на I цикъл /7 гл./ и в "началото" на II цикъл /8 гл./ подсказва налагането на нов поведенчески модел, съчетаващ религиозното благочестие и усърдие с творческата градивност на владетеля - "устроител". Така в гл. 8 Константин "припокрива" функционално божественото присъствие на Твореца: "устрои цялото Ерусалимско царство, царски палати, и тръгна с войска на Дунав /!/, и създаде град, наречен Бдин, а прозвището му Седмовърхи Вавилон. И пак /!/ Константин насели българската земя от западните земи. И създаде Константин девет града след заемането на всички тези земи". Ето че целият втори цикъл също има нов глобално организиращ център на света - Константинопол /срв. Рим за I цикъл/, а един от локалните е Средец. Настоятелното подсказване на Константиновия пример и приемането на неговите инсигнии са косвено свидетелство за придържане към вече изведения модел на владетел.

7. В заключение ще отбележим, че в период на чуждо /етническо и културно-"езиково"/ робство вертикалната социална структура на обществото безспорно не е напълно унищожена. По-скоро са "изолирани" някои нейни функции, важни за съществуването и самовъзпроизвеждането на етническата култура. Затова не бива да се говори за пряко "изземване" на тези функции от снизената народнохристиянска култура. Компенсацията става по други механизми - чрез пренастройка на носената информация и трансформация в нови жанрови парадигми. Така се стига до една важна и като че ли вътрешно противоречива /и колкото и парадоксално да звучи - "ритуализирана"!/ ситуация: колективът изпраща като послание към себе си "еталонни" текстове с основни семиотични схеми от периода преди робството, за да може в процеса на самоопознаване да ги провери, коригира и обнови. В този процес етносът се самоосъзнава в известен смисъл и чрез семиотичните категории "неорганизираност", "безструктурност" /най-общо "хаос"/, от които чрез точно определени операции трябва отново да съгради "свой" космос и нова държавна организация, гарантиращи спасение /"изход"/.

Струва ни се, че изложената по-горе теза за пренастройка на поведенческите стратегии и сотирологичната концепция в периода на византийското владичество биха могли да бъдат полезни изходни точки и при разглеждане активизацията на политическите аспекти в такива авления на народната ни култура като култа към народните светци от т.нар. Велика Рилска четворка, постничеството и аскетизма по българските земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Успенский, Б. А. Historia sub specia semioticae - В: Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. 1/5. Тарту, 1974, с. 119-120.

[2] Последните по-важни изследвания по проблемите на "Българския апокрифен летопис" са приведени в: Бешевлиев, В. Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI век. - В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 39-47; Динеков, П. Болгарская апокрифическая летопись. - В: Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985, с. 121-126; Каймакамова, М. "Български апокрифен летопис" и значението му за българското летописание. - Старобългарска литература, кн. 15, 1984, с. 51-60; Българска средновековна историопис. С., 1990 /Глава трета, с. 124 сл./.

[3] Приемайки изводите на историците за достоверността на отделни факти от текста /което обикновено става при съпоставка с обобщена картина на епохата, получена от множество разнородни извори/, ние предлагаме алтернативния поглед към апокрифния летопис като към цялостен текст, в който дори "неисторичните" събития и личности са подчинени на логика от друг характер, породена от своеобразен /според нашия съвременен критерий/ "прочит" на историята. Подобен опит преди време бе направен с разглеждането на "Именника на българските ханове" от А. Стойнев като "ранноисторическо описание" /Философски преглед, 1981, кн. 8/, което заслужава вниманието на изследвачите на българското средновековие.

[4] Топоров, В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний. - Труды по знаковых системам. VI. Тарту, 1973.

[5] Калоянов, А. Етническото усвояване на пространството, отразено в българския фолклор: Черно море и бял Дунав. - ТрВТУ, 22, 1988, № 1, с. 55-89; Калоянов, А. Етническото усвояване на пространството, отразено в българския фолклор: Влашка земя и Богданска. - В: Етнографски проблеми на народната духовна култура.С., 1989, с. 75-96.

[6] Цивьян, Т. В. Балканские дополнения к последним исследованиям индоевропейского мифа о Громовержце. - В: Балканский лингвистический сборник. М., 1977, с. 172-182.

LA "CHRONIQUE BULGARE APOCRYPHE": CHRONOTOPE ET STRUCTURE DU TEXTE

Todor Mollov

Ce monument, créé à l'époque du joug byzantin /XIe s./, est considéré comme quasi-historique - il nous présente l'histoire avec les clichés mytho-poétiques d'un modèle mytho-épique éthnospécifique (l'éthnos considère son histoire comme un acte original autocommunicatif, comme un dialogue avec le passé qui lui promet le salut dans l'avenir). Dans la structure du texte est examiné le reflet de la conception mythologique du temps et de l'espace envahi dans les catégories de la conception auto-éthnique du territoire d'État et le souverain. La situation socio-culturelle au cours d'un joug, quand disparaissent "les hautes" institutions dans la culture, impose la formation d'une conception sothirologique de l'État aux seins de la culture populaire - une place importante y occupe le changement de la stratégie de conduite du souverain (les images clichés idéales des souverains étant "passives", vouées à la mort, prennent peu à peu les caractéristiques de personnages "actifs", destinés à être des commandants-libérateurs).

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА /LISTE DES ABRÉVIATIONS

БИБ - Българска историческа библиотека. София.
ВВр - Византийский временник. Москва.
ВИСб - Военно-исторически сборник. София.
ВИИНЈ - Византијски извори за историју народа Југославије.
ГИБИ - Гръцки извори за българската история.
ГМСБ - Годишник на музеите от Северна България.
ГСУ - Годишник на Софийския университет.
ГСУ-ИФ - Годишник на Софийския университет. Исторически факултет.
ГСУ - ИФФ - Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет.
ГСУ - ФИФ - Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.
ИАИ - Известия на Археологическия институт.
ИБАД - Известия на Българското археологическо дружество.
ИБИ - Извори за българската история.
ИИБИ - Известия на Института за българска история.
ИИД - Известия на Историческото дружество.
ИОМВТ - Известия на Окръжния музей - Велико Търново.
ИНМВ - Известия на Народния музей - Варна.
ИПр. - Исторически преглед. София.
ИРАИ - Известия Русскаго археологическаго Института в Константинополе. София
КСИИМК - Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной култьтуры. Москва-Ленинград.
КСИЭ - Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Москва.
ЛИБИ - Латински извори за българската история.
МПК - Музеи и паметници на културата. София
НА на АИМ - Научен архив на Археологическия институт и музей при БАН.
ПСп. - Периодическо списание.
РП - Разкопки и проучвания.
СА - Советская археология.

Сб. БАН - Сборник на Българската академия на науките.

Сб. НУНК или Сб. НУ - Сборник за народния умотворения, наука и книжнина.

СОРЯС - Сборник Отделения русского языка и словесности имп.Академии наук.

Сп. на БАН - Списание на Българската академия на науките.

Сп. ЮД - Списание на Юридическото дружество.

ТВТУКМ или Тр. ВТУ - Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий"

ТИЭ - Труды Института этнографии АН СССР им. Миклухо-Маклая.

ТКШ - Търновска книжовна школа.

AA SS - Acta Sanctorum.

BCH - Bulletin de correspondance hellénique, Paris.

DOP - Dumbarton Oaks Papers, Washington.

JÖB - Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Wien.

MCJ - Monumenta Cartographica Jugoslaviae.

MGH - Monumenta Germaniae Historica.

RE - Real-Encyclopädie des classischen Altertumswissenschaft, herausgegeben Wissowa, Krol und andere. Stuttgart.

TM - Travaux et Mémoires. Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines. Paris.

ZRBU - Zbornik Radova Beogradskog Universiteta.